

ઉપોદ્ધાત

ગુજરાત નાં કુલ નેતૃત્વની કનિષ્ઠતાઓ જીને વિભાગ ગુજરાત જનતા સમ ર મદર્શ માદર કરીએ છીએ આપણે મદ જાગીએ છીએ તેમ માદિત્ય એ પ્ર નવનનુ પ્રતિષ્ઠા છે, અને આ પુનઃકમા આપેલી સામગ્રી એ વસ્તુને પ્રત્યક્ષ કગવવા અનેક રીતે મદ્દન થઈ છે. મોમઈની મધ્યમન થઈ સ્વાસ્થી ગુજરાતના જીવનના વિવિધ દિગાના સિકાગનુ આનેખન સોસાઈટીના પ્રમુખો તેમ જ મુદ્દિપ્રકાશ લેખોમા દરિગોચર થાય છે અને આજ આટલા રાત્રે અંતરે એ Krtadatojcopac ચિત્રમળા પ્રતિનુ મનોદ દગન કનાવરા તેમાના મુદ્દાઓ એકત્રિન કરી આ પુનઃકની મ્યનામા ગોદ્યા છે

નરીન નાતલ અને નરી સન્મરો પામેના આપણા વિચારો તે મમયના નિમણુમા, સમાજિક ગીરાઓમા અને ધાર્મિક ચિનિમા ધારી ધારી ઉણ્ણો જણાઈ દતી અને પ્રમુખ જગી દિશામા દેગના મારે માદિત્યનુ જગરન માધન નમ ર દાયમા થઈ આ ગિમામા Spatio work માને સંચાનના પયગ તોનાનુ કામ કયુ. આ કામ માએ જ પયગ તોદરા કરતા પછુ ગુર ન દતુ અગામી કાર્યકનાઓ જેને Pioneers કહીએ છીએ તેમના લલણુમા, આજ મોગી ર કામ મપારરાની પાન આ અવિશ્વાન્ પન્થમ, વિના પટાની પા જરાની અદા તથા હિમન મુખર મુણો હોય છે તે સર્વને પગિણુમે આજે આપણા દેશમા દદ જૂમિકા તૈયાર થઈ ગઈ છે દેગતી પ્રગતિને અગે દદ થઈ થઈ કરવાનુ છે પગતુ આપતો કયા ડીએ અને કયા પદાચનાનુ છે એ વાત નિશ્ચિન થઈ ગઈ છે જે સામજિક રીરાતે અને રદિઓ મામે મદ ઉપનવાર એ જમાનાના માન્યરોને મામે ખારી પટાની તથા દાડમાગીઓ લેની પટેલી તે સર્વ અનિગે દુ ક વા દરે અનેક નાતિ મચ્છાઓ અને મજો કામ કરી નહા છે આ મગધમા અત્યરે જે મન પ્રમુધ થગવે છે તે વ સામા ગુજરાત નાં કુલ નેતૃત્વની કનિષ્ઠતાઓ કામે નેર્વ નકારો

સમાજ ઉપનાત આધિક અને ઔદ્યોગિક જામતોને પણ મુદ્દારણુમા ગુજરાત વનાકુલર સોમાર્ગીના કાર્યકનાઓએ ગોતાના લ ર મદાર નાખી નથી એ તેના પ્રમુખો પન્થી જણાઈ આનરો ગિલપુ એ તો માદિત્ય ખીનરાન મગરાન રાલ દોષ એને પ્રથમ મધાન આપયુ જ નેધએ તે અને ગુજરાતી લાગતી મદર્શ અને ઉન્નતિ કરના મારે આ સમ્યાએ મર્વયા પ્રયત્નો કરેના છે તે આ જમાનાના તેમ જ પડીના જમાનાના લોના નલમા આપા મારે આ પુનઃક માધન ખારો એની ઉમેદ છે

ગુજરાતમાં વિદ્યા એટલે બહુતરનો દેવાવો કરવામાં પણ સોસાઈટીએ મંજૂરી દિસેો અર્પણ કર્યો છે. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું સંપર્કન કરવું એ તો એનું મુખ્ય ખોલ હોઈ નેવી એ મુખ્ય પ્રયત્નો હોય એ સંવાદાત્મિક છે. એટલે સોસાઈટી તરફથી સેક્રેટરી પુસ્તકો લખાવી પ્રસિદ્ધ કરાવવામાં આવ્યાં છે તેમ જ અનેક નાના મોટા લેખોની કૃતિઓ ઉત્તેજનાથે ખરીદવામાં આવી છે. ભાષાના ફેરફારની પ્રથમના સંવાદોના મ્યાનમાં હતી અને તે માટે જનતા પ્રયત્નો થયા છે. ખાસ ફેરફાર પણ પ્રકટ કરાવેલા છે. સોસાઈટીની પ્રવૃત્તિ-કેરો સલામત થાય એવાં અનેક ફેરફાર ફેરફાર પુસ્તક પ્રકાશન માટે તેને મળ્યાં છે અને તેથી તેની પ્રગતિને ધીરે વેગ મળ્યો છે. એ ઉપરાંત દમરો રૂપીઆના ફેરફાર ફેરફાર અને અન્ય વિષયક તેને સુખમ કરવામાં આવ્યાં છે જે તે સંસ્થાની પ્રતિજ્ઞાને સોભાવપડે છે. વિદ્યાગ્રહિ, ભાષા અને સાહિત્યની ઉન્નતિ અને અગાધનિવારણ એ મુખ્ય ઉદ્દેશો જાળવી પ્રગતિ તેમ જ મોતાના લાખો રૂપીઆનો વહીવટ ચલાવી પ્રગતિના વિશ્વાસનું પાત્ર મનેથી એવી સંસ્થાનો ઇતિહાસ ગુજરાતી વાચકોને લાભદાયી થશે એવી આશા છે.

જુદાં જુદાં સાધનોમાંથી વિગતો એકત્રિત કરી સીધસીધાબંધ મનો-રંજક પુસ્તક રા. હીસાલે તૈયાર કર્યું છે એ એમની સંસ્થા પ્રત્યેની મમતા દર્શાવે છે.

ગુજરાતની પ્રજા હાસ જે કોટીએ છે તેમાં આ સંસ્થાએ કેવો ભાગ ભજવ્યો છે તે જાણવાનું સાધન આ પુસ્તક પુરૂં પાડશે એ ઉમેદ છે.

વેદાબહેન રમણલાલ નીલકંઠ

પ્રસ્તાવના.

ગોસાઈડીનો ' ઇતિહાસ વખવાનું કાર્ય હાય ધર્મ ત્યારે મારું એમ માનવું હતું કે એક પુસ્તકમાં તે ઇતિહાસ પૂરો થશે; અને એક સન્મિત્રે તેા એટલે દરજ્જે શંકા ઉઠાવેલી કે એક પુસ્તક ભરાય એટલી તેની આધનસામગ્રી છે ખરી ? પરંતુ જેમ એ વિષય વિચારાતો ગયો, તેના પાછવો વૃત્તાત અને બુદ્ધિપ્રકાશની લુની ફાઇવો વંચાતી અને તપાસાતી થાલી, તેમ એ ઇતિહાસ પદત્વે ઘણા મુદ્દાઓ ચર્ચવા યોગ્ય માણુમ પડ્યા અને કંઈ ને કંઈ ઉપસુક્ત મારિતી સામી, જેનાથી અત્યારની પ્રજા અપચિન્નિત કહેવાય.

સોમાઈડી નેના આરંભકાળથી આપણા પ્રાતમાં પ્રવર્તતી સાહિત્ય અને કેળવણી વિષયક, મામાજિક અને માંગૃનિક પ્રશ્નિના એક દેન્દ્રરૂપ પ્રજનકીય મંરથા હતી અને તેનું એ સ્વરૂપ યથાચિન્ન રહ્યું કરવા તેમ તેમા તેનું કાર્ય-દિગ્ગેશો લક્ષમા આવવા, પશ્ચાદ્ (background) ભૂમિકા તરીકે તત્કાલીન જનતાનું માનમ અને તેના જીવનનું ચિત્રાયેખન અને વાતાવરણ ઉભું કરવાની અગત્ય સમજાઈ.

એ હેતુ પાઠ પાડવા પ્રથમ દષ્ટિએ મમકાલીન સમાજ સ્થિતિનું ચિત્ર દેરવા જે તે જનાય કે પ્રસંગનો આર ભાગ, વર્ણન કે વિવેચનરૂપે આપવનો વિચાર કર્યો; પણ અચારે વખવા માડ્યુ ત્યારે એમ થયું કે એ રીતિના કચ્છા નમકાલીન લેખ - અંશમાનો ઉતારો, તેમાની ભાષા, વિચાર અને વાગ્જીયકે, વધારે મારી અસર ઉપજાવી શકશે, અને એ કકરાઓ ને ગમમના લેખનના અને માહિત્યના નયુના તરી- વિચારાતીય માણુમ પડશે.

એ પ્રકારે વિષયનું નિપજી કન્વામા પુસ્તકનું કેદ ધાર્યો કરતાં યાદુ વાળુ વધી ગયું; પણ એ લેખ ચિરતાઝમા વિવિધતાના અને નવીનતાના અંશે પ્રવેશ પામવાથી તેના રમમા હતિ થવા પામી નથી; એટલું જ નહિ પણ એ ઉતાગઓએ જે અનુદ્વેષ વાતાવરણ ઉભું કર્યું છે, તેથી તેનું આકર્ષણ વધી પડ્યું છે, એમ પહેલા ભાગ વિષે જે અભિપ્રાય મારા જાણવા સાબળવામા આ-યા છે, તે પગથી કહી શકું.

સોસાઇટીનું સન ૧૮૮૦ પહેલાંનું ફક્તર દુર્ભાગ્યે ઉપવૃત્ત નથી. સંભવિત છે કે સન ૧૮૭૫ માં સાગરમતીમાં મોટી રેફ આવી હતી, તેનું પાંખી શહેરમાં ફરી ગયું હતું અને તે સોસાઇટીની મોટીસમાં-દિવાલાખ ઈન્ડીટ્યુટમાં-કમ્પરપુર પેસી ગયું હતું. તે વખતે એ ફક્તર-કામગીર, દાંત્રો વગેરે ભોગવે જઈ, બગાડાથી એ બધું કાઢી નાખ્યું હેય !

તેથી પ્રસ્તુત ઇતિહાસ કામગીરીમાં પહેલા પંડમાં કલ્ત સોસાઇટીના કાપેલા રીપોર્ટ અને બુદ્ધિપ્રકાશની ફાઇલોનો મુખ્યત્વે ઉપયોગ કર્યો છે. તેમાં સંતોષકારક અને ખુશી થયા જેવી બીના તો એ છે કે સોસાઇટીના પ્રથમ આરાધ વર્ષનો ઇતિહાસ કવિ દક્ષપતરામે લખીને સન ૧૮૭૮ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રકટ કર્યો હતો, તે મને બહુ મદદગાર થયો છે. એ સાધન વિના હું માનું છું કે આ ભાગ છે તેનાથી પણ, ધણે અધુરો, અવ્યવસ્થિત અને આગીસરો રહ્યો હોત.

વિસ્તારના લક્ષ્યે સોસાઇટીના ઇતિહાસને એ વિભાગમાં વહેંચી નાખવો પડ્યો છે; અને એ વ્યવસ્થા કેટલીક રીતે અનુકૂળ થઈ છે. એક તો સન ૧૮૭૮ સુધીની કામગીરીના બાંધકામમાં વચ્ચે ત્રીસ વર્ષનો ગાળો પુરનો હતો, બીજું, તે પછીના વર્ષો માટે સોસાઇટીનું ફક્તર થોડું બહુ મળી આવે છે; ત્રીજું, કવિ દક્ષપતરામ સન ૧૮૭૬ થી સોસાઇટીમાંથી નિવૃત્ત થાય છે અને એથી, મહાપતરામ સન ૧૮૭૭ થી આંતરરી સેક્રેટરી નિભાયા હતા, એમની સ્થાપિત કાર્યપરંપરા તે પછી બહુધા એકસરખી ચાલુ રહી છે.

પ્રસ્તુત ઇતિહાસમાં બને તેટલી ઉપયુક્ત માહિતી એક મોંઘ તરીકે સંગ્રહવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; એ વૃત્તાંત દોષથી મુક્ત હોવાનો હું દાવો કરતો નથી; પણ સંતોષોવશાત જે કંઈ મારા બાણ્યમાં એના કામકાજ વિષે, આવ્યું તે આવ્યું છે. કોઈ સહૃદય વાચકમંદુ એમાંની બૃહો બનાવશે અગર તો તે સંબંધમાં સચવા લખી મોકલવા કૃપા કરશે તો તે ગદ્ય તેમનો હું ઉપકાર માનીશ; એટલું જ નહિ પણ બીજા વિભાગમાં તેનો ઘટતો ઉપયોગ કરવા, જરૂર બનતું કરીશ.

આંતમાં મારા લેખનકાર્યમાં વખતોવખત મૂલ્યનાઓ કરવા માટે તેમ આ મૂલ્યના મુદ્દાઓ માટે-હું મારા સ્નેહી રા. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટનો આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું; અને લેડી વિદ્યાબહેનને પ્રસ્તુત ઇતિહાસનો જીયોદ્ધાન લખી આપવા સારૂ ગેં વિનંતિ કરતાં એમણે તે ખુશીથી સ્વીકારીને મને વિશેષ કૃત્તી કર્યો છે.

અમદાવાદ,
તા. ૨૦-૮-૧૯૩૨

} હીરાલાલ ત્રિલુવનદાસ પારેખ

અનુક્રમણિકા

વિષય:

પૃષ્ઠ.

હિપોદ્ધાત ... લેટી વિલાખ્હેન રમણભાઈ નીલકંઠ	૩ થી ૪
પ્રસ્તાવના	૫ થી ૬

પ્રકરણ:

૧ હું નવજીવનનો સંચાર	૧ થી ૩૪
પરિશિષ્ટ ૧: એલ્યુકેશન કમિશનના પ્રેસિડેન્ટ અને મેમ્બરોને લખેલો પત્ર	૩૫ થી ૪૩
પરિશિષ્ટ ૨: યુનિવર્સિટીના રજીસ્ટ્રારને લખેલો પત્ર	૪૪ થી ૪૬
૨ જું નવાં પુસ્તકો (સન ૧૮૭૯ થી ૧૮૯૧)	૪૭ થી ૬૫
પરિશિષ્ટ ૩: ફંડવાર રચાવવાનાં પુસ્તકો નિર્માણ ચપલાની યાદી... ..	૬૬
૩ જું રાજ્યમહારાજાઓની હિજર મહાયતા	૬૭ થી ૮૯
પરિશિષ્ટ ૪: કચ્છના મહારાવને અભિનંદન પત્ર ..	૯૦ થી ૯૧
૪ થું રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ... ..	૯૨ થી ૧૧૭
પરિશિષ્ટ ૫ રાવ સાહેબ મહીપતરામને માન... ૧૧૮ થી ૧૨૭	
૫ હું પ્રાચીન કાવ્યોનું સંશોધન અને પ્રકાશન ... ૧૨૮ થી ૧૩૯	
પરિશિષ્ટ ૬: વડોદરા પ્રાચીન કાવ્ય ઓફિસનો પત્ર	૧૪૦ થી ૧૪૪
૬ હું સ્ત્રી કેળવણીને ઉત્તેજન	૧૪૫ થી ૧૫૩
પરિશિષ્ટ ૭: આડિયા રણછોડલાલ છોટાલાલ કન્યાશાળા ઉદ્ઘાટનાની ક્રિયા	૧૫૪ થી ૧૫૮
૭ મું મરદાર બોળાનાથ સારાભાઈ	૧૫૯ થી ૧૬૭

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૮ મું સોસાઈટીનું બંધારણ	૨૧૯ થી ૨૨૯
પરિશિષ્ટ ૬ સોસાઈટીના ધારા	૨૨૫
પરિશિષ્ટ ૭ લાઇફ મેમ્બરોની માદા	૨૨૮
૧૯ મું ઓનરરી સેક્રેટરીઓ	૨૩૦ થી ૨૪૩
પરિશિષ્ટ ૮ ઓન. સેક્રેટરીઓ અને આસિ. સેક્રેટરીઓની નામાવધિ...	...	૨૪૩-૨૪૪
૨૦ મું કવિ દલપતરામ ડાભ્યાભાઈ...	...	૨૪૫ થી ૨૬૨
૨૧ મું કૃપસંહાર	૨૬૩ થી ૨૬૮

ચિત્રાની સૂચી.

૧ નગરશેઠ દિમાભાઈ	પૃ. ૨૦ સામે
૨ દિમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટ	પૃ. ૨૩ „
૩ હરકુલરબાઈ કન્યાશાળા	પૃ. ૩૦ „
૪ સન ૧૮૨૨ માં હંપાયલાં પુસ્તકનું મુખપૃષ્ઠ	પૃ. ૩૮
૫ અલેક્ઝાંડર ક્રિસ્ટોફ ફોર્બસ	પૃ. ૫૦ „
૬ મગનલાલ વખતચંદ	પૃ. ૬૭ „
૭ હોપ સાહેબ વાચનમાળા કમિટીના સભ્યો	પૃ. ૧૦૬ „
૮ હોપ સાહેબ સંપાદિત એડ્વોકેટીય (દ્વાયપ્રત)નું મુખપૃષ્ઠ	...	પૃ. ૧૧૦ „
૯ બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૦, મે; પ્રથમ અંકનું મુખપૃષ્ઠ	...	પૃ. ૧૪૯
૧૦ ગ્રેક ગ્રેમચંદ ત્રાયચંદ	પૃ. ૨૧૩ „
૧૧ સન ૧૮૬૦ ના ઓક્ટ ૨૦ માં મુદ્દા ... રજિસ્ટર કરારપત્રની પ્રતિષ્ઠિતિ	પૃ. ૨૨૩-૨૨૪
૧૨ એટનાં પુસ્તક પરની લેખક-અપનો નમુનો	પૃ. ૨૨૭
૧૩ રા. સ્વ. જોગીલાલ શાસ્ત્રીજીવન	પૃ. ૨૩૦ સામે
૧૪ રા. બા. ગોપાળરાય દરિ દેશમુખ	પૃ. ૨૩૭ „
૧૫ કવિ દલપતરામ ડાભ્યાભાઈ	પૃ. ૨૪૫ „
૧૬ ફોર્બસ સાહેબના દસ્તાવેજ	પૃ. ૨૪૮ „
૧૭ કવિ દલપતરામના દસ્તાવેજ	પૃ. ૨૫૮ „

વિચેતની સૂચી

નં.	નામ.	પૃષ્ઠ.
૧	ગણપતરામ રામરામ બહે	૫૬ સામે
૨	બાલાશંકર ઉત્તાસરામ હંથારીયા	૫૭ "
૩	જુલાખીદાસ ગંગાદાસ દેસાઈ } અને	૧૨ "
૪	દેશવલાલ મોતીલાલ પરીખ }	
૫	રા. સા. જમિયતરામ ગૌરીશંકર સામ્બી	૬૩ "
૬	શ્રીમંત મદારાજ સર સ્વામીરાવ (ગ્રીન) ગાપકવાડ... ..	૬૮ "
૭	મદારાવ શ્રીખેંગારજી સ્વામીજીદાદુર (કચ્છના મદારાવ)	૮૦ "
૮	રા. મા. મહીપતરામ રૂપરામ	૯૨ "
૯	મહીપતરામના હસ્તાક્ષર... ..	૧૧૫ "
૧૦	મન મુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી	૧૩૪ "
૧૧	દરિલાલ દર્પદરાવ મુવ	૧૩૫ "
૧૨	દરિલાલ દર્પદરાવ મુવના હસ્તાક્ષર	૧૩૨
૧૩	ભાતણીની કાદંબરીની લાયખા	૧૩૬
૧૪	મુખ્યાયબોધ બૌદ્ધિકની લાયખા... ..	૧૩૭
૧૫	અરદાર બોળાનાથ સારાલાઈ	૧૫૬ સામે
૧૬	મુખ્યરાવ બોળાનાથ દીવેદીયા	૧૬૦ "
૧૭	રા. બા. ગેવિંદભાઈ દાથીલાઈ દેસાઈ	૧૬૧ "
૧૮	ડૉ. નીલકંઠરાવ ડાહ્યાભાઈ જયપતિ	૧૭૦ "
૧૯	ડૉ. જોસફ બેન્ગમિન	૧૭૧ "
૨૦	ગેહ દરિયબનામ બાળગેવિંદરામ	૧૭૭ "
૨૧	આદિત્યમાર્નડ દરગેવિંદરાસ દા કાટાવાળા... ..	૧૭૮ "
૨૨	રા. બા. કમળાશંકર પ્રાબુશંકર ત્રિવેદી	૧૭૯ "
૨૩	રા. ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બરામ દેરામરી	૧૮૬ "

વળી જમીન મહેસુલની વસુલાત હજારે આપવામાં આવતી તેથી પ્રગતિને પુષ્કળ મળતી થતી. ઇંગ્લેન્ડને ખાતરી નહિ કે તેનો ઇંગ્લેન્ડ ખીજો વર્ષે આનું ગહેરો કે કમ, એટલે તે પણ મનસ્વી ગિતે ડેવન પામેથી જેટલું પડવાય તેટલું પડતો. ત્યાં કશુંએ ગિયગ્યાવર નહિ, દરે જ ધોંગાણ આનું હોય, અને મોઢ પ્રકારની સવામતી નહિ, ત્યાં ઉપર વર્ણુવ્યા મુજબની ગિયતિ અનુભવાય તેમા શું આશ્ચર્ય ! યાગતવિક રીતે 'મળાઆના બે ભાગ' વા 'મારે તેની તત્વાર' એ ન્યાયનીતિ પ્રસન્નતી હોય ત્યાં પત્રી જન-માયની મવામતી, રૂણ, વ્યસ્થા અને ન્યાયનું પૂજુ જ શું ? કથી ધડીએ ધાડ પડે અને અગર વગર વાકે ક્યારે હાથકડી પડશે વગેરે કાંઈ પણ ખાતરીથી કહી શકાતું નહિ, અને ચાલીઆઓનું જોર એટલું જલુ વધી પડ્યું હતું કે, તેઓ ગમે તે નિમિત્તે લવજવાને દાકેમના કાન બભેરી હેરાન કરતા હતા. ઉગાડેગાકે ન્યાય વેચાતો અને લાચરમ્બન લેવાતી હતી. આથી ચિત્તના અનમા સદા વસમો ગઈ તે કે ગાય અને કુખી ગિયતિ અનુભવતી હતી.

“અમદાવાદનો ઇતિહાસ” એ નામનું પુસ્તક મગનલાલ વખતચંદે સન ૧૮૫૧ માં લખ્યું હતું તેમાંથી થોડોક ભાગ (૫. ૧૧૫-૧૧૬ નો) અત્રે આપીએ છીએ, જે ઉપરના કથનનું સમર્થન કરી તે વિષે પ્રતોષક રહુ પ્રકાશ પાડે —

“ગાયદનાડ પેશવાના મગ્નુમાની વખતમા અમદાવાદમા ગમે તેવો શાકુકાગ હોએ પણ ધાયાધોયા જુગડ તથા મોહોટા પહનાના જડ થેપાડ તેરેનાથી પહેરાતા નહી પણ કેચલુ મમુ ચોતીયુ તેહેના ઉપર આગ્તાનો જ મો ને માથે છોટની વગર તોગની પાપડી પેહેરાતી ને કદી કાઈ, એથી લગીઝ મારા જુગડ પેહેરે તો સમુમાના ગખેના ચાલીઆ ચાલી ખાએ એટલે તે માણુમને જોવારી તેરેને” કહે કે “તમારી પાસે પુછ માણુ જે માટે પાચ દશ હજાર સરકારને” આપો.” કદી તે ના કહે તો તેહેની ઝાતીએ પથ્થર મુકીને લે, તેથી કાઈ ખુશી રીતે ઉપરાણી કરી શકતું નહિ. ચોરીઓ પણ પ્રમાણમા પુષ્કળ અને ઘોઝે દહાડે ચતી કેમકે હાકેમને તેમાંથી ચોચાઈ મળતી અને ન્યાય પણ એ ગિતે જ્યોક વેચાતો. “એક જલુ જળને મધને” જેસારી આવે તો ખીજે જલુ જળને” તેહેને” જહાની આવે ને કદી ખીજે જેમારી આવે તો એક જહાડી આવે આ ઉપર લગીઝ લામે રોચાગ જે ટગે તેરેને માણુમ પડી આતરો કે સરમુમાને” ઘણાકના મોહો રાખના પડતા હતા કેમકે જે હેવુ ન કરે તો ભલ કોણ આણી આપે ?”

● ‘હાલતાં દરે, આવતાં દરે, દરે સારા દીન,
છાતી ઉપર પથ્થર મુકી, પૈસા લેતા છીન”

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

નો

ઘંતિહાસ

વિભાગ-૨

(સન ૧૮૭૮ થી ૧૯૦૮)

પ્રકરણ ૧

નવજીવનનો સંચાર

“But there are other instruments of social change which it is essential to bring into active co-operation with new statute law. We may summarily include them in the term public opinion, a supremely powerful factor in changing habits and customs, whether at work in the family, the school, the vocation, the association of consumers, the organisations for religion and culture, sport and recreation, the locality or the nation as a whole. Every influence that helps to create or to mould public opinion, the spread of new knowledge, the teaching in the schools, the utterance of the popular prophets, the newspaper, the pulpit, the theatre, the cinema and last by no means least—the “wireless broadcast”—counts either as an ally of the new statute or as an opponent.”

[‘Methods of social study’

by Sydney and Beatrice webb-pp. 251]

વિકાસ માટે, તેના મુખ અને સંતોષ માટે ધાર્મિક જગ અને પ્રેરણા આપરક છે તે, એ સમયે જનતા દેવી રીતે મેળવતી તે દેવે આપણે જોઈએ.

સામાન્ય રીતે વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન જેવું કે, આંક, લેખાં, નામું, પત્રવ્યવહાર, ચીટ્ટીપત્રી, કરાર, દસ્તાવેજ વગેરે વેરપ અને હંતર જન પંડયા પાસેથી મેળવતો અને આદ્યલુ ક્ષત્રિયના જાળકો સંધ્યા, સારસ્વત, સ્તોત્રા અને ચોડુંધાતું કર્મકાંડ તથા જ્યોતિષ જ્ઞાણ સંતોષ પામતા અને તેમાંના ચોડાક ન્હાનો ઉત્સાહી અને આમલી વર્ગ, ઉચ્ચત્ત, કાશી, ત્રિચિદા વગેરે દૂરનાં વિદ્યાતીર્થોમાં જઈ જ્યોતિષ, કવ્ય, વેદાન્ત, ન્યાય વગેરે શાસ્ત્રોને અભ્યાસ કરી અને પંડિત બની ઘેર પાછા ફરતો હતો.

સન ૧૮૪૭ માં “સંસાર વહેવાર” નામની ચોપડી અમદાવાદની ‘પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મંડળી’એ લીધેલાં છપાવેલી છે તે જોવાથી તત્કાલીન સામાન્ય શિક્ષણનું ધોરણ જેવું હતું તે લક્ષમાં આવશે; તેમ શિક્ષક, પંડયાના પત્રાર-નિર્વાહ માટે દેવી વ્યવસ્થા હતી, તેનું યથાર્થ વર્ણન સ્વર્ગસ્થ કવિ ગણપતરામ રાજરામે એમના “ભર્ય બ્રહ્માને દેવગણી ખાતાનો દત્તિદાસ”માં કર્યું છે, તે અહિં ઉતાર્યાથી બરાબર સમજ્યામાં આવશે:—

“હિસાબ સાધન આંક શીખવી, સરવાળાદિક ઝટ ગણતાં,
નાનાવિધ લેખાં બ્યવહારિક, શીખવતા મુખથી લખતાં;
ગણીતમાં લીલાવતિ આદિક શીખવતા ગુરુ સબ્ય રહી,
અક્ષરમાં વિવેકભાતૃકા, લીપિવિવેકાદીક સહી.
લેખપદ્ધતિ, પત્રપ્રશસ્તિ, લેખ વિષયમાં શીખવતા,
પ્રબંધ વિક્રમ, લોજ આદિના, વાંચન વિષયે આપિ જતા;
નીતીમાં ચાણક્ય, વિદુરનિતિ પંચોપાખ્યાનાદિ તથા,
સિદ્ધો બ્યાકરણે શીખવતા, કહ્યું મેં જાણ્યું જોમ યથા.”

(પૃ. ૨૨)

વળી—પંડયાના ચોપણ માટે પાકાં સીધાં નિંત આવી પડે,
દાણાની મૂઠી દરરોજે, શિષ્યો લાવિ નિશાળ અડે;
છટીએ પેસોને સીધું, વાંધા વગર હાતું મળતું,
મોટાનો સુત નિશાળ આપે, ભાગ્ય ભલું ગુરુનું લખતું.
નિજ સુત નિશાળમાં બેસતાં, નિશાળ ગરહું મન ગમતું,—

તેમણે નિશાળો ખોલી, અને નવા પાઠ્ય પુસ્તકો રચવા સાથે જે જે જાપાના પરિસ્થિતિમાં આવ્યા તેના કોશ, વ્યાકરણ અને તે તે પ્રજાનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવા તેઓ મથ્યા. આ જુદી જુદી મિશન મંથાઓએ હિન્દીઓની કેળવણીમાં કિમતી ફરકો આપેલા છે. આપણા જાણસાહિત્ય અને ઇતિહાસના અંશે આરંભમાં રચવા મંજૂરી એમની સેવા અગણ્યાન એસી નથી; એથી પણ વધારે મહત્વની એમની સેવા પઠાલ અને દલિત પ્રમાણના ઉદ્ધારની છે; જનમેવાની છે; અને તે માટે હિન્દી પ્રજા એમની સદા ધન્ય રહેશે.

તથાપિ શરૂઆતમાં માગાપે એમના બાળકોને મિશનરી શાળામાં મોકલતા ખીંતા; તેઓ વટથી જાય એસી તેમને દેશગત ગહેલી અને તે બીતિ અકાચુ નહોતી. એ ધર્મોત્તરનો (Conversion) ભય હિન્દના સર્વ પ્રાન્તોમાં જણાતો અને કંપની મુકારે સન ૧૮૫૦ નો ૨૧ મો એક્ટ* પગધર્મમાં વટથી જનાર બાપીટી નિષકર્તો કે વાગ્માનો હક નહિ ખુલ્લે એ મતલબનો પમાર કરી મિશનરીઓનું એ પ્રચાર કાર્ય સરથ કરી આપ્યું હતું, અને એવા પગધર્મમાં વટણાવાના બનાવથી લોકોમાં કેવો ખગમગાટ થતો તેનું એક દલાત આપણને ‘નદશંક’ ચર્ચિત્રમાંથી મળી આવે છે. મી. વિનાયક લખે છે, કે “વિદ્વાન્ પાદગી મોન્ટગોમરીના હાંધમાં કમી નમરવાનજી માણેકજી નામના એક પારસી યુવકે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો હોવા થર્સ્ટન પાગરસી જેની માહસિકે કોમ પણ ઉગ્રેજી શિક્ષણથી જડીના વાગી. હિન્દુઓના

સરખાવો:

“ફ્રેજી રાજ્યાતોલ પહિલ મરાઠી-ફ્રેજી જગ વેરી યા મિશનર્યાને”
વવિત્ર શાસ્ત્રાચાર્ય પ્રસારાર્થ રાવેલા.”

[વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર, જાન્યુ. ૧૯૧૩]

* “So much of any law or usage now in force within the territories subject to the Government of the East India Company as inflicts on any person forfeiture of rights of property or may be held in any way to mar or affect any rights of inheritance by reason of his or her remaining or having been excluded from the communion of any religion or being deprived of caste shall cease to be in force as law in the Courts of the East India Company and in the courts established by Royal Charter within the said territories.”

અને આનંદ, રસ વૈભવ અને વિદ્યાસ, માનસિક સ્વચ્ચતા અને મુખ્ય મેળવવા માટે દમેશ્ર ઝંખે છે; તે માટે સતત પ્રયત્ન કરે છે અને તેની પ્રાપ્તિમાં જ તે સંતોષ અને શાન્તિ પામે છે.

અગારી આપણે જોઈ ગયા છીએ કે સમાજ ઇવન ભયમરત દતું, અને જનમાલની સલામતી નહોતી; તેમ છતાં આવા વિકટ અને અશાન્ત સમયમાં પણ જનસમાજ આશાના તંતુ પર રાખેલો. ધર્મમાંથી બળ અને પ્રેરણા મેળવતો; કથા વાર્તા, ભજનો, પદ અને ગરબી વગેરેમાંથી ઇવન રસ-હિલાસ માણતો દેખાય છે. તે વડે જ એ કુખમાં ટકી રહી શકે છે, અને આશ્વાસન પામે છે. તેમાં જ તે ઇવનનું સાથક અને ધન્ય પણ અનુભવે છે.

આ પ્રમાણે પ્રગતનું માનસ ઘડે અને વિકસાવે એવાં પ્રવર્તક બળો, પ્રાણભોગ્યક અને પ્રેરક, એ કાળે ક્યાં દનાં એ અવસોકનથી આપણને તત્કાલીન સમાજ ઈથિતિનું આશ્રુધેરું ચિત્ર આપણી આંખ સમીપ ખડું થશે.

અહિં અંગ્રેજનો અમલ શરૂ થયો તે આગમચ આયોધ્યા પ્રાસેના ષર્પયા ગામના રહીશ શ્રી. સદગ્રનંદ દવામીએ ગુજરાતમાં આગમન કરી, કાઠી, ધારાળા, રગપુત અને એવી બીજી પજાત કોમોની રહેણીકરાણી અને આચારવિચાર બદલી, એમને સન્માર્ગે પ્રેરી, એમનાં ઇવન ઉત્તરવળ, સંતોષી અને મુખી કરી મક્કાં દત્ત તેની કાઠથી ના પાડી શકાશે નહિ. ઓગણીસમા સૈકાના આરંભમાં એમણે જે પ્રચંડ ધાર્મિક પ્રચારકાર્ય કર્યું હતું, તે જેમ અદ્ભુત તેમ ક્રાન્તિકારી હતું. વળી એ સંપ્રદાયે આપણને બ્રહ્માનંદ, પ્રેમાનંદ, મુક્તાનંદ, નિષ્કેશાનંદ, દેવાનંદ જેવા પ્રતાપી ભક્ત શિષ્યો અને કનિષ્ઠો આપેલા છે, અને તેમનું લખાણ નીતિ તત્ત્વ અને ભક્તિ ભાવથી ઉભરાતું, ગુણ અને જથ્થામાં શેડું નથી.

એ મદાન પુરુષનો પ્રભાવ તે સમયે પ્રભાવ પર પુષ્કળ પડ્યો હતો; અમદાવાદના મુખી શેઠુકરે એમની કનડમન કરવામાં કચાશ કરી નહોતી, તેમ બિશપ હેમર અને મુંબાઈના તે કાળના ગવર્નર સર જોન માલકમે એમની ખાસ મુલાકાત લઈ, એમનું સન્માન કર્યું હતું તે દહીકત પણ ઓછી ગેરવ ભરી નથી; અને ગુજરાતી જનતાને ઉંચી પાયરીએ ઘસી જવામાં જે કિમતી ફાળો એમણે આપ્યો છે તે કદી ભુલાશે નહિ.

ઝોહનો રસિક કવિ દયારામ તે અરસામાં વેપ્યવી સાંપ્રદાયિક સાહિત્યને ગુજરાતીમાં ઉતારી વલ્લભ કુળની કીર્તિ અને મહિમા વિસ્તારવાનો શુભ પ્રયત્ન મેનતો હતો; પણ તેની કીર્તિ એક ગરબી લેખક કવિ તરીકે વધારે

કિશિયન એમોમિએસન, ગ્રેડુએટ કિશિયન મુવમેન્ટ, ક્રિસ્ત સેવાસંઘ જેના ક્રિષ્ટી મંડળો અને રેન્ડી લેન્સ, ફેલ્ડીક, કેનન ગ્રીટ, ગ્રેટમ, માધુ સુંદરસિંગ, આપાગ્માર્મ, રૂ દત્ત, દિનમંધુ એન્ડ્રુઝ, કાધર એલ્વિન વગેરે આવા માધુ પુરો કાર્મિટના ઉપદેશને તેમના જીવનમાં હિતારી રહ્યા છે અને કાર્મિટના મિત્રતાના પ્રચારાર્થે પોતાનું મર્યાદ્ય એ કાર્યમાં અમર્ણ્ય છે, એની અમર શિક્ષિત સમાજપર યથા વિના ન જ રહે; અને અનેક સ્ત્રી પુરો એમના આશિષથી મુગ્ધ બની, તેમથી પ્રેરકબળ અને બોધ મેળવતાં જોવામાં આવે છે. છેલ્લા પોણામો વર્ષમાં ક્રિષ્ટી મિશનરીઓએ નિઝવાઈ પ્રેમ અને સેવાભાવથી જે મંડળીન મેચાકામેં અદિ' કર્યા છે અને દશ પશુ કરે નવ્ય તેની હિન્દી સમાજજીવન પર પ્રજળ હાપ પડી છે; અને એમના દર્શાત અનુકરણીય જલ્દીયા છે. તેમના નવજીવનનો મંચાર થયો છે તેમાં આપણે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્વીકારવું જોઈએ કે ક્રિષ્ટી મિશનોનો હિંમો મોટો તેમ મદતવનો છે.

ક્રિષ્ટી મિશનરીઓ અદિ' આવ્યા ખાદ જે પ્રાતમાં વખ્યા તે પ્રાતની ભાષાનું જ્ઞાન મંપાદન કરવા પ્રયત્નશીલ થયા અને તેમાં પાવરધા બન્યા. વળી સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને અજ્ઞાત મારે આવરપક એવા તે તે ભાષાનાં વ્યાકરણ અને કાશ તેમણે યોજ્યા. હિન્દી જુદી જુદી ભાષાઓનો ઇતિહાસ તપાસીશુ તો તેનું નવું વ્યાકરણ અને કાશ તૈયાર કરવામાં મિશનરીઓનો દાથ બહુધા જોવામાં આવશે. હિન્દી લોકોના સમાજમત આવરા, તેમને ઉપદેશ કરવા અને તેમને શિક્ષણ આપવા સાર તેમની ભાષાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું મિશનરીઓ મારે આવરપક જ હતું. લોકોને તેમનો મંદેશો પહોંચાડવા એ જ માર્ગ ત્રાલાવિક અને સહેલો હતો. પણ કંપની સરકારના કૌન્મિયરો સમક્ષ હિન્દીઓને કેળવણી આપવાનો પ્રમ ઉપગ્રિયત થયો ત્યારે તેમનામાં મારોમાહે મતભેદ પડ્યો. એક પક્ષ હિન્દીઓને ત્રલાપા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની હિમાયત કરી, ત્યારે બીજા પક્ષે દેલી ભાષાઓનું માહિત્ય નિર્માત્ય અને વહેમપ્રચુર છે એવી દલીલ કરી ઇંગ્રેજીના શિક્ષણુપગ ભાગ મૂક્યો. આખરે મન ૧૮૩૫ મા લૉડ' મેન્સેની ઐનિદાનિક નોંધથી ઇંગ્રેજી શિક્ષણની વડીયાત કરનાર પક્ષનો વિજય થયો.

છુટ દેડ્યા કંપની મરકારના હાકેમો હિન્દીઓની કેળવણી પ્રતિ ઉદાસીન રહેતા. તે મટે કોઈ ચોક્કસ ધોરણ કે વ્યવસ્થિત યોજના તૈયાર

પ્રકરણ ૩.

મનહર છંદ.

“ધર્મિવસો અઢારે અડતાળીસની સાલે શુભ,
તારિખ તો છવીશમી ડીસેંબર માસની;
મંગળ વાસરે મહા મંગળીક ક્રિયા દીધી,
કિન્હાકે સાહેબ તણી કીર્તિના પ્રકાશની;
સ્થાપી ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટી તે,
અધિક વધારનારી વિદ્યાના અભ્યાસની;
દિગ્દલપતરામે દિલથી આશીષ દીધી,
આજથી સોસાયટી તું થશે અવિનાશની.”

(દલપત કાવ્ય, ભા. ૧-૪. ૧૧૫)

એવા શુભ યોગદીઆમાં ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટીની સ્થાપના થઇ હતી કે આરંભના એક નાના આગ્ર વૃક્ષના બીજરોપણમાંની યુક્તી દ્વાલીને આજે એક વિશાળ આગ્રકુંજમાં ફેરવાઇ ગઇ છે, અને છેલ્લાં બ્યાસી વર્ષ થયાં, તેનાં મિષ્ટ અને અમૃત જેવાં ફળોનો આસ્વાદ ગુજરાતી જનતા હિમંગમેર લઇ રહી છે, તે જોઇને તેના સ્થાપકનો આત્મા પ્રસુક્ષિત થતો દશે.

સન ૧૮૪૬ માં અલેક્ઝાંડર કિન્સોક ફોર્મર્સ સાહેબ અમદાવાદમાં આસિસ્ટન્ટ જડજ નિમાઇ આવ્યા હતા. એમને ઇતિહાસનો ભારે શોખ હતો; જેમ આન્ટ ડે ‘મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ’ લખીને અને કર્નલ ટોડે ‘રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ’ લખીને અમર નામના મેળવી છે, તેમ આપણે કહી શકીએ કે ફોર્મર્સ સાહેબે ‘રાસમાળા’ રચીને ગુજરાતની અમૃત્ય સેવા બજાવી છે. તે અંચ માટે ઇતિહાસિક સાધનો એકઠાં કરતાં જેમ તે ગુજરાતી પ્રજાનો આત્મા પિછાળી શક્યા તેમ તેમની અજ્ઞાન અને વહેમી, જડ ચિંતિથી એમનું હિમરાવ હૃદય દ્રવી ગયું; અને તેમને લાગ્યું કે જુનાં ઇતિહાસ અને સાહિત્યનાં લખાણ અને સાધનસંગ્રહ એક સ્થળે સાચવી અને સંગ્રહી રાખવાની જોટણી આવશ્યકતા છે, તેટલી જનતાને ફળવણી આપવાની પણ છે.

દિવસે રાજકર્તાઓ સામે પડી તેમને દેશમાંથી પાછા કાઢી મૂકના તત્પર થયે એ આગાહી પણ સાચી પડી છે. એ સંબંધમાં એનું કહેવાય છે કે લોડઃ એડમીન્સ્ટન ખેંચાઈ સત્તા હસ્તગત કર્યા પછી જાવણીમાં તંબુ ઠોકાને પડ્યો હતો; અને તેના આસનની આસપાસ નવાં છાપેલાં દેશી ભાષાનાં પાંચ પુસ્તકો પાથરેલાં પડ્યાં હતા. એવામાં સરદાર ચિંત્ન એમની મુલાકાતે આવ્યો અને આ પથારાથી વિરમય પામીને પૂછ્યું, કે આ બધું શું છે ? તેના એ ઉમરાવ દિલના પુરવે ઉત્તર આપ્યો કે દેશીઓને પદવા માટે તૈયાર કરાવેલા એ પુસ્તકો છે. વસ્તુતઃ યુરોપ પાછા ફરવાનો આપણો તે રાજમાર્ગ છે. મોટો વહેલો દેશીઓથી છૂટા પડવાનો પ્રસંગ આવશે જ; તો પછી આપણે એમની સાથે મિત્રાચારી અને પ્રેમથી જુદા પડીએ એ જ રાજનીતિ દિના હ છે અને તે રાજનીતિની કુંચી સર હેનરી કોટનના રાખ્દેભા કહીએ તો હિન્દીઓને જાણણી આપવી તે હતી:—“ There is but one remedy for this which is Education. ”

એ જમનાને ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ આપણે જોઈશું તો જણાશે કે નિપોક્ષિયન યુદ્ધ ઇંગ્રેજ પ્રજાના વિચાર અને માનસમા ભારે ક્રાંતિ આણી હતી. પાર્લામેન્ટ । સુધારણાનું ખીલ એ જ વાતાવરણમાથી જન્મ્યું હતું. ન્યા લા પ્રગતિ અને સુધારાના ભણકારા સંભળાતા. તેના પડખા આંહી પણ પડ્યા. સન ૧૮૫૭ માં હિન્દમાં મોટો બળવો થયો; સામાન્ય રીતે મર્ચન્ટ સમ્પર્ક પ્રવર્તી રહી, તેમ છતાં ખ્રિસ્તને હિન્દુસ્તાનને ખ્રિસ્તિય તાજ હેઠળ મૂકીને સત્તાવિધ પિકટોરિયાના નામનો એક ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો, અને તેમાં હિન્દની પ્રજાને કેટલાક વિશિષ્ટ હક્કો આપવામાં આવ્યા એટલું જ નહિ પણ લંડન યુનિવર્સિટીના ધારણુપર મુળાઈ, મદ્રાસ અને કનકત્તામાં જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓ પણ ફક્ત પરીક્ષાઓ લેનારી સ્થાપી. આ બંની લકીકત આપણને હેરત પમાડે પણ રમેશચંદ્ર દત્ત એમના “ ઇંગ્લાંડ અને હિન્દુસ્તાન ” નામક પુસ્તકમાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા કહે છે, કે તે કાળના સત્તાધિકારીઓના માનસનું એ પ્રતિબિંબ માત્ર હતું. એમના તે રાખ્દેભાની એ મુજબ છે:—

‘ The same moving force determined events in both countries, the extension of privileges to the people of India during this period is the counterpart of the Reform Act in England, and Munro, Elphinstone

દેશી ગૃહસ્થોમાં માત્ર ઇંગ્લિશ સ્કૂલના હેડમાસ્તર ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભાસનું નામ—તે પણ સન ૧૮૫૨ પછીથી—મળી આવે છે.

વળી તે સમયના મુંબાઈના ગવર્નર ફેકલ્ટે-ડે સોસાયટીના પેટ્રન ચર્ચ અને દ્રવ્યની સદાયતા આપી, તેનું—સંસ્થાનું કાર્ય સરલ કરી આપ્યું હતું.

તેમ છતાં આવું ભગીરથ કાર્ય, એકત્રે હાથે અને અદ્ય સાધનો વડે, તેઓ ઉપાંડી લેવા શક્તિમાન થયા; અને તેને વ્યવસ્થિત અને સફળતાપૂર્વક અમલમાં મુકી શક્યા, તેનું રહસ્ય આપણને એમની ધર્મપરાયણ વૃત્તિમાં જણાયે, જે એમનું પ્રેરક બળ હતું. પ્રથમ વર્ષનો રીપોર્ટ અનેક રીતે મૂલ્યવાન છે પણ તેમાંનો નીચેનો પૌં ખાસ મનનીય થઈ પડશે:—

"We are under a religious obligation not only to do the work for which we are responsible to *human* masters and which for the most part *they alone* can turn to the good of the country; but (beyond that) to employ ourselves and our faculties and means in some measure (what measure is a question left to every man's own decision, but in some measure) to the benefit of India and the glory of our Lord Jesus Christ therein.

Now we acknowledge this at Ahmedabad by some social enterprises in which many are partners together. When we contribute to a Christian Mission we acknowledge the call. When we try to lift up the language of the province from its present ignoble condition and encourage the more gifted fancies among those to whom it is vernacular, to enlarge, refine and regulate it by manifold application, that it may become fitter to convey from mind to mind and from generation to generation both the beautiful and the true, then too we acknowledge the same

પદ્ધતિ દાખલ થયે લગભગ ૮૦ વર્ષ પીત્યાં છે તમાપિ, અજ્ઞાન રહેશે છે એ શોચનીય સ્થિતિ રહેવા પામત નહિ; અને દુઃખની કથા એ બની છે કે સદરહુ નવશિક્ષિત વર્ગ પ્રભામાં બળી જવાને બદલે તેમનાથી તદ્દન અજ્ઞો થઇ ગયો છે.

હિન્દની કેળવણી પરત્વે ટીકા કરતાં મી. એચ. ડોડવેલે મહાર્થ દર્શાવે છે, કે “that the abandonment of the endeavour to develop Western learning *through the Eastern languages* was a profound mistake. It is at least certain that the excessive use of English as the medium of instruction has rendered the educational system less effective than it should have been.”*

તથાપિ એ ઇચ્છે કેળવણીના સંસ્કાર એમના જીવન પર દર થતાં, એ નવશિક્ષિતોમાં નવી સ્ફૂર્તિ આવી; તેઓ વિચારતા થયા, તેમનું દાદાબાનું ફેરવાયું, એમના આચારવિચારમાં પરિવર્તન થવા પામ્યું, એમના જીવનમાં નવા નવા અભિસાધો જાગ્યા; જીવન વિકાસ અને ઉદ્ધાસ માટે તેઓ તકસવા લાગ્યા, સ્વમાન અને સ્વદેશાભિમાનની લાગણી એમનામાં ઉત્કટ બની, સેવા જાગવા પ્રકટી અને સ્વતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવા તેઓ ઉત્સુક બન્યા. આમ એમનો એક નીતિ-મુદ્ધારક અને પ્રગતિમાન વર્ગ ઉભો થયો; અને તેઓ એમના સંસ્કાર, શક્તિ અને સ્થિતિના કારણે પ્રભાના પ્રતિનિધિ, આગેવાન કાર્યકર્તા અને વક્રીય થઇ પડ્યા.

સમાજ જીવનમાં એમનું આ મહત્વનું સ્થાન દર્શિ સમીપ રાખીને સન ૧૮૮૨ માં હંટર કમિશન સમક્ષ નિવેદન રજુ કરતાં સોસાયટીના કાર્યવાહકોએ, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીની સંસ્થાઓને અપાતે રાજ્યાશ્રમ ખેંચી નહિ લેવાનું એક દારણ એવું દર્શાવ્યું હતું કે, “It is we believe of the greatest importance to foster by means of liberal education the formation of a class of men who may be looked to as faithful interpreters between the rulers and the ruled.”

અને ખીજું કારણ-તેમ નહિ કરવા એમણે એવું ગતાવ્યું હતું કે એ કેળવણીનો વર્ગ જે શિક્ષણ-આપવાનું અને અંધ સ્વયંનું કાર્ય કરી શકે

* Dodwell's Sketch of the History of India. p. 124.

પરિશિષ્ટ ૧.

જાહેર ખખર.*

ગુજરાતની વર્નાક્યુલર સાસૈદી.

દીલીમાં તથા આગરામાં તથા દક્ષણમાં ફેટલા એક દીવસ થમાં પોત પોતાના દેશની ભાષાનો વધારો કરવા સાર એક એક મંડળી થયેલી છે.

તે ઉપરથી ફેટલા એક સાહેબ લોકોની મરજી થઇ છે કે ગુજરાત પ્રાંતમાં પણ લોકોના દિલને વાસ્તે એજ પ્રકારની મંડળી સ્થાપન કરવી, તેનો વિચાર નિચે પ્રમાણે:—

૧. પેહેલું એ જે ગુજરાત પ્રાંતમાં પુસ્તક વાંચવાની ધણી એક લોકોને હુંસ હશે, પણ તેમને ગુજરાતીમાં પુસ્તક મળી શકતાં નથી; તેથી ભાષ્યાર છે, ને અંગરેજી ભાષામાં બુકો તો ધણી છે, પણ લોકો અંગરેજી ભણેલા નથી, તેથી તેમના ઉપયોગમાં આવતી નથી, ને ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તક છાપવામાં આવ્યાં છે, પણ એ ધણાં થોડાં છે, ને વળી તે પણ ગુજરાત પ્રાંતમાં મળતાં નથી.

માટે મંડળીના વિચારમાં એવું દુસ્તર આવે છે કે અંગરેજી ભાષામાં જે સારી સારી બુકો છે, તેનો ગુજરાતી ભાષામાં તરજુમો કરાવીને છપાવવો ને જે સારા ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તક થયેલાં હોય તે પણ છપાવવાં, ને ત્યારે ગુજરાતી ભાષામાં કોઇ નવો અંથ બનાવે તો તે પણ છપાવવો; ને નવો અંથ બનાવવાની લોકોને હુંસ પેદા થવા માટે એવો વિચાર ધાયો છે કે, જે કોઈ મખસ અંથ નવો બનાવીને મંડળીમાં રજુ કરે તો તેને મંડળીએ મદદ આપવી. તે એ રીતે કે અંથ બનાવનારને તે બદલ ધનિામ આપવું અથવા તે અંથ છપાવવાની તેની ખુશી હોય તો તેનાં છપાવેલાં પુસ્તકમાંથી ફેટલાં એક એ મંડળીએ વેચાથી રાખવાં કે જ્યાં તે છપાવનારને નફો રહે, ને તેની હુંસ પણ વધે.

૨. બીજું એ કે લોકોના કાયદાને વાસ્તે સારી જગો શોધી કાઢીને ત્યાં એક કીતાબખાનું રાખવું. ને તેમાં સારા સારા ઉપયોગી અંથ ભેગા કરવા.

“The efforts put forth in this direction during the last quarter of a century, partly by means of translation or adaptations of standard works in English and partly by means of original compositions have given a certain impetus to the cultivation of vernacular literature, but the results so far have not, it must be admitted, been very satisfactory.”

ભાષાતર ગ્રંથોની જે મુખ્ય કસોટીઓ (૧) અનુવાદનું લખાણ નાચનીય (readable) થયું જોઈએ અને (૨) તે મૂળ ગ્રંથના ભાવ ને નિશ્ચયને પૂરેપૂરું અનુસરતું, વિશ્વસનીય (reliable) હોય જોઈએ આ જે કસોટીએ આપણે આપણા અનુવાદ ગ્રંથો તપાસીશું તો ધાણાક તો મૂળ પુસ્તકના અનુવાદ પગથી થયેલા માનુષ પડશે, અને ઝટનાક મૂળ પગથી ગયાલા હશે તો તેની ભાષાશૈલી સારી નહિ હોય અથવા ને મૂળ રૂઢિને પુરતો ન્યાય આપતા નહિ હોય. એ મર્દમા કાંઈ ને કાંઈ ખામી-દોષ મળી આવશે. દી બા. કેશનનાથ કુવ જેના યશસ્વી અને સમર્થ અનુવાદક વિગત હશે.

છત્રેછત્રારા સર્વગુ શિક્ષણ અપાતું હોવાથી વિદ્યાર્થીને જે તે વિષયને બેશરમ સમજવામાં મુશ્કેલી નડતી, અને તે ઉણપ એ વિષયના અનુવાદ ગ્રંથોથી કંઈક અંશે પૂરી શકાય પણ એવા ગ્રંથોનો પણ તોટો, અને જે ને આઠ મળી આવે તે ખામીવાળા અને અનાકર્ષક એટલે તેનો ઝાઝો ઉપયોગ થતો નહિ.

તાત્પર્ય કે નાં જગત્કો માટે આરભમાં જે સરસ પંચિયામની આગા રખાતી હતી તે આ જે અઢચણોને લઈને સારી રીતે દુગ્ગી નહિ.

મારા અને ઉપયોગી ગ્રંથો લખવાના અને છપાવવા એ માટે સોસાઈટી પ્રથમથી પ્રયાસ કરતી રહી છે આજ દિન સુધીમાં તેના તરફથી ૪૦૦ થી વધુ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા છે. એ પુસ્તકોની ગુણવત્તા (quality) વિશે મતભેદ ગ્રંથો, પણ મમયાનુસાર અને સાધન પ્રમાણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોસમીનો ફાળો મોટો અને કિમતી છે, તેની એના કદર વિશેષાધારી પણ ના પાડી શકાશે નહિ.

ઉપર નિર્દેશ કરેલા શિક્ષણના જે માર્ગ પેળા એકમાં તેની પ્રવૃત્તિ અનન આતુ ગ્રંથી છે, અને જો કે શિક્ષણનું વાહન છત્રેછત્રને ફરવામાં

પ્રકરણ ૪.

વર્તમાનપત્ર.

“એપ્રિલ ચોથીએ વર્તમાનપત્ર પ્રકટાવ્યું
નામ જેનું ગુજરાત મધ્યે ક્યાંઈ ન હતું.”

દલપતરામ.

“બીજે ઉપાય એ શોધી કાઢાડો કે તારીખ બીજી મેઝે સને ૧૮૪૯ ને રોજથી “વર્તમાન” નામનું દર જુધવારે ન્યુસપેપર કાઢાડવા માંડું” કે જેની મારફતે નીતીની વાતો સર્વ લોકોને કહી શકાય. હાલું કાંમ અમદાવાદમાં આ પેહેલું થયું છે.”

(મગનલાલ વખતચંદ્રકૃત ‘અમદાવાદનો ઇતિહાસ’-પૃ. ૧૮૭)

આધુનિક જીવનમાં વર્તમાનપત્ર જ્ઞાન અને શિક્ષણનું એક પ્રબળ સાધન થઈ પડ્યું છે અને તેનો લાગવગ, કાણુ અને પ્રભાવ જનતાપર થોડો નથી. લોકમત કેળવવામાં તેમ લોકજનગતિ આણવામાં તે એક અમોઘ શક્તિરૂપ છે; અને એનો અભિપ્રાય-પંચવાણી એક સત્તાસમાન લેખાય છે; જે પ્રસંગ આવે ભલભલી સરકારો—Governments—ને ઉંચી નીચી કરી મૂકે છે; અને કાંઈકને ઉધામે છે અને કાંઈકને સત્તાપર સ્થાપે છે અને તેના દાખલા વર્તમાનપત્રના ઇતિહાસમાંથી અનેક મળી આવશે.

ગુજરાતમાં પહેલવહેલું “વર્તમાનપત્ર” ફ્રાંજિસ સાહેબે સોસાઈટી તરફથી શરૂ કર્યું ત્યારે બહારની દુનિયાનો પરિચય કરાવવાની સાથે, જનતાનું જ્ઞાન વધે અને લોકમત વ્યક્ત થાય અને વિકસે, એ પણ તેનો ઉદ્દેશ હતો; અને એનું મૂલ્ય આત્મારની દૃષ્ટિએ નહિ પણ તે કાળની પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને આંકીશું તો સમજાશે કે એ પગલું કેટલુંબધું દૂર દેશીબર્યું હતું; અને તેઓ એની ઉપયોગિતા અને મહત્વ પૂરેપૂર્ણ જાણતા હતા તેથી એમની બદલી બીજે વર્ષે મુરત થતાં ત્યાં પણ કેટલાક મિત્રોની સલાયતાદારા “મુરત સમાચાર” નામનું અઢવાડિક પત્ર સ્થાપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. એ સંબંધમાં ‘ફ્રાંજિસ ચરિત્ર’ના લેખકની નીચલી પંક્તિઓ મદદગાર થઈ પડે છે:—

“હિંતેપી માતૃપિતાદિ સંબંધીઓ પોતાના બાળકને રીઝાં પુત્રાં આપી રમત સાથે સંસારની રીતિ-બાનિયાં પચોટવા શિખવે છે તે જ રીતિએ ફ્રાંજિસે અમદાવાદમાં અને મુરતમાં કર્યું.”

(મનઃસુખગમન ફ્રાંજિસ ચરિત્ર-પૃ. ૧૨.)

પરીક્ષામાં દેશી ભાષાને ધ્યાન આપ્યું એ તેનું પગલું બરાબર ન હતું. ઇંગ્લેન્ડમાં શિક્ષણ આપવાની પ્રથાની પેઠે એ અવળો માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો હતો. વાસ્તવિક રીતે એ અભ્યાસની રજૂઆત નીચેના શાળા અને પાઠશાળાના ધોરણોમાંથી થતી જોઈતી હતી, તે માટે હજી ફરિયાદ ચાલુ છે.

તેમ જાણી શકાતી ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસને એ રીતે સાત પ્રોત્સાહન મળશે એવી સમજણથી સોસાયટીએ એ નિર્ણયને સહર્ષ વધારી લીધો હતો અને ઉમેદવારો એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ગુજરાતીનો વિષય લેવાને પ્રેમથી એ ઉદ્દેશથી સન ૧૯૦૭ માં “જે ગ્રેડ ઇંગ્લેન્ડ સાથે ગુજરાતી ભાષા લઈ એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ઉમે નબર પામ થાય તેને રૂ. ૨૫૦) અડીસે ઈનામ દાખલ સોસાયટી તરફથી આપવા” જાહેર કર્યું હતું, અને અમને જણાવતા આનંદ થાય છે કે પ્રથમ ત્રણ વર્ષના ઈનામો ‘સાહિત્ય’ના અધિપતિ શ્રીયુત મહુભાઈ હં ઠાટાનાળા, દેગડમાગિયાના દિવાન શ્રીયુત મોતીલાલ લ. નુભાઈ પારેખ અને કાવ્ય-માધુર્યના સંપાદક શ્રીયુત હિમતનાન ગણેશજી અન્નરિયાને અનુક્રમે અપાયા હતા.

તે પછી એ પ્રમુખ જીવંતો છે, શાળા અને પાઠશાળામાં તેને વડું અને મોટા પ્રમાણમાં ધ્યાન અપાયું છે, પણ અભાષાની મહત્તા અને ગૌરવનું જ્ઞાન પ્રભને મહાત્મા ગાંધીજીએ જ કરાવ્યું છે, એ વિષે હવે પછીના એકાદ પ્રકરણમાં અમે વિવેચન કરીશું.

આપણે હવે સરકારે નવા કાયદાઓ નહીંને સમાજમાંથી કૂઠા અને અનિષ્ટ ચાલો બધા પાડ્યા અને તે કાર્યમાં લોકમત જનમત કયો, તેમ કેની રીતે વિકાસો તેમાં મદદગાર અને માર્ગદર્શક થયા એ વિષય વિચારીશું.

સરખાવો:

“Though the use of vernaculars for such purposes was recommended by the Department of Public Instruction in the Bombay Presidency as far back as 1914, the university authorities were until recently opposed to the innovation. In 1925 the university adopted the neutral position of allowing candidates the choice between their mother tongue and English in answering the papers on history and the Indian classical languages.”*

*The Times Educational Supplement, March 11th 1933.

વાયરો પૂરો શાન્ત પડ્યો ન હતો તે સંબંધોમાં એક વર્તમાનપત્ર નવું કાઢવું અને ચલાવવું એ કેવું દુર્ઘટ અને જોખમભર્યું કાર્ય હશે એની વાસ્તવિક રીતિ સામાન્ય વાચક કરતાં એક પત્રકાર અંધુ જટ સમજી શકશે, અને બીજી મુશ્કેલી એ હતી કે સદરજુ પત્ર એક પગારદાર તંત્રી દ્વારા ચલાવવાનું હતું, પરંતુ તેના વલિવટ અને પત્રનીતિની જવાબદારી ઓફિસરી સેક્રેટરીને શિર હતી.

પ્રથમ વર્ષના રીપોર્ટમાં મી. ફોર્જિસ સાહેબ જણાવે છે, કે—

“It is as well to state, to avoid misconception that though the Secretary's of the Society has a veto on the publication of any article in the 'Vartman' he is not and has not been at any time the editor of it, though he both has and had much of the trouble of an editor.”

આવી દિશાવસ્થામાં કોઈ મુશ્કેલી ઉભી થાય તો તેના સંચાલકોની સ્થિતિ બહુ વિષમ થઈ પડે છે. પત્રનો પગારદાર તંત્રી તેને સુપ્રત કરેલા આધકાર પ્રમાણે જવાબદારીથી વર્તે અને તેના નિયામક પત્રની રીતિનીતિ મુકરર કરી આપે; પણ અનાયાસે કોઈનું મન દુભાય એવી હકીકત તેમાં પ્રસિદ્ધ થવા પામે તો કેવો ખટરાગ ઉભો થાય છે તેનો સરસ ચિતાર “વર્તમાન” નો ખટલો પૂરો પાડે છે.

વાત એમ બની કે તા. ૨ જુલાઈ સન ૧૮૫૧ ના ‘વર્તમાન’ ના અંકમાં જોલના વલિવટ સંબંધી એક ફક્કો છપાયો, અને તે પરથી મેનેજીંગ કમિટીના એક સભ્ય મી. હેરિસન, જેમના નાજરની સામે એમાં આક્ષેપ હતો, તેમણે સખ્ત વિરોધ કર્યો; અને તે મતભેદ એટલો બધો તીવ્ર અને ગંભીર બની ગયો કે તેના પરિણામે “વર્તમાન” નું જીવન જોખમીયું હતું. છતાં તેમાં મગરૂરી લેવા જેવું એ હતું કે કમિટીના બધા સભ્યો જે યુરોપિયનો હતા તેમણે મી. હેરિસનના વિરોધને મચક આપી નહિ અને જે લખાણ થયું હતું તે જરાજર અને પત્રકારની રૂઢિ અનુસાર (etiquette) હતું, એવો અભિપ્રાય દર્શાવી, એક પત્રકારના હક્ક અને સ્વાતંત્ર્ય માટે, ન્યાય અને સત્ય માટે, ખૂબ જુલસો દાખવ્યો હતો.

વગી ઘણાંનું એ કેશ પ્રતિ ધ્યાન ખેંચાયું હતું અને તે એક ચર્ચાસ્પદ મુદ્દો થઈ પડ્યો હતો, તેથી સોસાયટીની કમિટીએ એ જનાવનું સ્વરૂપ સારી

ટેરવા પર અશીશુનો પાસ આપે છે, જે ઊંચી દૂધ બાળક પીતાં મૃત્યુવશ થાય છે; આ એક પ્રથા છે. બીજી પ્રથામાં, બાળક જેવું જન્મે છે કે તેના નાલના દોરા વડે બાળકના ગળે ટાંપે દે છે; તેથી તે મૃત્યુ પામે છે. (When the child is born, they place the navel string on its mouth, when it expires.*

આ પત્રવ્યવહાર સન ૧૮૦૭ માં થયો હતો; તે પછી એ આજ સદાંતર બંધ પડી ગયો છે એ ખરું; તોપણ છોકરીના જન્મ પ્રતિ તિરસ્કાર અને અણગમતી લાગણી પરાપૂર્વથી ઉતરી આવતી હિંદુ સંસારમાંથી સમૂળગી નાશ પામી નથી અને છોકરીનો જન્મ સાંભળીને આસપાસના સૌને હજી સુગ ચડે છે એ સખેદ નોંધવું જોઈએ:

“In some castes the arrival of the girl is so much a matter of bad augury that the neighbours turn their noses in all directions to manifest their disgust and indignation, and even the mother herself begins to disregard her infantile needs and requests.”

એવોજ નિર્દય અને ધાતકી આજ સતી ચલાવે હતો; છોકરીઓને જન્મતાંજ સ્તને અશીશુનો પાસ આપી દૂધ પીતી કરતી અથવા તો તેના ગળે ટાંપે દેવો, એનું દુઃખ સતી થતી સ્ત્રીની વેદનાના અને ભયંકરતાના પ્રમાણમાં અલ્પ દહેવાય. પતિની પાછળ જીવતા, અનિચ્છાએ, સળગતી ચિતા પર ચઢી બગી મરવું, એથી વિશેષ સમ્ર બીજી કંઈ નરકયાતના મંભવે? પ્રાચીન કાળમાં રાજા રાણીના મૃત્યુ પાછળ એમનાં દાસ દાસીઓ આપઘાત કરતાં; એનું અનુકરણ માત્ર આ પ્રથા અમને લાગે છે. આમાં આત્મઘાત છે; આમાં સ્ત્રીનું ખુન થાય છે. બીજી પ્રાંતો કરતાં બંગાળમાં આ પ્રથા વધારે જોરમાં પ્રચલિત હતી; અને દેશમાં રાજા રામમોહનરાયે અનેક સુધારા કરવાની પહેલ કરી હતી તેમ એમની પ્રેરણા અને પ્રયત્નથી લોર્ડ બેન્ટિન્કે સન ૧૮૨૬ માં સતી ચલાવે રિવાજ બંધ પાડ્યો હતો.†

* P. 328

* Legal Aspects of Social Reform, p. 18 by Paul Appaswamy.

† આ વિષય પર વડુ માહિતી માટે રાજા રામમોહનરાયના લેખ સંગ્રહમાં એમના બે લેખો આપેલા છે તે જિજ્ઞાસુએ જોઈ લેવા.

[The English works of Raja Ram Mohan Roy, Pabini Press, 1906]

કરતાં વધારે મેંમરો પોતાના જ અનુભવ ઉપરથી જાણતા હતા કે નાગર નામુકર જનએ છે તેના કરતાં વરતમાંન કહે છે તે વાન વધારે માંનવા લેગ છે. કદાપી સામેતી લેધતી હોય તો આ વાત અને છે તે સેશન ડાર્ટના નકતર ઉપરથી જ દાદાદી સકાશે.

વગા દાંમેટીનો એવો અભીપ્રાય હતો કે એ દરકત લીધેલી બાબતમાં તેઓ નોહોતા માંનતા તે વાત કથા વિના કદી એ બાબત દાદાદી નંખાએ એવી હતી એવું ધારતાં પણ એક બીજાં કારણને લીધે તે વાત બીસકુલ તેમનાથી ના ચાત કેમ જે કોઈને દરકત ના થાએ એટલી જે આ તકરાર પડેલી બાબત દાદાદી નાંખી હોત તો જે જે બાબત વીશે ભોડા દરકત ભેત તે સવે દાદાદી નાંખવાની જરૂર ટેવ પડત ને તેથી કરીને વરતમાંન આપ અખનીયાર “ન્યુસપેપર” એટલે ખખરપત્રનો જે ઉપયોગ તે સધળા નાશ પામતા; પણ દાંમેટીને ખરાખર માલુમ પડ્યું કે વરતમાંન ધણું ઉપયોગી છે ને અત્રેના રહેવાશીયોની આગળ એક આખરદાર આપ અખનીયાર ટપનું ખખરપત્ર મુકવું એ કાંઈ સોસાઈટીની દસકી મતલબ નથી.

એ દાંમેટી વીચાર કરીને જે ચીજ ધર્મ પ્રમાંણે કરી નોહોતા સકતા તે વીશેની ના પાડ્યાથી મી. દારીસંને જે છેલ્લો જવાબ મોકલ્યો તે કાગળની શરૂઆતમાં એક તરેદવાર જિલ્લી બાબત હતી તે એ કે જે વાતથી એ નાગરની આખરને ધણુંજ નુકસાન પોહોયું એટલી જે વાત પેટેલાં કદીની તે નાગરના ખ્યાનમાં લેવા લાયક નથી એવું દાસ લખી મોકલ્યું; ને તે કાગળની આખરમાં એ દાંમેટી ખરાખ અદ્યોના વધારનાર એ એવો અપમાન ભરેલો બટો તેમના ઉપર મેલ્યો.

હવે એ છેલ્લી બાબત વિશે દાંમેટીને એટલુંજ કહેવાનું છે કે, એ બટો મુકનારના શીર ઉપર પાછો પડ્યો.

પરંતુ મી. દારીસંન સંગાથે સમુક રાખવાને દાંમેટી આતુર હતી તેમણે એ સખસે પોતાનું જિલ્લું સખજેલું અને અદેખામ ભરેલું તોહોમત મુકેલુ દાદાદી નાંખવા વિશે અરજ કરી પણ ફાકટ.

માટે એ બાબતનાં સધળાં કાગળ પત્રો દાસ છપાયા છે. અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની દાંમેટીએ મી. દારીસંનના કદીઆ મુજબ કદીએ નીંઘા વીશેની દાદ સાંભળવાની ના પાડી છે કે, મી. દારીસંને જે ભોડા ઉપર કશી રીતે ન કાવતાં હલ્યો કયો હતો. ભોડોની નીંઘા કરી

અર્થ.

ત્રણ લોકનો નાથ (પરમેશ્વર) જ્યોતે એટલે તેમની આત્મા પ્રમાણે આ દુનીઆના લોકો આવે ને બરાહમણુ ક્ષત્રી વર્ણિય એ જાતોમા અશબ પરમેશ્વરની પોતાની કરેલી વીવાહની રીતી હમણા વીશતારો. ૧.

બીજો અર્થ.

ત્રણ લોકનો પતી ઇશ્વર જ્યોત પામો ને ઉપર લખેલી તરણુ વરણુમા હમણા પોતાની (ઈનદ્રની) પરણુવાની જીતી રીત છે તે પ્રવરતાવો (એટલે ઈનદ્રગણી પુનરવીવાહ કરે છે.) ”

[પુનર્વિવાહ પ્રમંથ, પૃ. ૧]

એ વિધવા વિવાહના કાયદાના સંબંધમાં મહીપતરામ વિષે એક રમુજ વાત ગ. જાનુસુખરામે મહીપતરામ ચરિત્રમા નોધી છે. વિધવા વિવાહ કાયદેમર છે, એવું સરકારે ઠરાવ્યું; પણ એવું પુનર્જન્મ કરનારને ન્યાય કે ન્યાતના પટેલીઆઓ ન્યાત બહાર મૂકે તો તેને ન્યાત બહાર મૂકનાગ કાયદા પ્રમાણે મુન્દેગાર થાય નહિ તે મુલો બારિસ્ટરનો અભિપ્રાય મેળની નક્કી કરાવવા મહીપતરામે રૂ. ૬૦) પોતાની પદરના આપ્યા હતા. પણ વચમાનો વકીલ એ રૂપિયા ઝોહીઆ કરી ગયો અને જોડતો અભિપ્રાય લખાઈ આવ્યો નહિ.*

એમના ગુરુ દુર્ગારામે ચકલે ચકલે વિધવા વિવાહ વિષે બ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા, પણ એમને ફરી લગ્ન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા, એમણે જીંદગીને પુનર્જન્મ ન કર્યું અને કુંવારી કન્યા સાથે પરણ્યા તેથી લોકો એમની ટેકઠી કરતા.*

પહેમવહેલુ પુનર્જન્મ કષોળ શાંતિના માધવદાસ રૂવનાથદામે બાઈ ધનકોર સાથે મુબાઈમા કર્યું હતું; તે વખતે ખૂબ કોલાહલ થયેલો; અને એવી સંક્રામણુ અમદાવાદમા ખડાયતા શાંતિની કેરવાડાની બાઈ જીવકોરે માસ્તર લક્ષુભાઈ સાથે પુનર્વિવાહ કરતા અનુભવી હતી. વાચકને તેનો ખ્યાલ આપવા સન ૧૮૭૨ ના જુદિપ્રકાશમા એ જનાવની વિસ્તૃત નોધ લેવાઈ હતી તે ફરી ઉતારીએ છીએ.

* જુઓ મહીપતરામ ચરિત્ર, પૃ. ૨૭.

* એમની બિરતા માટે જુઓ દુર્ગારામ ચરિત્ર, પૃ. ૧૦.

† સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ જુદિપ્રકાશ વર્ષ, ૧૮૬૩ પૃ. ૩૮.

અસ્તિત્વમાં હતું. કેમકે તેના વિશે સન ૧૮૬૦-૬૪ ના રીપોર્ટમાં નીચે મુજબ જણાવ્યું છે:—

"In April of the same year (1849) it started the 1st newspaper in Gujarat a paper though no longer the property of the society still exists."

(Report of the G. V. Society-1860-64.)

સને ૧૮૭૮ માં હુદ્દિપ્રકાશમાં કવિશ્રી દલપતરામે સોસાયટીનો દત્તિવાસ લખ્યો છે, તેમાં ઉપરોક્ત ગ્રંથકા ઉપરાંત ખીજ એવી કેટલીક દ્રષ્ટાંત નોંધી છે જે "વર્તમાન" પત્રની કારકીર્દિને સોભા અપાવનારી નહોતી અને તેમાં આવતા અંગત આરોપોને કારણે ધણા સારા માણસોનાં મન નારાજ થયાં હતાં; અને તેનું નામ અકારૂં થઈ પડ્યું હતું. તે સંબંધમાં એમણે ઉત્તરેશો નીચેનો સંવાદ સારો પ્રકાશ પાડે છે:—

નગરશેઠનો પ્રથમ એળાપ.*

" પ્રથમ નગરશેઠ પાસે દલપતરામ મળવા ગયા ત્યારે શેઠે હેતુની બોધાવીને પુછ્યું કે તમે અહીં ક્યારે આવ્યા છો ? "

દલ૦—હું ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં નોકર રહ્યાં.

શેઠ૦—અરે! સરકારી નોકરી છોડીને તમે એવા પાપમાં ક્યાં પડ્યા ? અને તમે હાલુ માણસ છતાં એ હુલવારીજી લખવાનું કામ તમને કેમ ફાવશે એક પ્રયત્નકર્તા—શું કરે ? પેટ ન ભરાય ત્યારે લોકોની નાસારા લખવાનો એવો દલકા ધધો પણ કરવો પડે.

દલ૦—સાહેબ, વર્તમાન પત્ર તો હવે સોસાયટીમાં નથી છપાતું; એ તો બાહ્યલાઇ અમીચંદ પોતાના ઘરનું છાપે છે.

વકીલ૦—એ તો નામ ફેરવ્યું છે પણ લખનારા હતા એના એ છે.

દલ૦—અહિં વિદ્યાભ્યાસક સભા ભરાય છે અને સારાં સારાં ભાગ્યેય થાય છે, શેઠ સાહેબ, જે આપ એકવાર એ સભામાં પધારો તો આપનું મન ખુશી થશે. અને સોસાયટીની વાર્ષિક જનરલ સભા ભરીએ ને ગયા વરસનો રિપોર્ટ વાંચીએ.

* જુઓ 'હુદ્દિપ્રકાશ' નો એપ્રિલ અંક સને ૧૮૭૮, પૃ. ૮૦-૮૧.

* વર્તમાન પત્રમાં જેનું નામ ખીજર પક્ષી છપાવું હતું તે એન હતો.

ઉપર વાગંટ કહાડ્યા. જુનડ મલુ અટકાવવાને પોલીસના ૧૦ ઘોડેસ્વાર તથા ૨૦ પાયદળ તે વારંટ બજાવવા અને જીવંતરને છોડાવવા ગયા. જુગરા ગામમા એક બ્રાહ્મણના ઘરમા તે બાઇને સતાડી હતી ત્યાથી સરકારી માણસોએ ગોપી કહાડી ને લલચ તેડી ગયા. એ બાઇને તા. ૧૧ જુલાઈ થી તા. ૬ આગષ્ટ સુધી ઘરમા પુરી મુશ્કી હતી, અને તે મોતના પંજામાંથી બચી છે. ઇલાકાના જખતીદાર કારકુન વારીયાય કાળાદાસે તે બાઇને જુખમાંથી છોડાવવા મહેનત કરી હતી.

તેના બે સગાઓને તોમતદાર હસવી સેશન કમીટ કમી, અને તે બાઇ તથા મહેતાજી અમદાવાદમા આનીને મ્યુનીસીપલ ખાતાના મેકેટરી રાજેશ્રી રઘુનાથગવ જનારદનને ઘેર હત્યા. અને યમ કરના વાગ્તે અહીંની પુનર્વિવાહોતેગક સભાની મદદ માગી. તેઓએ કંચુ કે તમારી નાતથી દૂર રહેવાની તમારી હીમત હોય, અને તમાગ મનની હિન્ટ હોય તો લગ્ન કરો. તે કામમા અમે સામીલ થઈશું. ચોરીઘણી નાણાની મદદ જોઈશે તો કરીશું, ત્યારે મહેતાજીએ કંચુ કે અમારે નાણાની મદદ જોઈતી નથી અને અમે કાર્ડ બીમુક નથી ધધાસર એ. પણ લમક્રિયા કરાની આપવામા તમારે સામીલ થવું.

પત્રી જોશીને બોલાવીને લમ જોવરાબુ જોશીએ આવજુ વદ ૭ રવિવારનું ગોપીયિક લમ આપ્યું. તે દિવસે રાજેશ્રી રઘુનાથરાનજીને ઘેર તેમનું લગ્ન વિધિ પ્રમાણે થયું. તે સમે રા. રઘુનાથરાનજીએ મારા સાગ માણસોને બોલાવ્યા હતા.

ટેમુરી કનેક્ટર મહેરબાન એફ, એફ, રૂનાનડીમ સાહેબ, રાવમહાદુર ગોપાળગવ હરિ દેશમુખ અહીંની સ્માલમેજ ટ્રારટના જડજ સાહેબ, રાવ બહાદુર બોળાનાથ સાગલાઈ, બેડાના મેકન્ડ કવાસ સનારડીનેટ જડજ, રાવમહાદુર બેચરદામ અબાઈદાસ, રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ, રાજેશ્રી રણજોડવાય છોટાલાય વગેરે આમરે ૧૫૦ ગૃહજો ત્યા બિરાલ્યા હતા. કેટલાએક સાહેબનોડાએ તથા નેગીન ગૃહજોએ આવા કામમા મદદ માગીને એક રૂંડ રૂ. ૪૦૦ ને આમરે કર્યું છે. અને તે વધારવાનો પ્રયત્ન જારી છે.

ગોર ગોત્રજ પૂજા કરાનીને ચોરીમા મધુપકડ ગોત્રોત્ત્યાર વગેરે કરીને કન્યાદાન આપાવ્યું એક બ્રાહ્મણે કન્યાદાન દીધું તે સમામા વડનગરા

મને આ મરાઠી પુસ્તક વાચવાની સલામણુ કરી, અને મહેન્દ્રભાની કગી તે પુસ્તક મને વાચવાને આપણી આપ્યું. મેં જ્યારે એ પુસ્તક ખરોખર ધ્યાન દેદને વાચ્યુ ત્યારે મારા મનની બધી શંકાઓ દૂર ચઈ, અને મને વાચ્યુ કે જો એ પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાતર થાય, તો શાન્તથી અગ્નણુ એવા ગુજરાતીઓ તેની ખરી માહિતી મેળવે, પોતાની શંકાઓ દૂર કરે, અને પોતે જલદી હુ.ખમાંથી છુટે.

તારીખ ૪ થી ડીસેમ્બર મન ૧૮૬૬ ને રોજ જ્યારે "અમદાવાદ આજ વિધવાવિવાહોતેજક મંડળીના વ્યવસ્થાપક મૃદુચોની મલા" ભરાઈ હતી, ત્યારે આ પુસ્તકના ભાષાતરની બહુ જરૂર છે એવું ઘણું જણે કહ્યું, તે ઉપરથી તેનું ભાષાતર કરવાને સલા આગળ મેં કયુલ કર્યું.

પુનર્વિવાહ ઉપર આજ મુધી જે ભાષણો થયા છે, અને જે નિર્માણો લખાયા છે, તે કમ્તા આ ભાષાતર જુદીજ રીતનું છે. ધર્મના આધાર વગરની એક વાત સોઢો માનતા નથી. મારે આ પુસ્તકમાં ધર્મ સખધી વાદવિવાદથી મિદ કરી આપ્યું છે કે વિધવાવિવાહ સાન્સમન છે. આ પુસ્તક પેહેલેથી તે છેલ્લે મુધી જે કોઇ નિષ્પક્ષપાતપણે બરોખર ધ્યાન આપીને વાચશે તેની વિધવાવિવાહ મલાજ છે એવી ખાતરી થયા ગિના રહેશે નહિ."

જે કાર્ય મમજવટથી, દાખવા દવીય, તર્ક અને મુદ્ધિથી મિદ ચઈ ન શકે તે મટલીકવાર વિરોધી પક્ષની નખજાણ, વ્યક્તિગત પ્રહાર ન કરતા તેમના વર્ગના દંભ અને સ્વાર્થ, પ્રયત્ન અને જુદાજુદાઓનું ઉપહામયુક્ત અતિશયોક્તિભર્યું કટાક્ષમય વિવેચન કરીને સાધી શકાય છે. તેની નસર મહેલી થાય છે. ભદ્રંભદ્ર એ આપણા માહિત્યમાં તેનું ઉલ્લેખ દષ્ટાત છે. સોઆઈડી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ પ્રદમન "પુનર્વિવાહપક્ષની પૂરપૂરી સોમેણ આના કજેતી"માં ભદ્રભદ્રના પાત્ર જેવું જીવંત અને મનર્થ નઈપાત્ર જરૂર નથી, પણ એ પ્રદસનની વિવરણુ ટેવી, વસ્તુની સમજવટ અને પ્રતિપાદન પદતિ એક જ પ્રકાર (type) ની છે એમ અમારું માનવું છે. ભદ્ર ભદ્ર શેલીના વખાણનો એ પ્રથમ પ્રયાગ કહી શકાય; જે કે એ પુસ્તક મરાઠીનો અનુવાદ માત્ર દતો. ભદ્રભદ્રની પેકે એ પુસ્તકની પ્રત્યાગના નાઓ.

"વિધવા વિવાહ

ના

શત્રુઓ અને મિત્રો."

એકવાર આ અન્ધ નાણંત વાચી જાઓ.

મરવા પડ્યું અને એવી અવસ્થામાં બોલ્યું કે, લલ્લુભાઈ રાયચંદ આજ-કાલનું છોકરું, અમારે ત્યાં કામ શીખ્યો અને તે હાલ અમારા સાથું લખાણ કરે છે. પછી વર્તમાન પત્રની પડતી દશાની ખબર લખતાં સમશેર બદાદુરમાં લખ્યું કે ઓ મારા વર્તમાન કાકારે!!! પછી સમશેર બદાદુરને પણ સપાટામાં લેવાનો વખત તેના પ્રતિપક્ષીઓ શોધતા હતા. એવામાં રા. બા. મગનભાઈ કરમચંદના ગુમાસ્તા ધરમચંદ પુલ્લચંદ વિશે સમશેર બદાદુરમાં કંઈ છાપવામાં આવ્યું. તેથી તેણે રૂ. ૭૪૫૧ નો દાવો બાંધીને આખરની ફરીઆદ કરી. તથા મગનભાઈના બીજા ગુમાસ્તા ભાલિ વિશ્વનાથ ત્રિશે પણ કંઈ છાપવામાં આવેલું તેથી તેણે પણ રૂ. ૧૦૦૦ ની લેખણની અરજી કરી. એ કામની હરકતથી સને ૧૮૫૫ માં સમશેર બદાદુર બંધ કરવું પડ્યું. તે પછી વર્તમાન પત્ર ચાલતું હતું. પણ આગળની પેઠે દાઈની નાસાશ છપાતી નહોતી.”

આ પ્રમાણે “વર્તમાન પત્ર” નો વૃત્તાંત રોચક અનુભવવાળો, રસિક અને બોધપ્રદ જણાશે. ફુર્લાંએ તેનો એક પણ અંક બેંચાને મળી શક્યો નથી; નહિ તો તે વિશે હજી વિશેષ માહિતી આપી શકાત.

ગમે તેમ હો પરંતુ ગુજરાતમાં પત્રકારિત્વનું બીજા “વર્તમાને” પ્રથમ નાંખ્યું તે પછીથી ફૂલીફાલી વિકાસ પામ્યું છે, એમ ગુજરાતી વર્તમાન પત્રોનો તવારિખ નવીશ જરૂર કહેશે.

વિનાઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી ગહેવાનું મુખ્ય કારણ બાળ-લગ્ન હતું અને જો એ બાળલગ્નનો રિવાજ બંધ પાડવામા આવે તો એ વિધવાઓની મોટી સંખ્યા જરૂર વધતી અટકે, તેટલા માટે મુધાગ્રે અને નુશિકિન પુરોએ ન્હાનપણથી લગ્ન કરવાનો રિવાજ અટકાવવાના પ્રયત્ન શ. ક્યાં, બાળલગ્ન નિષેધ મંડળો કાઢ્યા; અને તેના અંગે ઉપદેશ કરવાનું પ્રચાર કાર્ય પણ ઉપાડ્યું. બાળલગ્નથી દેટલાક માદા પશ્ચિમામે નિષ્પત્ત્યા હતા તે ચોંધી બતાવવા એમને ઘણી સુગમતા પ્રાપ્ત થઈ.

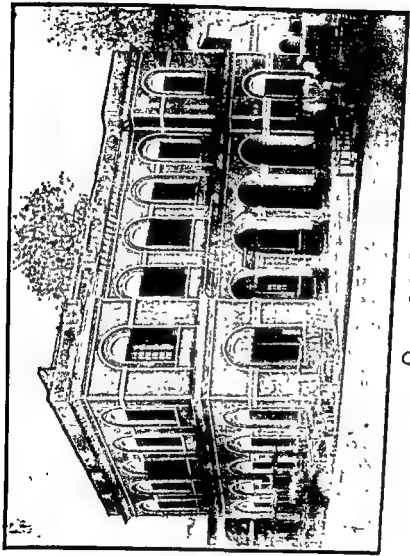
પુનર્નિવાહ પ્રમથની ચેરે કવિ દવપત્રગમે બાળલગ્નપર એક નિમંધ લખ્યો હતો અને તે બદલ એમને ઈનામ મળ્યું હતું. તે પછી એ દિશામા મનત કાર્ય થતું રહ્યું છે. શ્રીમંત મહારાજ સર સયાજીગવે બાળલગ્ન પ્રતિમથને લાયકો વડોદરા રાજ્યની પ્રજા આડ અમલમા આણી બહુપ્રશન્ય કાર્ય કંડુ હતું, જેથી સંસાર મુધારાના કાર્યને ખૂબ વેગ મળ્યો હતો.

બ્રિટિશ મ કારે બાલલગ્નનો ચાલ બંધ પાડવાને કોઈ સીનો ઈનામ મદલ કરો નથી, પણ સન ૧૮૯૨ મા સંમતિવચનો ધારો પમાર કરીને ન્દવીક અનુક્રમતા કરી આપી હતી. પણ સન ૧૯૩૦ મા શારદા એન્ટ યોગ્યા પછી આપણે એમ કહી શકીએ કે એ બાળલગ્નની પ્રથાને મળુ-તોલ થા પડ્યો છે અને આપણે સામાન્ય રીતે જોઈ શકીએ છીએ કે લોકનાગણી મોટી વયના લગ્ન કરવાના સંબંધમા મક્કમ અને ઉત્કટ બની છે.

બાળલગ્નથી ઉદ્ભવના કબોડાના દુખોનો વાસ્તવિક પણ કંટણ ચિન્હ સ્વર્ગમ્થ ગુણોડલાઈ ઉદ્યરામે એમના “લલિતા દુ ખટરાંક” નાટકમા તાદસ્થરૂપે વર્ણવ્યો હતો, અને એની અસર એટલે નુધી થઈ હતી કે તેમાના નંદનરોડેનું પાત્ર પ્રજામા એક ઉપદ્રવસનુ નામ થઈ પડ્યું હતું.

એ પ્રમાણે ડેજવાયલુ જોડું કંડુ મ નારનું મુખ પામે છે તેનો પગિ-ચય એમણે આપણને “જ્યકુમારી” નાટકમા પ્રાણવાય ગેડ અને જ્ય-કુમારીના પાત્રો ઉપજાવીને કરાવ્યો હતો અને એ નાટકો ગંગમૂમિપર ભજવાના એટલે જનતા પર બાળલગ્ન વિરદની તીવ્ર લાગણી પેદા થતી.

બાળલગ્નની સામે કવિ દવપત્રગમે અનેક ગઝલીઓ રચી હતી અને કન્યાશાળાઓમા તે હોશયી ગવાતી એસાછટી માટે “બાળલગ્નથી થતી

ડિમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટ.

વિધવા વિવાહનો પ્રશ્ન પણ એવી રીતે મરલ થઈ ગયો છે. દેહલીક માતિઓએ કન્યાઓની અજાનના લીધે વિધવા વિવાહને સંમતિ આપી છે. અગાઉ અનાથાશ્રમની કન્યાઓની માથે લગ્ન કરવા દોષકે મૂરતિયો આગળ આવતો નહિ, હંમણાજ ચાર કન્યાઓ માટે ચારસેં મુવાનોએ પડાપડી કરી હતી, એ મુવાનો નજદિકમાં વિધવાઓને પગે, વર્ણાન્તર કરે તો અમે અગમ્યમ થઈશું નહિ.

વર્ણાન્તર લગ્નો ધીમે ધીમે મમાજમા પગપેમારો કરતા જાય છે, અને અવિવાહિત લગ્ન સુખ ઈજ્જતારી બાળા કોક કોક દેખા દે છે.

સુધારાના કાર્યને કાયદાથી થોડીક મદદ મળી, તો કળવણીએ તેને નવું બળ આપ્યું; અને પાશ્ચાત્ય આદિત્ય અને સંસ્કૃતિની સમાજ જીવન પર પ્રબળ અમર થતા, લોકમત મળ્યુત બન્યો અને વિકાસ પામ્યો. સામાન્ય રીતે લોકસ્થિતિ અને લોકમતનું પ્રતિબિંબ ચાલુ સાહિત્યમા પડતું જોવામા આવે છે અને હિપર કેટલાક ઉતાગ આપ્યા છે અને નોંધ કરી છે તે પરથી એ નવા મુદ્દાગની રંગરેખા આપણા અસંખીન સાહિત્યમા ઉતરેલી જોવામાં આવશે.

ધાર્મિક વિચારોમા આપણે ન કળીએ એટલો બહોળો ફેરફાર થયો છે. વહેવાની પેઠે દીવા ટપકા. યજ્ઞયાગ, મંત્રજાપાદિ ભણવાઓ કરતા નહિ હોય, પણ એટલું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય કે એમનું નીતિનું ધોરણ બેશક બહુ ઉચું છે, શુદ્ધ ચારિત્ર પણ તેઓ વિશેષ ભાર મુકે છે. ‘મને નામે ધર્તિંગો, અનામારો, દલ અને લુહાણા પ્રથમ જોવામા આવતાં તેનું પોકળ ખુદ્દું થતા હવે તેનું જો વટયું છે અને લોકો સારાસારોના વિચાર છૂટા થયા છે. વહેમી માન્યતાઓ અને અધ મદાભરી રૂઝિયાનો બોમ થઈ ન પડતા, બુદ્ધિ જેમ પ્રેરે તેમ તેઓ વર્તે છે, એ નવી કળવણીનો પ્રતાપ છે. એ પ્રકારે કેળવણીઓને એક નવીન દષ્ટિનું તેજ બક્યું છે, તેને આપણે બુદ્ધિવાદનું નામ આપીશું.

‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ મા પ્રસિદ્ધ થયેલા એક વેળમાના શબ્દોમા કહીએ તો, એથી “જુના વહેમો નામવા લાગ્યા, અમે તેની જોડે જુની ધર્મ પદ્ધતિને યોગ લાગવા માગ્યો; x x x x x જુના પંથો માત્ર જોખા જેવા રહ્યા છે. મઆ વહેવાગમા સુનીતિ યજ્ઞયાગનું તેઓમાં કોવત રહ્યું નથી.”

અને તેના પુસ્તક સંગ્રહની વિગત બંનાવી છે તેનું વર્ગીકરણ આ પ્રમાણે છે:—

અંગ્રેજી ૨૫૦, ગુજરાતી ૧૨૪, મરાઠી ૪૪, ફારસી ૬, હિન્દુસ્તાની ૧, સંસ્કૃત ૨ (દાયપ્રત), અને દાયપ્રત ૨૬—કુલ ૪૫૩; જેમાંની ઘણીખરી સોસાયટીના દ્વિતીયીઓ તંરફથી બેટ અપાઈ હતી.

સદરહુ પુસ્તકાલય વિશે, ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જે દ્વિતીયવાર્ષ માહિતી મળી આવે છે તે પરથી માલુમ પડે છે કે તેનો ઉપયોગ ઘણોખરો પુરોપિયન સભાસદો કરતા હતા. દેશી સભાસદો લાલ લેનાર તો જૂનજૂન હતા;+ અને તેનું ખર્ચ આવકના પ્રમાણમાં બહોળું થતું. પાંચ વર્ષની આખરે એ સંસ્થાનો રીપોર્ટ જોતાં જણાય છે કે, તેના સભાસદોની સંખ્યા ૩૩ હતી; લાઇબ્રેરીનું ઉત્પન્ન રૂ. ૮૫ હતું; વ્યયારે તેનો એકંદર ખર્ચ રૂ. ૭૭૩ બતાવાયો છે.

આવી કંગાળ સ્થિતિમાં પણ પુસ્તકાલયનો લાભ વધુ પ્રમાણમાં લેવાય, એ ઉદ્દેશથી અને તેનું આકર્ષણ વધારવા રા. ૧૮૫૪ માં રૂ. ૫૦૦ નાં પુસ્તકો અને ચોપાનિયાં નવાં ખરીદ કરવામાં આવ્યાં હતાં; નફુપરાંત રૂ. ૪૦૦ ની કિંમતનાં પુસ્તકો રા. સા. બોમ્બીયાલ સમારક રૂંડનાં મળ્યાં હતાં.

આટલાટલું ક્યાં છતાં પુસ્તકવાચન માટે જે અભિરચિ વધરી જોઈએ તેનું કંઈ આશાજનક ચિહ્ન નજરે પડતું નહોતું અને ખર્ચ તો આવકના પ્રમાણમાં પુષ્કળ થતું હતું. વળી સોસાયટીની આર્થિક સ્થિતિ તે વખતે એવી સંગીન નહોતી કે તેનાં અન્ય કાર્યો સાથે આ જોડતો ભાર તે કાંબો સમય ઉપાડી લઈ શકે; અને વધુમાં મકાન વિશે પણ મુશ્કેલી ઉભી થઈ હતી. સદરહુ લાઇબ્રેરી બદલા મેકા પર આવેલી હતી; અને, “સને ૧૮૫૫ ના જાનેવારી કે ફેબ્રુવારીમાં એવો જોગ બન્યો કે સોસાયટીની સંચારીમાં કંદખાનાનું જગીયું પડતું હતું, તેમાંથી કેટલે વાસ્તે ચાંચરીમાં તમાકુ ખાંધાને સોસાયટીના એક સિવાઈએ નાખી. તે વાન જાહેર ચરાઈ તે સિવાઈને

• Board of Education Report, Page 135; Mr. Harrison's letter.

+ It is a matter of surprise that a Society which has done and is doing so much for the spread of knowledge in Gujarat has so few subscribers especially among the natives. (Report 1854-55).

માંથી ઉચ્છેદ થાય; અને એ ધર્મ ભાવના નષ્ટ થતાં જગતમાં અરાજકતા વ્યાપી રહે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ પગભર થવા ન પામે તે માટે તાત્કાલિક લુદ્ધી લુદ્ધી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ તેનો અવરોધ કરવા ચારે તરફથી ઉદ્ભવવા પામી. તે આગમ્ય કરસનદાસ મૂળજીએ વૈષ્ણવ મંદિરોમાં પ્રવર્તતી અનીતિ અને અનાચાર ખુલાં પાડવા એમના આવાહિક પત્ર “સત્યપ્રકાશ” માં જે લુંબેશ ઉપાડી હતી તેનો ઉલ્લેખ થવો ઘટે છે. સમાજભાષી સંગ્રહ કાઢી નાખવાનો એ પ્રયાસ સ્તુતિપાત્ર હતો. એ લખાણ, એમનું ચરિત્ર નિરૂપણ કરનાર વિદ્વાનના શબ્દોમાં જણાવીએ તો, “કરસનદાસ દેવ બુદ્ધિથી લખતા નહિ. તેનો હેતુ લાય લઈને પૈસાદાર થવાનો નહોતો. વલ્લભ કુળના ગુરૂઓને અને તેમના સેવકોને સુધારવા એજ તેની લક્ષી મતલબ હતી.”. એ પરથી તો મોટો ફેજાવરી કેસ થયો હતો. તે મહારાજ લાઈબ્રેરી કેસ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

પરંતુ જનતાની ધાર્મિક ભાવના અને વિચાર ફક્ત જુના દુરાચારો અને શુદ્ધિઓના નાશ કર્યે સતોપાય એમ નહોતું. તેમને નવું ધર્મબળ અને પ્રેરણા જોઈતાં હતાં; અને તે ઉલ્લપ-સદ્ભાગ્યે અહિં પ્રાર્થના સમાજ, આર્ય સમાજ, અને થીઓસોફી વગેરે નામના નવા ધર્મ મંડળોએ અને શ્રીમન્મુસિદાસાર્ય અને શ્રીમન્ નયુરામ સર્માએ આચાર્ય પદ લઈને, પૂરી પાડી હતી. એમના તરફથી વાચકની ધર્મવૃત્તિ અને શ્રિયને પોષે અને સંતોષે, પ્રેરણા બક્ષે અને પ્રોત્સાહન આપે એવું વાચન સાહિત્ય શોધું બહાર પાડ્યું નથી, બલકે એમ કહી શકાય કે ગુજરાતીમાં નવું ધર્મ સાહિત્ય પ્રગળે એમના તરફથી જ મળેલું છે.

પ્રાર્થના સમાજ એ બંગાળમાં રાજ્ય સમમોહનરાયે સ્થાપેલ જ્ઞાતો સમાજનું બીજું જ નામ છે. તેમાં તક્ષવત માત્ર એ છે કે પ્રાર્થના સમાજ જાતિનો સ્વીકાર કાયમ રાખે છે, જ્યારે જ્ઞાતોસમાજ હિંદુ સમાજમાં એક નવીજ જાતિ ઉભી થઈ છે એમ મનાવે છે. બીજો ત્રોઈ તાત્વિક મૂળ બેઠે તેમાં નથી.

સન ૧૮૭૪ માં અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ મંદિરનું ખાત મુકું કરવામાં આવ્યું હતું. તે મેળાવડાનો વૃત્તાન એ વર્ષના ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માં છપાયો છે. તેમાં પ્રાર્થના સમાજનો આશય નીચે પ્રમાણે વર્ણવાયો છે.:-

એ નામ ફેરવીને, તેનું “ હિમાલાય ઇન્ડીટ્યુટ ” નામ રાખવા સર્વાનુમતે દરાવ થયો હતો; અને તે પ્રસંગે વિવેચન કરતાં, કવેશ્વર દક્ષપતરાએ પોતાના હૃદયના ઉદ્ગાર કહાડતાં જણાવ્યું હતું કે—

“ એ કાંમ ધરમચાળા કરતાં પણ પરમાર્થનું ચયું છે, કેમકે હમરો લોકોના ઉપયોગમાં આવશે, તેથી તે લોકો નીરંતર આ પરાપકારી શેઠને સંભારીને અંતઃકરણથી આશીશ આપશે.”

આ મોટી ઈમારત જેવે ઠેકાણે જોઇએ તેવેજ પ્રસિદ્ધ ઠેકાણે અમદાવાદમાં ગવર્નમેન્ટ સ્કુલ આગળ અને ભદરના રસ્તા ઉપર બંધાઈ છે— એટલે હમરો લોકોને શેઠેજ રસ્તે જતાં નગરે પડે છે.

હવે આ નવી ચએલી પુસ્તકચાળાનું નામ “ હિમાલાય ઇન્ડીટ્યુટ ” કહેવાશે અને તે નામ સેંકડો વર્ષ મુઘી પ્રખ્યાત રહેશે.”

સદરહુ પુસ્તકાલય પાછળ એકંદરે રૂ. ૭૦૦૦ નું ખર્ચ થયું હતું અને તે બધું શેઠ હિમાલાયએ ઉદાર દિલથી આપ્યું હતું.

તેનો એક ભાગ સંપ્રદરશ્યાન માટે રાખવાનો નિર્ણય થયો હતો પણ એ થોજના અમલમાં આવી હોય એમ માન્ય પડતું નથી; પરંતુ તેનો મધ્યસ્થ દોષ તો ઘણા સમય મુઘી બહેર વ્યાખ્યાનો માટે વપરાતો હતો, એ બિના વિસરાવી જોઇએ નહિ.

નવા મકાનમાં જતાં જ સદરહુ પુસ્તકાલયનો વલિવટ અને કળને સોસાઇટીએ એક ગૃહી કમિટીને સોંપી દીધો હતો; તે વખતે તેની પાસે ૩૧૫૮ પુસ્તકો હતાં, રૂ. ૪૫ ની માસિક આવક હતી અને સમાસદોની સંખ્યા ૧૭૫ ની હતી.

આમ છૂટા પડતાં પણ પોતાના બાલકના રક્ષણાર્થે પડખે ઉભી રહી ન હોય તેમ સોસાઇટીનું કાર્યકલ્પ તેની પૂર્વ બાલુના ભાગમાં સન ૧૯૦૧ મુઘી રચ્યું હતું.

અંતમાં કવિ દક્ષપતરામના શબ્દોમાં કહીશું:—

“ જુઓ પુસ્તકરચ્યાન જે ભદ્ર પાસે
રચ્યું રૂઝું વિદ્યા વધે આવિ આગે. ”

એમનું ૭ ફૂટ ઉંચું ત્રણડ સરીગ અને યજ્ઞચર્મના તેમની લખાઈનું મુખ જે મડળીમાં તેઓ જતા ત્યાં એમનો સજ્જડ પ્રભાવ પાડતા, અને તેઓ એક ઉત્તમ વક્તા હોવાથી, ત્રીજા વર્ષને એમના વાક્યાતુર્વથી અને શુદ્ધિપ્રભાવથી ચકિત કરતા અને તેમને વાદીમરની મોગીના નાદની પેઠે પોતા પ્રતિ આકર્ષતા એવું એમનામાં પ્રતાપી જોઈતું જણત્વ હતું. સન ૧૮૭૫ માં તેઓ અમદાવાદમાં આવેલાં એમના જાહેર વ્યાખ્યાનોની વિદ્વત્ વર્મપગ ખૂબ અસર થયેલી જોળાનાથલાઈ અને મહીપતંગમ પણ એ સભાઓમાં હાજર રહેતા, અને એ સભાઓમાં સ્વામીશ્રીને મળેલા નિમ્મયથી અને આપ સમાજનો જયધોષ કંઈના સ્વામીશ્રીએ એ જ ધર્મવીરોને એવી દલીલ કરી હતી, કે “નામ માત્રને કયા હૈ? અપન સખ આર્થના યજ્ઞ આર્થસમાજકા નામ વિશેષ ઉચિત હૈ” અને વિશેષમાં એમ સૂચ્યું હતું કે પ્રાર્થના સમાજને આર્થ સમાજમાં ફરતી નાખો જોળાનાથલાઈએ એ સૂચનાનો વિચાર કરીને ઉત્તર આપનાનું જણાવ્યું જોળાનાથના જીવન ચરિત્રમાં એ જનાર વિષે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે

“તે મુલાકાત પછી આખી ગતિ એ વિરો વિચારચિંતન કરવામાં જોળાનાથે ઉન્નિદ્ર કાઢી, આખરે દૈનિક નિશ્ચય કર્યો ‘નામ ન જ ફગવવું’ આ પ્રમાણે પ્રાર્થના સમાજ એક મ્હોટી ધાર્મિકાથી બચી” અને એ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં લેખ એક ઉદાહરણ આપ્યું છે

“એક સમયે જોળાનાથે ધ્યાન દેને કહ્યું,— ‘સ્વામીજી! આપ વેદકો ઈશ્વરપ્રભીત ચતાનેકા પ્રયત્ન કરત હો, સો બુદ્ધિમાન લોકકે સામને તો વ્યર્થ હૈ’ તે ઉપર ધ્યાનદે કહ્યું— ‘પ્ર સર્વ વાતતો સર્વ હૈ, પરંતુ, મોલા નાથની એસ સમજાયે સિવાય લોક સર્વ અપની સર્વ કૈસે ઝાનેવાલે? ઔર અપની માઠી ચલે કૈસા?’ આવી ધાર્મિક સત્યને ઝાણુ અણુના સમાજમાં નિમમ્ન થવાની અનિષ્ટ દશામાંથી પ્રાર્થના સમાજ બચી, એ ઈશ્વરનો આભાર માનવાની વાત છે”

આ અરસામાં અમેરિકાના ન્યુયોર્ક શહેરમાં એચ પી. બ્લેવેન્સ્કી અને કર્નલ એચ એસ ઓલ્ડે જે જે વ્યક્તિઓએ થીઓસોફી નામની સંસ્થા સ્થાપી તે કોઈ ધર્મ સમ્રદાય નથી પણ તત્ત્વ શોધકોનું મંડળ છે તેમનો આશય આધ્યાત્મિક માર્ગે મનુષ્ય જાતિની સેવા કરવાનો છે વસ્તુતઃ પ્રજાને જડ્યાદના માર્ગે જતી અટકારી તેમની ધાર્મિક શક્તિઓને પુનર્જીવન આપવાનો છે

પાછળ આશરે રૂ. ૭૪ નું ખર્ચ થયું હતું; અને આવક રૂ. ૨૧-૧૨-૬ ની આવી હતી. શાળા હાથમાં લીધી સારે છોકરાની સંખ્યા ૪૭ અને છોકરીની સંખ્યા ૧ હતી; પણ વર્ષ આખરે તે સંખ્યા વધીને ૮૦ અને ૫ ની અનુક્રમે થઈ હતી.

સને ૧૮૫૧ માં ‘અમદાવાદનો ઇનિફાસ’ છપાઈને બહાર પડ્યો તેમાં લખેલું છે કે “તે નિશાળનું કામ દાદાડે દાદાડે ઘણું મુશ્કેલું જાય છે તથા છોકરા તથા છોકરીઓ વધી જાય છે. એ નીશાળ પછવાડી હાલના સેક્રેટરી મેહેનત બહુ લે છે. એ નીશાળમાં હાલ ૬૨ છોકરા તથા ૧૮ છોકરીઓ છે, પણ દાદાડે દાદાડે વધતા જાય છે; જેની ખાત્રી આપણને સન. ૧૮૫૦ ના રીપોર્ટ પરથી થાય છે.”

તેમાં નોંધ્યું છે કે શાળામાં છોકરાની સંખ્યા ૧૦૦ અને છોકરીઓની ૨૦ છે અને મહેતાજી કર્ણણશંકર તેની પાછળ આજ્ઞા અને સમુદાયથી અમ ઉદ્ભવે છે તે પ્રશંસનીય છે; અને વધુમાં એવી ખુશ ખબર આપેલી છે કે શેઠ હરિસિંહના વિધવા શેઠાણી હરકુંવરબાઈએ કન્યાશાળાના નિર્વાહ અર્થે એક વર્ષ માટે ખર્ચ આપવાને ઇચ્છા દર્શાવી છે અને એ પ્રયોગ કલેદમદ નિવડે તો કન્યાશાળાને કાયમ કરવા વિચાર ધરાવે છે; અને તેના ઉદ્દેશ્ય પમવાડિક બુદ્ધિપ્રકાશના તા. ૧૫ મી જુન ૧૮૫૦ ના અંકમાં આડકતરી રીતે નીચે મુજબ કરેલો મળી આવે છે:—

“આ શહેરમાં છોકરીઓની નીશાળ કરવાની નગરશેઠના કુટુંબમાં એક જણની મરજી છે તે થોડા દાદાડામાં થશે. માટે સરવે લોકોએ એ છોકરી નગરવાળા શેઠના ખર્ચ પૈસા મળે પડે એવું કરવું ને તેમાં પોતાને પણ ફાયદો છે.”

વળી તે સંબંધી વધુ ખુલાસો આપણને બુદ્ધિપ્રકાશ પુસ્તક ૧, પૃ. ૭૮, વર્ષ ૧૮૫૪ માં શેઠ મગનભાઈ કન્યાશાળાની દલીલો આપેલી છે તેમાંથી મળી આવે છે:—

“સને ૧૮૫૦ ની સાંઘમાં વર્નાક્યુલર સોસાયટીની મારફતે અમદાવાદના ખાલ નામાંકીત દલીસંગ કેશરીસંગની વિધવા સ્ત્રી હરકુંવર શેઠાણીએ છોકરીઓની નીશાળ સ્થાપીને તેનો વહીવટ વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સુધો તથા વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પોતાની નિશાળની છોકરીઓને એ નીશાળ બેગી કરી દીધી. એનું કારણ વચ્ચે લગીર નરમ પડ્યું હતું પણ હાલમાં ક્રીક આસવા લાગ્યું છે. હાલમાં હરકુંવર શેઠાણી છે ને એ શેઠાણીની મરજી એ નિશાળને સારું મકાન મેળવવાની જણાયે છે. એ રીતે છોકરીઓને વિદ્યા સોંપવાનું કામ સધતું જાય છે.”

જીવંત અને વેશવંતી રાખવામાં અપૂર્વ કાર્ય કરેલું છે અને ખીજું કંઈ નહિ તો ગુજરાતી જનતાને ધાર્મિક વાચનસાહિત્ય ઉપલબ્ધ કરી આપીને જે પ્રગીન મેલા કરી છે તે તો ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે.

ધર્મના વિષયમાં પહેલાંના જેવી સ્થિતિ હવે રહી નથી. વિજ્ઞાન તેનું વિરોધી મંડીને ધર્મ પાછળ રહેલી અગમ્ય વસ્તુને સ્વીકારી તેને ગ્રાધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે, એ જોઈએ સંતોષકારક નથી.

ધર્મ વિશે મતમતાંતરો રહેશે. પણ પ્રભુનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી, સર્વ-માન્ય ધર્મસિક્ષાંતોને જીવનમાં ઉતારવા પ્રગતને પ્રમોધવામાં આવે, તો કોઈ એક પિતાનાં જ સંતાનો છે, એટલું સત્ય ગ્રહણ કરવામાં આવે અને પરસ્પર ભ્રાતૃભાવ અને પ્રેમથી વર્તાય તો દુનિયામાંનું ઘણું જોર વેર દૂર થાય; અને પૃથ્વીપર સ્વર્ગ આવીને વસે. એ સુપદે નવી ઉછરતી પ્રજા પ્રયાણ કરી રહી છે, એવા તેઓ જે આદર્શો સેવી રહ્યા છે, તે પરથી તેની આંખો આંધી પણ રપટ ઝાંખી થાય છે.

હિંદીશીએ સ્થાપિત ન્યાયની કોર્ટમાં ઇંગ્રેજના વપરાશને બદલે ગુજરાતીનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવ્યો હોત તો એ ભાષા બહુ ખીલી શકત. તેમાં નવા નવા શબ્દો અને પ્રયોગો દાખલ થવા પામી ભાષાનો ભંડોળ સમૃદ્ધ થાત; તેમાં વૈવિધ્ય અને સામર્થ્ય આવત; ભણેલાઓએ પણ ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ પાછળ વધુ અને ખાસ ધ્યાન આપ્યું હોત. વડોદરા રાજ્ય નરેશના પ્રયાસ એ વિષયમાં, ખરે, ધન્યવાદને પાત્ર છે.

વર્તમાનપત્ર એ સંસ્થા આપણે અહિં નવી આવેલી છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની તે આપણને એક મૂલ્યવાન ભેટ છે. આજે જગતમાં તે એક અદ્વિતીય ગ્રંથાન બોલાવે છે. સમાજમાં તેની પ્રતિષ્ઠા અને લાગવગ બહોળાં છે. અગાઉ પંચ બોલે તે પરમેશ્વર એમ કહેવાતું. આજે આજેવાન છાતું જે અભિપ્રાય દર્શાવે તે લોકમનનો ધ્વનિ સમજાય છે. પૂર્વે જે છાપ દેવનાગરી શાસ્ત્રીય લખાણની પડતી તે આજે વર્તમાનપત્રે પ્રાપ્ત કરી છે. અર્વાચીન બહેર જીવનમાં લોકમતના પ્રતિનિધિ તરીકે તેની અમર બહોળી ભાવમ પડે છે.

ગુજરાતમાં પહેલવહેલું અંગ્રેજીક પત્ર "વર્તમાન" સોસાયટીએ કાઢ્યું હતું. તે પછી આપણા ઔત્તમાં છાપાઓની મંજૂર દિન પ્રતિદિન વધતી રહી છે અને દાક્ષિણ તે સંખ્યા આશરે ૨૦૦ છે.

પ્રકરણ ૭.

કન્યાશાળા

ગયા પ્રકરણમાં છોકરા છોકરીઓની મિશ્ર શાળા વિશે યુટક માહિતી જે મળી આવી તે આપી હતી; પરંતુ છોકરીઓની નિશાળ માટે શેઠાણી દરકુંવરબાઈ તરફથી નાણુંની મદદ મળવાનું પ્રથમથી ચાલુ હતું અને પાછળથી એમના તરફથી તેના કાયમ નિર્વાહ અર્થે સારી રકમ સખા-વતમાં મળતાં, સદરકુ કન્યાશાળા “શેઠાણી દરકુંવરબાઈ કન્યાશાળા” નામથી અસ્તિત્વમાં આવી હતી અને તેનો વિસ્તૃત વૃત્તાંત એ કન્યાશાળાનો પાથો નંબાથો તે વખતના છુન ૧૮૫૮ ના હુદ્દિપ્રકાશમાં છપાયો હતો, તેજ અન્ય દફતીકતના અભાવે અહિં ઉતારવો દુરસ્ત જણાય છે:—

દાહરે

“કરિ નિશાળ રૂડી રીતે રે વર્નોકયુલર સોસાઈટી
ખાળકિયો લલુવા બેઠી રે વર્નોકયુલર સોસાઈટી.”

(દલપતરામ).

છાડીઓની નિશાળનું ખાત મુહૂર્ત

“શુજરાત વર્નોકયુલર સોસાઈટીની સ્થાપેલી છાડીઓની નિશાળ કે, જે દાસ નેકનામદાર સખાવત ખલાફર શેઠાણી દરકુંવરબાઈની તમામ સાલતાથી ચાલે છે તે નિશાળને વારંતે અત્રેની ટંકશાળમાં નવી ધમિરત ખાંધવા તા. ૩૦ મી એપ્રિલ સન ૧૮૫૮ શુકરવારને રોજ સવારના સાત વાગતાં વડોદરાના રસીડેટ મેદેરખાન સર રીચમંદ શેક્સપિયર સાહેબને દાથે ખાત મુહૂર્ત થયું તે સમે એ કેઠાણે સદશ્વરથોની એક સભા મળી હતી. તેમાં ડાક્ટર વાઇટ સાહેબ, મી. કર્ડીસ સાહેબ તથા કર્ડીસ સાહેબનાં મેદંમ સાહેબ, ગાયકવાડ સરકારના વકીલ ગોવિંદરાવ પાંડુરંગ તથા આજ્ઞા ગણેશપંથ ભાજી, શેઠ મનચુખભાઈ વખતચંદ, શેઠ ડાહ્યાભાઈ અનોપચંદ, શેઠ જ્ઞેસંગભાઈ હડીસંગ, શેઠ બિમાભાઈ રૂપચંદ, શેઠ બિમાભાઈ દકમચંદ, વીમાવાળા પરી. મોતીલાલભાઈ, છોટાભાઈ જમનાદાસ, શેઠ મનચેરજી મોરાળજી, નાજર સાહેબ મી. જેજનજી, મુનસફ મંછારામ ગોકળદાસ, રાવસાહેબ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, રાજેશી મહીપતરામ રૂપરામ, આજ્ઞા મગનલાલ વખતચંદ, શેઠ મનચેરજી જેજનજી, વકીલ માણેકચંદ, વકીલ હીરાચંદ, મેતાજી તુલજરામ, મેતાજી લાલભાઈ, કવીશ્વર

the traditions of English rule, fostered and encouraged it both as an important auxiliary to good Government and as a powerful means for the diffusion of knowledge. To Your Excellency whose administration has opened a bright prospect to this country, and with which we fondly hope to associate a new era in the history of British Indian rule by reason of the important concession of local self-government to the people to Your Excellency belong the credit and the glory of repealing an Act which was opposed to the traditions of British administration in the East, which cast an unjust slur upon the loyalty of the Native Press, and which tends to interfere with the diffusion of Oriental learning."

એ સ્થિતિ તિલક કેસ થયા પછી બદલાઈ ગઈ છે. ફોજદારી કાયદાની કલમ ૧૨૪ અ પત્રકારો પર ડેમોક્રસીસની વરવારની પેઠે કમ ઉપજાવતી લટકી રહેલી છે અને સન ૧૯૩૧માં પ્રેસ બિલમાં નવા ઉમેરા અને ફેરફાર થયા તેણે પોતાના ચોકદાના બધી પેઠે વર્તમાનપત્રને ચોગરદમથી જઠરી લધને તેના જીવનને રૂધી નાંખ્યું છે.

આદિ એ કાયદાના ગુણદોષમાં ઉતરવાનું, તેની ચર્ચા કરવાનું પ્રયોજન નથી. પણ અમે એટલું તો જરૂર નોંધીશું કે પ્રજાજીવનના વિકાસમાં તે એક અગ્રણી શક્તિરૂપ, અમૂલ્ય સાધન છે અને લોક-વિચારને-અભિપ્રાયને ગતિમાન, પ્રબળ, સમૃદ્ધ અને અસરકારક કરવામાં તેનો હિસ્સો મોટો તેમ મહત્વનો છે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણના આરંભમાં જે ઉતારો રજુ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં રીડીંગ અને સિનેમા દ્વારા લોકશિક્ષણ આપવાનું જે નવું સાધન પ્રાપ્ત થયું છે, તેનો ઉન્નય કરવામાં આવેલો છે. આપણે આદિ એનો ઝાટો ઉપયોગ થતો નથી. ઝારના સમયમાં રુશિયામાં પ્રજાની અજાનતાનું કમાણું હિન્દના જેટલું મોટું હતું, પણ નવી લોકસત્તાએ એ પ્રશ્ન દાય ધરનાં, તેનું ફેલું સુંદર અને સંગીન પરિણામ આવ્યું છે તે આપણને ક્યારે માટે પુષ્કળ સામગ્રી પૂરી પાડે છે. સોવિયટ સરકારે લોકોનું અજાન દૂર કરવામાં એ સાધનનો ક્વી સરસ રીતે ઉપયોગ કર્યો છે, એ ત્યાંના એ સંબંધી રીપોર્ટ જાણી બહાર પડતા રહે છે તેના વાચનથી સમજાય છે.†

પરિશિષ્ટ ૧

GUJARAT VERNACULAR SOCIETY'S OFFICE.

AHMEDABAD, 6th November 1882.

To,

The Honourable the President and Members
of the Education Commission.

Honourable Gentlemen,

We the undersigned Members of the Managing Committee of the Gujarat Vernacular Society beg to approach you with the following humble representations.

2. The Gujarat Vernacular Society was established in the year 1848 under the auspices of the late lamented Honourable A. K. Forbes. The Society has for its main object the development of Gujarati Literature. The means it employs are—

- (a) The publication of a monthly Magazine.
- (b) The publication and sale of Gujarati works.
- (c) The employment of scholars to write useful and entertaining Gujarati works.
- (d) Encouragement of writers by holding out and awarding prizes to works written on the subjects chosen by the Society.
- (e) Patronizing authors by purchasing copies of their works.
- (f) Securing copies of old useful Manuscripts.
- (g) Undertaking the management of Memorial and other Funds intended for the aid of literary and educational activity.

જશે તેમ તેમ એક બીજાના દાખલા નેધને આર્થ આર્થ સારાં કામ કરવાને લોકો બાહાર પડશે ખરા, પણ આવી વખતમાં જેણે આર્થાં સુધારના મેળ શેષ્યાં છે તેઓને ઘણી સાચાશ છે; માટે હે મિત્રો આપણે સદ્ગુણે પોતપોતાની સક્રિય પ્રમાણે પોતાની અકલ્પથી, તથા પોતાના શરીરની મેનતથી અથવા ધનથી જેમ જેમ બની શકે તેમ આપણા દેશના કલ્યાણ સાદે આવા સુધારાં કામને મદદ કરવી, ને સ્ત્રી જાતને વિદ્યાભ્યાસ કરાવાથી સમગ્રા લોકો ધણા સુખી થશે, ને જેમ વરાળવંત્રનો દુનર સોધી દાઢાથી દગ્ગરો બળદ ઘોડા, ને દગ્ગરો માણસનાં કામ રોજે બની શકે છે, માટે દુનિયામાં એટલા બળદ ઘોડા તથા માણસોનો વધારો થયો કહિયે તો કહી શકાય તેમજ વિદ્યાભ્યાસ વિનાની સ્ત્રીઓ જનાવર જેવી રહેતી હતી, તેઓને વિદ્યાભ્યાસ કરાવાથી આપણા દેશમાં એટલાં માણસોનો વધારો થયા જેવું થશે, ને ઘેર ઘેર કસેશ ટંટા તથા કુકમ જે થાય છે, તે અગાનપણથી થાય છે, જેમ આપણે દેદખાનામાં જઈને નેહથું તો ચોરી કરનારા તથા ટંટા શીતુર કરનારા ઘણું કરીને વગર બણેલા લોકો માસમ પડશે, ને જે વિદ્યા બણે છે તે ઘણું કરીને એવાં કામ કરવાથી સરમાય છે, ને તેના વચ્ચાર કાંઈ પણ સુધારે છે ખરા. તેમજ સ્ત્રીઓ વિદ્યાભ્યાસ કરશે તો તેમનામાંથી ટંટા શીતુર કરવાનું તથા હાક કરવાનો સ્વભાવ ફરી જશે, માટે હું છેલ્લી વારે તમને કહું છું કે, તમે સર્વે આવા કામને મદદ આપજો કે, જેથી પરમેશ્વર પણ તમારા ઊપર રાજ થશે.

એ રીતે બાવણ થયા પછી દરતુર પ્રમાણે મેહેરજાન રશાડેટ સાહેબે પોતાને હાથે ખાત મુદત્ત કર્યું પછી શેઠાણી સાહેબની તરફથી અતર, ગુલાબ, પ્રુથના હાર, તોરા, સલાસદોને વેચનામાં આવ્યા, પછી સલા બરખાસ્ત થઈ.

એ નિશાળની સંભાળ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ રાખી પણ હવેથી મેહેરજાન ટી. શી. હોપ - સાહેબના તાબામાં સોંપીને તેના તપાશ રાખવાને એક જુદી કમીટી દરાવી તેના મેંજરોનાં નામ:—

૧ જે. ઇન્ડીયુ હેડા સાહેબ.	૧ આજમ બાળાજી જશકરજી.
૧ એ. બી. વારડીન સાહેબ.	૧ શેઠ બિભાભાઈ રૂપચંદ.
૧ ટી. એસ. બારડીન સાહેબ.	૧ શેઠ બિભાભાઈ હકમચંદ.
૧ ટી. બી. કરડીસ સાહેબ (મેહેટરી)	૧ આજમ મગનલાલ વખનચંદ.
૧ નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ દિમાભાઈ.	૧ શેઠ મનચેરજી સોરાળજી.
૧ રાવબાહાદુર મગનભાઈ કરમચંદ.	૧ કરીશ્વર દવપતરામ ડાહ્યાભાઈ.

6. Our object in making this representation is to solicit your attention to that part of the educational policy unfolded in the Despatch of 1854 which bears directly on vernacular instruction and the cultivation of the vernacular literatures of India. Experience has shown to us that the study of vernacular languages and the enriching of vernacular literatures by means of translations or original compositions can only be promoted by and through the exertions of men who have received a high and liberal education.

7. The Society finds that on account of the paucity of men who have received good high education, no writers can be found, though the Society is willing fairly to remunerate their labours. The following are some of the subjects on which the Society wanted good books and for which it advertised prizes —

SUBJECTS

PRIZES.

The castes which are becoming extinct the causes of the phenomenon and preventive measures	Rs. 80, afterwards raised to Rs. 125.
The creation of habits of saving among the labouring classes	Rs. 100, afterwards raised to Rs. 150.
Essays on truth, hope, good company, &c.	Rs 400.
The condition of labourers and the way to elevate them.	Rs. 250, afterwards raised to Rs. 350,

પરિશિષ્ટ ૨.

જનરલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

૧. શહેર અમદાવાદના કેટલાક મોટા માતૃશાળા તથા દોરદાર મૃદસ્થોએ કેટલાંક ખુબી ભરેલાં સંખ્યાવતનાં કામ કર્યાં તેથી નેક નામદાર ગવર્નર-કૌનશીસ સાહેબ બહાદુર ધણા ખુશી થઇ તે કામની ખીના પ્રસીદ્ધ કરે છે કે:-

૨. આ શહેરના નગરશેઠ હીમાલાઇ વખતચંદે “પુસ્તકશાળા” તથા “પદાર્થ સંગ્રહાલય” એટલે “મ્યુઝીએમ” તથા વર્તીકયુક્ત સોસાયટીનું છાપખાનું તથા તેની ઓરીસને માટે, એક સારી ઇમારત પોતાના ખર્ચથી આંધી આપવાનું કબજુ કર્યું છે. તે સીવાય એ દાતા શેઠે મુબબની “મેડીકલ કોલેજ” એટલે વૈદકપાઠશાળામાં રૂ. ૧૮૦૦ આપ્યા છે કે તે રૂપિયાનું વ્યાજ આવે તેમાંથી એક સોનાનો ચાંદ શેઠ મજકુરના નામનો બનાવીને દર વર્ષે એ શાળાના અધ્યક્ષને જે હુશીયારમાં હુશીયાર વિદ્યાર્થી માણુ મ પડે તેને આપવો.

૩. રાવ બાહાદુર શેઠ મગનલાઇ કરમચંદે અમદાવાદમાં છોડીયોની નિશાળો સ્થાપી તેમાં મોટી હિદાસ્તાથી આગળ રૂપિયા આપેલા છે. તે સીવાય દાન રૂ. ૭૦૦૦ સાત હજાર શહેર મજકુરમાં “કોલેજ” એટલે વીદ્યાશાળા થવાની છે તેમાં “સ્કાલરશીપ” એટલે હુશીયાર છોકરાને પગાર કરી આપવાને આપ્યા છે.

૪. સ્વર્ગવાસી શેઠ હડીસીંગ કેસરીસીંગની વિધવા શેઠાણી દરકુવર-આધે પોતાના ખર્ચથી છોડીયોની નિશાળ કેટલાક દીવસથી સ્થાપેલી હતી. તે નિશાળની ઇમારત આંધવાનો તથા તેના ખર્ચને સાર રૂ. ૬૦૦૦) આપવાનો એ શેઠાણીએ વિચાર બતાવ્યો છે.

૫. સ્વર્ગવાસી શેઠ હડીસીંગ કેસરીસીંગનો ઇરાદો અમદાવાદમાં ગરીબ શ્રેણીને માટે એક ઇસ્પીતાલ કરવાનો હતો પણ તેના દરમીયાન એ શેઠે સ્વર્ગવાસ છોડી તેથી એ ધર્મીય વિચાર પડ્યો રહ્યો. તેમની વિધવા સ્ત્રીયો. શેઠાણી

by themselves knowing English, and thus having full access to the latest improvement in knowledge of every kind, impart to their fellow countrymen, through the medium of their mother tongue, the information which they have thus obtained." The efforts put forth in this direction during the last quarter of a century, partly by means of translations or adaptations of standard works in English, and partly by means of original compositions, have given a certain impetus to the cultivation of vernacular literatures, but the results so far have not, it must be admitted, been very satisfactory. On the contrary they have shown in but too glaring a manner the need of having a much larger class of educated native gentlemen who, having themselves received the benefits of high culture, are imbued with a strong desire to communicate the knowledge they have acquired to the masses of their Countrymen through the medium of the vernaculars. The formation of such a class of men of letters is mainly dependent upon the maintenance of higher educational institutions under the direct control of Government, as under that condition alone, can the quality of education, needed for the purpose, be imparted to youths in this country. Firmly impressed with this belief, we are of opinion that any withdrawal of direct State control would have the effect of postponing for an indefinite period, the advancement of the masses of the people by means of knowledge communicated through the medium of their mother tongue

અકરણ ૮.

**‘દેશી’ લાપાના વિકાસ માટે પ્રયાસ: શિક્ષણ અને
શાળાપયોગી પુસ્તકો.**

“When the elements of useful knowledge have been brought in good vernacular books within the reach of the mass, it is not unreasonable to suppose that those books will be the lever which, in the hands of the best teachers, who may be educated in the Government schools, or elsewhere, will conquer the “Vio inertia” of the native mind, and give it a fair start.”

[From the report of the Society for the Promotion of Knowledge, Calcutta, 1845.]

શરૂઆતનાં અકરણોમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ જુના કાળમાં આપણે અદિ હાસ જોવામાં આવે છે તેમ પ્રાથમિક કેળવણી સાર્વજનિક અને પદ્ધતિસર અપાતી નહોતી. વાણીઆનો હોકરો જે વેપાર કરતો કે શરાફની પેઠી ચલાવતો તે બે-ચાર વર્ષમાં ‘ચોકું’ ધણું શિક્ષણ-આંક, ‘કક્કો’, નામાં વગેરે-શીખતો; અને ચાલતા ‘કોઈકોની’ ધાતો કે શેરીઆં, ‘મણીકાં’ લેખાં ઘોડાં ધણું મોઢે કરતો. વાંચવાનાં પુસ્તકો તો હોપજ્ઞ જ્ઞાનાં; અને અશુદ્ધ લખતાં શીખતો. શ્રીયુગ કાલાભાષા દેરાસરી એમના “સાહીના સાદિત્યના દિગ્દર્શન”માં લખે છે તેમ તે વખતે “સંસાર વેવારની ચોપડી” જે વિશે પ્રથમ કહેવાયું છે, તે ઉપયોગી પુસ્તક ધણું વપરાશમાં હતું. આ પુસ્તકમાં આંક, વાચનના પાઠ, ‘અ’કમણિનાં મૂળનસ્થો, લેખાં, શરાશીનામું, વંચેરે ધણી આપતોનો સમાવેશ કર્યો હતો. શુકનાચરિત્રને પણ બૂજવામાં નહોતી આતી. ધણી ગામડી નિગાળોમાં આ ચોપડી વંચાતી અને ધણા લોકોની કેળવણી તો એ પુસ્તકથીજ પૂરી થતી.

• જુઓ રમુછા:દાસ ગીરધરદાસનું ‘જીવનચરિત્ર’-“વસન્ત”-વર્ષ ૩, પૃ. ૨૬૧.

• જુઓ ‘સાહીના સાદિત્યનું દિગ્દર્શન’ જી. ૫૮.

late rulers had assigned 'for the encouragement of literature.

12. The Commission, we have no doubt, will inquire into the grave issues with which the withdrawal of Government from the direct control of higher education, would be fraught. Our own opinion is that the withdrawal of the State from the support and direct control of high education will bring about the following results—

- (1) It will bring down the quality of education imparted in our schools and colleges.
- (2) It will lead to the deterioration of the services of Government and of professions. This deterioration cannot fail to affect the efficiency of the administration of the country.
- (3) There being no really native organisations in existence for the maintenance of institutions for the education of the higher order, they will die out and their place will be filled by missionary schools and colleges which on account of their known sectarian and proselytizing Character, cannot have the confidence of the people.
- (4) Apart from their sectarian and proselytizing character, missionary institutions have so far shown very poor results at the University by the side of Government schools and colleges.
- (5) Any measure, on the part of Government calculated to encourage missionary enterprise at the expense of State institutions for higher education is likely to excite the suspicions of

મીશતર • મરેની • નાંખેશર • છ • નમી • ગારાંમરે *

છમાને •

અંગારેજી • વેમાધરભુની • ક્રેતાપનોંત • ભુમો • તથા

શરદે • ગુજરાતી • ખોલીમો

આ • મરદેશરેજી • ખેદેરાંમજી • બશાંરીતાંમો

ગુજરાતી • વાંચનારાંવોને

અંગારેજી •

વીદેમા • શીખવા • શાહે • કીધોછે •

અંકેતાળ •

ના

સુમળ • મદે *

પ્રદુતજી • ખોખેદ • મરજી • નજી • કારખાંતાંમો

શને ૧૮૨૨ અંગારેજી • વરશમો • છપાઈછે •

dependent means such as increasing the provincial grant for the purpose, or enlisting the sympathies of the wealthier classes of people.

We have the honour to remain,
Honourable gentlemen,
Your most obedient servants,

(Sd.) પ્રભાભાઈ હિમાભાઈ,	અધ્યક્ષ.
" i. e. Premabhai Himabhai,	President.
" Bholanath Sarabhai,	Member.
" Runchhorelal Chhotalal,	"
" Nurbheram Ragnathdass,	"
" Bulakhidas Gungadas Desai,	"
" Abaji V. Kathavate,	"
" Mukundrai Manirai,	"
" Mahipatram Rupram,	Hon. Secretary.

વાતો-ઈસિપનીતિની કથાઓ, 'બાલમિત્ર, પંચોપાખ્યાન, ભૂગોળ, ખગોળ, વિદ્યાના ઉદ્દેશ, લાલ ને 'મતોપ' વગેરે પુસ્તકો વાંચન કામને-સાર, તથા ગણિતને સાર પૂર્ણીક, અપૂર્ણીક (હદનકૃત) તથા શિક્ષાભાગ્યા લા. ૧ અને ૨, કર્તવ્ય ભૂમિતિ વગેરે, એ બધાં શાળા-પુસ્તક મંડળી તરફથી તૈયાર થતાં દતાં તેમાં રણુકોડદાસની મદદ લેવામાં આવી. "+

એ આપણું આરંભનું ગદ્યસાહિત્ય હતું; અને જો અમે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખતા હોઈ તો આ અને તે પછી અસ્તિત્વમાં આવેલી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશને પ્રસિદ્ધ કરેલાં સધળાં પુસ્તકોનું વિસ્તારથી વિવેચન કરત; મરાઠીમાં મી. દંડવટેએ "અર્વાચીન મરાઠી વાડમય" અને ખંગાળીમાં મી. ડેએ "ઓગણીસમાં સૈકાનું પ્રથમ પચીસીનું સાહિત્ય" એ જાતનાં પુસ્તકો બહાર પાડેલાં છે; અને તે સૌમાં એક પ્રકારનું સામ્ય નજરે પડશે.

આમાંના ઘણાંખરાં પુસ્તકો મૂળ ઇંગ્રેજ કે ફ્રેન્ચપરથી પ્રથમ મરાઠીમાં લખાતાં અને તે મરાઠીપરથી તેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ થતો. મરાઠીમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ થાય તેમાં કાંઈ ખોટું નથી; અને સંખ્યાબંધ પુસ્તકો મરાઠીમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં આવેલાં અને તે દ્વારા આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ થયું આશુભ પડશે; પરંતુ આ અનુવાદો દક્ષિણી શાસ્ત્રીઓના હાથે થયેલા હોઈને પર પ્રાંતનાને હરતે બ્રાહ્મણના અને શૈલીના દોષો, ખિન અનુભવથી અને અજાણતાં આવી જાય તે ઘણાંએ સરખાતનાં પુસ્તકોમાં મળી આવશે; અને તે દોષોના અંગ્રંધમાં સન ૧૮૫૮ માં "ગુજરાતી ભાષા" વિશે વિદ્યાભાસક મંડળ સમક્ષ ભાષણ આપતાં રા. સા. મહીપતરામે જે દીકા કરી હતી તેમાંના થોડાકે ભાગ પ્રસ્તુત મુદ્દો ૨૫૪ કરવા નીચે આપીએ છીએ:—

"આપણા પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનની રાજધાની મુંબઈ તેથી ત્યાં જ કુળવળી ખાતાનું મથક થયું, અને સરકારી નિશાળોમાં લણાવવાની ચોપડીઓ ત્યાં થઈઓ. મરાઠી ભાષામાં જે ચોપડીઓ હતી તેઓના તરજુમા ખેડેલા થયા, ને એ તરજુમા કરનારામાં મરાઠી શાસ્ત્રીઓ મુખ્ય હતા. વધારે નવાઈ જેવું તો એ છે જે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ જોઈએ માટે મરાઠી વ્યાકરણનો મરાઠી શાસ્ત્રીઓએ ગુજરાતીમાં તરજુમા કર્યો. ગુજરાતી બોલીના નિયમોથી તેઓ અજાણ્યા હતાં એવું જણાય છે. વ્યાકરણનો અર્થ જેઓ

ing in vernacular languages has been relegated to less able hands, the reason being that those who take high education not having had any occasion to study vernaculars are not inclined to take up that kind of work and when they do undertake it most of them are not able to do it efficiently

When the Vernaculars were struck out from the curriculum of higher University Examinations, the reason urged for the step was that the literature of these Vernaculars were poor and sufficient education to the mind could not be derived from them. The Managing Committee thoroughly sympathises with this view, and holds that without a second classical language education will be very defective. But it humbly believes that the total exclusion of the Vernaculars was not the proper step to be taken. What the Committee considers desirable is that at the Matriculation or any Examination which may be substituted in the place of it, there should be, in addition to the papers in classical languages, a paper containing questions in Vernacular Grammar and translation. In the higher Examinations one book of suitable difficulty may be appointed for each examination and pieces for translation from and into Vernaculars may be set rising in difficulty with each successive examination

There is no doubt that with this addition, the studies will be too heavy for the students and the Committee, therefore, begs to recommend that the work in the classical languages or some other subject such as Mathematics may be reduced to some extent

આ પ્રકારની શિક્ષણપ્રથા લૉડ લેન્કેસ્ટરે દાખલ કરી હતી તેને લેન્કેસ્ટર પદ્ધતિનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું અને “તે પદ્ધતિ એવી છે કે મેહેનાછો ઉપમા વર્ગના છોકરાઓ ભણવવાના કામમાં મદદ કરે.”*

ઉપર પ્રમાણે હિન્દીઓને શિક્ષણ આપવા સારી રીતે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી તેની વિગતો તપાસી ગયા; પરંતુ કેવા સંજોગમાં કંપની સરકારે એ કાર્યને ઉપાડી લીધું અથવા તેને સાથ આપ્યો, એ મુદ્દા વિચારણા ધરાવે છે; અને સહજ ઉંડા ઉતરીશું તો સમજાશે કે સોસાયટીની સ્થાપના કરવામાં તે સમયે પ્રવર્તતા વાનાવરણમાંથી સદાજ સૂરણ મળવાનો ધણો સંભવ રહેલો છે.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના નોકરા અહિં વસતા તેમના બાળકોના ધાર્મિક અને અન્ય શિક્ષણ માટે એક અંગ્રેજી શાળા સન ૧૭૧૮ માં રેવરંડ રિચર્ડ દોન્ને સ્થાપી હતી અને સન ૧૮૦૭ માં કંપની સરકારે તેનો વલિવટ હાથમાં લીધો પણ સન ૧૮૧૫માં તે પાછો એક ખાનગી સંસ્થા—
Society for Promoting the Education of the Poor within the Government of Bombay—નામની સોંપી દીધો અને તેના હસ્તક સન ૧૮૨૦ માં હિન્દી બાળકોના શિક્ષણાર્થે આર નિશાળો હતી અને તેમાં ૨૫૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા. તે પછી હિન્દી બાળકોના અભ્યાસ અર્થે શાળાપયોગી પુસ્તકો અને નવી શાળાઓ કાઢવા બાળકોમાં રીપોર્ટ કરવા એક ખાસ કમિટી નિર્માણ હતી તેને ઉદ્દેશ અગાડી થઈ ગયો છે.

જેમ કંપની સરકારનો કમજો અને કાચુ આપણા દેશમાં વધતાં આવતાં તેમ હિન્દીઓના વધુ સદવાસમાં આવવાની તેમ આપણો સાથ અને સદાનુભૂતિ મેળવવાની તેમને ખાસ જરૂર જણાઈ વળી સંસ્કૃતિવદ્ધમાં અને ન્યાયખાતામાં આપણો વિશેષ ખપ પડ્યો; અને આપણામાંના થોડાક કાબેલ અને રાજદારી પુરુષોએ તેાં અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન શાળાદારો મળે તે પહેલાં ખાનગી રીતે મેળવ્યું હતું. તેમાં પૂર્વે નિર્દેશ કરેલ મી. મરેનું ગ્રામર જેવું પુસ્તક એક શિક્ષકની જેમ મદદગાર થતું હતું.

વળી ખ્રિસ્ત ધર્મના પ્રચારાર્થે અહિં મિશનરીઓ આવી રહેલા એમના તરફથી હિન્દીઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપવાને પ્રયાસો થયા; તે વિસરાવું નેઈતું નથી.

પ્રકરણ ૨

નવાં પુસ્તકો

(સન ૧૮૭૬ થી ૧૮૯૧)

" Another purpose for books is to enlarge the mind, to brace the mind, to enable the people to find pleasure, not only in the relaxation of literature but in the hard work, in the stiff thought of literature. The hard work of literature conveys to those who pursue it in sincerity and truth not only utility but also real enjoyment."

[W. E. Gladstone.]

આ તેર વર્ષમાં સોસાયટીએ ૩૦ નવાં પુસ્તકો છપાવ્યા, તેની વર્ગણી નીચે પ્રમાણે છે:-

સોસાયટીનાં ફંડમાંથી.

નં.	પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	પ્રકાશન વર્ષ
૧.	ક્રેન્ચ રેવોલ્યુશન	ચુનીલાલ જાપુજી મોદી	સન ૧૮૮૩
૨.	અકબર ઇસ્ટ્રી	રા. સા. મહીપતરામ ઉપરામ	" ૧૮૮૪
૩.	વેળી સંહાર	જળવંતરામ મહાદેવરામ મહેતા	" ૧૮૮૭
૪.	સુરત માડવીનું દેશી રાત્રી	રહેમાનખા કાલેખા પદાણ અને વજીરચંદ્ર પ્રાણશંકર ઉપાધ્યાય	" ૧૮૯૦
૫.	જાવલમના સંબંધમાં આપણું કર્તવ્ય	નાગેશ્વર જ્યેષ્ઠારામ ચાવ્હી	" ૧૮૯૦

સોસાયટી જમશેદજી ફંડ.

૬.	સેવિંગ્સ બેન્કની અમલતંત્રી	રા. સા. મયારામ ગંભીરનાથ	" ૧૮૮૪
૭.	કુટાળ વિશે નિબંધ	એલ્ફ્રીડ જમશેદજી ખોરી	" ૧૮૮૪
૮.	રયાનિક સ્વરાજ્ય	કેશવલાલ મોતીલાલ પરીખ	" ૧૮૮૬
૯.	અર્થશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વો	સર ચિમનલાલ દલિલાલ એલવાડ	" ૧૮૮૬

અકી ચારસે રૂપીયા સુધી એક એક પુસ્તકે બક્ષીસ મળશે-નેં પ્રૌઢ અંથોનાં ભાષાંતરો કરનારાઓનેં અથવા નવા પ્રૌઢ અંથોના કરનારાઓનેં જે દળર રૂપીયા અકી પાંચ દળર રૂપીયા સુધી બક્ષીસ મળશે.

૩. જે કોઈ ઘણા સારો અંથ કરીનેં જાવશે તે જોઈનેં આ મંડળીનાં અધાનમાં આવશે કે આ અંથ કરનારાનેં પાંચ દળર કરતાં વતું બક્ષીસ જોઈયે-તો તેનેં આપવા સાર ગવરનર કૌસલ એઓનેં સિદ્ધારસ કીધી જશે.

૪. જે વિષય ઉપર નવા અંથ જોઈયે-અથવા જે પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો જોઈયે તે આ પ્રસિદ્ધિ પત્રનેં અતે કહેવું છે. જે દેશોના લોકોની ભાષા મરાઠી અથવા ગુજરાતી છે તે, દેશોમાં જ ધણું કરીનેં આ મંડળી વિદ્યા શિખવ્યા સાર. ઉલ્લેખ કરનાર-એ માટે પુસ્તકો જોઈયે-તે-આ જે ભાષામાં ધણું જોઈયે.

૫. આ દેશમંથે હિંદુસ્થાની ભાષાના પુસ્તકોના વાંચનાર થોડાનેં તે ભાષામાં છાપેલા અંથ ધણા છે. તેથી બિજા જોઈશે તો કમકતેથી મંગાવ્યા જશે. એ માટે કહેલાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતર માત્ર હિંદુસ્થાની ભાષામાં જોઈયે-જો કોઈ આ દેશ તથા આ દેશમાંના લોક તથા એઓની આલ એ સર્વ મનમાં ધારીનેં કથાશ્રવ અથવા કેવોએ પણ કામનો અંથ નવો ઇચ્છે કરશે-તો તેનું ભાષાંતર કરવા સાર આ મંડળી તે અંથનેં કલ્પ કરશે-નેં ઇચ્છે ભાષાના પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો જે કરશે તેઓએ એ અધાનમાં રાખવું-કે-આ દેશમાંહેના લોકોની આલનેં તથા સમજણનેં જેમ કીક આવશે તેમ-ક્યાંકાં ક્યાંકાં મૂળ અંથ થોડો થોડો ફેરવીનેં અર્થ સંપૂર્ણ આવે એવું કીધું જોઈયે.

૬. ભાષાંતર કરવા સાર જે પુસ્તકો તથા નવા અંથ કરવા સાર જે વિષય લખ્યા છે-તે વગર બિજા અંથ ન કરવા એવો નેમ આ મંડળી કરતી નથી-તો એમાં દરાવેલા નથી એવા અંથ ધારીનેં તેઓ સાર જે મેહેનત લેવાનેં આહારો-જેણે તે અંથ આ મંડળીનેં પસંદ પડશે અથવા નહીં-એ પોતાને સમજવા સાર-પેહેલાં આ મંડળીના સકત્રી એટલે આગા-લેખક-એઓનેં લખી મોકલાવું. દરાવેલાં પુસ્તકો વગર બિજા પુસ્તકોની ગરજ પડશે તો આ મંડળી પ્રસિદ્ધિ પત્ર લખીનેં વારેવારે પ્રગટ કરશે.

૭. અરરપરસ મમતે પડીનેં એક અંથ ધણુયે આરંભવો એ આ મંડળીના સાર પર છે-પણ જે અંથ કરીનેં આ મંડળીનેં સદાય થવાનેં આહારો તેના પૈશ તથા મેહેનત ફાકટ નહીં જાય એ સાર પેહેલાં તેજે

આ ઉપરાંત ખીજાં ૨૭ પુસ્તકો જુદા જુદા લેખકોને લખવા સોંપેલાં અથવા તે લખાવવાનો નિર્ણય થયેલો તેની યાદી પરિશિષ્ટ ૩ માં આપી છે, તે પરથી જોઈ શકાશે કે કમિટીનો પ્રયાસ અને વલણ કેવા પ્રકારના નિર્બંધો, પુસ્તકો રચાવવા પ્રતિ રહેતો હતો.

ઉપરોક્ત યાદીમાંનાં ૫ પુસ્તકો મરાઠીમાંથી અનુવાદ હતાં; ૭ ઇંગ્લિશ-પરથી લખાયાં હતાં; ૨ બંગાળીમાંથી; ૪ કવિતા ગ્રંથો અને બાકીના નિર્બંધો વા હોલનશ્પ લેખો હતા.

જુદા જુદા વિષય પ્રમાણે એ પુસ્તકોના વિભાગ પાઠીએ તો ૨ ઇતિહાસ પુસ્તકો; ૩ ચરિત્ર ગ્રંથો; ૧ નાટક, ૫ સંસાર સુધારા વિષે; ૩ દેગવણી વિષયક; ૩ આરોગ્ય અને વૈદકનાં; ૪ વિજ્ઞાનને લગતાં; ૪ સામાન્ય નીતિ અને જ્ઞાનનાં હતાં.

એ પુસ્તકોને આપણે હવે લેખકવાર તપાસીએ અને તેમ કરતાં એ લેખકો જેમણે સોસાયટીને પુસ્તકો રચી આપીને મદદ કરી હતી તેમના વિષે યથાવકાશ થોડી ધણી માહિતી આપવા પ્રયત્ન કરીશું; પરંતુ સ્વર્ગસ્થના સંબંધીઓ અને રોહીઓ તરફથી એ લેખકો વિશે પ્રમાણભૂત હકીકત પૂરી પાડવામાં આવશે તો ‘અંધ અને અંધકાર’ નાં પુસ્તકો સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય છે તેમાં તે વૃત્તાત દાખલ કરવામાં આવશે.

ઉપરની યાદી જોતાં જણાશે કે એમાં સૌથી વધુ સંખ્યામાં પુસ્તકો લખી આપનાર ગૃહસ્થ બળવંતરામ મહાદેવરામ મહેતા હતા. તેઓ સુરતના વતની અને જનના વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. અમદાવાદમાં તેઓ દેગવણી ખાતામાં બાપાંતર વિભાગમાં ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર એગ્રીગીસનરની જગોપર હતા. મહીપતરામભાઈ બાપાંતર વિભાગના વડા હતા અને એમ ધારણું છે કે બળવંતરામ એમના હાથ નીચે હતા, તેને લખને જે કાંઈ નવું પુસ્તક તૈયાર કરાવવામાં એમની મદદ પ્રથમ લેવાતી અથવા તો જે કોઈ પુસ્તક તેઓ તૈયાર કરી મોકલતા તે કમિટી સ્વીકારતી હતી.

Natural History Album-‘નેચરલ હિસ્ટરી ઑફનમ’ એ નામનું પુસ્તક ઇંગ્લેન્ડમાં તે વખતે બહાર પડેલું. તે પરથી કમિટીએ “પ્રાણી વર્ણન” એ નામથી ત્રણ ભાગમાં તેનો અનુવાદ બળવંતરામ પાસે કરાવેલો, અને તેના ચિત્રો ખાસ ઇચ્છાંકથી છપાવી મંગાવ્યાં હતાં. પ્રત્યેક ભાગમાં ૩૨, ૩૨ પૃષ્ઠો છે; તે વિશે અનુવાદક પ્રસ્તાવનામાં લખે છે: ૩

જેવું કાંઈ સાધન નહિ; અને લાપાપર કાણુ પણ ઓછો એટલે લેખનશૈલી ક્ષિયત થતી. સામાન્ય લણેલાઓને તે સમજવાનું અર્ધ પડતું હતું; તે બિચારા અલણની પાત જ શી કરવી ?

તત્કપરાંત એ પુસ્તકો ક્ષિયોમાં છાંપવાનું ઘણું ખર્ચ આવતું અને તેની નકલો થોડી નિકળતી તેથી તે પુસ્તકો બહુ મોંઘા પડતા હતા.

આ સિવાય શાળામાં એક મોટે પક્ષ બહુ શિક્ષણ ઇંગ્લિશદ્વારા આપવાના મક્કમ અભિપ્રાયનો થયો હતો. એટલે આ તરણુમાનાં પુસ્તકો માટે માંગણી ઓછી હતી; અને એ પક્ષ તેના અભિપ્રાયના સમર્થનમાં વકીલાત કરતો કે ઇંગ્લિશ બણેલો શિક્ષિત વર્ગ તેના પછત રહેલા અજ્ઞાન બહુઓને પોતે મેળવેલા જ્ઞાનનો લાભ માતૃભાષાદ્વારા આપશે.

આમ પાઠ્ય પુસ્તકો ભારત દિન્દીઓના શિક્ષણ માટે જે અસર અને પરિણામની આશા રખાતી હતી તે બર આવી નહિ.

ઉત્તર દિન્દીઓને શિક્ષણ દેશીભાષાદ્વારા કે અંગ્રેજીદ્વારા આપવું એ પ્રશ્ન પરત્વે એ સામસામી પક્ષો બંધાઈ ગયા; અને તેનો તોડ સન ૧૮૩૪ માં લોડ મેક્રેલે દિન્દી સરકારની કારોબારી કાન્સિલમાં લો-મેમ્બર તરીકે નિમાઈ આવ્યા ત્યારે આવ્યો હતો.

ઇંગ્લિશ શિક્ષણના પક્ષમાં અભિપ્રાય દર્શાવતાં તેમણે લખ્યું હતું કે-દિન્દીમાં અંગ્રેજી રાજકર્તાની ભાષા છે; રાજધાનીના શહેરોમાં મુતસદી વર્ગ તે વાપરે છે. પૂર્વના દેશોમાં તે વેપારની ભાષા થઈ પડવાનો સંભવ છે. વળી દક્ષિણ આફ્રિકા અને આસ્ટ્રેલિયોમાંની યુરોપીય કોમ તેનો જ ઉપયોગ કરે છે; અને તેમની સાથે દિન્દીનો સંબંધ ગાઢ અને મહત્વનો છે. ઇંગ્લિશ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અથવા આ દેશની અત્યારની પરિસ્થિતિમાં અમારી ખાત્રી થઈ છે કે સૌ વિદેશી ભાષાઓમાં દિન્દીઓને ઇંગ્લિશ ભાષા બહુ ઉપયોગી થશે.†

† "In India, English is the language spoken by the ruling class. It is spoken by the higher class of Natives at the seats of Government. It is likely to become the language of commerce throughout the seas of the East. It is the language of two great European communities which are rising, the one in the South of Africa; the other Austral Asia; communities which are every year becoming more important, and, more

ગાભીર્વાદિ જે ગુણ રહેવા છે તે પુરેપુરા ખતાવ્યા વિના અથવા માધુર્વ તથા રસ જતો ગદ્ય છે તેમા નાટક જેવા અથવા ગમગમ થાય એ મોટું દુષણ ગણાય છે.

પરંતુ સંકારી કેળવણી ખાતાના વડા તરફથી પ્રમુખ અનુવાદ સર્વ હક્ક સાથે સોંપાઈદીને મોકલી અપાયો હતો એટલે કમિટીએ તે પુસ્તક અગત્ય કરવાનું સ્વીકાર્યું હતું. આસિ સેક્રેટરીએ તે પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા ખરૂં જ કહ્યું હતું, કે = આ ભાષાન્તરનું ભાષાન્તર હિનાયી મળી સમૃદ્ધ પ્રમાણે જ શબ્દે શબ્દનો અર્થ આમા નહિ ઉતર્યો હોય તો પણ મહુધા સમૃદ્ધને મળતો ભાવાર્થ તો આવી જશે."

એમનું 'નીતિ મંદિર' નામક પુસ્તક પણ મનની પ થી લખાયું હતું તેમા એ પુસ્તકના નામ પ્રમાણે નીતિમોષક સૂત્રો, મોર્ચા અને વ્યાર્તઓ, મનુસ્મૃતિ, ગિરુનીતિ અને હિતોપદેશમાથી તાગીને ગુણ કરવામા આવ્યા હતા.

સ્વર્ગસ્થ કમળાશ કરે તે વાચીને રેખકને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન નથી એની ટીકા કરી, તેના ઉદાહરણ તરીકે એક શૂન ખતાવી હતી મળી સમૃદ્ધ લખાણમા ઉપર શબ્દ છે, તેનો અર્થ ખાન્નાગી જમીન થાય પણ મરાઠી લેખકે તેનો અર્થ ખડક વ્યો તેજ ગુજરાતી ભાષાતરારે નામ રાખ્યો હતો.

ચુનીનાલ બાપુજી મોદી, 'ક્રેન્ચ રેવોલ્યુશન'ના લેખક સુરતના વતની અને જોતાળા રાતિનું પ્રસિદ્ધ જ્ઞાન સરમ ગામની રૂનના મહેતાજી હતા વિનાયક દેવદેવ એક રચિત ક્રેન્ચ રેવોલ્યુશનનું મગડી પુસ્તક એમના નામવામા આવતા, ચુનીનાલે તેનો તજ્જુમો કર્યો અને સોસાઈટીને તે પ્રસિદ્ધ થવા માટે મોકલી આપ્યો એ વિષય પર ઇંગ્રેજીમા વાચકને સેકડો પુસ્તક મળી આવશે અને હજુ પણ નવા નવા પુસ્તક રચાયે જાય છે, પણ ગુજરાતીમા આ એકલું પુસ્તક છે અને તે પણ મગડીનો અનુવાદ છે ક્રેન્ચ રેવોલ્યુશને સમગ્ર મુદ્રાપનો ઇતિહાસ ખતરી કાઢ્યો છે, બાકે આપણે એમ કહી શકીએ કે જમનના ઇતિહાસમા ક્રેન્ચ રેવોલ્યુશને જળરૂ પર્વિર્વાન કહ્યું છે આપણા દેશમા ક્રાંતિ થઈ રહી છે તે સમયમા રુશિયામા થયેલા ફેરફારોની હકીકત સાથે પૂર્વે ફ્રાન્સમા જે બનાવો બન્યા હતા તેના જુદાં જુદાં રીમાયક તેમ રસપ્રદ થશે જે જે એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા આપ્યું પુસ્તકની અગત્ય દર્શાવતા લખ્યું છે, - = મઘ પણ દેશનો અને મઘ પણ વખતનો ઇતિહાસ વિચારી (૧) મનને આનંદદાયક અને જોષકારક થઈ પડે છે. તેમા આ

તેમજ તરબુમાના સંબંધમાં પણ જે વિચાર ફોર્મસ સાહેબે સદરહુ રીપોર્ટમાં દર્શાવ્યા છે, એ બધા પરથી એવું અનુમાન બંધાય છે કે દેશીભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવા સાર અને દેશી ભાષાના વિકાસ અને ઉત્કર્ષ અર્થે સમસ્ત દેશમાં જે હિલચાલ ઉપસ્થિત થઈ હતી અને જે વાતાવરણ વ્યાપી રહ્યું હતું તેમાંથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર-સોસાયટીની સ્થાપના કરવાની ઐરણ્ય ફોર્મસ સાહેબને મળી હોય એ સંભવ છે.

નહિ તો અથમ વર્ષના રીપોર્ટમાં ભાષાંતરો વિશે તેમણે વિવેચન કર્યું છે તે અન્ય રીતે સમજાવતું નથી, પણ પ્રસ્તુત હકીકત ધ્યાનમાં લઈને વાંચતાં તેનો સંબંધ એસે છે.

આપણે અહિં ભાષાંતર અથોના પ્રમ અઘાપિ ચર્ચાસ્પદ રહેશે છે, તે વિશે વિવિધ મત પ્રવર્તે છે. આટલે લાંબે ગાળે પણ સ્વ. ફોર્મસે ભાષાંતર વિશે અથમ વર્ષના રીપોર્ટમાં દર્શાવેલા વિચારો મનનીય માણુમ પડશે, એવી સમજણથી કામ પુરતો ભાગ આપીને આ પ્રકરણ અમે પૂર્ણ કરીશું.

“ સોસાયટીનું કામ માત્ર ભાષાન્તરો કરાવવાં એ છે. એવી સમજણ કેટલાક વખત ઉપર ઉત્પન્ન થઈ છે. એ યથાર્થ નથી. ગુજરાતી સાહિત્યની ખાસવણી એ જ સોસાયટીનો ઉદ્દેશ આપણે દર્શાવ્યો છે. આ આન્તના દેશીઓને જોતે કામ કરવામાં પ્રવર્ત કરવા, તેઓ કીધાં કામ બહુ સારી રીતે કરી શકશે તે જતાવવું અને તેમને કામ કરવાનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં એ આપણે કરવાનું છે. આ સમયે તો ભાષાન્તર કરાવવાં એ જ આપણો ઉદ્દેશ ન હોવો જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ ભાષાન્તર કરાવવાં તે આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ પણ ન હોવો જોઈએ. જૂનાં અને લોકોના સ્મરણમાંથી જતાં રહેલાં પુસ્તકો જેને માટે આપણે અથમ કેહી ગયા તેને ન સેખીએ તો હાલની ગુજરાતી એ શિષ્ટ ભાષા નથી એમ કહીએ તો તે ખોટું ન કહેવાય. ગુજરાતીમાં સઘળી તરેહના વિચાર દર્શાવવાનાં સાધન ન સતાં તે માત્ર બગર ભાષા છે. માટે હાલમાં તો જે જે લખાય તે થોડા કાળ ટકે એવું જ બનશે, એમ હોવાથી મેદાં અને કિંમતી ભાષાન્તરોમાં ખર-ચેલા પૈસા આપણે એવા કામમાં ખરચ્યા લેખાશે કે જે અગાડી જતાં આપણને ફરી અને વધારે સાફ કરાવવું પડશે તેમજ આવાં ભાષાન્તરોથી આપણને હાલ તાત્કાલિક લાભ પણ ભડુ મળે એમ માફે ધારવું નથી. હું માફે હૈં કે સાંપ્રત કાળમાં આપણાં ભાષાન્તરો વાંચનાર પણ મળવા

‘આરોગ્યતા અને રક્ષણતા’ એ વિષયપરનું એમનું બીજું પુસ્તક એટલુંજ ઉપયોગી અને લોકપ્રિય નિવડ્યું છે અને આજ દિન સુધી દેશનાં શાળાઓમાં તે એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વંચાય છે, તે એની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરે છે.

ગુજરાતીમાં વૈદક અને આરોગ્યનું સાહિત્ય, નવાં ઇંગ્લેન્ડ ધોરણે ઉત્તુ કરવામાં ડૉ. ત્રિભુવનદાસે શરૂઆત કરેલી અને તે માર્ગ ઉપકારક બન્યાયો છે. અનેક દેશી વૈદ્યો એમનું “શારીર અને વૈદક શાસ્ત્ર” નું પુસ્તક હોંશયી વાંચે છે અને છૂટથી તેનો ઉપયોગ કરે છે, એ કર્તા માટે એટલું માનારૂપદ નથી.

ડૉ. નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઈ પણ ડૉ. ત્રિભુવનદાસની પેઠે અમદાવાદની મેડીકલ સ્કૂલમાં શિક્ષક હતા; એટલુંજ નહિ પણ સોસાયટીના કામકાજમાં તેઓ રસપૂર્વક અને આગળ પડતા ભાગ લેતા. સોસાયટીના કામોમાં નવા નવા સુધારા દાખલ કરાવવા, તેનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારવા, તેની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા, તેમ જ લોકોપયોગી સંસ્થા ઘર્ષ વડે એવી રીતે તેઓ કામગીરીને વખતોવખત સૂચનાઓ લખી મોકલતા. એનેશ્યંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે તેઓ કેટલીક જવાબદારી અદા કરતા; એટલુંજ નહિ પણ તેની સાથે કેફી પદાર્થો વિશે, મદ્યપાન વિશે, આરોગ્ય વિશે જાહેર વ્યાખ્યાનો આપીને, તેમ જન ઉપયોગી પુસ્તકો લખી આપીને તેઓ સોસાયટીને બહુ મદદગાર થતા.

લોક સેવાનાં કાર્યો તેઓ વધુ પ્રમાણમાં અને મોટા વિસ્તારમાં કરવાને શક્તિમાન થાય તે આગમ્ય એમના રતનરૂપી નેત્રો તેઓ ગુમાવી બેઠા હતા. એમના પર તે જબરી આપડ હતી. એ છુદ્ધિશાળા અને વિદ્યાર્થી પુરુષ પુરા આશાવાદી હતા. એથી ઘેર નિરાશામાં ડુબી નહિ જતાં પ્રભુમંદ્ર શ્રદ્ધા શાખી દૈર્ઘ્ય અને પુરુષાર્થ વડે એ આશ્રિતમાંથી એમણે અંધશિક્ષણનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો; પણ એટલેથી સતોષ માની નહિ બેસતાં તે અંધ શિક્ષણનો લાભ અન્યને આપવા એક અંધશાળા પોતે ખોલી હતી. મુંબાઈમાં વિદ્યોત્તરિયા સ્કૂલ ફોર ધી બ્લાઈન્ડ સ્થાપવામાં એમનો મુખ્ય હાથ હતો; અને મરતાં સુધી તેઓ એ અંધશાળાના પ્રિન્સિપાલ રહ્યા હતા. આવા ઉદ્યોગશીલ, આરિત્યવાન અને પુણ્યશાળી પુરુષનું જીવન વૃત્તાંત યિગતરાર લખાય તો જરૂર રસભર્યું તેમ મોહકાયક નિવડે.

તેઓ જાતે અલ્પશક્તિ અને અમદાવાદના વતની હતા. એમના બહુ

પ્રકરણ ૯.

અલોકગ્રાંડર કિન્હોક ફાળસ.

હોહો.

“ કરનલ ટાડ કુલીન વિષુ, ક્ષત્રિય યશ ક્ષય થાત;
ફાળસ સમ સાધન વિના, ન ઉદ્ધરત મૂળરાત. ”

(‘ફાળસ જીવનચરિત્ર’-પૃ. ૭.)

અંગ્રેજ રાજ્યલિપટ વિશે તીવ્ર મતભેદ રહેશે; અંગ્રેજ અધિકારી-રાજકર્તાઓએ દમ્બેશ હિન્દના હિતમાં ઉચિત અને વાજબી વર્તન રાખ્યું નહિ હોય; કેટલાક સામ્રાજ્યવાદી નેતાઓએ ઇંગ્લાંડને સમૃદ્ધ કરવા, તેને લાભ આપવા સારૂ, દુઝળી ખાપની પેઠે હિન્દને આર્થિક દષ્ટિએ નિર્બોધ્યું દર્શો; અને હિન્દને પોતાના લાભ અને ઉપયોગના ક્ષેત્ર તરીકે સ્વાધીન રાખવા અંગ્રેજ રાજદારી પુરમે ચાલુકાય રાજનીતિ વાપરી હિન્દીઓમાં આપસઆપસમાં વિરોધ ઉભો કરાવી દાવપેચ રમના હશે; આપણે માની લઈએ કે એ બધું સાચું હોય; પણ અંગ્રેજ લાપા ને સાહિત્યે આપણને જે નવીન ચક્ષુ બક્ષ્યાં છે; ઇંગ્લિશ શિક્ષણે આપણને જે નવજીવન આપ્યું છે; અંગ્રેજોના સમાગમે આપણને પ્રગતિતંત્રનું-સ્વરાજ્યનું-મૂલ્ય સમજાવ્યું છે; અને આપણમાં જ આત્મવિશ્વાસ રાખવાનો અને સ્વાત્ત્રી થવાનો બોધપાઠ પદાવ્યો છે, એ સમજો એમનો ઉપકાર આપણે કદી પણ ખૂલી શકીએ નહિ; અંગ્રેજ રાજ-અમલનું તે ઉલ્લખણ અંગ છે.

હમણાં હમણાં તે રાજતંત્ર માણ વડા પ્રધાન મી. લોર્ડઝ ન્યોર્જના શબ્દોમાં કહીએ તો એક પોતાની ચોકું બની ગયું છે; તેમાંથી વ્યક્તિગત સ્પર્શ નિકળી ગયો છે, બધું કામકાજ યંત્રવત થાય છે. વળી પ્રજા સાથે જળવાના, તેમના પ્રતિ સહાનુભૂતિ બનાવવાના, તેમના જીવનમાં રસ લેવાના અથવા તેમનું શ્રેય કરવાના પ્રયત્નો વિરલ થઈ પડ્યા છે; કોંક સ્થળે સાંપડે છે વા દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં વળી ઇંગ્લાંડ સાથે વહેવારનાં અને આવ-જનાં સાધનોમાં મોટું પરિવર્તન થવા પામતાં, અહિંના વસવાટના અંગે જે કાંઈ આકર્ષણ હતું તે હુમ્મ થયું છે; તેમ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં સેવાધર્મ મુખ્ય સ્થાન લે છે, એ સેવાવૃત્તિ પણ નિરતેજ અને મંદ પડી ગઈ છે. માત્ર અંગન સ્વાર્થ અને લાલ પુરતો એ સંબંધ હોય એવો ભાસ થાય

અંતમાં તેમણે પેટા તાતિઓને કાઢી નાંખીને, આગળની 'પેટે ચાર' વર્ણુજ રાખવાની દલીલ કરેલી છે. તેઓ કહે છે:—

“દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણની એક જ ન્યાત છે. ચાર પાંચ ભેદ છે ખરા. પણ તેઓમાં ખાવાનો વહેવાર છે એટલુંજ નહિ પણ કન્યાનો વહેવાર પણ છે. એ અઢળાનું કારણ પ્રથમથીજ એક ન્યાત હતી. મુમુક્ષુમાનોનું રાગમ થયા છતાં પણ મહારાજ સિવાજીએ ઉત્પન્ન કરેલા સ્વધર્માભિમાને તેમાં ભેદ પાયા દીધો નહિ, અને ગૂજરાતીઓમાં એવા બહાદુર આગેવાનની અહતને લીધે અનેક ભેદ પડ્યા અને હજુ પણ ટંટા બખોડા યથ વધતા ભેદ પડતા જાય છે. મારે ભાઈઓ, તમારાજ પાડોશી અને તમારાજ પંચ-દ્રાવીડમાંના ભાઈ, દક્ષણીનો દાખલો પકડી બ્રાહ્મણની એક ન્યાત બાંધો, અને તેમાં કન્યા વહેવાર રાખો. તમારામાંના સર્વે આગગાડીએ બેસે છે, મુંબાઈ વગેરે સ્થળોમાં નળનું પાણી પીએ છે, ઇશ્વેશ ચોસડ પાણી કરે છે, અને ઘણાક સુધારાને જહાને ગમે તેમ વર્તે છે, તેનો તમે દોષ ગણતા નથી, અને એક ન્યાત કરવાનો દોષ ગણો છો એ કેવો ન્યાય ? મારે બ્રાહ્મણની એક ન્યાત, વાણીઆની એક ન્યાત, એમ દરેક જાતની એકેકી ન્યાત કરી કન્યા વહેવાર બાંધો. પ્રથમ એમ એકજ ન્યાત હતી, તેને શાસ્ત્રો આધાર છે, અને ઘણી ન્યાતો પડી તેને કાંઈ શાસ્ત્રાધાર નથી.”

આવી જાતની વ્યવહાર અને ઉપયોગી સૂચનાઓથી ભરેલો એમનો ‘સેવિંગ્સ બેન્ક’ વિષેનો નિબંધ છે. જેકુત, કારીગર અને મજૂર પેસાનો સંગ્રહ નહિ કરતો હોવાથી તે શાકુકારનો દેવાદાર થઈને કેવો ભોગ થઈ પડે છે અને તેના પર કેવી વિપત્તિઓ પડે છે, એ દલીલથી સમજવવાની જરૂર નથી. કૌને એ વસ્તુસ્થિતિ સુપનિયંત્રિત છે. તે અરસામાં સરકારે પોષ્ટ ગ્રામીસ સેવિંગ્સ બેન્કો નવી ખોલી હતી. તે પેસાનો સંગ્રહ કરવામાં કેવી રીતે સદાયબૂત થઈ પડે તે નિબંધના છેલ્લા ખંડમાં ચિત્રિતવાર સમજાવવામાં આવ્યું છે. એક રીતે સરકાર તરફથી પ્રજાને સેવિંગ્સ બેન્કનો લાભ લેતા કરવા એમણે તે દિશામાં એક પ્રકારનું પ્રચાર કાર્ય કર્યું હતું. નાણાધારદાર કરનારી બેન્કો સ્વખાવાથી પ્રજા અને સરકાર ઉભયને લાભ થશે એવો અભિપ્રાય એમણે સંદકારી હિલચાલનો જન્મ થયો નહોતો તે પહેલાં ઉચ્ચારેલો, અને હાલની ક્રો-ઓપરેટીવ-સંદકારી બેન્કો એ નિયારમાંથી

“કપી”કવી ન્યાતો કન્યાનો અજાણથી નાના થતી જાય છે, તેના કારણે તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિશે નિબંધ. ” (પૃ. ૧૧૪)

이대익의 초상화

અને જાણે કે પૂર્વે જવનું ઝાણ ફેંકવાને, ફરી કવિના જ શબ્દોમાં જોણીએ તો,

“જન્મ જુદી જમિમાં ધરિને પણ, તું મુજ જન્મજૂ તર્ક જણાયો.”

પાટનગર લંડનમાં તા. ૭ મી જુલાઈ ૧૮૨૧ ના દિવસે અલેક્ઝાંડર કિન્લોક ફોર્બસનો જન્મ થયો હતો; અને મનઃશુષ્કરામના શબ્દોમાં જણાવીશું કે તેઓ “રાજમૂલક કુલીન પિતૃવંશથી અને વિદ્વાન માતૃવંશથી ઉત્તમ કુલના” હતા.

એમના વિદ્યાભ્યાસ વિશે જુજગજ દહીકંત મળેલી છે; તેમાંની એક ખાના અર્ધિ નોંધીશું; અને તે એ કે એમને શિષ્યશાસ્ત્રી થવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવી હતી, તેથી આટલેક માસ પ્રખ્યાત શિષ્યશાસ્ત્રી મિ. જ્યોર્જ ખારસેવિની પાસે એક શિષ્ય તરીકે રહ્યા હતા; અને એમના એ અભ્યાસનો લાભ આપળે એમણે “રાસમાળા” માં અપલુ પ્રાચીન ઐતિહાસિક અવશેષોનાં ચિત્રો દોર્યા છે, તેમાંથી મળે છે.

પછી તેમને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની “સિવિલ સર્વિસ” માં નોકરી મળતાં, તેઓ ‘હેલીઅરી’ પાટશાળામાં અભ્યાસ કરવા દાખલ થયા. અર્ધિ એમનો અભ્યાસ વખણાયો અને અનેક ઇનામો મેળવવાને લાગ્યેલાં નિવડ્યા હતા. તે ઇનામોમાં જાણીના પૂરાવિદ સર વિલિયમ જેન્સને સંપૂર્ણ અંથેનો સેટ તેમને બક્ષિસ મળ્યો હતો, તે મિત્રોને દેખાડતાં કહેતા કે, “મને એ પ્રીતિદાનમાં મળ્યો છે અને એમાંના વિષયો ઉત્તમ છે.”

ફિસેબર સન ૧૮૪૩ ની ૧૫ મી તારીખે તેઓ હિન્દના કિનારે ઉતર્યા; અને પ્રથમ તાલીમ લેવાને અહમદનગરના કલેક્ટરની પાસે હિન્દુસ્તાનીમાં પરીક્ષા આપી પસાર થાય ત્યાંમુધી રાખવામાં આવ્યા હતા. એ પરીક્ષા એમણે બે મહિનામાં પાસ કરી અને એ જ રીતે મરાઠીમાં પસાર થતાં તેમને વાર થઈ નહિ. ત્યારબાદ તેમની જૂદે જૂદે રચણે બદલી થતી રહી; અને સન ૧૮૪૬ ના નવેમ્બરમાં તેઓ અમદાવાદમાં આસિસ્ટન્ટ જડજ નિમાઈ આવ્યા. અર્ધિની લગ્ન શિષ્યાકૃતિ જેઠ તેઓને “લાગ્યું કે કોઈ પૂર્વે થઈ ગયલા પ્રતાપી લોકોના મહિમાનાં એ અંવાચિક ચિહ્ન છે. પોતે કુલીન તેથી કુલીન ચિહ્નવાન પણ દીન થઈ ગયેલા ગુજરાતનાં સમભાવ યથા અંતઃકરણથી દયા યથા આવી.” * પ્રથમ ‘ઈંગ્લેન્ડ દાઈરુંદલના હેડમાસ્ટર ભોગીલાલ પાસે ગુજરાતીનું શિક્ષણ લેવા માંડ્યું, પણ એ વિષયમાં અભિરુચિ જાગતાં અને ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનો મેળવવા

પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર લખવાને તીવ્ર હરિશ્ચંદ્ર થઈ હતી. જે લેખો મળેલા તેમાં કવિ ગણપતરામનું આખ્યાન ઉત્તમ જણાયું; અને સોસાયટી તરફથી એ ચરિત્ર સાંભળવાને જાહેર સભા બોલાવવામાં આવી હતી. કવિ દક્ષપતરામ એ સભાના પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા હતા: એમણે એ કાવ્ય પૂર્વ સાંભળ્યા બાદ, તેની પ્રશંસા કરતાં, પ્રમુખસ્થાનેથી નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા:—

“આ પ્રસંગે રા. ગણપતરામને ઈનામ આપતાં મને ધણો આનંદ થાય છે; કારણ કે અત્યાર સુધી મારા મનમાં ચિંતા હતી કે હું તો હવે વૃદ્ધ થયો છું; એટલે મારી જગ્યા કોણ સાચવશે? પરંતુ આજ આ કાવ્ય સાંભળીને મારા મનમાંથી એ ચિંતા દૂર થઈ છે. રા. ગણપતરામની કવિતા ધણી સારી છે; અને હું ધાઈ છું કે જેમ સોસાયટીએ મને સોનાને અક્ષરે કપીશ્વર પદ ફાટારાવી આપ્યું છે, તેમ એમને પણ આપે તો ખોટું નથી. એવા ગૃહસ્થાને તો સોસાયટી સરખાએ રૂ. ૧૦૦) ને દરમયાને કવિતા કરવાને રાખવા જોઈએ.” x

એમના જીવનનું મહત્ત્વ કાર્ય તે મહાભારતનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ હતો. ધણી કવિઓ મહાભારતનું સંપૂર્ણ ભાષાન્તર કરતા નહિ; એવા વહેમથી કે તે પૂર્વ કરનાર અકાળે મૃત્યુ પામે છે. પણ આ કવિએ ખોટી માન્યતાથી વહેમાઈ ન જતા આખું ભારત ગુજરાતીમાં વિનારીને ગુજરાતી સાહિત્યને એક રીતે સમૃદ્ધ કર્યું છે અને આપણને સતોષ પામવા જેવું એ છે કે સ્વર્ગસ્થ સર ચીનુસાઈએ એમનાં એ સરખ કાર્યની કદર કરી, એ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં નાણાંની મદદ આપી હતી એટલુંજ નહિ પણ કવિનું અન્ય રીતે પણ સન્માન કર્યું હતું. આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિએ કવિતા અને આખ્યાન લખનાર કવિઓ અત્યારે મળવા દુર્લભ છે અને આપણે એમ કહી શકીએ કે કવિ ગણપતરામ જુની કવિતા શાખાના છેલ્લા પ્રતિનિધિ હતા.”

નાગેશ્વર જેઠામ શાસ્ત્રી પણ અમદાવાદના વતની અને રાયકવાળ જાતિના હતા. કેટલોક સમય એઓ મોસાઈટીમાં નોકર રહ્યા હતા અને મદ્યપાન નિષેધક મંડળ તરફથી ઉપદેશકનું કાર્ય પણ એમણે કર્યું હતું.

x બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૯૦, પૃ. ૨૬૪

• એમનું લખેલું આત્મવૃત્તાંત અમને એમના સુપુત્ર શ્રીયુત ગોવિંદરામ પાસેથી મળ્યું છે; અને તે ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર-પુ. ૪ માં આપવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ અને ખીલવણી માટે “ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી” નામની સંસ્થા સ્થાપવાની શુરુઆત થઈ આવી, જેને લગતી લટીકન પાઠ્યગ્રંથ પ્રકરણ ૩ માં વિસ્તારથી નોંધાઈ છે.

વળી જુના કાળમાં કવિઓના ડાયરા કેમ જામતા, તેમને રાજ્યો તરફથી કેવી રીતે આશ્રય આપાતો, સમાજમાં તેમને કેવાં માન અને સન્માન હતાં, એ બધું જાણવાને તેમ આપણી રાહરસઓ, આચારવિચાર, લક્ષ અને મૂલ્ય વિધિઓ, તીર્થધાઓ વગેરે વિશે માહિતી મેળવવાને તે સદા ઉત્તુક રહેતા.

આ કારણે ઇંદરના હાકાર સાહેબ પાસે પોતે મલિકાંદામાં પોલિટિકલ એજન્ટ હતા ત્યારે, કવિઓને નિમંત્રણ આપાવી એક “કવિમેળો” ઝાટવ્યે હતો, જેનું સંસ્કૃત બ્યાન આપણને કવીશ્વર દક્ષપતરામના “કવિતા વિકાસ” માંથી મળે છે. એ અવસરે દક્ષપતરામે એક કવિના મુખે કહેવડાવ્યું છે કે—

“કુશ્યા” પુસ્તક કાપિને, એનો ન કરિશ અસ્ત;

ફરતો ફરતો ફારખસ, આહંક મળ્યો ગૃહસ્થ.”

કુશીન કુટુંબના એટલે જ્ઞાનદાનીના ગુણો તો એમને વારસામાં મળેલા; તેમાં એમના દયાળુ સ્વભાવ અને ધર્મનિષ્ઠા લગતાં, તેમની લોક-પ્રિયતા ખૂબ વધી પડી હતી. તે વખતે એક યુરોપિયન અમલદાર એટલે-કે પ્રાંતનો એક મુખો-એટલો માન મરતજો અને સાહેબી, એટલો મોટો અધિકાર અને સત્તા, પણ ફ્રાન્સ સાહેબ તો એમનાં લોક કંટાણુનાં અને પરોપકારી કાર્યોથી, ન્યાં ગયા ત્યાં યશ, પ્રીતિ અને માન આપર પામ્યા હતા. પ્રવાસ કરવાની એમની રીતિ પણ વિચિત્ર હતી. પોતે પહે ચાલતા અને પામે નકશો, નાણાંની ટ્રાયગી, પીરતોથ અને લાકરી એટલું રાખતા; અને માર્ગમાં ભાતભાતના વિવિધ વટેમાર્ગ મળે તેની સાથે, એક સાધારણ મનુષ્યની પેઠે, વાતો કરતા, અને તેઓને સર્વ સમાચાર પૂછી લેતા; તેથી તેઓની રીતિસાતિ, તેઓના અંતરના અનેક મનોભાવ, તેઓની ધારણાઓ, તેઓના દુઃખસુખની વાર્તાઓ, તેઓના સરકાર વિશેના વિચાર કેવા છે તે, એ આદિ અનેક વિષયો સ્પષ્ટ જાણ્યામાં આવતા;” અને એમના વિનોદી સ્વભાવનો પરિચય થવા સાર એક પ્રસંગ જાણવા જેવો છે:

૧ કાગળ ખાનારો જવરો કુરચો.

• ફ્રાન્સ જીવનચરિત્ર, પૃ: ૧૬ ૨૦.

દોહરો.

- “સગળન નિદાવરા નહીં, થાવું પ્રતી નિરા લેરા;
સ્મૃતિમાં ધર્યાં વિના, શું મેં દિવસે કિધું હંમેશ. ૧
- લક્ષ વિષે લેવાં કર્યાં, કૃત્ય દીન મોઝાર;
ક્યાં ક્યાં સ્થાનક વિષે, વિચર્યો છું કરી ધ્યાર. ૨
- શું જોયું શું સાંભળ્યું, જઈ કરી તે ઠાર;
શું તેમાંથી હું શિખ્યો, વસ્તુ સાર અસાર. ૩
- શું મેં અધિક પ્રહણ કર્યું, ત્યાંધિ સુખદ મદ્દસાન,
શું મેં કર્મ ઉચિત કર્યું, છીધું દીનને દાન. ૪
- શું મેં વસ્તુ શોધી જે, નહીં શોધવા જોગ;
શું ખાટી રાખી ફરજ, જાદા કરવી વિલુ ધોલ. ૫
- શું હું બદલી બૂલમાં, કરી અસમ શુભ પથ;
પડ્યો નવી મૂર્ખાઈમાં દુર્જનિયાને સંગ. ૬
- એ રીતે જો મન શું, કરીશ નિત્ય વિચાર;
સદ્ગુણ, ઈશ્વર તણી મણી, જોળખ ધારો ચાર.” ૭

“પરદેશી માવ આપણા દેશમાં તૈયાર કરવા શા શા ઉપાય થોજવાં જોઈએ” એ નિમિત્ત સારોદની સગારી ગુજગતી નિશાળના મહેતાશ બવાનીશંકર ગમેશ્વર જોશીએ લખ્યો હતો મન ૧૮૭૭ થી ૧૮૮૦ ના દશકામાં આપણે અહિં અવદેશી વસ્તુઓ અને કારીગરીના પ્રચાર અને ઉત્તેજનાર્યે સારી અગવળ થઈ રહી હતી. નવર્ગસ્થ કાઠવાળાએ ગજબાદમાં હિન્દી દુનરોદોગનું એક પ્રદર્શન ભર્યું હતું, કળા કૌશલ્ય નામનું એક ચોપાનિયુ કાઢવાને એમણે જાહેરાત આપી હતી, તેમ મોસાઈડીએ સ્વદેશી કારીગરી વિશે પુસ્તક લખી આપવાનું તેમને સોંપ્યું હતું. ૧૯૦૨ દરમિયાન તમ્કથી દિલી ઉદોગ અને ધધાની વર્તમાન ગિચિતિ વિશે નિમિત્ત મંગાન વાયો હતો, અને કાગળના પગ્ગીડીઆ, લાખા તરનો કપાસ ઉગાડવા, હંકુ દિવેન તૈયાર કરવા, માણુ બનાવવા વગેરે ન્દાના દુનરો અસ્તિત્વમાં આણુવા દેશિય ચાલુ હતી. વળી ચોપાળસાવ હરિ દેગમુખનું સ્મારક ઉત્તુ કરવામાં આવ્યું હતું તેનો હેતુ દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવા માટેનો ગમ્યો હતો પ્રસ્તુત પુસ્તક એજ ફંડમાંથી લખાવવામાં આવ્યું હતું. લેખકે આખોય વિષય મગમ પિચારી તેમ તત્કાલીન પગિચિતિનું નિરૂપણ

અને અતુરાધી પાર ઉતાર્યું કે સરકાર અને પ્રજા ઉભય એમના કાર્યથી સંતોષ પામ્યાં. લોકો કહે કે “આ તો સાહેબ કંઈ અપર જ છે એઓના જોવું તો અમે કોઈ માણસ દીઠું નથી. આ તો પ્રજાના માથાપ જોવાં છે;” અને સરકારે નીચેના શબ્દોમાં એમનો ઉપકાર માન્યો હતો:

“I have been directed to convey to you the thanks of Government for the tact and judgment which you have displayed in conducting this delicate commission.”*

આવા ખીજ ત્રણેક વિકટ પ્રસંગોએ પણ સરકારની નજર એમના તરફ ગઈ હતી અને તે કાર્યો એમણે એટલી ખચકાટથી અને યશસ્વી રીતે પાર ઉતાર્યા હતાં.

સન ૧૮૫૭ ના બળવાના સમયે પણ એમણે મનનું સમનોપપણું સુમાર્યું નહોતું; પણ પ્રજાપક્ષનો અચાચ કરવા વસ્તુસ્થિતિ તેના વાર્તાવિક રવરપમાં રજુ કરતાં સમજાવ્યું હતું કે, “લોકોના ઉપર અનેક પ્રકારના અન્યાય થયા તેથી જ બળવો થયો;” અને વધુમાં ઉમેર્યું હતું કે “અન્યાય થાય છે એવું સમજી જે દેશની પ્રજા શત્રુ થઈ હોય, તે દેશમાં કદાપિ રાજ્ય રખાઈ શકાય નહિ (માટે અન્યાય કરવો નહિ) એવું લોર્ડ એલેન્બરો વડે છે તે યથાર્થ અને સાચ છે.”†

એક રથાને સ્થિર થઈ એમને નોકરી કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહોતો. જૂદે જૂદે ઘણે રથએ ફરવાનું થયું; પણ જ્યાં રહેલા ત્યાં માન અને કીર્તિ મેળવેલી.

ઉપરે સન ૧૮૬૨ માં મુંબઈ હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ નિમાઈ આવ્યા. અહિંનું વાતાવરણ એમના સ્વભાવને ખૂબ અનુકૂળ થયું. એમના કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર પણ વધી પડ્યો; તે પ્રજાના અગ્રેસર થઈ પડ્યા. મુંબઈની એથિ-યાટિક સોસાયટીના ય પ્રમુખ નિમવાની માંગણી થઈ; પણ એમના વિનયી સ્વભાવે તેમ ચલા ન દીધું; માત્ર ઉપ-પ્રમુખનું પદ લેવાનું સ્વીકાર્યું. સરકારે તેમને મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચાન્સેલર નીમીને માન આપ્યું. પણ હવેળા માંગીને જોય થઈ પડ્યાં, તે એ પદ પર જાયું રહેલા નહિ.

* ફાઈનસ ઇવનચરિઝ, પૃ. ૧૩.

† ફાઈનસ ઇવનચરિઝ, પૃ. ૧૩.

+ ફાઈનસ ઇવનચરિઝ, પૃ. ૩૫.

રાજ્યમાં ન્યાય ખાતામાં ન્યાયાધિશના પદે હતા. એ સમયે જુદા જુદા વિષયો પર નિબંધો અને ગ્રંથો રચાવવાને કચ્છ દરબાર તરફથી સોંપાઈતીને ઈતામની રકમો મળતી; અને હર્જટ્ સ્પેન્સરના કેવળણી (education) એ વિષયનો તરજુમો કરાવવાનું નક્કી થતાં તે કામ જુલાખીદાસને સોંપવાનો નિર્ણય થયો હતો. મિત્ર, ડાર્વિન, હર્જટ્ સ્પેન્સર, હક્લી, બર્ક અને મોર્લે એ લેખકોના ગ્રંથો એ યુગમા પુષ્કળ વંચાતા અને ઉચ્ચ શિક્ષિત વર્ગને તે પુસ્તકો પર અજબ મોહિની રહેતી. “કેળવણી” પુસ્તક જેમ ઉંચી કોટિનું હતું તેમ તેનો અનુવાદ પણ એટલો સરસ થયો હતો અને તેના પરિણામે અત્યાર સુધીમાં તેની ચાર આવૃત્તિઓ થવા પામી છે. ત્રીજો વર્ષ લેખકનું અવસાન થયું. એમના બંધુ સ્વર્ગસ્થ હો. મણિલાલ દેસાઈની પહે તેઓ પણ મોસાઈટીના કામમાં સારો રસ લેતા હતા.

“જન્મમા ઓગળ” ની ગરબીના લેખક બાપાલાલ ભાઈશંકર બટ્ટની પિછાન ગુજરાતી જનતાને કરાવવાની જરૂર નથી. એમનું “સુબોધ ગરબા-વધી” નું પુસ્તક લાંબી મુદત સુધી કન્યાશાળાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વંચાતું. તેઓ મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર વિમેનના શિક્ષક હતા. અમદાવાદના વનની અને ચાતે રાયકવાળા બ્રાહ્મણ હતા. એમણે ખેતીવાડીના સુધારા વિષે નિબંધ હરિદાસમા લખી મોકલ્યો હતો અને તે ધનામપાત્ર જણાયો હતો. આપણો દેશ ખેતીપ્રધાન છે, અને એમાં નિરપણુ કહેલા વિચારો આજે પણ ઉપયોગી અને વિચારણીય થઈ પડશે.

‘ઉદ્યોગથી ચતા લાભ અને આલસ્યથી ચતી હાનિ’ એ નામનો નિબંધ શ્રીયુત નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીએ સત્તર વર્ષની વયે લખેલો અને હરિદાસમા લખાઈ આવેલા નિબંધોમાં તે ઉત્તમ અને ધનામપાત્ર જણાયેલો; તેમ તે જખાવવાની પરવાનગી સોંપાઈતીએ એ લેખકને આપી હતી.

એઓ જાતે લેઉઆ પાટીદાર અને અમદાવાદના વનની છે. એમના પિતાને એ મોઢા મૂલ્યના પુત્ર હતા. પાંચમી પાલીએ એમને તે પ્રાપ્ત થયલા અને તે એક યોગી પુરુષના વરદાનથી. તેઓ કોલેજ સુધી પહોંચેલા પણ ફૅટલિક ખટરાગને લખને તેમને ઘર રાજ્યમાં નોકરી લેવી પડી હતી. અહિં તેમણે ‘ટેલિમેક્સના પરાક્રમો’ એ નામના ઉચ્ચ પુસ્તકનો તરજુમો કર્યો હતો અને તે એક વાચવા યોગ્ય પુસ્તક છે. નોકરીમાંથી છૂટા થયા પછી એમણે સિરોહી રાજ્યમાં ‘ખાડનું કારખાનું’ કાઢ્યું હતું; પણ પુરતી સડાપતા અને આશ્રય નહિ મળવાથી એમને તે કારખાનું તુકચાન ખમી

‘રાસમોળા’ રમીને એમણે ગુજરાતની કિંમતી સેવા કરી છે અને તે વડે એમની કીર્તિ દેશપરદેશમાં પ્રસરેલી છે. પણ નવી માહિતી અને સાધન-સામગ્રી મળી આવતાં, આજની દૃષ્ટિએ તે ઇતિહાસમાં અનેક ઉણપો, દોષો અને અપૂર્ણતા જણાશે. તોપણ જે પરિસ્થિતિમાં, જે જૂન લઘ્ન સાધનો પરથી, જે સમયે એમણે તે પુસ્તક તૈયાર કર્યું હતું તે લક્ષમાં લેવાય તો એનું મૂલ્ય ખરેખર સમજાશે; તેમ જતાં તેમાંના અંતર્ગત ગુણોને લઈને તેની મહત્તા અને ઉપયોગ ઓછા થનાર નથી.

એક મોટા અધિકારી તરીકે, એક લેખક અને અંધકાર તરીકે, એક મિત્ર તરીકે, એક સદ્ગુહરથ તરીકે આપણને એમનામાં અનેક ગુણોની પ્રતીતિ થશે; અને એમની લોકપ્રિયતાનું કારણ સમજાશે.

પણ અમારા નંદ્ર અભિપ્રાયે એમનું ચિરસ્થાયી અને કાયમ ઉપયોગી કાર્ય તે “ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી”ની સ્થાપના છે; તે અને મુંબાઈમાં સ્થાપેલી “શ્રી હાર્જસ ગુજરાતી સભા” એમનાં, ખરું કહીએ તો, હવંત સમારક ચિહ્નો છે.

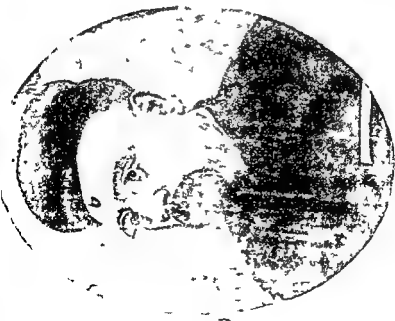
અંતમાં આપણે કવિ સાથે ઉચ્ચારીશું કે:—

“ઓ પ્રભુ આપ નો એવાજ આપજો, શાખા રૂડ સરદાર.”

ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਗੁਰਮਤਿ

ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਗੁਰਮਤਿ

પ્રથમ અદ્યતિક “વર્તમાન” અને માસિક “બુદ્ધિપ્રકાશ” માં પ્રગટ થયેલા તેમ છૂટા નિબંધો જન ઉપયોગી, માહિતીના લેખો ન્હાના ન્હાના ચોપાનિયાશ્વે પણ જૂજ કિંમતે વેચવાનો અખતરો અજમાવાયો હતો. આમાંનાં ઘણાં ચોપાનિયાં હાથમાં ઉપલબ્ધ નથી. તેનો ઉપયોગ તે કાળપુરનો હતો. પણ તેનાં નામો સોસાઈટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોની આખી યાદી જપાયલી છે, તેમાં માત્ર સચવાઈ રહ્યાં છે. સને ૧૮૭૮ સુધીમાં ૮૧ પુસ્તકો અદાર પડ્યાં હતાં; તેમાં ઉપરની કાટિમાં મૂકી શકાય એવાં ૨૬ ચોપાનિયાં હતાં. તેની યાદી નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. નિર્મળપણા વિષે.	૧૬. ચોરી વિષે.
૨. કરજ વિષે.	૧૭. વિજળા વિષે.
૩. ધરેણાં વિષે.	૧૮. કાસેજના કાયદા.
૪. ખેતી વિષે.	૧૯. નોટોના ચલણુ વિષે.
૫. ઝગુ વિષે.	૨૦. શાંચ વિષે.
૬. રેશમ વિષે.	૨૧. બાલવિવાહ નિષેધક.
૭. ખેડુ વિષે.	૨૨. કાનડા દેશ વિષે.
૮. આળમુ છોકરો.	૨૩. નિમકહવાલ નોકર વિષે
૯. કપાસનો છોડ.	૨૪. ધંધા વિષે.
૧૦. કાઉટ્ટી.	૨૫. બોધ કથા.
૧૧. રોટાર્થ પક્ષી.	૨૬. રસાયનશાસ્ત્ર.
૧૨. સાકર.	૨૭. અર્જુન ગીતા.
૧૩. તામસી છોકરો.	૨૮. ગુજરાતનો નકસો.
૧૪. ક્રોધ વિષે.	૨૯. કાળા સમુદ્રનો નકસો.
૧૫. અવિચાર વિષે.	

પ્રસ્તુત યાદી તપાસતાં જોઈ શકાશે કે ઘણાંખરાં ચોપાનિયાં પ્રાથમિક શાળાના નિશાળીઆએને બોધપ્રદ અને જ્ઞાનદાયક થાય એવાં અને ચોક્કસ જનતાને ઉપયોગી નિવડે એવાં છે. “ઝગુ વિષે” એ નામના ચોપાનિયાની પ્રત મળેલી છે, તેમાંની પ્રત્તાવના આ લેખોના વિષે કેટલોક પ્રકાશ પાડે છે. તે પ્રત્તાવના આ પ્રમાણે છે:

આ ગ્રંથની ઊત્પત્તી.

તારીખ ખ્રીષ્ટ દેખરવારી સને ૧૮૫૨ ને રોજ ગુજરાતી વરનાકમુદરે સોસાઈટીની નીશાળમાં વાર્ષિક પરીક્ષા થઈ હતી. તે વેળાએ ચાર છોકરા

મહાત્માઓના ચુસ્ત અનુયાયી ભાઈથી નરહરિભાઈ એમના ભત્રીજા થાય છે.

સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી દન્યાસાબા માટે પાકંચ પુસ્તકો રચાવવા બાબતમાં સોસાઈટી પર એક પત્ર લખાઈ આવેલો; એ સૂચના ધ્યાનમાં લઈને કૃષ્ણરાવ બોળાનાથ દિવેદીઆએ ‘નારીશિક્ષા’-ભા. ૧ અને ભા. ૨ અંગાળીપરથી સોસાઈટીને લખી આપ્યાં હતાં. સ્વર્ગસ્થ સરદાર બોળાનાથ-ભાઈ સોસાઈટીના વહિવટમાં પ્રારંભથી ભાગ લેતા. કૃષ્ણરાવ પણ પિતાના યુગલે અનુસરી. સોસાઈટીને અનેક રીતે સહાયતા આપતા.

પ્રસ્તુત પુસ્તકો એ સદૃશ્તિનું પરિણામ હતું. મૂળ પુસ્તકો કમકતાની “વામાબોધિની સભા” તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતાં; અને તેનું નામ “શુદ્ધપાઠ્ય પુસ્તકાવળી” રાખ્યું હતું. તે રચવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે ‘વધે પહેંચેલી સ્ત્રીઓ જેઓ શાળામાં જઈ ન શકે તેઓ આ પુસ્તકો દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે અને નવા સંસ્કાર પામે.’

મીસીસ હેન્રી ફોસ્ટર દ્વારા “અર્થશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વ” નું પુસ્તક સર ચીમનલાલે લેખિકાની રમ મેળવી ગુજરાતીમાં સોસાઈટી સારૂ લખ્યું હતું. તે વખતે તેઓ તાજા બી. એ., થયેલા હતા. હેન્રી ફોસ્ટરના “બ્રિટિશ ઇડિયા” નો અનુવાદ એમણે એ અરસામાં કરેલો. પણ પછી તો ધંધાના પ્રલોભનમાં અને બહાર પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ એટલા બધા ગુંથાઈ ગયા કે એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સાવ વિસારે પડી ગઈ. તેમ છતાં એક લેખકનેતા તરીકે અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચાન્સેલર તરીકે એમનું કાર્ય એટલું સરસ અને યશસ્વી નિવાર્યું છે કે ગુજરાત એમની એ સેવા માટે મગરૂરી લઈ શકે.

“અકબર ચરિત્ર” યા. સા, મહીપતરામે પ્રથમ બુદ્ધિપ્રકાશમાં કટકે કટકે લખેલું; પછી તે પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થયલું. એ યુગમાં અકબર વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપતું એકલું એ પુસ્તક હતું અને તે ઉપયોગી હતું, એની કોઈથી ના પાડી શકાશે નહિ.

છેલ્લે ‘કચ્છ ગરબાવળી’ નું પુસ્તક કવિ દલપતરામે કચ્છ રાજ્યના પટરાણી નાનીબા સાહેબની આજ્ઞાથી હી. બા. મણિલાલ જરાલાઈની સૂચનાનુસાર રચ્યું હતું. તે પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કવિ દલપતરામે ગરબીઓ વિશે અને ગુજરાતમાં ગરબાના આદ્ય વિશે ઉપયુક્ત માહિતી આપેલી છે, તેમાંનો મહત્વનો ભાગ નીચે ઉતારીએ છીએ:

“ગુજરાતમાં પુરો પશુ માંડી ફરતા ફરીને નવરાત્રમાં ગરબા ગાય છે. મુખ્યની પારસી બાઈઓને પણ શુભ દિવસ ઉપર ફરીને ગરબા

કહવા કણ્ઠી વિષે નિબંધ.

એ તો બન્યોતું છે કે કહવા કણ્ઠીની નાતિમાં કમ બારે વર્ષે માતા બિલે ત્યારે થતાં. તે મારે ઉમિયા માતા સમક્ષ ચીટી નાંખી, તેમાં જે નીચી આવે તે દિવસે ઘણાંખરાં કમ્પો કરી દેવામાં આવતાં. તેથી બારે દોડધામ અને ધમાક ચર્ચ રહેતી, અને તે દિવસે “કહવા કણ્ઠીનો ગોર ભમે કે જે રીતે વનમાં વખરો પડ્યાથી શોઝ ભમે છે એ જ રીતે સર્વેને ઘેર ભમી વળે ને” સમેવર્તે સમય કરાવે;” પણ તેની અનિષ્ટ શ્દિ એ હતી કે કદાચ ચોખ્ખ વર મળી ન આવે તો કાર્ક ગરીબ નાતીકાને બોલાવી, તેને પાંચ પચીસ રૂપિયા આપવાનું પરકી તેની સાથે લાથેવાળો મેળવી ફેરા ફેરવતા. તેને બાંધવર કહેતા એટલે કે લમ થય: પછી પેસે પુરુષ એને ઘેર આપ્યો જાય અને કન્યાને તેના માથાપ એ ધણી મરી ગયો છે એમ માધાગોળ નવરાવે; પછી ચોખ્ખ સમયે તેને હામ બેસાડે એટલે નાતક કરાવે; અને એ રીતે બાંધવર જે ન મળે તો ડુકનો દડો લાવીને મંગલફેરા ફેરવતા. ત્યાર બાદ તે ડુકના દડાને વાપ કે કુવામાં, નદી કે તળાવમાં ફેંકી દેતા અને પછી તેને બાંધવર કન્યાની પેડે હામ બેસાડતા.

એ કુચાલ લગભગ બંધ પડ્યો છે અને તેમાં સુધારો થયો છે એ ખુશી થવા જેવું છે.

સદરકુ નિબંધમાં કર્તાએ કહવા કણ્ઠીની ઉત્પત્તિ વર્ણવી આ વાત કવી રીતે ઉપરિચિત થયો તેની હકીકત આપી છે; અને એ કહવા કણ્ઠી કવો ગમાર હતો તે વિષે સધરા જેસંગના દરબારમાં બનેલી પરબુદાસ પટેલના એ ભાષ્યોના બચ્ચકવેશને મુખાંધની વાત કહી, જણાવ્યું છે,

“કોહોવાડે ચીરી કંઈ કહવા કેર મુખ
બોલ્યાથી બેહેબાકો, લાથે સહિને મુખ.”

પ્રસ્તુત વિષયને લેખકે ગદ્ય અને પદ્ય બંનેમાં વર્ણવ્યો છે અને તે બદલ સન ૧૮૫૪ માં તેને-ઉત્તમરામ પુરગોતમને-રૂ. ૫૦)નું ધનામ મળ્યું હતું. ચોતાની પિછાન આપનાં તે કાવ્યના છેડે કહે છે:—

“સુવ ગાંમ મેહેમદવાદના બિદીય આજણુ તેહ
આખ્યાંન રચુ બિમીયા તણું બિનમરાંમ એહ
ઓગણીસે અગીવારના કારનીક શુદી સાર
પચમી નીચી વાર શુર આખ્યાંન રચુ એ વાર.”

પરો એવો રીપોર્ટ મળતા, તે તૈયાર કરાવવાનું માડી વાળ્યું હતું મુકુન્દરાય ને. મહેતાને “ The Advantages and means of diffusing a knowledge of natural Sciences in India ” એ નામના સુબાર્ધ યુનિવર્સિટીએ લખાવેલા નિમંધનો મુજરાતીમાં અનુવાદ રૂ. ૨૦૦) નું પારિભાષિક આપીને કરાવ્યો હતો, પણ તે નિબંધનું પડી શું થયું તે વિશે કાંઈ જાણવામાં નથી.

મતનવાલ ત્રણકલાવને હંટર ફ્રંક ‘ ઈન્ડિયન એમ્પાયર ભારત સામ્રાજ્યને’ અનુવાદ કરી આપવાનું કાર્ય સોંપાયું હતું, તે પણ તૈયાર થઈ આવેલ નહિ. સ્વર્ગમ્થ માણેકલાલ સાકરવાલ દેમાઈએ “ જોઈસ ફ્રંક શાસ્ત્રીય સંવાદો ” એ પુસ્તકનો અનુવાદ કરી આપેલો અને તે માટે એમને રૂ. ૬૦૦) નું ઈનામ અપાયું હતું. પણ એમાંના પારિભાષિક શબ્દો અને તેની ભાષાના મળધમા સુધારો થવા લેખક અને સોસાઈટી વચ્ચે લાંબી મુઠત સુધી પત્રવ્યવહાર ચાલેલો; અને એ લાજગાડનો કરો નિકાલ નહિ થવાથી એ પુસ્તક પ્રમિદ થયા વિના પડી રહ્યું હતું.

નવા પુસ્તકો રચાવવામાં આવી આવી મુશ્કેલીઓ વણી આવી પડતી અને તે અટકાવવા વા એાછી કરવા મન ૧૮૮૨ ની વાર્ષિક સભામાં એ મુદ્દાપર મારી રીને જિહાપોહ થયેલો તેનો માર આ પ્રમાણે હતો.

“ જે વસ્તી જાહેર ખમરો આપી ધણા વિષયો ઉપર નિમંધો લખાવી મગારીએ છીએ, પછી તેમાંથી એક પણ નિમંધ ઈનામને લાયક માલમ પડતો નથી, તેનું કારણ એ છે કે ઈનામ આપી પડવાથી અથવા મોકના નિમંધ પામ થશે કે નહિ એવી શકાથી સાગ વિદ્વાન લખનારાઓ એ કેમ દાધ ધરના નથી. તેથી માધાગ્ય જ્ઞાનવાળા માણસો અપૂર્ણતા ભરેલા નિમંધો લખી મોકલે છે, માટે દલેથી નના નિમંધોને બદલે વિદ્વાન માણસો પામે મનૂત અથવા અગ્રેજી ભાષાના રસીક અને ઉપયોગી પુસ્તકોના ભાષાન્તર કરાવી પ્રમિદ કરવાની જોડવણી કરી પડશે. આ અભિપ્રાયને મન આપતા મ. રા. ગણુકેડવાલ જોડાવાલે જણાવ્યું કે ખાનગી બહોળાગથી પુસ્તકો રચાવવાની વ્યવસ્થાપક મંડળીને પગવાનગી આપવી જોઈએ, પછી તેની સન્માધને માટે બીજા મુદ્દાઓ તરફથી પણ મુકર કરેના વિષય માટે નિમંધ કે ભાષાન્તર મગારવા જાહેર ખમર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે તો પણ કાંઈ દરકત જેવું નથી. સભાએ એ આજત ખુશી જણાવી.”

જટ છપાવવી જોઈએ" અને તેમના પછી મી. સિવરોએ અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે, "એ ચોપડી અનાવનારે રોક્ષર થોડા અને ઉદ્યોગી છે અને એ ચોપડી ઘણું કરીને નિશાળોમાં ચલાવવા લાયક છે; અને ઘણીજ ઉપયોગી છે." +

આ ઇતિહાસ લખવામાં લેખકે મિરાતે એહેમદીનો સારાંશ મી. બરોઈએ છપાવ્યો છે. તે, ને આનંદ કુમાર મરાઠાના ઇતિહાસનો ઘટતો ઉપયોગ કર્યો હતો. તે પછી ગુજરાતના ઇતિહાસનું એક પુસ્તક છપાવ્યું એમણે સન ૧૮૬૪ માં છપાવ્યું હતું તે પણ વાચકને ઉપયોગી અને માહિતીવાળું માલુમ પડશે. એ પુસ્તકમાંથી જહાંગીર ગુજરાતના મુખ્ય તરીકે અમદાવાદના એમના નવ માસના નિવાસ દરમિયાન જહાંગીર-નરજહાંનના સંયુક્ત નામથી સિક્કા પડાવ્યા હતા એમ પ્રથમ જણાવ્યું અને તે સિક્કો ડૉ. જી. પી. ટેલરના સિક્કા સંગ્રહમાં છે એવી ભાળ મળતાં, તે જોવાનો અને તે પછી એમની (ડૉ. ટેલરની) પાસે એ વિષયનો ('numismatics') અભ્યાસ કરવાનો સુચોગ પ્રાપ્ત થયો હતો એમ અમારે કૃતજ્ઞાપૂર્વક કહેવું જોઈએ.

સન ૧૮૭૮ માં તેઓ સીડી. સર્વે ખાતામાં ડેપુટી કમ્પેક્ટરના હોદ્દા હતા.

એવા ઉપયોગી બીજા ઐતિહાસિક વિષયો ન્હાના નિબંધરૂપે, ગ્રામીન દેશો, દુરાન, આસિરિયા, ઈજિપ્ત, ગ્રીસ, વગેરે વિષે સોસાયટીને ગુજરાતમાં. પ્રાથમિક ફળવળીના પ્રચારક રજીસ્ટ્રારના ગીરધરદાસે લખી આપ્યા હતા. તે વિષે અમે કંઈ નહિ કહેતાં એમના જીવનચરિત્રમાંથી નીચેના શ્લોકો ઉતારીશું:—

"મીસ્ટર કરડીસ અમદાવાદ હાઈકોર્ટના માર્શલ તથા ગુજરાત વર્ની-કમિશ્નર સોસાયટીના સેક્રેટરી હતા. તેમની સલાહથી કેટલાંક પુસ્તકોનું ભાષાંતર એ સમાને વારતે કરેલું અને તે સોસાયટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલાં. એ પ્રથેનાં નામ:—મીસર દેશનો ઇતિહાસ, (ગ્રામીન) ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ, બાબીલોન તથા આસુરી દેશનો ઇતિહાસ, રોમનાં રાજ્યનો ઇતિહાસ, એ પુસ્તકો અસલ મરેકીમાં મેડમ વીલસને કરેલાં તેનાં ગુજરાતી ભાષાંતર રજીસ્ટ્રારદાસે સોસાયટીને કરી આપેલાં પણ તે બદલ કંઈ રકમ સોસાયટી પાસે લીધેલી નહીં." •

+ શ્રુતિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૮, પૃ. ૫૪.

• વસન્ત, વર્ષ ૩, પૃ. ૪૧૯

પ્રકરણ ૩

રાજા મહારાજાઓની ઉદાર સહાયતા

"Most princes convoked assemblies of poets (Kavyagoshti) in their halls of discussion (Vidyavasatha) where the works produced by authors were subjected to criticism. Sound canons of taste and judgement were evolved in these assemblies, and here, probably, we have the birth of our Alankara literature

x

x

x

The King-president (sabhapati) rewarded with honours and gifts those authors whose works came up to the approved standard

x

x

x

Some of these assemblies became specialized in the course of time, and acquired all-India fame in particular branches of arts and sciences"

[Indian Culture through the Ages Vol I

by S V Venkateswara, pages 218-219]

હેક પ્રાચીન કાળથી આપણા દેશમાં ગણ મહારાજાઓ પડિતો અને કવિઓનો સત્કાર કરતા આવ્યા છે અને એવા વિદ્વાનોને ગળ્યાશ્રય મળ્યાના અનેક દૃષ્ટાંતો આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય ગ્રંથોમાં મોજુદ છે. મરાનકૃત 'ભોજ પ્રમદ' તેનું ઉલ્કૃષ્ટ પ્રમાણ છે. ગળા ભોજ અને કવિ કામિદાનનું યુગન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જોમ અનેક છે તેમ તેમની યાત્રિ જગપ્રામદ છે જયદેવની અષ્ટાધ્યાયીમાં નક્ષત્રમેનના દગ્ધાગમાં વિગળતા કવિઓની નામાવલી આપેલી છે.* હવેનો દગ્ધાગ માણુ મધુર વગેરે વિદ્વર્ધી ગોભતો

*(શાદ્ધવિકીરિત.)

'વિદ્વાતા કવિરાજ ચેલીતણી, ને ઉમા પતિની મુણી
ગળા-જરી ચેલી, કૃદ કવિના વાતકાલિકી રાણી,
શ્રી ગોવધન કેરી વાણી વળી છે, મુજાર સારે જરી
પંકથે જયદેવની જ જગા સદર્શની માણી'

[ગીન માવિન્દ, ૫ રદ]

‘ત્યાં લોખીઆ હોય ત્યાં ધુતારા કદી જુએ ન મરે’ એ કહેવત સાચી છે. આખું ચ રસાયનશાસ્ત્ર એક રીતે એ કિમિયાની શોધમાંથી ઉદ્ભવ્યું છે. આપણે તેની વિગતોમાં હંડા નહિ જઈએ પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે લોકોના વહેમ અને અચાનતાનો લાલ લાઈ અનેક કપડી કિમિયાગરોએ જોળા પુરુષોને ભરમાવી, તેમનો ભક્ષ કર્યો છે. એ વહેમ ટાળવાને કિમિયા કપટ અને કિમિયાગર ચરિત્રનાં પુસ્તકો સોસાઇટીના આરંભ કાળમાં લખાયાં હતાં. કિમિયાગર ચરિત્ર એક વિદ્યાને લખી આપ્યું હતું એમ તેના મુખપૃષ્ઠ પર જણાવેલું છે; પણ લેખકનું નામ તેમાં જણાવ્યું નથી. તે અંતે અગીઆર પ્રકરણમાં વહેંચી નાંખી જૂદી જૂદી ઇમાઈની વાતો લખેલી છે; અને તેનો હેતુ, લેખક પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ, કિમિયાગર કેવી તદ્દખીરથી ઠગે છે, અને કેવા કેવા હુંશીઆર લોકો પણ તેના હાંસામાં આવી જાય છે તેના ખરેખરા બનેલા દાખલા પ્રસિદ્ધ કર્યાં હોય, તે લોકોના જાણવામાં આવે, તો પછી કિમિયાગરથી ઇમાય નહિ. કિમિયા કપટ પણ એજ ધાટીનો નિબંધ છે અને તે ‘સોની વિને નિબંધ’ના લેખક સાંકળેશ્વર આશારામે રચીને પોતે છપાવ્યો હતો. તેમના વિષે ‘સાહીના સાહિત્યના દિગ્દર્શન’ માં લખ્યું છે કે—

“૨૪. સાંકળેશ્વર જેથી ગુજરાતમાં યાંત્રિકકળામાં ઘણા નિપુણ હતા.....વિષળ, પળ, સેકેંડ, મિનિટ, કલાક, ઘડી, તિથિ, વાર, પક્ષ, માસ, વર્ષ વગેરે ઘણી ઘણી બાબતો બતાવતું ઘડીઆળ એમણે બનાવ્યું હતું. મ્રાંચરમાં મિનારા પર મુકેલું ઘડીઆળ પણ એમણેજ કરેલું છે.”+

અને વધુમાં એમ જણાવીશું કે, સન ૧૮૭૧ માં એનરરી સભાસદ નમવાનો નમમ સામાન્ય સભાએ મંજુર કર્યો તે પછી ખીન્ને વર્ષે સોસાઇટીએ એમને એનરરી સભાસદ નીમીને માન આપ્યું હતું.

આટલા પરથી વાચકને એમની બુદ્ધિ શક્તિ અને કળા દૌરશ્યાનો ખ્યાલ આવશે.

દોળાનું ધિંગાણું અને જિલતસતા પહેલાં જેટલાં હવે નથી રલાં; પણ અગાઉ એ એક રંગબારો કુચાલ હતો અને તેની અસર પણ માડી , ,

+ જુઓ, ‘સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન’—પૃ. ૩૦.

§ જુઓ, સન ૧૮૭૧ નો રીપોર્ટ. પૃ. ૩.

શ્રીમત મહાત્મા જી અને મહાત્મા ગાંધી (ડી. વી.) ગાંધી

2012年12月12日

‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં તે વખતે હયાતુ હતુ. એ વૃત્તાત જેમ મનોરંજક તેમ આપણા રાજ દરબારોમાં કેવી રીતે વિદ્યાવિનોદ જામનો અને રાજ્યઓનાં મશોઆન ચતા તેના નમુના કપે, તેમનો મહત્વનો ભાગ અદિ આપીએ છીએ x

“ એમની છેલ્લી મુલાકાત તારીખ પાચમી અને ચારીને રોજ નજીબાગના બંગલામાં થઈ. શ્રીમંત મદાગજ ઉપાના મિદામન ઉપર ખીગાળ્યા દતા અને મદરદુ ખે જીજીને ખુરશીઓ ઉપર જોડાજોડ એમાર્થો દતા. તે વખતે ગજેશ્રી રાવજી વિંજ, રા. કૃષ્ણગવ ગમનંદ, ગા. દગજીનદામ વગેરે ૨૦ ગૃહસ્થો દતા. જ્યારે શ્રી મદાગજે દવપતરામને પુઠયુ કે તમારી પ્રકૃતિ કેમ છે ત્યારે દક્ષપતગમે નીચે લખેલો દોદરો કહ્યો —

મહિ મંડળ દિવિ મડળે, થઈ ગર્જના આજ;
સુર નર સૌ દરખીલ દીરો, દેખિ સયાજી રાજ;

એમ કરીને તેની વ્યાખ્યા કરી જે મદાગજને સ્વતંત્ર રાજ્યાભિષેક થયો તે દિવસે તોષો, વાજીત્રો વગેરેની પૃથ્વી મંડળમાં ગર્જના થઈ રહી હતી, તેમજ આકાશ મંડળમાં વરમાદની ગર્જના થઈ રહી હતી. તેના આગલા પાજના દિવસમાં વરમાદની ગર્જના થતી નહોતી પણ તેજ દિવસે થઈ તેથી જીજીય છે કે આ મહોત્સવથી પૃથ્વી મંડળના ચોથા આનંદ પામ્યા છે. તેમજ ગર્જના દેવોએ પણ મહોત્સવ કર્યો હતો, અને મોટો આનંદ પામ્યા હશે. એમ મર્વે આનંદમાં દેખાય છે, તો મારી પ્રકૃતિ વિષે આપ પૂછો છો તે મારી પ્રકૃતિ આજ આનંદમાં હોય એમાં શું કહેવું ? વળી સને ૧૮૬૩ માં હું અહીં આવ્યો હતો અને ખડગવ મદાગજને મળીને કવિતા મંજીવારી હતી, તે વખતે વડોદરા વિષે કહેલો મ્લોક આજ બરાબર લાગુ પડે છે. તે એ છે કે —

શાહલવિક્રિંકિત વ્રત.

દેવી દેવ સમાન માતવિ દિવે ઐશવતો દાથીયો,
રોખા શ્રી વટપુરની નિરખતાં, સદેહ સ્વાતે થયો;
શું હું જગૃત છું જરૂર ઉરમાં, શું સ્વપ્નની વાત છે;
માયું આજ વડોદરા શહર છે, કે સ્વર્ગ સાક્ષાત છે. ૨

તેની વ્યાખ્યા કરી જે—આજ વડોદરામાં જી પુરૂષો સખાગારામને ફરે છે, સેદીયો અને મરદારો મહામાં અખગાઓ અને દેવોના જેવા ગોબે છે,

વિને કહેલું છે તથા જુદી જુદી પોલો, વેપારવજુજ, મુખ્ય મુખ્ય ધર્મારતો અને છેવટે મુખ્ય મુખ્ય વેપારીઓનાં નામ તથા ઇતિહાસ લખેલો છે.”

આ નિબંધ માટે લેખકને સોસાઇટીનું રૂ. ૧૫૦ નું ઈનામ મળ્યું હતું. આ રચનામાં અડકૃત મિરાતે એહેમદીનો સાર—અગ્રેજીમાં, ગ્રાન્ટ કર્નેા મરાઠાઓનો ઇતિહાસ, ષિગ્સકૃત ગુજરાતનાં શહેરો (Cities of Gujarat), તેમ વાર્તા, દંતકથા વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો હતો. પ્રાચીન ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં જે સ્થાન મિરાતે એહેમદીની પ્રતિનિધિ છે તે સ્થાન અર્વાચીન ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં આને પ્રાપ્ત થયેલું છે. પાંચ વર્ષ પર “ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ” નામનું એક કિમતી પુસ્તક બહાર પડેલું છે, તેમ છતાં એક પ્રારંભ અંત તરીકે આનું મૂલ્ય છે જ, અને તેનો લાભ હમેશ લેવાતો રહેશે, એવું તે માહિતીપૂર્ણ અને કિમતી છે.

એમણે રચેલો ગાડકનો રાસડો પણ એમના ઐતિહાસિક શોખના સાક્ષીરૂપ છે. તેમાં ગાડકે અમદાવાદ લીધું તે વખતનું વર્ણન છે, એક મહત્વના યુનાવની નોંધ પુરતો તે રાસડો ઉપયોગી છે અને તેની પ્રત અપ્રાપ્ય હોવાથી વાચકના આનન્દ ખાતર તે આખોય અહિં ઉતારીએ છીએ:

ગાડકનો રાસડો.

અરખાની રેશી.

માતા સરસ્વતી પાથે લાગુ રે, કર જોડીને આગના માથુરે;
અમદાવાદ ગાડકે આવ્યોરે, સાથે વિશ્વાયતી ફોજ લાવ્યો.
વાલો મારો ટોપીવાલો હવે આવ્યો રે, તેં તો જગમાં ડોકો વગાડો;
વાલો મારો ટોપીવાલો હવે આવ્યોરે. ૧.

અમદાવાદ શી રીતે લીધું રે, પંચી લોકોને શું કીધુરે;
હું કહું છું એ સર્વ વાતરે, એ તો થયો છે મોહા બિતપાત.
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨.

લેસંજી સાહેબ જગ મરીયો રે, તેની જગાયે ગાડકે ચડીયો રે;
એનેં બાહાદુરીનાં કામ કીધાં રે, લગાઇઓ છતીને વસ લીધા.
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩.

અને સાહાજ એવું ફારશીમાં શીતારાનું અથવા ન્યોતનું નામ છે, અને દીન ધર્મનું નામ છે, તે આખા નામનો અર્થ નુરેદીન અથવા ધર્મનો પ્રકાશ એવો થાય છે. તે ધર્મનો પ્રકાશ આપના રાજની ઉપજ એટલે રેવન્યુ ખાતુ સંભાળજો, અથવા ખાનગહાદુર સાહજુદીન માહેજ મંભાળજો; વળી તન એટલે ફારશીમાં શરીરને કહે છે અને પેશ એટલે આગળ પડનાર મતનખ કે પહેવવાન અથવા બહાદુર તે આપનું લશ્કરી ખાતું સંભાળજો અથવા ખાનમહાદુર પેશતનજી જહાગીરજી સંભાળજો. મણીમૃત એટલે શયનાગ જોને ઈશ્વરે પૃથ્વી ધારણ કરવાનું કામ સોંપ્યું છે તે આપની પૃથ્વી ઉપરની હમાગતો, વાવ, કુવા, તળાવ વગેરે તથા સુધરાઈ ખાતુ સંભાળજો કેમકે તે તેનું કામ છે—અથવા ગવ બહાદુર મણિમાઈ જશમાઈ સંભાળજો.

ખુરશેહ એટલે સૂર્ય આખા જગતનું અધાર હરે છે અને જનાદન એટલે વિષ્ણુ નેક ન્યાયથી પાળે છે, તે જન્મે હંમેશા આપના રાજ્યમાં ન્યાયનો તોલ કરજો, એટલે સુરજના પ્રતાપથી અધેર ચાલે નહીં અને વિષ્ણુના પ્રતાપથી સત્વચ્છુથી અદલ ન્યાય મળે, તથા ખાનબહાદુર ખુરશેહજી રૂખમજી, તથા ગ. જનાદન સખારામ અદલ ન્યાય તોળે કે જેથી આપની પ્રજા અન્યાયથી પીડાય નહીં. તેમજ આપના અનેક ખાનગી ખાતા ગવ, એટલે આપના તાખાના રાવ—રાણા હવપતિઓ તપાસે, અથવા ગ. ગવજી વીકુબ તપાસે અને ભાલચંદ્ર એટલે મહાદેવ આપને તથા આપની પ્રજાને આગ ઉપાયથી આરોગ્ય રાખે. મતનખ કે વૈદક ખાતુ તેઓ તપાસે અથવા ભાલચંદ્ર નામના વખણાએલા ડાક્ટર સાહેબ તપાસે. વળી પદ્મપુગણમાં યમુના મહાત્મ્ય છે તેમાં સખ્યુ છે જે યમુના દેવીની સહાયતાથી સર્વ મનોરથની મિદ્ધિ થાય તે માટે હું આપને આશીર્વાદ આપુ છું કે દેવી જમુનામૈયાની સહાયતાથી આપના સર્વ મનોર્થ સિદ્ધ થાઓ, અથવા જમનાબાઈ માતાજીની સહાયતાથી સિદ્ધ થાઓ. તે કવિતમાં અમ કાર શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે શ્લેષાલકાર છે. જેમાં જે અર્થ યતા હોય તે શ્લેષાલકાર કહેવાય એમ કહીને અર્થકારના લક્ષણનો શ્લોક અર્થ સુદ્ધા કરી સહજાવ્યો, તે સાલજાને શ્રીમત મહારાજ પ્રમંન યજ્ઞને બોલ્યા કે મેં તમારે દવપત કાવ્યનું પુસ્તક વાંચ્યું છે. તેમાં ઘણી સારી કવિતા છે. પછી ગરુડાલજીએ બીજો સસ્ત્રુત શ્લોક કહ્યો તેમાં મહારાજને સૂર્યની ઉપમા આપી. તે પછી દલપતરામે ત્રીજો લખેલો દોહરો કહ્યો.

દેવ દ્વારકાધીસ તે, કરે કૃપા દિન નીરા;

પ્રજા ઉપર કરેણ કરો, આપ દ્વારિકાધીસ. ૫

પેશવઈ સરસુઓ જાણો રે, અમદાવાદમાં વખાણો રે;
 આપછ પડિત તેનું નાંમ રે, લલવાનેં કરે ધુમધામ,
 વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૪.

ગાડડેં દેહેવા મોકલીયુ રે, આપછને તે માણસ મલીયુ રે;
 તુમે શરણુ આવો ગાડડને રે, નહી તો સામે યાવ બાહાદરને,
 વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૫.

પડીત આપછ જત્તર વાળે રે, માહાર કશુએ ન ચાલે રે;
 લશકર માહારેં જલુ તાણે રે, તેજીનેં સંમજાવું જે માનેં,
 વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૬.

ગાડડેં વાત વીચારી રે, દસ્તુર મરેશની જાણી રે;
 એ તો ભોજબાની નીશાનીં રે, આંહમે ગાડડેં દોજ તાણી,
 વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૭.

વળી છત્રીસ વાલુ વાળે રે, આકાસ લશી પેરે ગાળે રે,
 કાપરનાં હાથિયાં ભાગે રે, મુરાનેં મુરાતમ જાગે,
 વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૮.

છ હજાર આરબ તાજ રે, દોયસેહેં સથી અસ્વાર જાગારે;
 વળી વાળે મરેડી વાગાં રે, પછુ નહી રહી પડીતની માત્રા,
 વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૧૯.

ખીલું પાયદલ જલુ જાણો રે, આઘ્યા લેધ ધનુસ્ય બાણો રે;
 માણેક જુરજે ચઢાવી તોપો રે, ધર વાથી માંહી પેદા લોકો,
 વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨૦.

મુદી આંમ જોર વેળા રે, ગાડડેં ચઢાવ્યા જોળા રે;
 અમદાવાદના કોટ ડોડ્યા રે, ખાંનજહાં આગળ કોટ તોડ્યા,
 વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨૧.

માદા મુદી દશમી જાણો રે, રાત્ર પડ્યાં કોટ તે પાડે રે;
 ચાકી કરી વાહાણા વાહાણો રે, ખીજે દી ચયા લોક દેરાણુ,
 વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨૨.

દાર્દલી સાદેજ માદા જગીયો રે, ઊંચા લોકની કંપુથી ચડીયો રે;
 ડોડીવારા કરતો પડ્યો રે, મરણીયો ચાલે અડીયો રે,
 વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૨૩.

(૩) મોસાઈનીના હેતુ પાઠ પાડવાને નીચે લખેલા ઉપાય કામે લગાડ્યા છે —

- (અ) એક માસિક પુસ્તક પ્રગટ કરવ.
- (મ) ગુજગતી ત્રયો પ્રગટ કરના અને વેચના.
- (ક) ઉપયોગી અને મનોરંજક પુસ્તકો વિદ્વાનો પાને નખાવના.
- (ડ) મોસાઈનીએ દર્શાવેલા ત્રયો લખનારને ધનમ આપના.
- (ધ) પુસ્તકો ખરીદ કરી તેના કર્તોને ઉત્તેજન આપવ.
- (દ) પ્રાચીન ઉપયોગી ત્રયોની વખેલી પ્રતો મેળવીની
- (ગ) નિષ્ઠા અને ઝગવણીને ઉત્તેજન આપવાને ગથાપેના ગમગ-કાદિ નાણુ માયની રાખી તેનો રહીવટ કરવો.

(૮) પોતાના અને વહીવટને માટે મોપેના નાણુની રૂ ૫૦,૦૦૦) ની રકમ હાન સોમાઈની પામે છે અને વ્યાજ બેઠ, વચાજમ વગેરે મળી સોમાઈનીની વાર્ષિક ઉપજ આશરે રૂ ૩૦૦૦) ની છે

(૫) ગૂજગતના ઘણાખગ મોટા ગમગણા અને મુખ્ય ગૃહગથો સોમાઈનીના મલામદ છે, અને અમે નમ્રતાપૂર્વક આશા ગમ્પીએ છીએ કે આપ મગ્ધા પ્રજાણી પામેના ઉત્કૃષ્ટ વિચારગણા અને ઉત્તમ પક્તિના શ્રીમત મહારાજાશ્રીની તરફથી ચોખ્ખ મદદ અને ઉત્તેજન આ મોમાઈનીને મળશે, અને આપ શ્રીમત મહારાજાશ્રી મોમાઈનીના મુખ્ય (પેટ્રન) થઈ તેના માનમા વૃદ્ધિ કરવા ઉચિત ધારશે.

અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, પરમેશ્વર આપનો પ્રભ ઉન્નતી કરનાર અમન લાખી મુદત પરોચાડે અને આબાદ કરે

અમદાવાદ.	}	આપ નામદાર મહારાજા આહેબના
તા ૨૭ મી નવેમ્બર		તાબેદાર સેવકો.
મને ૧૮૮૨		(મેનેજર કમીનીના પ્રમુખ, મેંજરી અને મેંજરીની મહીઓ)

અને એનો ઉત્તર મહારાજાશ્રીએ નીચેના શબ્દોમા આપ્યો હતો —

“રાવ ઘણાહુર જોઈ મેંઆલાઈ તથા મદદરૂકર્યો.

તમે અમારું અત કરણપૂર્વક મન્માન કરુ તે માટે કરીથી તમારો આભાર માનવાની આ જોગવાઈ મળી તેથી અમને ખુશી દામન થઈ છે પ્રજાણીમા તથા પુસ્તક અને વિદ્યા વૃદ્ધિમા આ શહેર ગૂજગત પ્રાતમા અમેસર છે એ જાણી અમને મતોપ થયો છે ને તેવો આ શરૂ નો

હેવી બીક હતી જો તમને રે, સા' માટે ન નમીયા અમને રે;
નહી રદ કરીયે દુકમને રે, તુમારાં કરીયાં તે તો તુમને,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩૪.

નયુશા નગરે શેષએ રે, ધોમે રહી જિતર દીયે રે;
રક્ષણ કર્યું બાપજીએ રે, કેમ નીમકહરાંમ થઇએ,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩૫.

ન્યાયે કરી વાત વિચારી રે, ગાડડે બ્યાજબી જાણી રે;
સજનની વીનતી માંની રે, સર્વ ફોજને પાછી તાણી,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩૬.

અમદાવાદ એ રીતે લીધુ રે, લેખને' ક્તેસંધને' દીધુ રે;
દીન બાર મુકાંમજ દીધુ રે, જે કાંમ હતુ તે સીધુ,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩૭.

પછી વાત એવી મુણુ તારે, સોંધીઆ દુલકર આવતા રે;
ધોડુ વીસદજાર લાવતા રે, મુણી ગાડડે ઇલાંથી આમતા,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩૮.

જાંદાં સોંધીઆ દુલકર પડીયો રે, જાં બરોદે ગાડડે અડીયો રે;
ખબર દુશમનને' તે પડીયો રે, ત્યાંદાંથી જિપડી દુશમન ચડીઓ,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૩૯.

એણી રીતે આ શરકારે રે, બાપજી પંડિતને' વારે રે;
લેઈ સેહેર પંડીત નસાડે રે, પછી દીધુ લીધુ ગાયકવાડે,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૪૦.

દસ વરસ લગે તે આશ્યુ' રે, ગાયકવાડી તામે માદાશ્યુ રે;
તસ મુખાએ રાજ્ય તે પાશ્યુ' રે, પેશવાયે પાણું દાય આશ્યુ',
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૪૧.

સંવત્ જોગળીએ સાતે રે, રંગી વાત તે જાડુ જિવાસે રે;
દવે ગાડડે પુને જાસે રે, તુમે સાંભલો કહે સોંદ રાશે રે,
વાલો મારો ॥ તેં તો જગમાં ॥ વાલો. ૪૨.

એ પ્રમિદ્ધ ખીના છે, તેમ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉર્દા, ઉદ્ધાર અને ઉત્તેજનારો એ રાજ્યનો ક્ષણે મોગ અને મગીન છે. પ્રાચીન કવ્યમાળા પ્રમિદ્ધ કરીને વડોદરા રાજ્યે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર કર્યો છે અને ચોથી સાહિત્ય પરિષદના શુભ અવસરે તે લાખ રૂપિયા સાહિત્યોત્તેજક કાર્ય માટે બહીમ આપીને શ્રીમત મધાજીગવે એક અનુપમ દાખરો બેસાડ્યો હતો. વળી એમણે શરૂ કરેલી ગાયકવાડ પંચાયત્ર પ્રથમાળા મેક્ષમુગ મપાદિત Sacred Books of the East પેઠે વિદ્વાનોના બહુ સૂરો સતકાર પામી છે અને એમની “કીર્તિમંદિર”ની પ્રાપ્તિ જોઈને લગ્ન તેટલું વડોદરા રાજ્યનું ગૌરવ વધારનારી છે થોડા સમયથી આપણા સાહિત્યકારે અને વિદ્વાનોને વડોદરા નોનરીને મહાનગર એવોને યોગ્ય રીતે પુરસ્કાર કરે છે, એ રીતે પણ એટલી પ્રશંસા છે એમના રાજ્ય-વહિવટનું સમગ્રપણે અવનોકન જગતા કહેલું પડશે કે મગધાજીગવે એક આર્થ—exemplary—નૃપતિ નિરૂપ્યા છે એમની એ લોકપ્રિયતા એકના વડોદરા રાજ્યમા મપાદિત રહી નથી પણ એમની ખ્યાતિ સમસ્ત દેશમા પ્રસરેલી છે અને મર્વત્ર એમને ધન્યવાદ અપાય છે ગયા માર્ચ મહિનામા એઓશ્રીની પવરામણી પુનામા ચલ હતી, તે વખતે ડમરીકાંઠે એમની કારકિર્દીની મમીક્ષા કરતા અમ્ર નોધમા તેનું નિદાન નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું હતું —

“પણ સયાજીરાવાચા વિશેષ હા કીં ત્યાના રાજપદ મિઝાલે, કોટ્યાવધિ સ્પયાચી સપત્તિ વ લાલો પ્રજાજનાચી સત્તાસાહેબી ત્યાચ્યા હસ્તગત જ્ઞાલી આણિ ત્વા સર્વાંચા ઉપયોગ ત્યાની આપન્યા પ્રજેચ્યા વ પરપરેન ઈકદર દેશાચ્યાહિ કન્યાણા કહેવ કેલા યાચે શ્રેય પુસ્કલ અશી ત્યાચ્યા નિર્સર્ગસિદ્ધ સદગુણાના વ સંપ્રવૃત્તીલચ દિલે પાહિજે આપલે રાજ્ય મુરાય અસાચે વ તસે તે નમુનેદારપણાને કરૂન દાસ્તવાવેં યા મહત્વાકાક્ષેને ત્યાના રાયમૂત્રેં ધારણ કેલી વ લોકાચ્યા માગણીંચી વાટ ન પાહતાહિ યાની કિત્યેક રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક વ શિક્ષણ—વિષયક મુધારણા કાયદાની અમલાત આણિ યા ત્યાચ્યા ઇતકા ગુણાચા વહાતા વ વિધેચા મોકા અસા

આના અનુસંધાનમાં ખીજ વર્ગના સોસાયટીનો રીપોર્ટમાં દર્શાવેલો અભિપ્રાય કિમતી અને જાણવા જેવો થશે:

"The first work, the Bhut Nibandh, has met with very marked approbation, not only on account of the purity and vigour of the language, but that it is also written in a spirit of freedom of opinion and defiance of prejudice (rarely met with, and therefore the more highly to be prized, in bringing to light the darkness of National superstition. ")

કેળવળીને પ્રચાર થનાની સાથે જનતામાંથી જૂન, પ્રેત, ડાકમણ, પિશાચ વગેરે વિશેના વહેમો અને મૂર્ખાઇઓ વિચારો દૂર થવા પામ્યા છે; તેને કે કહેવું જોઈએ કે તેનો સદંતર નાશ થયો નથી. અઘાપિ એવા ઘણા પુત્રો મળી આવશે કે જેઓ અંધારી રાત્રે સ્વપ્નામાં જતા બ્લીશે. અમુક પરીમા જૂનનો નિવાસ છે એવી જામણથી તેને ત્યજ દેશે, અથવા આંબલી અને વડના ઝાડોમાં જૂતાવળ વસે છે, તેથી તેની નજદિક જતાં અચકાશે; એટલુંજ નહિ પણ અધારનવાર વર્તમાનપત્રોમાં અજ્ઞાન અને નબળા મનનાં મનુષ્યો ભુવા અને મંત્રજાંત્રની સિદ્ધિવાળા જતિયોના કેવળ ભોગ થઈ પડેલાના દાખલાઓ આપણે દૈનિક પણ વાંચીએ છીએ, ત્યારે એ સમયે શી સ્થિતિ દશે તેનો માત્ર ક્યાસ કરવો બસ થશે. ઘોર અજ્ઞાનતા અને વહેમોભર્યું લોકજીવન ખાસ લક્ષમાં લઈને જ કિમિટી આ વિષયને પ્રથમ પસંદ કરવા પ્રેરણા દશે.

તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ આવવા વાચકે તે નિબંધ સાલત વાંચવો ધટે છે; તે સમયનું લોકમાનસ સમજવાને એ ઉપયોગી છે; પરંતુ કવિશ્રીએ પોતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ વ્યક્ત કરતાં કેટલીક લક્ષીકત પ્રસ્તાવનામાં નોંધી છે તે એ વિષયનો પરિચય કરવામાં થોડેક અંશે સહાયજન થશે; તેથી ઉપયુક્ત ભાગ નીચે ઉતારીએ છીએ.

"ભૂતબ્રમ ઉત્પત્તિ ૧. બ્રમસોધન સત્યવાર્તા ૨. બ્રમછેદન વર્તમાન ઉપાય ૩. ભૂતબ્રમાદિક વાર્તાવિસ્તાર ૪. એવા નામથી પ્રકરણ ૪ નો આરંભ કરીશ. તેમાં મારા મનનો અભિપ્રાય એવો છે કે, મેં પ્રથમ આગળથી

કર્તા પારતી મૂચનાથી કચ્છના રાવથી પ્રાગમલ્લએ પોતાના છેલા વિજયા રાત્રીની આતર વ્યવસ્થાની લગભગ મહિમાધને મેળવવા લખ્યું હતું અને એ રિજન્સીના કાળ દરમિયાન કચ્છ પ્રાન્તના કેળવણીના બીજા અને સંસ્કાર નાખનારી માથે એમણે ગુજરાતી ભાષા અને માહિત્યના અભ્યુદયાર્થે પણ પ્રયત્નો આજેલા અને તે કાર્યમાં એમણે સોસાઈટીની મહાયતા મેળવી હતી. પાછાના પ્રકરણમાં કચ્છ દરબારના આશ્રય હેઠળ પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકોની યાદી આપેલી છે તેમાં પ્રથમ સાપાત્ર તત્ત્વ એ હતું કે હરિદાસીની લખાણ આવના નિબંધો અને પુસ્તકોની પરીક્ષા અને છેવટનો નિર્ણય કચ્છ રિજન્સી કાન્મિસદ્વારા થતો અને તે કામ કેટલું ચોક્કસ અને કાળઝૂલ્લું થતું હતું તે દર્શાવવા માટે મન ૧૮૮૦ ના 'શુદ્ધિપ્રકાશ'માંથી એક ઉદાહરણ આપીયું.—

રીજન્સી કૌન્મિસમાં કરાવ નં. ૩૬૪૭ સંવત ૧૯૩૬.

ગુજરાતીને ઉત્તમ આપવા તથા તે ભાષા સુધારવા પાછળ પ્રયત્ન કરનારોને આશ્રય આપવાના હેતુથી નામદાર કૌન્મિસ તરફથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોમ્બાઈટી મારફત અને ૧૮૭૮ ની માસમાં કચ્છ કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતની ખેતીનાડી સુધારવાના વિષય ઉપર નિબંધ લખવા તથા તેમાં ગજગ્યાનના ૧૭૪ પાનાનો નમુનો કરવા આજન ઈનામ પ્રમિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા.

(૧) “ એક આતર ને પાણી ધાનને વાવે તાણી. ”

(૨) “ ખેતીવાડીને આહવાન ” ટોનુ ભાષા નર.

(૩) “ મમિક સુધક નાગ વિગેરે. ”

(૪) “ ધરી ખરી ધીગ્ગ સુલોન વિગેરે. ”

(૫) “ ભાવનગરથી ઓઝા દુવેગમ મહીપનનાય ”

(૬) ગાંગેટથી મત્યમેવ જ્યતે

આ ઉપરથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોમ્બાઈટી તરફથી ખેતી વિષે ૨ નિબંધ અને તેમાંના ભાષાતર, ૪ કાસીઆમાં વખી મંત્રાવણા આવ્યા હતા. નિવાય સુદન બાદ ગ. રજીસ્ટ્ર ગણા તરફથી ખેતી વિષે એક નિબંધ અર્થ પગભાગે આવ્યા હતા.

નિમ્નલેખે અને ભાષાતર તપાસી ઈનામ આપવા લાયક તેમાં કિયે નિમ્નલેખ અને ભાષાતર છે, તે વિષે રિજીસ્ટ્ર કરવા નીચે લખ્યા ગૃહસ્થાને કૌન્મિસ તરફથી નિમ્નલેખ આવ્યા હતા.

અગિયસની રાતે તથા અદ્યુ વેળાએ કોઈ જતીના અંસંજથી મેં પ્રથમ ઘણું-એક જિપાય કર્યા હતા. તેમાં કેટલાએક તો મોટેથી કેહેવા લાયક તથા લખવા લાયક નથી, પછી સ્વામીનારાયણના સાધુનો સંગ થયાથી કેવળ જીવના કૃત્યાણુને અર્થે વેદના મંત્ર વિના ખીજ મક્ષીન મંત્રજંત્ર આદિકનો વિસ્તાર ગયો. પછી તે જિપાય પણ પડ્યો મુખ્યો. અને એ મંત્ર આદિકમાં કોઈ સારાંશ પણ હીલું નહી, એ પ્રયોગની રીત આ ચોપડીમાં આગળ ત્રીજા પ્રકરણમાં થોડીએક લખીશ. પણ મંત્ર પ્રગટ લખવાની ઈચ્છા મારી નથી. અને કેટલાએક માવની મંત્ર તથા ઔષ્ધ મંત્ર લખવા લાયક હશે તે લખીશ, પણ એમ જાણવું કે, કોઈ મંત્રથી દીકરો તથા દીકરી જિત્પત્ર થાય અથવા મીલકત જિત્પત્ર થાય, કે મંત્રથી સત્રુ મરે, એવી વાત આજની વેળામાં જરૂર માનવી નહી. કેમકે અમે સર્વે પ્રકાર કરી જોયા છે, પણ કોઈ થયું નહિ. અને એ જૂતના જામથી તથા એ મંત્રના જામથી કેટલાએક જોળાં માણસોના જીવ ટળી જાય છે, તથા જીનમાદનો રોગ થઈને ઘણું દુઃખ પામીને હોરાન થઈને મરી પણ જાય છે. તે માટે એવા જોળાં માણસોના જીવનો ઉગાર થવા સાર તથા તેમના સુખ સાર આ અંથ હું બનાવું છું. તે અંથ વાંચવાથી તથા સાંભળીને વિચારથી જૂત આદિકનો જામ સોડાને મટશે. એવી ઇચ્છાથી આ અંથનું નામ જૂતાદિક જામજાનન એવું દરાવું છે. ”*

ખીજે એવા ઇનામી નિર્જંધ તે “શાંતિ વિગે” છે. મૂળ આર શાંતિમાંથી ચોરાશી અને તેમાંથી સેંકડો કેમ થવા પામી તેનાં કારણો, સ્થળ પરત્વે, ધંધા પરત્વે, મતમતાંતરને લઈને ધોળ-એકડા-ના પરિણામે માણસ પડે છે; પણ તેની અસર સમાજપર નુકશાનકારક નિવડી છે એટલુંજ નહિ પણ દેશની પ્રગતિ અને સુધારામાં વિરોધક અને અંતરાયરૂપ થઈ પડી છે. અત્યારે તેનાં જંધનો શિથિલ થયાં છે; પણ તે તોડે જ જનતાનો છૂટકારો છે.

સરકાર તરફથી જોએ ગેઝીટીઅર વો. ૯ ગુજરાતી શાંતિઓ વિગે Gujarati Hindu Population અને મી. એન્થોવનનાં મુખ્યાધ ઈલાકાની નાતજ્મતો વિગે ત્રણ ભાગો પ્રસિદ્ધ થતાં આપણને એ વિષયપર જાણવા જેવી ઘણી માહિતી પ્રાપ્ત થયેલી છે; પણ સન ૧૮૫૨ માં પ્રસ્તુત નિર્જંધ કરીશ્વરે રચ્યો ત્યારે એવાં સાધનો છૂટાંજવાયાં, વિખરાયલાં અને જૂજાનજ હતાં, અને અત્યારે પણ એ નિર્જંધ વાંચતાં આપણને કેટલીક

આપે કે તેમના કાર્ક બાપાત્ર પ્રમિદ કરવા તથા ધનામ આપના વાયક છે ? અને છે તો ક્યુ તે કૈાસીને જણાવે કે તે ધ્યાનમા ગખી જિનામ વિશે કૈાસીને છેવડનો નિર્ણય કરી શકે

જો સદરુ લાપાત્ર કરી મોકનનાગમાથી ટેલનુ લાપાત્ર પમદ થાય તો તેનેજ માકીના પાનાનુ લાપાત્ર ગવાનુ કામ મોપયુ ઉચિત છે કે શી રીતે તે પશુ ગવમાજેમ મહીપતગમજી કૈાસીને જણાવશે તો ઉપદાત્ર થશે જો । । લાપાત્ર પમદ ન થાય તો તેજ માખત નવેગ બાનાત્ર કવાનુ ધનામ ફરીવાર પ્રમિદ કરના તેમનો મત થાય છે કે મ્મ તે પશુ કૈાસીને જણાવના જ્યજ ગખે છે ઉપગત આનતા વર્તમા ક્રિયા નિયમ ઉપર નિમય કરનાનુ ધનામ પ્રગટ કરવા મોમાધગી સચના કરે કે તે પશુ જાણના કૈાસીને આતુ છે

આ દગન ગભ્ય પત્રમા પ્રમિદ કરવો અને તેની નકન તથા લાગતા વળગતા કાગળો ટોડ ગજરથાનની ચોપડી મહિત ગવમાજેમ મહીપતરામ રૂપરામ ગુજગત વનામ્યુન મોસાધગીના મેક્ટરી આહેબ તરફ મો નના મવત ૧૮૭૩ ના પેમ નુદી ૬ ”*

(મહી) મણીલાઈ જસલાડ,
દિવાન-૨૨૭

મતુ જિજન્સી કૈાન્મિનના એક મભ્ય મી ગિમ્મ છના મની રખતે તેમનુ આરુ કે મનો નિર્ણય થયનો અને તે આગરુ ૬૩ ૭ ૫૦૦ નુ ગુજગત વનાકયુન મામાધગીને, હી મા મણિલાઈની ગણાથી ગુજગતી લાવા અને માદિત્યની ખીનવણી માત્ર મોપાયુ હતુ મોમાધગી ત્યા નુધી એક ગજગટ મડળ નગેતુ અને મોસાધગી મન ૧૮૬૦ ના ૨૧ મા મેક્ટ્ર પ્રમાણે કાયદેમર નોધાયની હોમ તો તે ૬૬ નાનુ ખની શકે તેથી એ અડચણુ રૂ કરવાને આનગી મેક્ટરી મહીપતરામે તેને તાબડોતોમ ગગગ કરાવવા તજવીજ શ્રી હતી પ્રસ્તુત એક મન ૧૮૬૦ મા પમાત્ર થવના અને મોમાધગી તે પહેલા મન ૧૮૪૮ મા અપાયલી એમે કાય માની દષ્ટિએ તેના નિયમોમા કાષ ટેમનિકન હોમ આવતો હતો પશુ તેનો તો કાઠી કચ્છ જિજન્સી મન્મિન તરફનુ કચ્છ ગિમ્મ આગરુ ૬૦ મોમ ગીએ સ્વીકાર્યુ હતુ

પછી એ આપત્તિ દૂર થઈ છે એમ આપણે કહી શકીએ; પણ તે કાળે એનાં અનિષ્ટ પરિણામો ઝાઝાં હતાં; તેમાં વદુઆરોને જે હાડમારી અને વિપત્તિઓ વેઠવી પડતી તે વર્ણવી જાય એમ નથી. વદુના દુઃખ સમજવાને આપણે એકાદ પ્રાચીન લોકગીત સાંભળવું જોઈએ:—

“મારી રે સાસુ એવી તે ધૂતારી જો;
દહાડે દગાવે ને રાતડિયે ખંડાવે જો;
પાછલે તે પરાડિયે પાણી મોકલે.

x

x

x

મારી માતાને આંગણ લીમડી
તેની શીતળ આપે હાંચ જો—
એ માતા કેમ વીસરે?

મારી સાસુને આંગણ ખોરડી
તેના કાંટા વાગે પાપ જો—
એ સાસુ કેમ સાંભરે.”†

કવિશ્રીએ પ્રસ્તુત નિબંધ ત્રણ પ્રકરણમાં વહેંચી નાંખ્યો છે, પહેલા પ્રકરણમાં બાળ વિવાહનાં ફળ વર્ણવ્યા છે અને બીજામાં બાળવિવાહનાં કારણો દર્શાવ્યાં છે અને ત્રીજાં પ્રકરણ બાળોદ્દામ્યાસનું છે. પહેલા એ પ્રકરણનો પ્રથમ ભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને તેનું ‘બાળ-વિવાહ નિબંધ’ એવું નામ રાખ્યું છે; જ્યારે ત્રીજાં એટલે કે છેલ્લું પ્રકરણ બાળોદ્દામ્યાસ પ્રકરણ એ નામથી ફરકે છપાવ્યું છે અને તેમાંનો વિષય નીચે પ્રમાણે ખતાવ્યો છે:—

“ને” નાનપણમાં પરણ્યાવ્યાથી તે છોડીને ધરધંધા શિખવા વગેરેની ફિકર પેસે છે, તથા વાર તેહેવારે સાસરે જવું પડે છે, તેથી તેને લણવાનો અભ્યાસ સારી પેઠે ચાલતો નથી, ને” જ્યારે વિદ્યા અભ્યાસ થઈ શકતો નથી; ત્યારે નજર આંધળી, રેણુ ચીરવું, એવા વેહેમના અભ્યાસ, તથા દટાણું કુટણું ગાવાનો અભ્યાસ, તથા અવધચંડીપણા વગેરે એવકુશીનો અભ્યાસ ચાલે છે. ને” ઘણું કરીને કુસંપથી લગાઈ ટંટામાં તેના દહાડા જાય છે, માટે નાનપણમાં કેવી કેવી ચોપડિયો છોડિયોએ લણવી જોઈએ, તેનું

† (જુએ ‘વદુ’ પરનો નિબંધ; સ. ચતુરમાઈ શંકરભાઈ-પરિવ.) -

મહાત્મા શ્રી ખેંગારજી મનાઈમલાકુર
(કચ્છના મહારાજા)

અભ્યાસ ક્યો હતો. તે પરથી પ્રસ્તુત ગ્રંથ એમણે રચ્યો હતો. આજ દિન મુઘીમાં કહેવું જોઈએ કે, એની લગભગ એક લાખ પ્રતો ફેલાવો પામી છે.

સન ૧૮૮૮ મુઘી સદરદુ પિંગળ સરકારી ફેગવણી ખાતુ છપાવતું; તે પછી તેનો કોપીરાઈટ કવિશ્રીને મળ્યો ત્યારે નવી આવૃત્તિ છપાવતા અગાઉ શ્રીયુત કેસવલાલ દર્પદરાય કુવે, તે અભ્યાસ માટે વધુ મુતર બને તે સખખથી મૂળ પ્રતમાં ફેટલાક ફેરફાર અને સુધારા સૂચના હતા, જે કવિશ્રીએ સ્વીકાર્યા હતા, અને સન ૧૯૨૨ માં તેની ૨૨ મી આવૃત્તિ છપાવના પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો ત્યારે ફરી પાછી આખી પ્રતને દી. બા. દેશવલાલભાઈએ સુધારી આપી હતી અને તેમની સૂચનાથી મૂળ નામ 'ગુજરાતી પિંગળ' ફેરવીને ને 'દ્વપત પિંગળ' રાખ્યું હતું.

અને તે વિશે વધારે મગરર થવા જેવું એ છે, કે " કવિશ્રીએ સન ૧૮૯૩ માં પિંગળ છપાવનાનો હક્ક સોસાઇટીને સોંપ્યો હતો, એવી શરતે કે, જીવનપર્યંત તેનો અડધો નફો કવિને મળ્યા કરે. "

ચોથું પુસ્તક "સી સંભાષણ એટલે ગૂજરાતી બાઈડિયોની વાતચીતનું વર્ણન" છે. પરભાષાથી આપણે ગમે તેટલા પરિચિત હોઈએ પણ એ તો સામાન્ય અનુભવ છે કે તે ભાષાના ધરગમ્ય, ચાલુ વપરાશના શબ્દો, પ્રયોગ, ઇદિયમ (idiom) વગેરેના અર્થ બરાબર આપણા સમજવામાં આવના નથી; અને એ મુદ્દો સ્પષ્ટ કરવા દ્વપતરામ નીચે પ્રમાણે ઉદાહરણ આપે છે:—

" એક દક્ષણી માણસ પોતાના મનમાં એવું ધારતો હતો કે હું ગૂજરાતમાં ગ્રામી વરસ રહી છું, તેથી ગૂજરાતી ભાષા તથા આશયસંગત સારી પેઠે જાણું છું. એવું કોઈ ગૂજરાતી માણસ આગળ તેણે કહ્યો. પેલા ગૂજરાતીએ એ દક્ષણીને કહ્યું કે, તમે ગૂજરાતમાં સરકારી કામમાં રહેલા માટે જેટલા શબ્દો સરકારી કામમાં આવ્યા હશે, તેટલા તમે જાણતા હશો. પણ અમારા ઘરમાં બાઈડિયો, છોકરાં, શી રીતે બોલે છે તે બ્યારે તમારા જાણવામાં હોય, ત્યારે તમે ગૂજરાતી ભાષા સારી પેઠે જાણો છો, એમ કહેવાય. માટે તે તમે જાણતા હો તો કહો કે " ઘુમણી ધાલવી " એટલે શું ? પછી તેનો અર્થ પેલા દક્ષણીના સમજવામાં આવ્યો નહિ. "

આ પરથી ધરવ્યવહારમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો શી વાતો કરે છે અને કેવી ભાષા વાપરે છે, તેનો પરિચય થવા ફોર્બ્સ સાહેબ માટે કવિશ્રીએ આ પુસ્તક ખાસ લખ્યું હતું. એ વિશે " ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગ-

Committee welcome most heartily Your Highness's visit to this ancient Capital of Gujarat.

2 It is highly gratifying and pleasing to the Society to greet in the person of Your Highness one of the foremost Champions of Vernacular literature and advocates of the spread of education. With princely munificence Your Highness has founded the Mahā Rājā Shri Nambā Pathshālā for the regeneration of Sanscrit learning and has breathed new life into the Hindi College of the Ars Poetica established by Your Highness's Royal ancestor Mahā Rājā Shri Lakhpātī. The Alfred High School, the Middle Schools and Vernacular Schools scattered all over Kutch, along with the Art School and similar other institutions bear further testimony to the great interest Your Highness takes in the cause of education. The Society is indebted to the Kutch State for the endowment of the Kutch Gibbs' Memorial Fund and it is to the Kutch State that it owes the munificent Diwan Bahadoor Manibhai Jasbhai Memorial Fund. Your Highness's zeal for the cultivation of Gujarati literature is further evinced by the employment of distinguished authors like Professor Manilal N. Dwivedi to write works of classical excellence and by generous encouragement to literary publications.

3 The Gujarat Vernacular Society too has been working on these lines for the spread of education and cultivation of Gujarati literature. Established in the year 1848 under the auspices of the Honourable A. K. Forbes the Society has steadily risen in the esteem and regard of the public.

શાંત—આ માણસ આવો ઘણરાટમાં કેમ છે ? કાંઈ હુચ્ચો માણસ હશે ?

લીંઠ—હુચ્ચો ખરો, અને એના ભુંડળ હાથ થવા નોંધ્યો.

દેવ—પણ પેલો માણસ ક્યાં મળે ? જે આગળથી બોલતો હતો કે અમે સાં લોકોને પેસાવાળા કરીશું અને હવે ઉઝટા દેટલાએક લોકોની ખરાબી કરે છે, પણ શું કરિયે અમારામાં ચુક આવી, નહીં તો એની પાસેથી સરકારી કાગળમાં લખાવી લીધું હોત તો ધણું ઠીક થાત.

લીંઠ—અરે કેની ખરાબી કરી છે ?

દેવ—મારી જ.

લીંઠ—કેમ તમે હુચ્ચા અને દરમખોરની ગેળામાં હતા કે શું ?

દેવ—હું જાણું છું કે તમે બને જણ, કાંઈ સારાં મનુષ્ય નથી, અને અમારી મિલકત તમે જ દબાવી રાખી હશે ?

લીંઠ—અરે આ આડિયો આવડો આદળો કેમ બોલે છે, હડકાયો થયો છે કે શું ?

દેવ—કાંઈ ફિકર રાખશો નહીં, તમે નક્કી જાણ્યો કે હું તમને છોડનાર નથી, ફોજદારીમાં લેઈ જઈને એસાદી મુકાવીને કબુલાત કરાવી લેઈશ.

લીંઠ—લીધું લીધું, મોત.

શાંત—હે દુઃખ, આ દેવનું તો મોહું માહાત્મ જાણવું નોંધ્યું કે આવા પાપીરાટ લોકોને પીડા કરવાનો અભિપ્રાય જણાય છે.

દેશાધર—અરે તમે પણ આ કામ કરવામાં છો કે, એમ જ હશે, નહીં તો કાલે તમે કાટાં મેલાં લુગડાં, પેહેર્યાં હતાં, અને આજ આવા ગુનધયા જેવા સાચી થયા ?

શાંત—અમે કાંઈ તારાથી ખીતા નથી, આ ઘંટાકરણનો જન્મ માદળીયામાં મારી પાસે છે. વિશ્વંસર જોશી પાસેથી બને મળ્યો છે, તેથી સરખ તથા વાધનો લઈ પણ અમારે નથી.

(નં ૨.)

મુંબઈના ગવર્નર લૉર્ડ રે

[મુંબઈના મહાગજા આદેશને રે. સી. એમ આર્મી ના ખેતામને આદ અર્પણ કરવાની ક્રિયા મટે ગયા ડિમેન્ડ મામલા મુખ્યમતના તોકડિય ગવર્નર આદેશ મોર્ડ રે અમદાવાદ પધાર્યા દતા, તે પ્રમગે થયેલી ધામધુમ રજેરેનુ વર્ણન વર્તમાનપત્રોમા તેજ રખને પ્રગટ થઈ ચૂક્યું કે પ્રજાવળી અને વિદ્યાવદ્ધિ તરુ એ નામદારનુ વિશેષ સ્વલ્લ ભોવાથી એના ખાતાએ તરુ તે મહુ પ્રેમ ગખે છે, અને તેમના ઉત્કર્ષને માટે જનની કાળગ પણુ ગખે છે, ગજગત નર્નાક્યુનર મોઆઈટીનો તેતુ વિદ્યાવદ્ધિનો અને પ્રજાવળીના કામને ઉત્તેજન આપવાનો છે એના કામમા તેમ ધગવતા આ ધવાકાના એક મર્વોપરિ અમમદગનો અર્ધ મોઆઈટી માથે નેડવાની આકાક્ષાથી એ નામદારનું અમદાવાદ પધાર્ચુ થયુ તેના સાબ તેજ મેનાઈટીની વ્યવસ્થાપક મડળીએ એક માનપત્ર એ નામદારને અર્પણ કરી નામદાર ગાયકવાડ મહાગજા મયાજીગનની માથે પોતે આ મોઆઈટીના પેટ્રન (મુગ્જી) થવાની વિનતી તેમને કરી હતી અને અમને જણાવવાને વણે આનદ થાય છે કે મોઆઈટીની એ વિનતી ને નામદારે ખુસીથી કસુન ગખી મોઆઈટીને વિશેષ પ્રતિષ્ઠિત કરી કે શાહીમાગના મરેલમા એ નામદારનો મુકામ દનો તે અંગે તા ૧૭-૧૨-૮૭ ને રોજ મપોરના આગ રાગતે મોઆઈટીની સ્વસ્થાપક મડળીના મહુગદચેન કેપ્ટુરેશન એ નામદારની પગવાનગીથી મયુ દતુ અને અગાઉથી સંધાર કરી ગખેલુ માનપત્ર ત્યા સચી મજાગીનીને અર્પણ કર્યું હતુ. મહર્ માનપત્રનો તથા એ નામદારે વાગેલા તેના જનામનો ભારાર્થ નીચે પ્રમાણે દનો]

માનપત્રનો ભાવાર્થ

ગૂજરાત નર્નાક્યુનર મોઆઈટીના પેટ્રન (મુગ્જી) થવાને આપ નામદારને અગજ મુલગવાની પગવાનગી માગતા અમે એ મોઆઈટીને મેનેજર કમિટીના મજામતો, મર્ડ મજાગીનો નક્ષિત અદેશન નિવેદન કરવાની ગજ માગીએ છીએ

ગૂજરાતની પ્રાચીન વિદ્યાને જાગી ગખવાના અને દાન આલતી ભાપામા વિદ્યાવદ્ધિને ઉત્તેજન આપવાના કેતુથી મને ૧૮૮૮ મા આ મોઆઈટી આપન કરી હતી આ મડળી રાષવાનુ માન પ્રખ્યાત મહર્મ

દેવ—અમને 'તું' હજીએડું જેવાં બાણે છે ?

લીમ—ત્યારે તમે દેશાવરની મુલકગીરી કરીને લોકોનો ઉપકાર કીધો છે ?

દેવ—ના. એ તો કાંઈ નથી કર્યું, પણ અમે કાંઈ વખત કાંધાખત કર્યો છે ખરાં.

લીમ—ત્યારે તો અમાં લોકોને ખરા ફાયદો દીવાની તુરંગમાં છે, એટલો પણ તને કાંઈ નવા કીસમ બળવો છે ?

દેવ—નવા કીસમની શી જરૂર છે, અશક્તી જે કરતાં હોઈએ, તે કરવું.

લીમ—તે અશક્તી તમારો શો ધંધો છે ?

દેવ—અમે અદાલતમાં બેસીને સરકારનું કામ અને લોકોનું કામ બાળ-વિશે છીએ.

લીમ—હરેક લોકને ટંટામાં નાખવા એ ઉપકારનું કામ છે ?

દેવ—પણ શીધે રસ્તે ચાલે નહીં, તેને શિક્ષા કરાવવી એ શું સાફ કામ નથી ?

લીમ—તેનો તપાસ રાખનારા અમલદાર લોકો નથી ? તમારે શા ઉચ્ચાટ છે ?

દેવ—પણ અમલદારને બહેર કરનાર કોણ ?

લીમ—જેની મરજી.

દેવ—તે હું છું, ત્યારે જુઓ સરકારના ફાયદાનું કામ ખરું કે નહિ ?

લીમ—વાહ ! વાહ ! એ તો મોટો ફાયદો. પણ એવું કામ કરવાથી અજરની પેઠે ધરમાં મુખે બેસી રહેવું એ સાફ છે કે નહીં ? અને એથી બીજું સાફ કામ કાંઈ તમને મુજબ નથી ?

દેવ—અમારે અજર જેવા થવું નથી.

લીમ—તાઈ અજરખું ઉતાર.

શાસ્ત્રી—અત્યા સંભળતો નથી કે શું ?

સોમાઈગીનું નવું મકાન સંધાવના નાણાની જરૂર હતી તે નાર અગળ કરતા, તેની યાદીમાં નવાન મારેમે મારી ગઈ બરી હતી.

(૪)

સુમાઈના ગરબો ચોડે રે પ્રગટના ગળનો ગત્યાબિરોધ થતી રખને આ તરફ આવેલા એ તકનો વાલ વધને સોમાઈટીએ એમને માનવત્ર આપીને સોમાઈટીના પેટન થરા વિનોત કરી હતી, તેમ જુલ મહાગળ શ્રી વખતસિંદજીને દિદી મરકારે જી. સી. આઈ ઇ નો માનવતો ઇફાખ બધ્યો તેની ખુશાલીમાં સોમાઈટીએ એઓશીને અભિનંદન ૧૧ મોકલ્યો હતો.

એ રાત્ર્ય રેવાકામ એજન્સીમાં આવેલુ છે એનો ગત્યવિસ્તાર ૨૮' જેટલો માઈનનો છે, અને તેની ચારિત્ર ઉપર આશરે ૭ વાખની છે. એ મુક ફળદ્રુપ છે અને રાત્ર્યના જગરમાથી માગી ઉઠજ આવે છે જુલવાકાના ગળકર્તાઓ મોવ ટી ડુળના છે અને તેઓ નિદ્રગળ જપમિદના વરાળે છે અગરથ મહાગળ મગ વખતસિંદજીને મરકાર તરફથી ૧૧ તોપનું માન મળલુ હતુ.

સોમાઈગીને એ કાળે ગળ મહાગળઓ તરફથી મારી મરકાયતા મગરી અને તેના કાર્ય પ્રત્યે એ ધીની મહાનુભૂત હતી.

આગભમાં કહ્યું તેમ આપણી વિદ્યાની વૃદ્ધિ અને ખાનગી અર્થે ગત્યાશ્રય આસ્પષ્ટ છે એ મદદ વિના વિદ્યાના મગોપન અને રાજીય અભ્યાસ અને પ્રકાશનના કાર્યો થઈ ન જ શકે આપણે ઇન્ડીયુ કે આપણા ગળ મહાગળ આપણી જુની પરપરા ને વિદ્યાને પ્રવલ્લિના અકાર્યોને ઉત્તેજન અને મદદ આપીને જીવત અને ગતિમાન ગમે.

ઉપરોક્ત ત્રણે માનવત્રો નીચે આક ૧, ૨ અને ૩ મૂકીને આપ્યા છે.

(૧. ૧)

નામદાર શ્રી દીવાન મહાખાન શ્રી સર શેરમહમદખાનજી

આહેબ બહાદુર, કે. સી. આઈ. ઇ.

ની હજુરમાં.

(૧) અમે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાઈગીની વ્યવસ્થાપક કમિટીના મેમ્બરો અતિ નમ્રતાથી અને માનપૂર્વક આપ નામદારની હજુરમાં આપવાનો રજા માગીએ છીએ અને આપણું કેસરે દિદે આપ નામદારને કે. સી. આઈ ઇ નો માનબરેલો ઇફાખ આપ્યો છે તેને માટે ખુશી પ્રદર્શિત કરીએ છીએ અને આપને અંત કરણપૂર્વક સુખારકબાદી આપીએ છીએ.

(૨) ગુજરાતમાં પ્રવલ્લિ અને વિદ્યાનો ફેલાવ કરવા માટે તમારું ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગતક વૃદ્ધિ કરવા માટે આ સોમાઈટી ૧૮૪૮માં ગ્રંથપાઠ

મકરણ ૧૧.

કવિતાની ચોપડીઓ.

"The poet differs from ourselves simply because inspiration comes more often to him, and when it comes, he is able to give it beautiful and satisfying expression "

F. H. Pritchard.

(Books and readers, page 33)

"To classify a given metrical composition as verse rather than as poetry is not therefore to condemning it utterly

Poetry is the art which expresses in metrical and otherwise fitting or congruous language, self, life, nature, God and all their interactions realized or apprehended in a mood of emotional and imaginative exaltation."

(The Realm of Poetry. S. J. Brown, page 71)

" જુડા લલા લોક તણા સ્વભાવ,
તણા બનેલા નવલા બનાવ,
તે વાતનુ વણુન હું ડરીશ,
ધીમાનની આગળ તે ધરીશ
પરોપકારી જન જે જણાયા,
ક્રીધા રૂઝ કામ રૂઝ ગણાયા,
તેઓ તણી કીર્તિ વળી વખાણુ,
કવિત્વનુ માર્યક એજ બાણુ

મૂ. વ. સોસાઇટીની વ્યવસ્થાપક મંડળીનો એવો નત્ર અભિપ્રાય છે મુનિવર્સિટીની પદ્ધતિ પરીક્ષાઓના અધ્યયન ક્રમમાંથી દેશી ભાષાઓને ખાતર રાખવાથી હાલના વિદ્યાર્થીઓ દેશી ભાષાઓના જ્ઞાનની ખોટવણી કરવામાં નિરપ્રતિબંધિ થાય છે, અને તેથી કરીને દેશી ભાષામાં લખનારાઓની આજ્ઞા વધતી જાય છે, તથા જે થોડાક એ ભાષાઓમાં લખવાનું કામ હોય છે તેમનું સખાણુ એક સરખી રીતનું મળી આવતું નથી. કમિટી આશા રાખે છે કે આપ નામદાર, મુનિવર્સિટિ પોતાના અધ્યયન ક્રમમાં દેશી ભાષાઓ દાખલ કરે એવું તેને સમજાવીને, સોસાઇટીના હેતુને હિતેષ્ટ કરી શકશે. આ બાબત વિશે થોડા વખતમાં મુનિવર્સિટિને એક અરજ મોકલવાનો સોસાઇટીનો વિચાર છે.

આ નત્ર વિનંતી સાંભળવાનું આનંદપૂર્વક માન્ય રાખ્યાને માટે સોસાઇટીની તરફથી અમે આપ નામદારનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

નામદાર ગવર્નર સાહેબે આપેલો ઉત્તર

ગૃહસ્થો, જે કામ કરવાનું તમારી સોસાઇટીએ માથે લીધું છે તે કામને હું અતિ અગત્યનું માનું છું. એ કામ જો કે ઘણું છે તો પણ મારે કંઈ ઉમેરો કરવાનો છે.

તમારા પ્રાંતમાં સાધારણ રીતે સર્વના માવામાં આવતાં હોય તેવાં ગીતોના સંગ્રહ કરવાનું કામ તમારી સોસાઇટી કરે તો સાફ. એ કામ ધણું અગત્યનું છે. તમારાથી બની શકે એવી સારી રીતે પ્રયત્ન કરીને એ ભાષાના સાહિત્યને મેળવીને સંઘરી રાખવું જોઈએ. વળી સાધારણ ગીતોનાં થોડા થોડા ભાગ મળી આવે તેમને પણ ભેગા કરીને જાળવી રાખવા જોઈએ.

ગૃહસ્થો, મનોરંજક પુસ્તકો રચવાનું કામ તમારી સોસાઇટી કરે છે એમ તમારા માનપત્રમાં જણાવ્યું છે એવા મનોરંજક ભાષાના ગ્રંથોને હું વિશેષ કીમતી ગણું છું. એક વર્ષ તરીકે રમુજ તરફ તમારા લોકનું વલણ નથી અને તેથી કરીને કામકાજમાં રોકાઈ રહેતા તમારા ઘરડા માણસો તેમની જીંદગી થોડી ઘણી પણ રમુજમાં ગાળી શકે એવું કંઈ પણ કામ તમે કરશો તો તે ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે.

દેશી ભાષાઓને મુનિવર્સિટીની પદ્ધતિ પરીક્ષાઓમાં દાખલ કરાવવા સંબંધી તમે જે કહ્યું, તેને હું સંપૂર્ણ રીતે મળતો આવું છું. પણ ગૃહસ્થો, તમે જાણો છો કે મુનિવર્સિટી એ એક સ્વતંત્ર ખાતુ છે. તેનો વહીવટ સરકારના તાબામાં નથી અને જો કે હું તેનો અધ્યક્ષ છું તો પણ તેના કામકાજમાં વચ્ચે પડવાને ઇચ્છતો નથી. કારણ કે પોતાના કામમાં ધીનજો

એવી રીતે સન ૧૮૫૪ ના ઓગસ્ટ માસમાં સોસાઈટીના એન. એકેટરી મી. કરદીસે કોર્ટ સાર. વિષય ઉપર કવિતા રચીને વિદ્યાભ્યાસક મંડળમાં વાંચી સંભળાવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું હતું; તે પરથી એમણે 'રાજવિદ્યાભ્યાસ' નામનું કાવ્ય રચ્યું હતું. તેઓ જણાવે છે, " એ વખતમાં રામના કુંવરોને લણાવવાનો કોર્ટ પંચ બંદોબસ્ત નહોતો માટે તે વાત ઘણી જરૂરી જણીને રાજ વિદ્યાભ્યાસ નામની કવિતા રચીને સાદરેથી આપીને તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૫૪ ને સોમવારને રાજ સભામાં વાંચી સંભળાવી. "

અને એમના " રાણીજીના હંદ " સન ૧૮૫૮ માં તા. ૮ મી નવેમ્બરના રાજ મહારાણીનું જાહેરનામું સંભા મળી વાંચી સંભળાવ્યું હતું ત્યારે પહેલવહેલા વંચાયા હતા. *

અંગ ઉધારનો અધ્યો, કવિતા વિદ્યાસ, હંસ કાવ્ય વગેરે બુદ્ધિપ્રકાશમાં કટકે કટકે છપાવ્યાં; અને સામળ શતસાઈ મી. કરદીસની સ્વનાધી સામળના અંથો પરથી ગુથેલી. ફોર્મસ વિરહ દ્વપતરાંમે ફોર્મસનું અવસાન થતાં લખેલું. ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં તે એક ઉત્તમ વિદ્યાપિકા કાવ્ય છે; અને તે આપણને કવિવર ટેનિસનનું 'ઇન મેમોરિયમ'નું સ્મરણ કરાવે છે. તેની રચના સંબંધમાં કવિ લખે છે કે, " સન ૧૮૬૫ ના ઓગસ્ટની ૩૧ મી તારીખે તેણે પૂનામાં દેહ મુક્યો તેણે સ્વર્ગવાસ ક્યાંથી મુખર્ષિ તથા ગુજરાતના લોકો બહુ દીક્ષગીર થયા ને વર્તમાનપત્રોમાં પોકાર થઈ રહ્યો. તેનું નામ કાંધમ રાખવા સાઈ હરેક ટેકાણેથી લોકોએ આતુરતા દેખાડી. આપણા દેશી લોકો સાથે તે બહુ મિત્રતા રાખતો હતો. તેની યાદગીરી રાખવા સાઈ મારા અંતઃકરણના એકના ઉભરાથી મેં આ ફોર્મસ વિરહ નામની ન્હાની ચોપડી રચી છે. "

ખરે જ, દી. બા. કૃષ્ણલાલ અવેરીના શબ્દોમાં કહીએ તો, " દ્રવતા હૃદયે એમણે આ કાવ્ય લખ્યું છે. વાચકનું અંતઃકરણ દ્રવે એવા ભાવવાળી અને મિત્ર વિરહની વેદના વહન કરતી કવિતા એઓ લખી શક્યા છે. " *

"ગરબાવળી ભા. ૧" લો એમની પ્રસિદ્ધ ગરબીઓનો સંગ્રહ છે અને "કચ્છ ગરબાવળી" કચ્છનાં મહારાણીશ્રી નાનીબા સાહેબની ફરમાશથી રચી હતી.

* જુઓ શુ. વ. સોસાઈટીનો ૫૦ વર્ષનો રીપોર્ટ-પૃ. ૭૪.

* ગુજરાતી સાહિત્યના વંધુ માર્ગસૂચક રત્નો, પૃ. ૩૫.

(નં. ૨.)

મુંબઈના ગવર્નર લૉર્ડે રે

[ઈંગ્લેન્ડના મહાગણ આદેશને કે સી એમ આર્મી ના ખેતામનો આદ અર્પણ કરવાની ક્રિયા માટે ત્રણ દિવેન્દ્ર મામત્રા મુખામના મોકલિય ગવર્નર આદેશ મોકલે કે અમદાવાદ પધાર્થી દત્તા, તે પ્રમગે થયેલી ધામધુમ નગેરેનુ વર્ણન વર્તમાનપત્રોમા તેજ રખને પ્રગટ થઈ ચુક્યુ કે પ્રગવની અને વિદ્યાવદિ તગ્ગ એ નામદારનુ નિશેષ નનણુ હોવાથી એમ ખાતાગો તગ્ગ તે મહુ પ્રેમ ગખે કે, અને તેમના ઉત્કર્ષને માટે જનની કાળજી પણ ગખે કે, ગજગત વર્નાકુનુ મોઆઈટીનો તેતુ વિદ્યાવદિનો અને પ્રગવરૂની કામને ઉત્તેજન આપનાર કે એમ કામત્રા તેમ ધરાવતા આ ધવાકાના એક અવોપતિ અમદાવાદના મનુષ્ય મોઆઈટી માથે નેડવાની આકાક્ષાથી એ નામદારનું અમદાવાદ પધારવુ થયુ તેના બાલ નેધ મેસાઈટીની વ્યવસ્થાપક મડળીએ એક માનપત્ર એ નામનાને અર્પણ કરી નામના ગાયકવાડ મહાગણ અચાજગવની માથે પોને આ મોઆઈટીના પેટ્ટન (મુગ્જી) થવાની વિનતી તેમને કરી હતી અને અમને જણાવવાને વહો આનંદ થાય કે કે મોઆઈટીની મે વિનતી ને નામનારે પ્રશીથી કસુન ગખી મોઆઈટીને નિજેન પ્રતિષ્ઠિત કરી છે શાહીમાગના મદેનમા એ નામદારનો મુકામ હતો તે નજરે તા ૧૭-૧૨-૮૭ ને રોજ ખપોરના બાગ નાગતે મોઆઈટીની વ્યવસ્થાપક મડળીના મહુમદ-ચેન કસુગશન એ નામનારની પગવાનગીથી મયુ હતુ અને અગાઉથી તૈયાર કરી ગખેયુ મ નાગ ત્યા નાચી મબગાનીને અર્પણુ કર્યુ હતુ મહુ માનપત્રનો તથા એ નામદારે નાગેના તેના જનામનો બાનાર્થ નીચે પ્રમાણે હતો]

માનપત્રનો લાવાર્થ

ગૂજરાત વર્નાકુનુ મોઆઈટીના પેટ્ટન (મુગ્જી) થવાને આપ નામદારને અગ્ગ ગુજરાતવાની પગવાનગી માગતા અમો એ મોઆઈટીને નેનેજગ કમિટીના મબામરે, મહુ મડળીનો નક્ષિમ અદેશન નિવેદન કરવાની ગ્ગ માગીએ છીએ

ગૂજરાતની પ્રાચીન વિદ્યાને જાગની ગખવાના અને હાલ આવતી લાપામા વિદ્યાવદિને ઉત્તેજન આપનાના રેતુથી અને ૧૮૪૮ મા આ મોઆઈટી આપન કરી હતી આ મડળી આપવાનુ માન પ્રખ્યાત મહુમ

તમે દિવસે સહુ દૂર કરો;
 લલી વિલાના, ભંડાર ભરો,
 હવે જગત યઈ કાંઈ જુકિત કરો. — દેશી મિત્રો.”*

એ જ પ્રમાણે દારૂ કેરી વસ્તુનું પ્રાગત્ય તે કાળે આગંના જેટલું વિસ્તૃત પ્રમાણમાં નહોતું; તેમ છતાં એ વ્યસનમાંથી દૂર રહેવા જે ઉપદેશ તેમણે આપ્યો છે તે સદા હિતકારક માણુમ પડશે:

“ સગજન લોકે વિચારી, સારી સિખામણુ મન ધરીએછરે;
 જેમ તેમ મુંખ બોલાએ, જેથી દિવમાં તેથી ડરીએ.

કેદ ન કરીએછ. ૧

તાળી પાટી દોપ દેખાડી, કહું છું દહાડી દહાડીછરે;
 માઈ વેણુ તમે માનો તો, તજજને મદિરા તાડી—કેદ. ૨

કેદ ક્યાંથી ધટશે ભાઈ, ચિતમાંથી ચતુરાઈછરે;
 ધન ખરચી લેવી હુચાઈ, મોટી એ મુરખાઈ—કેદ. ૩

લાજ ધટે ને કાજ ન સુધરે, એમ ન વિચારે અધોછરે;
 સાર નથી એમ અંત્યે, ધર ખોવાનો ધંધો—કેદ. ૪

વેદ પુરાણુ કુરાન કિતાબો, જેજે તેદ તપાસીછરે;
 એ લક્ષણુ તજવાથી મગશે, સચળેથી સાગ્રાસી—કેદ. ૫

કાચ મુઘાનો મત એ છે, એ મત અખ્યાસીછરે;
 દિંદુમાં ગૌદત્યાથી પણુ, દોપ ધણો દારૂનો—કેદ. ૬

મદિરા સાર માઈ તાઈ ચોખાનું ચિત યાસેછરે;
 દાઈ સમે સાંકડમાં આવી, જીવ તેમાંથી જલશે—કેદ. ૭

વસ્ત્ર તજ્યો લાજ વિનાના, ખંરની રીત રખડોછરે;
 કહે દવપત કરમાં દોષે લઈ, દાઈ ન કુવામાં પડ્યો—કેદ.”†

વળી કરજ ન કરવા વિષે એમની સિખામણુ જાણમાં લેવાય તો સંસારમાંથી કલેશ જરૂર ધટે:

* દુનિયાનની ચદાઈ, પૃ. ૩૦.

† દવપતકાવ્ય, ભા. ૧, પૃ. ૨૧૨.

for the cost of publication upon the support of enlightened princes. In order to give such aid to authors some enlightened Darbars and generous Gentlemen have presented to this Society funds ranging from Rs. 500 to 7500 with directions to apply the interest on them annually towards the composition and publication of useful works in Gujarati. The list of publications given in the last annual report of the Society will show what useful work is being done in that direction on this system by the Society.

The Committee beg leave to express their admiration of Your Highness' liberal educational policy and judicious charity and express a hope that the growth of a useful and entertaining literature will also have its share of Your Highness' attention,

Praying that Your Highness will be blessed with a long and happy career and will long enjoy the most eminent order to which Your Highness has been exalted.*

We beg to remain,

Your Highness' most obedient servant,
President,

Ranehhodlal Chhotalal.

Hon. Secretary. G. V. Sociaty.

Mahipatram R. Nilkanth.

Members

Cawasji M. Karanjewala.

Keshuvhai Motilal.

Nilkanth Dahyabhai L. M. & S.

Sangavi Nagindas Purshottamdas.

Khushaldas G. Patel.

K. H. Dhruva B A.

Krishnarnao Bholanath.

J E. Tamna.

પ્રસિદ્ધ થઈ તેનો પરિચય કરાવવાનો છે, એટલે આ વિષયને વધુ નહિ વિસ્તારતાં, લેખનકાર્ય વિષે એમણે જે સુંદર વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા છે, તે પ્રતિવાચક તેમ લેખક બંધુનું ધ્યાન દોરી આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું:—

“ ન લખીશ નીતિ તત્તમાન તથ,
 ન લખીશ રાજદ દિવ્ય દેવ સથ;
 ન લખીશ ભુક્તિ કરી જુદું જરી,
 ન લખીશ ધર્મ નિજ દૂર ધરી.

લખ સત્ય કૃત્ય દરિનાં દરખી,
 લખ પુણ્ય કામ જનનાં પરખી;
 લખ દેશ કાજ, ઉપદેશ ધણો,
 લખ સંપ થાય જન જાત તણો.

ગીતિવૃત્ત.

કદ દહ પડજો ફાટી, જનિતા જગમાં કપૂત જણનારી;
 તેમજ જાગે તુટી, લખતાં લેખણ અનીતિ લખનારી.”*

८८ आ. भूषणगाम ३५५५

૭ જોધએ તેટલી સરસાઈ નહિ હોય. અથવા આવેલા નિર્બંધે ધનામને લાયક નહિ હોય તો ધનામ નાહ આપે અને તે ધનામ આવતા વરસના ધનામમાં જોગથી દેવામાં આવશે.

૮ પાસ થયેલો નિર્બંધ પાસ થયા પછી એક મહિનાની અંદર, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસૈટી પ્રગટ કરશે, અને તેનું ધનામ જાહેર સભામાં આપશે.

અમદાવાદ. } સદી : સોરાખી જમશેદી જીજીભાઈ.
તા. ૧૨ એપ્રિલ સન ૧૮૬૪.

પ્રસ્તુત હોના ધનામમાંથી આજ પર્વન્ત ૨૧ પુસ્તકો રચાઈને બહાર પડેલાં છે; પણ આ પહેલાં ખંડની કાગમર્પાદા સન ૧૮૭૮ સુધી રાખેલી છે, તેથી અમે એ ગાળામાં જે નિર્બંધો લખાઈને આવેલા તેની જ સમાલોચના કરીશું.

પહેલો નિર્બંધ ‘ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ’ એ વિષયપર શાસ્ત્રી મજસાદ કાળિદાસનો આવેલો અને તેની ઉત્તમતા વિશે એટલું નોંધવું ખસ થશે કે તેનું રચાન લે એવું બીજું પુસ્તક અઘાપિ ઉપજવું નથી; અને એમની એ વિષયની યોગ્યતા વિશે કવિશ્રી દશપતરામે ‘ઉત્સર્ગ માળા’ની પ્રસ્તાવનામાં એમની-શાસ્ત્રીની-અન્ય કૃતિમાં દર્શાવેલો અભિપ્રાય દાખવેલો:-

“ગુજરાતમાં શાસ્ત્રીઓ છે પણ આવો નિર્બંધ રચી શકે એવા તો મજસાદ શાસ્ત્રી જ છે. એ શાસ્ત્રી વિદ્યા ખાતાને ધણા ઉપયોગી છે.”

સદરકુ નિર્બંધ રચવામાં એમણે ઘણાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરેલો અને તે કાર્યમાં સાધનો જોનાં એમનો એ પ્રભાસ ખરેખર સ્તુતિપાત્ર લેખાય. એમણે એ નિર્બંધમાં નોંધેલી ઘણી ખરી હાથપ્રતો ગેરવસ્તુ ગઈ છે એ બહુ શોચનીય થયું છે.

આવો બીજો ભાષા વિષયક નિર્બંધ “ઉત્સર્ગ માળા” નામથી એમણે રચ્યો હતો. એમાં સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત, પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ અને અપભ્રંશ-માંથી જુની ગુજરાતી કેવી રીતે વિકાસ પામી હાલની સ્થિતિએ પહોંચી છે તેના ઉત્સર્ગ નિયમો સમજાવેલા છે; અને ભાષાનો વિકાસ અને વિકાર સમજવા માટે આ નિર્બંધ અભ્યાસીને મદદગાર અને ઉપયોગી થાય એવો છે; એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતીમાં આ વિષયનો અભ્યાસ કરનારને આ

We have every hope that Your Highness will succeed in making the State of Cutch a model native state in this respect.

The first great step towards the accomplishment of this object is popular education. In this respect this Society has received the most generous aid from the Cutch Council of Regency during Your Highness's minority, and we have no doubt that having assumed the administration of the state into your own hands Your Highness will continue to patronise Gujarati literature in the same judicious and liberal manner.

We beg leave to conclude this humble letter with a prayer to Almighty that He may give Your Highness long life and health for the welfare and advancement of the subjects whom He in His Providence has committed to Your Highness's care.+

Gujarat Vernacular Society's Office, Ahmedabad. 5th November 1884.	}	We beg to subscribe ourselves, Your Highness's most obdt. servants.
---	---	---

President.

(Sd) ગ્રેમભાઈ હિમભાઈ.

Honorary Secretary.

(Sd) Mahipatram Rupram.

Members.

(Sd.) Narbheram Ragnathdas.

„ Motilal Lalbhai.

(સહ) કવિ ભવનરામ ડહાભાઈ.

(Sd.) Bholanath Sarabhai.

„ Abaji V. Kathavati.

„ Ghelabhai M. Laiwala.

વાંચતો ગયો, તેમ તેમ મારા વિચારોને મંજૂરૂતી મળતી ગઈ. તેમાં ત્યારે પાને ૪૪ મેં જરાવસ્થા વિશે દ્વિઅર્થી છંદમાં વાંચ્યો ત્યારે નિશ્ચય થયો કે આ રચના કોઈ તેજસ્વી કવિના મગજમાંથી ચમકી નીકળી છે. કેમકે થોડાં વર્ષો ઉપર અહીંના માસ્તર ચતુર્ભૂજ શિવજીએ અને સરસ કવિતા રચના વિશે એક પોતાનું જોડેલું કવિત વંચાવ્યું હતું. તે એ કે,

કવિત—મનહર.

કવિ કેવે તેજ જેના કથનની છબિ જણે,
રચિના પ્રકાશ પેરે હણે અધિકારને;
નીરદયી નીર ઝરે, વીર દાય તીર ખરે,
ભેદે દિલ્લ બૂમિ એવા શોધે શબ્દસારને;
સ્વદેશનું પરમેશ પાસે દિત માગે સદા,
વાણી છે શિક્ષિત અને પ્યારી નર નારને;
ગાયે અહોનિશ રામ, સત્ય જે સુંદરસ્થામ,
ચતુર કરે પ્રણામ કાવ્ય કરનારને.

(એની પહેલી લીટીનો પહેલો, બીજીનો બીજો, એમ ચંદતો અક્ષર ચેતાં કવિ દક્ષપતરામનું નામ નીકળે છે) એ મુજબ આ આખા નિબંધમાં આદ્યંત એ પ્રકારનીજ છુટક કવિતા મારા જેવામાં આવતાં અને તે નાટક દુરસ્ત સાચું.

વિશેષ, સોસાઇટીએ પણ માફ પસંદ કરેલ નાટક બંદાલ કર્યું અને યુગી કવીશ્વર દક્ષપતરામની કંલમથી લખાયેલું છે, એવું આપે જણાવ્યું; તો હવે તે રસયુક્ત હોય તેમાં હું કોઈ આશ્ચર્ય સમજતો નથી. એ નાટકનો પ્રથમ છપાવ્યાનો દક્ષ મેં આગળ લખ્યો છે તેમ તેનાં રચનારનેજ આપશો, અને શ્રી. ૧૦૦) તેની લકદારીથી ધનિામ આપી બીજા શ્રી. ૫૦) ની હુડી મેં આ સાથે બીડી છે, તેમાં લખ્યાં રૂપિયા કવીશ્વર દક્ષપતરામને શાક્ષના કરીને આપશો, તથા જણાવશો કે, નાની રકમ ઉપર જરા પણ નજર ન પહોંચાડતાં એ નાટકના ગુણોથી મારા મોહની નિશાની તરીકે તે અંગીકાર કરશે.

તે સારા દામજ તથા સફાઈથી તરત છપાવવા વાળાની હાસે તો તમનીજ કરાવશો, અને તે છપાઈ બહાર પડે ત્યારે મારે મારે નક્ક ૫૦ મોકલશો. તેની કોમન હું આપીશ, એજ વિનંતી.

લી.

હકરે ગોવિંદજી વિ. ધરમશીની
સલામ.

સુધારાના વિચારોની છાપ મહીપતરામ પર છેક ન્હાનપણથી પડેલી. તે મંદકાર પાડનાર એમના ગુરુ દુર્ગારામ મહેતાજી હતા. લોકોનું ધોર અમાન અને ખોટા વહેમો ટાળવાને મહેતાજીએ “માનવ ધર્મ મલા” નામની એક સંસ્થા સ્થાપી હતી. એમના સહાયકોમાં દાદોબા, દલપતરામ માન્તર, દામોદરદાસ અને દીનમણિશંકર હતા; અને તેમના નામનો પ્રથમ અક્ષર “દ” થી શરૂ થતો તેથી એ ટોળી ‘પાચ દ્વા’ ના ઉપનામથી ઓળખાતી. લોકોને મરતું વાચન સાહિત્ય આપવા મારું તેઓએ સુરતમાં એક પુસ્તક પ્રયાગક મંડળી કાઢી હતી અને તે કાર્ય માટે મુબમ્બઈ ત્રથા છાપવાનું એક ગિલા છાપ મમાબ્ધુ હતું. મહેતાજી દુર્ગારામ તો ચક્રે ચક્રે ફરી લોકોને જાગૃત, ભૂતપ્રેત વગેરેમાં નાદિ માનવા, બાળવગ્નનો અનિષ્ટ ચાલ ખર્ચ કરવા તેમ વિધવા વિવાહ કરવા ઉપદેશ આપતા. આ વિચારો જુના શિવિયુક્ત લોકોને પમંદ પડતા નહિ; અને તેઓ તેથી ગુસ્સે થતા અને મહેતાજીને મનમાં આવે તેમ ગાળો ભાડતા. તેઓ એટલેથી અટકવા નહિ. એક પ્રસંગે દાવ મળતા, દુર્ગારામને ખોખરા કંગાવવા સુદ્ધાત મુકેલા નહિ. મહીપતરામે એ બનાવ “દુર્ગારામ ચરિત્ર”માં નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે:

“મારી ઉંમર એ વેળા ૧૪ વરમની હતી તોપણ હું ‘માનવધર્મ’ મલામાં વખતે જતો. ત્યાંના ભાપણોમાં થોડી સમજ પડતી તો પણ મનો-રંજક લાગતા. દરિયા મહેવથી દાદુબાના ધગ લગી જતા ક્રેટલાક માણસોએ મહેતાજી ઉપર હુમલો કર્યો હતો તે મેં નજરે જોયો હતો. મહેતાજીનો ખ્યાલ કરવાને એક લોક પાપ્સી તેની પાછળ ચાલતો હતો અને પાછો ફરી હાથો કરનાગને દૂર કરતો હતો. તે વેળા હું બાલુએ ચાલતો હતો એટલું મને સાબરે છે. માફ હૃદય એ વેળા મહેતાજીના પક્ષમાં હતું. માફ મન તેની ભણી ખેચાતું અને તેની નિંદા માલગી હું નાખુશ થતો.”*

એમના જીવન પર નવા વિચારોની આ પ્રમાણે જે અમર થવા પામેલી તે પ્રતિદિન વધતી ગયતી, અને તે વિષે એમના અભિપ્રાય એટલા દૃઢ થવા હતા કે દુર્ગારામ મહેતાજીએ તક સાપડતા, પુનર્વિવાહ ન કર્યો અને કુંવારી કન્યાને પરણ્યા, એ કારણ કૃત્યને તેઓ એમના ગુરુ હતા છતાં મહીપતરામે વખોડ્યું હતું અને એવી રીતે એમના અન્નિમત્ર કરમનદામ મૂળજીએ ત્રીજી વારનું લક્ષ માસરીઆઓની મૂર્ખાંધારેથી મરતો માન્ય રાખીને કર્યું તે અદ્ય એમણે આજ નખત શબ્દો વાપર્યા ન હતા. સુધારાના કાર્યમાં

તે પછીનો નિર્ણય “ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ યત્નાં સ્થપન” એ વિષય પર છે. અને તે માટેનું ધર્મામં થી વિદ્યુદાસ ધનજીભાઈને મળ્યું હતું. હિન્દુસ્તાનમાં વેપારની પાયામાલીનાં કારણે એમણે ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં થી ઉતારો કરીને દર્શાવ્યાં હતાં. તે વખતે પણ પ્રજા સરકારની આપમતદબી રાજનીતિથી અચાત નહોતી તે એ ઉતારો બતાવી આપે છે. બુઝો, તેમાં શું લખ્યું છે:

૧. અંગ્રેજોનેનું રાજ ચમા પછી હિન્દુસ્તાનનું બજાર માત્ર મોકલનારને બદલે ખરીદનાર થયું, તેથી વેપાર અને નફાને ઘણું નુકસાન પહોંચ્યું.

૨. હિન્દુસ્તાનના રાજાઓ જે કે પેહેલાં નકામું લશ્કર રાખીને ધણે ખર્ચ કરતા હતા, પણ તેથી વેપારને કદી કંઈ નુકસાન થતું નહોતું. પણ હાલમાં તે લશ્કરી સામાન સરંજામ વિલાયતથી મગાવતાં લાખો રૂપિયા વિલાપત મોકલવા પડે છે.

૩. અમીર ઉમરાવો પેહેલાં પોતાનો બલકો રાખવાને હમ્મરો પૈસા ખર્ચતા હતા પણ તેઓ હાલમાં પડી લાગ્યા છે. અને તેથી તેટલા પૈસાની છત બજારમાં ઝાંછી થઈ છે.

૪. અગાઉના વખતમાં મુખ્ય અધિકારીઓ દેશીઓ હતા માટે પૈસો દેશમાંજ રહેતો, પણ અંગ્રેજ રાજમાં મોટા હોલેદારો અંગ્રેજો છે, તેથી તેઓ ધણે પૈસો વરસોવરસ વિલાયત મોકલે છે. તેમજ મરનાર અંગ્રેજોનાં ભૈરાં છાકરાંને પેનશન તરીકે હિન્દુસ્તાનને દર વરસે મોટી રકમ આપવી પડે છે.

૫. વળી હિન્દુસ્તાનનું બાણીતું લશ્કરી ભારે ખર્ચ, તે પણ મુખ્ય કારણ છે. કમકે તેથી હિન્દુસ્તાનને દર વરસે મોટી રકમ વિલાયત મોકલવી પડે છે.

૬. રેલવે, કનાલ વગેરે યુરોપીઅનોએ (યુરોપીઅનોના પૈસાથી) રચાવી છે, જેથી સરકારની ખાંભધરીનું બ્યાજ તેમને મળે છે, ને તેનું ફળ બહુ ઈલાકાં વ્યય છે ને તેથી પછતી ખોટ હિન્દુસ્તાનને આપવી પડે છે.

૭. આ વિના વળી લોકોને ખારે કર આપવા પડે છે (તે પણ કારણ છે).

૮. છેલ્લે વેપારમાં પણ યુરોપીઅનો એટલા લાગ્યા છે કે, તેમની બરાબરી દેશીઓ કરી શકતા નથી.”†

સાઈ ચાલી શકે નહિ, માટે તમે ત્યાં જઈને લાજાવવાની શુક્તિઓ શીખી આવો. તમારા ખરચનો બંદોબસ્ત હું કરીશ. ”x

તે કાળે પરદેશ સેવવો એ એક સાહસ હતું; તેમાંય દરિયો ઝોળંગવો એ રુઠિ વિરુદ્ધ હોઈને બહુ વિષમ કાર્ય હતું. હિન્દુસ્તાનની હદ છોડી કોઈ ભાએજ બહાર જતું. 'કદાચ કોઈ એવું જોખમ ખેડે તો તેને યાતિ યાતિ બહાર મૂકતી; અને યાતિના બંધન અને શિષ્ટ (discipline) એટલાં સખ્ત અને સજ્જક હતા કે બલભલા તાલેવંત અને આગેવાન પુરુષો તેના ત્રાસથી ગુંગળાઈ જાય. તેનો કંઈક ખ્યાલ આવવા લાનુસખરામ રચિત મહીપતરામ ચરિત્રમાંથી એક ફકરો આપીશું:

“મારા પિતામહ મહીપતરામના સાહુ ચાચ, સાહુનું સગપણ સૌથી શીશું, મોટું અને નિકટનું. કહ્યું છે કે સગપણમાં સાહુ અને જમણમાં શાક, એ મગપણને લીધે મારા પિતામહનું ઘર વિદ્વાયતી પક્ષમાં જોડાયું. મારા માતામહ લોકે માની લીધેલી મહીપતરામની કૃતમતાને લીધે એમનાથી વિરુદ્ધ એટલે તે શુદ્ધ પક્ષમાં. મારાં માણસી કહેતા કે અંટસ એવો જાએ હતો કે મારાથી પીયેર જવાતું નહિ, માળાપને મળાતુ નહિ. આ પ્રમાણે વહુ દીકરી સાસરા પીયેર કરી શકતી નહિ, એક બીજાનાં ઘરમાંજ જવાનો પ્રતિબંધ તો વધી ખાવા પીવાની તો વાતજ શી કરવી! કદાપિ શુદ્ધ પક્ષનો સ્ત્રી કે પુરુષ વર્ગ વિદ્વાયતી પક્ષના ઘરના દાર આમળ ઉભેલો સામા પક્ષના જેવામાં આવે તો આખી ન્યાતમાં તેની વાતો ચાલે અને અનેક ગુણબાનો હોડે. આથી એક પક્ષના સ્ત્રી ને પુરુષથી સામા પક્ષનાં સ્ત્રી ને પુરુષની સાથે દળાય મળાય નહિ તેમ સાધારણ વાતો પણ થઈ શકે નહિ. આવો ત્રામ થોડો વખત રહ્યો, પણ દુઃખના સ્વિસ દહાડા, તેમ દહાડા જતાં એ ત્રામ મોળો પડ્યો અને છૂપાં છૂપાં વહુ દીકરીઓએ માસરા પીયેર કરવા માડ્યા અને ઘરના બારણા વાસીને ખાવા પીવાનું પણ આરંભ્યું. દિવસે દિવસે મમત ઓછો થઈ ગયો અને એક બીજા મળવા દળવા લાગ્યા તો પણ પાંચ વર્ષ સુધી નાગરી ન્યાતે મહીપતરામ રૂપી સંકટ ભોગવ્યું. ”†

મહીપતરામે બીજો દિવસે એમનાં પત્ની સૌ. પાર્વતીકુંવરની અનુમતિ મેળવી, ઇચ્છાંડ જવાની હોમ સાહેબને હા પાડી. ખરેખર તે એ જંબાનામાં

x મહીપતરામ ચરિત્ર, પૃ. ૪૨.

† મહીપતરામ ચરિત્ર, પૃ. ૭૮.

એમનો જન્મ ૧૮ મી જાન્યુઆરી ૧૮૩૬ ના રોજ થયો હતો. માનપિતા ગરીબ હતાં; અને મામાને ત્યાં રહીને મોટા થયા હતા અને વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. પ્રાથમિક અભ્યાસ સરકારી ગુજરાતી નિશાળમાં તુલસીરામ મહેતાજીના હાથ નીચે કર્યો હતો અને ઇંગ્લેન્ડનો અભ્યાસ રા. સા. બોગીલાલભાઈ અને મી. ટી. બી. કર્ડીસ પાસે આશરે સાડોપાંચ વર્ષ કર્યો હતો. તે દરમિયાન મરાઠી તથા ઉર્દુ ખાનગી શિખ્યા હતા.

શરૂઆતમાં સરકારી પેન્શનમાં નોકરી કરી હતી; પછી ખેડ વિભાગના ડેપુટી એગ્રીકલ્ચર ઇન્સ્પેક્ટર નિભાયા હતા, અને પાછળથી મામલન મેળવી હતી.

તેઓ જેમ કાર્યકુશળ અને બુદ્ધિશાળી તેમ સ્વભાવે મિલનસાર અને મમતાળુ હતા. તેનાં પરિણામે તેઓ ઉપરી અધિકારીની મહેરબાની મેળવી શકતા તેમ પ્રજાની આદના સંપાદન કરતા; અને ખેડ શક્ષામાં ડેપુટી તરીકે કામ કરતી વખતે તેઓએ એ શક્ષાના મહેતાજીઓનો એટલો બધો ખ્યાર મેળવ્યો હતો કે તેમની બદલી બીજા ખાતામાં થતાં, તેમનાં મંભારણામાં તેઓએ એક ઉપરાણું કરી, તે રકમ એમની નામના કાયમ રહે એવો એકાદ વિષય પસંદ કરી, તે પર નિબંધ લખાવવા મોસાઇટીને સોંપી હતી.

આથી મોસાઇટીએ સન ૧૮૬૮ ના જાન્યુઆરીમાં જાહેર ખુબર છપાવી કે, " ગુજરાતી ભાષાના શબ્દો સંસ્કૃતમાંથી કેવી રીતે અપભ્રંશ થયા અને ગુજરાતી વાક્યોમાં તે શબ્દો કેવી રીતે વપરાય છે " તે વિષે સરસ નિબંધ લખનારને રૂ. ૨૦૦ નું રાજ સાહેબ હરિલાલ મોદનલાલ દેનામ મોસાઇટી આપશે. શાસ્ત્રી વૃજલાલ ડોલિલાસનો નિબંધ મંજૂર થયો હતો અને તે " ઉત્સર્ગભાગા " નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો, જે વિષે પૂર્વે ઉલ્લેખ કરેલો છે.

એ નિબંધ વિષે લેખકે યથાર્થ જ કહ્યું છે કે " આ ઉત્સર્ગને ધ્યાનમાં રાખનાર પુરૂષ સંસ્કૃત ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા આ પ્રમાણે થઈ છે તે સમજશે અને શબ્દ ઘડવાની ટંકસાથ તેને હાથ લાગશે. "

મળેલી અને છેવટની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા કે પુરતજ એક્સીન્ટન ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં રૂ. ૪૦ ના માસિક પગારથી તેઓ શિક્ષક નિભાયા હતા.

આ સમયે સમય એમણે જાહેર પ્રવૃત્તિમાંથી ચિત્ત અલગ રાખેલું. હવે ઠરીદામ પડતાં, તેઓ પાછા સાર્વજનિક કાર્યમાં જોડાયા. ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી અને સ્ટુડન્ટસ સોસાયટીના તેઓ સભ્ય હતા તોપણ હિન્દુ સમાજની ઉન્નતિ સાધવા એક સ્વતંત્ર મંડળીની અગત્ય એમને માન્ય પડી, તે પરથી કેટલાક મિત્રો સાથે મળીને એમણે 'બુદ્ધિવર્ધક' સભા સ્થાપી. એ સભાના ગંગાદાસ કીશોરદાસ પ્રમુખ, નર્મદાદાદર લાલશંકર ઉપ-પ્રમુખ, ચીમનલાલ નંદલાલ ને મુરલીધર ગીરધર કીશીદાસ, કરસનદાસ મૂળજી, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, કરસનદાસ માધવદાસ; ત્રિભુવનદાસ દારકાંદાસ કોરોબારી કમિટીના સભ્યો અને મહીપતરામ સેક્રેટરી નિભાયા હતા. વળી સંદરહ મંડળ તરફથી "બુદ્ધિવર્ધક" નામનું માસિક કાઢવા સાર વિચાર કરવા પ્રાયમિક સભા મહીપતરામના મકાને જ મળી હતી.

તે અરસામાં કરસનદાસ મૂળજીનું ડિસે જવાનું થયું અને તેઓ "સત્યપ્રકાશ" નામનું અઠવાડીક પત્ર ચલાવતા હતા તેનું સંપાદન કાર્ય મહીપતરામને સિર આવી પડ્યું. પ્રસ્તુત પત્રમાં વૈષ્ણવ મંદિરોના ગેરવલિવટ અને તેના મહારાજોની અયોગ્ય નીતિ અને વર્તન વિષે દાક્ષની "પોલ પત્રિકા" ની પેઠે સખત લખાણ આવતું. તે પુષ્કળ વંચાતું તેમ ચર્ચાતું અને કરસનદાસ પોતે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના હોવાથી એમના તે આક્ષેપોની અસર વિશેષ અને જનક થતી અને તે કારણે "સત્યપ્રકાશ" સુધારક વર્ગનું એક વાઈન મથાતું હતું.

તે પ્રતિષ્ઠા અને રીતિનીતિ જાળવી રાખવા અને તેની સાથે જનકલ્યાણ અને સુધારાનું કાર્ય આગળ ધપાવે રાખવું એ તેના નવા તંત્રી માટે બોહું મુશ્કેલીભર્યું કાર્ય નહોતું. તે પત્રની એ વર્ષોની કાઠલિ ઉપલબ્ધ નથી કે આપણે જોઈ શકીએ કે મહીપતરામનું એમાંનું લખાણ કેવા પ્રકારનું આવતું; તેમાં કયા કયા વિષયો ચર્ચાતા અને વાંચકવર્ગ પર તેની શી અસર થવા પામતી, પણ એ ઉણપ ખીજ રીતે પુરાય છે. મહી-પતરામે પોતે એ કાર્યની નોંધ કરસનદાસ ચરિત્રમાં કરેલી છે. તેઓ લખે છે:—

"મેં પણ સ્નેહીઓના કુચાલ ઉપર હુમલા જારી રાખ્યા. ધર ખટલામાં સ્વાસ વહુની લડાઈથી કંઈક થાય છે, બાળકમાંથી ખરાબી થાય છે, હોળીના ભાંડથી અને લખના દટાણથી અનીતિનાં ખીજ રોપાય છે

ખોલવાનો ફરજ પડી. નતી વ્યવસ્થા : થઈ તેમાં મુન્દરાતના સારા નસીબે મી. ચિયોડર સી. હોપને સન ૧૮૫૬ માં ઉત્તર વિભાગના એન્ડુ-કેશનર ઈન્સ્પેક્ટર નિમવામાં આવ્યા. એમના સમભાવી વર્તન અને મીટ્રી નજરથી ગ્રાંતમાં ફેળવણીના કાર્યને પુરુષોત્તમ 'મલ્લો' અને એઓ બેઈ શક્યા કે એ કાર્યમાં સોસાઇટીની સેવા અદ્દ મદદગાર થાય એવી છે. તેથી તેઓ સોસાઇટીના લાઇફ મેમ્બર થયા એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે 'ગુપ્ત રીતે એક સારી રકમ સોસૈટીને બેટ કરી.' વળી અમદાવાદમાં કૌલેજ સ્થાપવાનો વિચાર એમણે જ પ્રથમ ઉપાડી લીધો અને પ્રાથમિક શાળા માટે સારા પાંડચપુસ્તકોની ખોટ પૂરી પાડવા સાર "વાચનમાળા" ના પ્રયોજક તેઓ જ હતા; જે વાચનમાળો પાછળથી હોપ વાચનમાળાના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી છે; પરંતુ તે વખતે લોક એટલા અજ્ઞાન હતા કે તેઓ ફેળવણીનું મુખ્ય સમજતા નહિ અને પાંચ પુસ્તકો જેની કિંમત મોંઘી રહેતી તેથી તે ખરીદતા નહિ. પાંચ પુસ્તકોના મોંઘાપણા વિષે પછાડી લખેલું છે જ. અને આ અડચણ ઓછી કરવા એક ઉપરી અધિકારીએ શરૂઆતમાં ફોટોકૉપી વિદ્યાર્થીને સાથ, પાઠકી કે' દુપટ્ટા આપવાનો રિવાજ હતો તે બદલીને, તેને બદલે શાળોપયોગી પુસ્તકો આપવાની પ્રથા પાડી દેતી. એ વિષે સન ૧૮૫૦-૫૧ ના બોર્ડ ઓફ એન્ડુકેશનના રીપોર્ટમાં નીચેની પંક્તિઓ મળી આવે છે:—

".....this year however I ventured to supply books instead of pagrees etc. In introducing this slight change.....I was principally influenced by the consideration that parents have frequently been represented as unwilling to purchase books for their children, exceeding one rupee in price, while the greater number of books yet published in Gujarati are of a considerably higher price." (Page 42)

સસ્તાં શાળોપયોગી પુસ્તકો.

આ પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઇને હોપ સાહેબે સોસાઇટીને શાળોપયોગી પુસ્તકો સસ્તી કિંમતે છાપી આપવાનો આગ્રહ કર્યો. દસપનરામ એમના સોસૈટીના હતિહાસમાં લખે છે, "હોપ સાહેબે એવું કહ્યું કે સરકારી નિશાળોમાં લખવાની ચોપડીઓ મુંબઈમાં છપાય છે તેનો આવ ધણો મોંઘો

મિશ્રય વિશે સંદેહ હોવાથી તથા ખીજ સુધારાવાળા થોડા અને તે થોડા જૂદી જૂદી નાતના હોવાથી તેમની મદદની આશા રાખી શકાય નહિ, આવા વિચારથી મારું મન ડોલવા લાગ્યું. એ વેળા મને હિંમત આપનાર અને મારું મન દૃઢ રાખનાર માગ મળા મંબંધીઓમા આ મારી પ્રાણપ્રિય ભાર્યા માત્ર હતી. સુરતમા અને મુખામુમી નેને ડગાવવાનો પ્રયત્ન જોજો જેણે કર્યો તે વ્યર્થ ગયો.”^૬

પ્રસ્તુત ચિત્રની પૂર્તિ^૭ કેવે એ જ પગદંડા મનનના વિષય પરવે એક હાસ્ય જનક પ્રમગ મીયુન નરમિદરાવે વર્ણવ્યો છે, તે આ ચિત્રની વાસ્તવિકતા લક્ષમા આવવા અમે નોંધીએ છીએ —

“ વડોદરામા એક પ્રસંગે મહીપતરામ મદારા ધરીલ ન-ધુ લીમરાવને ઘેર પહોંચ્યા હતા, આજે ધરના ઝોટવા ઉપર લીમરાવ, મહીપતરામ અને ખીજ એક બે મિત્રો બેઠા હતા, પેલા ઘુનાગઢી શુદ્ધ પશુ હતા. એઓને લીમરાવે મહીપતરામનું ઝોળખાણ કરાવ્યું, તરત જ એ શુદ્ધ બોલી બોલ્યા. ‘ આ મહીપતરામ કે ? આપણી નાતમા યેળા ધાડ્યો હતો તેજ આ મહીપતરામ ? એ શંકા-ભાષા ! આમ આવો, મહીપતરામ જેવા હોય તો ’”^૮

અમદાવાદનું એમનું મિત્ર મડળ અને સરદાર બોળાનાયભાઈએ મહીપતરામની પડળે ઉભા રહી એમના એ પ્રવાસન કાર્યને ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને કવિ દનપતંગમે એ પ્રમગ વિશે કવિતા ગ્રમી, માયુ હતું કે,

“ નાગર સાગર મારગે, મહા મુસાફરિ કામ;
તેમાં હિંમત તે ઘણી રાખી મહિપતરામ.

* * * * *

મવુલા મવાસે ગીતમાં ગુણુ પુજા આયો ગામ;
રાજેશીની રીત તે રાખી મહિપતરામ.

* * * * *

બકે છકે તે છે. બકે પુરુષ અક્ષતની દેવ;
જતાં હસે તેમજ જશે નીર નેરનાં નેવ.
સમઘાન સમજું થશે તજી થશે નીરોત;
વાતો યારો વાંચવા દેવાસે દલાંત.”^૯

^૬ જુઓ ‘ વાર્ષિક પત્ર આખ્યાન ’ પૃ. ૧૩-૧૪

* રમણ મુકર, પૃ ૩૬.

● નરિયાદથી તે પહેલા એક પાટીદાર જાંધુ ગયલા પશુ તેમને દાન તરફથી મહીપતરામ જેવી વિદગણા વેઠવી પડેલી નહિ.

ખોલવાનો ફરજ પડી. નવી વ્યવસ્થા : ચર્ચ તેમાં ગુજરાતના નસ્ટ્રીએ મી. ચિયોડર સી. હોપને સન ૧૮૫૬ માં ઉત્તર વિભાગના કેશનર ઇન્સ્પેક્ટર નિમવામાં આવ્યા. એમના સમલાવી વર્ત માટી નગરથી પ્રોતમાં કુળવણીની કાર્યને પુરૂષોત્તમ વેગ મેળવ્યો અને નેઈ સકયા કે એ કાર્યમાં સોસાઈટીની સેવા બહુ મદદગાર થાય એ તેથી તેઓ સોસાઈટીના લાંબુ મેમ્બર થયા એટલું જ નહિ પણ સાથે 'ગુપ્ત રીતે એક સારી રકમ સોસૈટીને બેટ કરી.' વળી અમદાવાદ કોલેજ સ્થાપવાનો વિચાર એમણે જ પ્રથમ ઉપાડી લીધો અને પ્રાર્થા શાળા માટે સારું પાઠ્યપુસ્તકોની ખોટ પૂરી પાડવા સારું "વાચનમાળા" પ્રયોજક તેઓ જ હતા; જે વાચનમાળા પાછળથી હોપ વાચનમાળા નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી છે; પરંતુ તે વખતે લોક એટલા અજ્ઞાન હતા : તેઓ કુળવણીનું મૂલ્ય સમજતા નહિ અને પાઠ્ય પુસ્તકો જેની કિંમત મોંઘી રહેતી તેથી તે ખરીદતા નહિ. પાઠ્ય પુસ્તકોના મોંઘાપણ વિષે પછાડી લખેલું છે જ, અને આ અડચણ ઓછી કરવા એક ઉપરી અધિકારીએ સરખાતમાં ફોલોમંદ વિદ્યાર્થીને સાથ, પાઠ્ય કે કુપદા આપવાનો રિવાજ હતો તે બદલીને, તેને બદલે શાળોપયોગી પુસ્તકો આપવાની પ્રથા પાડી હતી. એ વિષે સન ૧૮૫૦-૫૧ ના બોર્ડ ઓફ એન્યુકેશનના રીપોર્ટમાં નીચેની પંક્તિઓ મળી આવે છે:—

".....this year however I ventured to supply books instead of pagrees etc. In introducing this slight change.....I was principally influenced by the consideration that parents have frequently been represented as unwilling to purchase books for their children, exceeding one rupee in price, while the greater number of books yet published in Gujarati are of a considerably higher price." (Page 42)

સસ્તાં શાળોપયોગી પુસ્તકો.

આ પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈને હોપ સાહેબે સોસાઈટીને શાળોપયોગી પુસ્તકો સરતી કિંમતે જાપી આપવાનો આમ્રદ દર્શો. દલપતરામ એમના સોસૈટીના ઇતિહાસમાં લખે છે, "હોપ સાહેબે એવું કદ્યું કે સરકારી નિયામોમાં લખવાની ચોપડીઓ મુંઝાઈમાં છપાય છે તેનો લાવ ધણા મોંઘો.

છંડાડથી પાછા ફર્યા બાદ મહીપતગમના ધૈર્ય અને હિંમતની કસોટી થવા માઠી એમની માથે મ મ ગળ્યાના કારણે સગા સ મધી અને અન્ય એવીઓની સ્થિતિ જોઈ કંઈ ન પડે એ આશયથી તેઓ શરૂઆતથી શાંતિએ એમને નાત પડાવ મૂકના હોવાથી ભુદુ ધગ મળીને ગ્લાહતા એ પ્રમગને આલેખતા, તેઓ કહે છે

‘ મારા માપ તથા મારી પત્ની મારી જોડે મહેવાને તૈયાર થવા મે નેહીને ના પડી પિતા ઘણા વૃદ્ધ હતા તેમને મે મ મમજવી માગ કાકા કાકીની એકઠા ગળ્યા, પણ મારી પ્રાણપ્રિય બાઈએ મારી મનાદ ન માનતા કહ્યું મ મારે મરવુ જીવવુ, હુ ખ મુખ જે થાય તે તમાગી માથે મારે નાતનો ખપ નથી, તમારો ખપ છે ”x

તે પછી તેઓ અમદાવાદ અ ન્યા, હિંદ આગેવાન મટેરીઓએ જાહેર મેળાવડો કરી એમનું ઉત્સાહપૂર્વક મનામત કર્યું એ આખેામ પ્રસંગ ઐતિહાસિક અને મમકાનીન મમાજબા વિચાર અને લામગીનું નિરૂપણ ક્રતો હોઈને તેનો મમમ અહેવાન પ્રસ્તુત પ્રમરણના અતે પરિશિષ્ટ ૫ મા જોડ્યો છે

એવામા એમના પિતા મર્ગનાસી થવાના મમાચાગ મહીપતરામને મળ્યા તે નખને એમનો પુત્ર મદો હતો તેમને વધીને છુ ત તેએ મુરત જના નિકળ્યા તે પછીનો જતાત એમના જ મન્દોમા આપીશ

‘ નાતનો મપરથી અમિ મુધનાઈ ગ્લી હતો તેનો એ વેળા ત્યા જાડમે થયો પ્રથમ મારે માટે નિચાવ કવવાને મુગતના નામગ મહરથની નાત ત્યાના બાનાજના દહેગમા મગી તે વારે માગ મિત્રોના સામ થનાથી મને નાતમહાવ મૂકવાનો યાવ થઈ શક્યો ન હતો આ વેળા મારા સામાનાગીઆની મન્દે બિશુક વર્ગ થાયો માગ મોરે દશમાની અગીઆગ માની અને બાગમાની ક્રિયા કરાવવાની ના કહી અને મધા બ્રાહ્મણે સ પ ક્યો મ જે મને ક્રિયા કરાવે તેને નાતમહાવ મૂકવો એમ અતિ ગાહુ અપકથુ આપી નાતમા અને બીજી નાતોમા હો હો મર્દ રહી હુ છંડાડથી આ યો ત્યારે મારા દર્શન કવવાને લોક આવતા, અને ગરનેથી જતો હોઉ તે વારે મને જોનાને મૈગ ઘરમાથી મારીએ ને ઓટલે મોડી અનતા આ વેળા હામ હામ માણુમોના ટોળા મગી મારી વાતો કરે માગ ઘરમા ન ઉતરતા પાડોશીનું ઘર ભાડે રાખી તેમા હમે ઉતર્યા હતા કાઇએ વાત

ખાસવાની ફરજ પડી નવી વ્યવસ્થા - ચર્ચ તેમાં ગુજરાતના સારા નસીબે મા. ચિયોડર સી. હોપને સન ૧૮૫૬ માં ઉત્તર વિભાગના એન્ટ્યુ-કેશનસ ઈન્સ્પેક્ટર નિમવામાં આવ્યા. એમના સમભાવી વર્તન અને મીઠી નબરથી પ્રાંતમાં કેળવણીનો કાર્યને પુષ્કળ વેગ મેળવ્યો અને એઓ વ્નેઈ શક્યા કે એ કાર્યમાં સોસાયટીની એવા બહુ મદદમાર થાય એવી છે. તેથી તેઓ સોસાયટીના લાંબા મેમ્બર થયા એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે 'ગુપ્ત રીતે એક સારી રકમ સોસેટીને ભેટ કરી.' વળી અમદાવાદમાં ક્રાસેજ સ્થાપવાનો વિચાર એમણે જ પ્રથમ ઉપાડી લીધો અને પ્રાથમિક શાળા માટે સોસાઈ પાઠ્યપુસ્તકોની ખોટ પૂરી પાડવા સારું "વાચનમાળા" ના પ્રયોજક તેઓ જ હતા; જે વાચનમાળા પાછળથી હોપ વાચનમાળાના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી છે; પરંતુ તે વખતે લોક એટલા અજ્ઞાન હતા કે તેઓ કેળવણીનું મૂલ્ય સમજતા નહિ અને પાઠ્ય પુસ્તકો જેની કિંમત મોંઘી ગણેલી તેથી તે ખરીદતા નહિ. પાઠ્ય પુસ્તકોના મોંઘાપણા વિશે પછાડી લખેલું છે જ. અને આ અડચણ ઝાણી કરવા એક ઉપરી અધિકારીએ શરૂઆતમાં ફોલેમંદ વિદ્યાર્થીને સાલ, પાઠ્ય કે' હુપડા આપવાનો રિવાજ હતો તે બદલીને, તેને બદલે શાળાપયોગી પુસ્તકો આપવાની પ્રથા પાડી હતી. એ વિશે સન ૧૮૫૦-૫૧ ના બોર્ડ ઓફ એન્ટ્યુકેશનના રીપોર્ટમાં નીચેની પંક્તિઓ મળી આવે છે:—

".....this year however I ventured to supply books instead of pagrees etc. In introducing this slight change.....I was principally influenced by the consideration that parents have frequently been represented as unwilling to purchase books for their children, exceeding one rupee in price, while the greater number of books yet published in Gujarati are of a considerably higher price." (Page 42)

સસ્તાં શાળાપયોગી પુસ્તકો.

આ પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈને હોપ સાહેબે સોસાયટીને શાળાપયોગી પુસ્તકો સસ્તી કિંમતે છાપી આપવાનો આગ્રહ કર્યો. દલપતરામ એમના સોસેટીના ઇતિહાસમાં લખે છે, "હોપ સાહેબે એવું કહ્યું કે સરકારી નિયામોમાં લખવાની ચોપડીઓ મુબાઈમાં છપાય છે તેનો ભાવ ધરો મોંઘો.

દેશુઆરી સન ૧૮૬૫ ના રોજ મળેલી તેમા સોસાયટીના કાર્ય વિને વિવેચન કરતા, મહીપતરામે છેવટમા એ સૂચના કરેલી તે આજે પણ અવગણવા જેવી નહિ જણાય—

“હાય સોસાયટી એક આસીસ્ટન્ટ સેક્રેટરી રાખે છે. તેનું મુખ્ય કામ એ છે કે જુના ગુજરાતી લેખો શોધી કઢાડી, ખરીદ કરી, અથવા ખીજી મટતી રીતે મેળવી એકઠા કરવા, હસ્તલેખ હોય તે સુધારવા અને પછી તેઓને છપાઈ પ્રસિદ્ધ કરવા. એ કામ હાલ ચાલે છે તેથી વધારે કમકમી ચલાવવું એ વાત ઠીક છે. એ કામથી મોટા ફાયદા થાય છે, તેની હું ના કહેતો નથી, તો પણ હું એટલું કહું છું કે આપણે ફક્ત એથી વધુ રહેવું ન જોઈએ. અંગ્રેજી અમલ બેઠાની પૂર્વે જેટલી સુધારા પર આપણો દેશ હતો તેને લાયક વિચારો એ લેખોમાં છે; જે નવા અને સારા વિચાર ત્યાર પછી પુરાપમા પ્રગટ થયા છે, તેમાનો એકે તેમા નથી. અને તેથી એ પુસ્તકો પ્રગટ કરેથી આપણા લોકનાં મન એક પથથીએ પણ ઉંચાં ચડવાના નથી. એ જુના પ્રથોની જોડે નવા અને સારા ગણના પ્રથો છપામે નહિ તો ઉલટો ખીગાડ થશે, કેમકે એ જુની કવિતાઓ વેહેમ ભરેલા પુબ્બળ મતોથી ભરેલી છે. પુનામા “દક્ષિણ પ્રાચીન કમીટી” છે તે નવા પુસ્તકો રચવાને માટે છે, તેમ ગુજરાતમા પણ જોઈએ. એ કામ વર્નાક્યુલર સોસાયટી કરતા વધારે સાફ કાળજી કરી શકવાનું છે? માટે મારો મત એવો છે કે જેમ હાલ જુના પ્રથોને બહાર પાડવાને એક આસીસ્ટન્ટ સેક્રેટરી છે, તેમજ અંગ્રેજીમાંથી તરજુમો કરવાને એક, અને અંગ્રેજી પ્રથોમાંથી સાગ અને મતમળ કઢાડવાને એક, એવા બે આસીસ્ટન્ટ સેક્રેટરીઓ મેહરબાન કરેલીસ માહેબના હાય નીચે જોઈએ. એ અગત્યની સૂચના કરી હું બેસવાની ગળ લેઉં છું.”

મહીપતરામનું મુખ્ય કાર્ય તે ગુજરાતમા કેળવણીના પ્રચારાર્થે ટ્રેન્ડ શિક્ષકો તૈયાર કરવાનું હતું અને તે કાર્ય એમણે લગભગ ૪૦ વર્ષ સુધી કર્યું હતું. એટલે એક પ્રખર સસાર સુધારકની પેઠે એક નિષ્ણાત કેળવણી-કાર તરીકે એમનું નામ દેશભરમા એટલુંજ પ્રસિદ્ધ અને કીર્તિવત છે. એમના હાય નીચે રકોલરોએ તાલીમ મેળવીને ગુરુના નામને યસસ્વી કર્યું છે, તેમા ઝવ. લાલશંકર અને રા. બા. હરગોવિંદલાલ કાટવાળાના નામો મુખ્ય સ્થાન લે છે.

૮	નિશાળોમાં હિસાબ રાખવાના નમુના	૬૦	૨૦૦
૯	દેશી હિસાબ લા. ૧ લે	૪૦	૨૦૦૦૦
૧૦	" " લા. ૨ લે	૭૮	૧૬૦૦૦
૧૧	" " લા. ૩ લે	૧૨૪	૩૦૦૦
૧૨	બૃજોળનો ઉપયોગ કરવાની રીતનો ગ્રંથ	૫૪	૫૦૦
૧૩	નિરખ વિશે	૨૭	૫૦૦

કુલ. ૬૨૬૦૦

આ ધોરણે સન ૧૮૬૮ મુધી જે પુસ્તકો સરતી કિંમતે અપાયાં હતાં તેની સંખ્યા ૧૪૧૭૫૦ આપેલી છે; તેમ સોસાઈટીનાં પ્રકાશનની સંખ્યા ૨૭૫૬૬૬ જણાવેલી છે. આ સિવાય ખીજા લેખકોનાં પુસ્તકો સોસાઈટી હસ્તક વેચાયાં તેની સંખ્યા ૨૫૬૩૬૮ ગણતરીમાં લેતાં એકંદરે પુસ્તક પ્રચારનો આંકડો ૬૭૬૮૪૭ થાય છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય કે યાન પ્રચારની દૃષ્ટિએ સોસાઈટીનું આ કાર્ય, જનતામાં કેળવણીનું વાતાવરણ ઉભું કરવામાં મદદગાર અને ઉપયોગી તેમ વખતસરનું હતું, એમ કોઈ પણ તટસ્થ નિરીક્ષકને કબુલવું પડશે.

આની આડકતરી ખીજા અસર એ થઈ હતી કે સરકારે સોસાઈટીનાં પ્રકાશનોને ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું; અને હોપ સાહેબે તે નિયમ કયો હતો કે, “તેમના તાજાની લંભામ ગુજરાતી નિશાળોમાં ધનામ વેહેંચવાને જેટલા રૂપિયાની ચોપડીઓ જોઈએ તેમાંની અરધી સરકારની અને અરધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસૈટીની ચોપડીઓ લેવા માંડી. એટલે વરસ દહાડામાં આસરે હજાર રૂપિયાની ચોપડીઓ તેઓ ખરીદ કરતા હતા; ને બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનીઈ* પણ નિશાળ લેખકોમાં તેમણે રખાવ્યું.”*

હોપ વાચનમાળા.

નિશાળ માટે સારાં પાઠ્ય પુસ્તકો તે સમયે નહોતાં અને તે ખામી પૂરી પાડવાને હોપ સાહેબે વાચનમાળાની યોજના ઉપાડી લીધી હતી; અને તે કાર્યમાં સોસાઈટીના પ્રાણરૂપ કવિ દલપતરામની સેવા સોસાઈટી પાસેથી ૪ માસ માટે ઉઝીતી માગી. તેમણે કમિટીને કહ્યું કે, “જ મહિના મુધી ચોપડીઓ રચવાના કામમાં દલપતરામને અમને સોંપો અને સોસૈટીના

પ્રેરણા મહીપતરામને નવવરમાં સન ૧૮૭૦ ના મે મામના 'શાળા પત્ર'ના અંકમાં જાણાવ્યું છે તેમ, મુબારકમાં પ્રથમ એફિન્ડન રફત પેપર, જેણે પછી 'એન્સુફેશનન રેકર્ડ' નામ ધારણ કર્યું અને તેમણી 'શાળા પત્ર' જોઈને થયો અને એ વિચાર તેમણે ધણી ઉદાગતાથી અમલમાં મૂક્યો.^૧

અગરંચ કમળાસંકરભાઈના ચબ્દોમાં કહીએ તો "શ. સા. મહી-પતરામભાઈએ 'શાળાપત્ર' દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવી તે શિક્ષકવર્ગને ઉપયોગી અનેક પ્રકારના વિષયોનું વિવેચન ઇ. સ. ૧૮૬૨ ના જુલાઈથી તે ઈ. સ. ૧૮૭૦ ના એપ્રિલ સુધી, પંચોપકાર વૃત્તિએ, કંઈ પણ ત્રાજમ લીધા વિના કર્યું,"^૨ અને મન ૧૮૮૮ ના સપ્ટેમ્બર મામથી તે સન ૧૮૯૧ ના મે સુધી ફરીવાર 'ગુજરાત શાળાપત્ર' નું તંત્રીપદ એમના હસ્તક રહ્યું તે પગલે નેમો લખે છે, "નિશાળોના શિક્ષકોને તેમના કર્તવ્યો કરવામાં વધારે મદદ કરે એવા પ્રકારના વિષયો આ 'શાળાપત્ર' મા પ્રકટ કરવા એવી આજ્ઞા કેળવણી ખાતાના ઉપરી સાહેબે કરી માટે હવેથી તેમ કરવામાં આવશે. આ કારણથી ગ. મા. મહીપતરામભાઈના ખીજ વખતના તંત્રીપણાના 'શાળાપત્ર' ના મામાનિક, ધાર્મિક, ગજકીય, કે અન્ય સામાન્ય વિષયો જેવામાં આવતા નથી, તેમજ અન્ય સમાલોચનાનો વિષય પણ એહો એહો થતો જાય છે, કેમકે કેળવણી સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ ધરાવનાર મિનાય અન્ય ત્રણેની અમાલોચના ન કરવી એવી ખાતા તરફથી આજ્ઞા, ઉપના વામ્યથી અમલમાં છે તેમ, એમને મળી હતી."^૩

મહીપતરામના અવસાન બાદ 'ગુજરાત શાળાપત્ર' જે નરને અગરંચ ચલાવતા તે પ્રભાણે સોમાઈટીને તેનો વલિવટ મોપવા માગણી કરવામાં આવી હતી અને તેમ કરવાનું કારણ એમ દર્શાવાયુ હતુ કે, 'the present offer to undertake the Gujarati Shalapatra is made solely with a view to assist the Educational Department in propagating knowledge and vernacular literature in Gujarat and to further the object of the Society.'

૧ 'શાળાપત્ર' જ્યુનિલિ અંક, પૃ ૧૧

૨ 'શાળાપત્ર' જ્યુનિલિ અંક, પૃ. ૧૧

૩ 'શાળાપત્ર' જ્યુનિલિ અંક, પૃ ૧૮

કહ્યું છે. અને તેવું કરવાનો પુરો પ્રયત્ન કરવા જતાં ભાષાંતરની ભાષા બેડાળ અને ઘણે કેકાણે સાધારણ વાંચનારથી સમજાય નહિ તેવી થઈ જાય કહ્યું ઇંગ્રેજી અંથનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવામાં એમ ધવાનો સંભવ ધણો છે. વળી ઇંગ્રેજી પુસ્તકો ઇંગ્રેજીને માટે લખેલાં હોય છે તેનું ફેટલુંક લખાણ ગુજરાતી વાચનારને લાગુ પડે નહિ માટે તેનાં ભાષાંતરોમાં એ તરફની ખોડ આખા વગર ગ્રંથે નહિ એ વિગેરે કારણોથી ભાષાંતરને બદલે મૂળ અંથમાંથી, (પોતાની તરફનું નવું નહિ ઉમેરતાં) મતજગ લેઈ શુદ્ધ અને મરળ ગુજરાતીમાં અંથ રચાવશે તો આપનો તથા કૌંસીકનો હેતુ પાર પડશે અને ટોડ માફેજના રસિક પુસ્તકોના સચ્ચો સાર અને સધળી ખુબી બરેલો રસિક ગુજરાતી અંથ બનશે. ભાષાંતરને બદલે કામ્પીસેશન કરવાના બીજા લાભો પણ છે. અધરી ઇંગ્રેજી ચોપડીઓનાં ભાષાંતર કરવાના પ્રયત્નો આ સોસાયટી તથા લીરેક્ટર એફ પમ્થિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના એ પ્રમાણે નિમ્ણ ગયા છે. એ અનુભવ ઉપરથી ચાહે ચાહે અને વાક્યે વાક્યના ભાષાતર ન કરાવનાં અંથનો ભાવાર્થ લેવાની રીત અમને વધારે પસંદ પડે છે. અંબાલાલ કૃત અર્થશાસ્ત્ર એ પ્રકારનું પુસ્તક છે. એમ કરવામાં ભાષાતર કરનારને ફેટલીક છૂટ લેવી પડે છે પણ જે અસલ અંથમાં હોય તેને હામે બીજું કાઈ તે દાખવ કરે નહિ. ને જે ઇંગ્રેજીને લાગતું હોય તે મુકી દે અથવા ઇંગ્રેજીને માટે છે એમ સમજાય તેમ લખે. વળી કનૈસ ટોડના વખત પછી જે જ્ઞાન વધ્યું છે કે તેની જૂન જાણી છે તે બિના નોટમાં જણાવવી જોઈએ. ઉપોદ્ધાત અને ભૂયોજના ભાગ વગેરેમાં ઘણુંક લખાય છે તે ભાષાતરમાં લેવા વિશે શક જેવું લાગે છે. આ બધી વાતનો વિચાર કરી નિર્ણય કરી શકે તેવા કોઈ ભાષાંતર કરવામાં અનુભવી વિદ્વાનને સોપેથી કૌંસી-નોટો રૂડો હેતુ પાર પડવાનો વધારે સંભવ છે. એવા કોઈ પુરૂષ આપના જણવામાં ન હોય તો તેવા ખોળી કાઢવાના કામમાં હું ખુશીથી મદદ કરીશ. આખા ટોડકૃત રાજસ્થાનનું એ પ્રકારનું ભાષાંતર કરવાને ત્રણેક વરસ લાગે. આખું પુસ્તક બધું થઈ જશે માટે ત્રણ ભાગ કરી છપાવતા મુશ્કેલ પડશે. છપાવવા જેટલો ભાગ ચાપ એટલે તે છપાવવો. એમ થોડા વર્ષમાં આખો અંથ પૂરો થશે.”

મહીપતરામની પ્રવૃત્તિ કોઈ એક સંસ્થામાં કેન્દ્રિત ન હતી. ચહેરની તમામ પ્રવૃત્તિમાં તેઓ આગેવાન ભાગ લેતા; અને ઘણીખરીનાં તેઓ મુખ્ય સંચાલક હતા. એ સંબંધમાં ગોવર્ધનરામનો આલખાવ ટાંકીયું:—

જાંબુને ફરમાવતા, તે પાઠ તૈયાર કરી અને બુક કમીટીમાં અમારા પ્રેસીડેન્ટ રા. સા. બોગીલાલ આગળ વાંચી જતા ને તેમની મુશ્કેલી ભાષામાં કે બાબતમાં જે સુધારો કરવો ઘટાડો હોય તે કરતા કમીટીમાં મંજૂર થયા પછી તે પાઠ હોય સાહેબ જાતે વાંચી જોતા ને તેમાં કંઈ ફેરફાર કરવા જેવું હોય તો તે પાઠ જનાવનારને જાતઘાતી વધારો ઘટાડો કરવો પડે તે કરીને તેની સાફ નકલ ઉતારવા બુક કમીટીના કારકુનને આપતા. દરરોજ અમારે એ પ્રમાણે સવારના દરથી તે પાઠના પહેરના પાંચ કમીટીમાં કરવું પડતું. ફક્ત પહેલી ચોપડી તૈયાર કરવાને મહીપતરામ અને હોય સાહેબ બેને અડી માસ કરતાં ઓછી મુદત લાગી ન હતી. એવી મતમજથી એ ચોપડી રચી છે કે બાવન અક્ષરો અ થી ફેર મુધી આવે ને તેની સાથે બારાખડી ને જોડાક્ષરની સમજ પણ આવી જાય; કે 'માનાં બાગકોને વણુમાળા શીખવાને જે નીરસ અમ પડે છે, તે ન લેવો પડે. એ વાત જ્ઞાનમાં રાખીને વાક્યો તથા શબ્દો ગોઠવ્યાં છે. વણુ, બારાખડી અને જોડાક્ષર શીખતાં નાનાં છોકરાંને ૩-૪ માસ લાગે છે, તે કદ દૂર કરી અર્થસહિત વાંચન શીખે તો તેથી બાગકોને આનંદ થાય, ને વળી આંખની સાથે અક્ષર પણ ફળવાય. એવી મતમજ એ પહેલી ચોપડીમાં રાખેલી હતી, પણ મૂળ ધારણા રાખનાર પુરુષની ધ્વજા ફળીજૂન થઈ નહિ...વાંચનમાળાના પાઠોની વહેંચણુ એવી રાખી હતી કે વિદ્યા સંબંધી તથા સાધારણ (સામાન્ય) જ્ઞાન સંબંધી પાઠો તૈયાર કરવાનું મને સોંપવામાં આવ્યું હતું. નીતિ સંબંધી ને જૂજોળ સંબંધી પાઠો રચવાનું કામ રા. સા. મહીપતરામને તથા વનરપતિ ને પ્રાણી સંબંધી પાઠો લખવાનું રા. સા. મયારામને, ઇતિહાસ સંબંધીના પાઠો રા. સા. પ્રાણુલાલ લખતા. ઇતિહાસના પાઠો અંગ્રેજીમાં જે. બી. પીલ સાહેબ તૈયાર કરતા...કવિતાના પાઠ રચવા સાફ કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈને બુક કમીટીમાં દાખલ કર્યા હતા. કયા વિષયપર કવિતા કરાવવી તે કામ રા. સા. મહીપતરામની મુનસફીપર છોડવામાં આવ્યું હતું, તથા બીજાં ગુજરાતી કવિતાનાં પુસ્તકોમાંથી યોગ્ય પાઠ તૈયાર કરવાનું કામ પણ રા. સા. મહીપતરામ જ કરતા. પ્રત્યેક પાઠ ત્યાર વખત વાંચવામાં આવતો. પ્રથમ બુક કમીટીમાં પ્રેસીડેન્ટની રજૂ વંચાય, પછી હોય સાહેબ વાંચે, તેમાંની કાંદેલી બાગીઓ સુધારી બીજી વખત બુક કમીટીમાં વંચાય, ને હોય સાહેબની મંજૂરી અંતે થાય ત્યારે તેની સાફ નકલ થાય. એવી રીતે એ કામ અમે જૂનથી અક્ટોબર આખર

તેમ છતાં આપણે નવાઈ પામીશું કે એમણે ‘વનરાજ ચાવડા’ ‘સિદ્ધરાજ જયસિંદ’ ‘માસુ વઢુની લગાઈ’ અને ‘લવાઈ સંમદ’ જેવા સ્વતંત્ર પુસ્તકો રચીને ગુજરાતી સાહિત્યને જુદા જુદા વિભાગમાં સમૃદ્ધ કર્યું હતું. ‘એકમર ચરિત્ર’ તો એમણે “બુદ્ધિ પ્રકાશ” માં કટકે કટકે લખીને પ્રસિદ્ધ કરેલું અને ‘ગ્રીસ દેગનો ઇતિહાસ’ પ્રથમ ડ્રેગવણી ખાતા માટે રિમથના ઇતિહાસની ન્હાની આદૃત્તિ પરથી લખેલો તે પાછળથી મોસા-ઈટીએ છપાવ્યો હતો. ‘દુર્ગારામ ચરિત્ર’ અને ‘કરસનદામ મૂળશ ચરિત્ર’ એ એ પુસ્તકો લખીને એમણે પોતાના ગુરુ પ્રત્યેનું અને મિત્ર પ્રત્યેનું ઝાણ અદા કર્યું હતું અને એ ચરિત્ર પ્રયો, કહેવાની જરૂર નથી કે એ સમયનું સમાજચિત્ર અવલોકવાને અન્ય સાધનોને અભાવે ખરેખર કિંમતી નિવડ્યા છે.

સંસાર સુધારાનો ઉપદેશ કરવાને બહાર પડ્યા ન હોય એમ એમના ઉપરોક્ત ધ્યેયમાં તેમણે પ્રસ્તુત અપ્રસ્તુત સ્થાને અનિષ્ટ સાંસારિક રિવાજોને ચર્ચ્યા છે. ‘માસુ વઢુની લગાઈ’ એક સુધારકની વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવેલી અને ‘લવાઈ સંમદ’માં પણ એમનો એજ સુધારાનો હેતુ જણાય છે. “સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન” માં થીયુત ડાણાભાઈ લખે છે, “દરેક ચાહુ રિવાજ અથવા મંદિરાને સુધારવા એ રા. સા મહીપતરામનો સ્વભાવ જ પડી ગયલો એટલે તે વખતે લજવાતી લવાઈઓમાં બિહતસપણું છે એમ મમજવા છતાં પણ લવાઈની મંદિરા જળવાઈ રહેવાની આત્મ એમને દેખાઈ. આથી એમણે તેમાંના વાધાભર્યા તત્વો દૂર કરવા અને પાત્રોને અસભ્ય ભાષા વાપરના છોડાવવાના પ્રયત્નો આદર્યા.”†

ટ્રેનિંગ કોલેજમાં રાત દિવસ ગુજરાતીમાંજ વ્યવહાર રાખવાનો હોમને એમનું મઘ લખાણ આપણે ધ્વિષ્ટીએ એવું જોમરાણું, અસરકારક અને સાહિત્યભર્યું તો નથી, એમ કહેવું જોઈએ. તેનું કારણ થીયુન નરસિંરાવે એમનું સંસ્કૃત જ્ઞાનનું અચ્છાન “સ્મરણ મુકુર”માં કેટલાક ઉદાહરણો આપીને બતાવ્યું છે તે હોય, અથવા તો દિ. બ. ઝવેરી જણાવે તેમ ‘લેખકની જેવું હોય તેવું જણાવી દેવાની ટેવ અને તેમના વ્યવહારોચિત વ્યક્તિત્વ જેવું તે મઘ પણ—અકલ્પનાત્મક અને નિરસ રહ્યું.” અને તેના પરિણામે નેમની લેખન શૈલીએ ‘એકમરખી જ જડસમતા ધારણ કરી’ હતી.†

+ ‘સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન’ પૃ. ૧૮૭ [ફૂટનોટ]

* જુઓ: ‘સ્મરણ મુકુર’ પૃ. ૪૩.

† જુઓ: ‘ગુજરાતી સાહિત્યના વડુ માર્ગસૂચક સ્તંભો’ પૃ. ૧૭૭.

આગળ વધ્યા એમ કહી ચકાય. ત્યાં સુધી ગુજરાતી શબ્દકોષ તૈયાર થાય નહિ ત્યાં સુધી એ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે નો નિર્ણય કરેલો એ એક કદિન કાર્ય રહેશે.

૪૮. પ્રસ્તુત વાચનમાળાનું કામ પુર થયે તેની પ્રત તપાસવા માટે ડૉ. ગ્રોસગોને મોકલી અપાઈ હતી. એ કાર્ય પસંદ પડ્યું છે, એવી મોંઘ સાથે એમણે કેટલીક કિંમતી સૂચનાઓ લખી મોકલી, તે જોડણીના નિયમાનુસાર વ્યવસ્થિત કરી, તેની સાથે નકલ રા. સા. ભોગીલાલને રાજકોટ મોકલી આપવામાં આવી હતી."

Orthographic

planning

of the Gujarati language

Completed in 1898

for the purpose of regulating the orthography

of the new Reading Series

by a Committee consisting

of Sahib Bhagat, Manabhadra,

Rao Sahib, Subhanlal Kumbhakar,

Mr. Mahipatram Rajwade,

Rao Bahadur Rajwade,

Mr. Mayadasi, Shrinathji,

Rao Sahib, Bhagat, Shrinathji,

under the direction of

Headmaster, N. H. S.

or Educational Dept. N. D.

આચારના મનાજના કાર્યનો દિગ્વિજય ભાર મહીપતરાને પૂર્ણ બળથી વહો; પણ તે પાંચ વર્ષ સુધીજ, ૧૮૯૧ ના મે માસમાં આ લક્ષ્યવર્તની સુધ-માળામાના મુખ્ય ગ્રહોમાંનો એક એ ગ્રહ પણ અસ્ત પામ્યો; 'અસ્ત થયો ગ્રહ આદિ જોયો પણ બીજો કામે,' એમ આશ્વાસન લક્ષ્યવરને લીધું. "†

છેલ્લે આપણે એમની મોસાઇટીની મેવા વિચારીએ. મોસાઇટીનું કાર્ય વેગવંતું અને વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે તે માટે એમણે મન ૧૮૬૫ ની સાતમા વાર્ષિક સામાન્ય મહામાં જે વિચાર દર્શાવ્યા હતા, તેની અગાડી નોંધ લેવામાં આવેલી છે. મોસાઇટીના કામકાજમાં તેઓ ખૂબ ગમ લેતા અને તેથી જ્યારે રાવબહાદુર ગોપાળરાવ મન ૧૮૭૭ માં થોડાક મામ માટે જાત્રાએ ગયા ત્યારે મેનેજીંગ કમિટીએ એનગરી એન્ટરીના આર્જ મહીપતરામને મોકલ્યા હતા. તે પછી ગોપાળરાવ અમદાવાદ છોડી જતા, મહીપતરામ એ પદે કાલમ થયા; અને મન ૧૮૯૧ ના મે માસમાં તેઓ કોલેગના ભોગ ચર્ચપદમાં, એ તેર વર્ષ દરમિયાન મોસાઇટીની એમણે એકનિષ્ઠાથી અને કર્તવ્ય બુદ્ધિથી, મનલ અને ખંતપૂર્વક, સુંદર અને મંગીન સેવા કરી હતી, એમ મોસાઇટીના એ સમયની સઘળા પ્રવૃત્તિના પ્રેમિનિડિગ્સ અને રીપોર્ટ્સ જોવાથી ખાતરી થાય છે.

આપણે ઉપર વિચારી ગયા છીએ કે તેઓ અનેક વ્યવસ્થાપના મોકાવવા રહેતા, તોપણ મોસાઇટી એમનું પ્રિય બાળક હતું, અને તેના કામકાજમાં તેઓ ધણો મમત વ્યક્ત કરતા. ઘણાખંડ પત્રવ્યવહારનું કાર્ય તેઓ જાતે કરતા; એટલુંજ નહિ પણ નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી ચેતા. મોસાઇટીનું કેમ શ્રેય થાય અને તેની પ્રવૃત્તિ શ્રેયસ્કર અને પ્રાણવાન નિવડે એવા ઉપાયો તેઓ યોજતા. માત્ર પુસ્તક પ્રકાશન પુરતી મ કુચિત દૃષ્ટિ તેમની ન હતી; પણ મુજરાતી સંસ્કૃતિ કેવી રીતે વિકસે અને વિસ્તરે, એ તેમની મુખ્ય નેમ હતી.

હંદર કમિટી સમક્ષ માધ્યામિક શિક્ષણ મંબધમાં મોસાઇટી તરફથી જે નિવેદન એમણે રજૂ કર્યું હતું તે, તેમજ મુમાર્થ યુનિવર્સિટીને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં માતૃભાષાને ગ્યાન આપવા જે અરજ મોકલી હતી, તેમાં, એમની નિર્ધારણ અને ઉંડો મમજણ જણાઈ આવે છે.

મર સમાજરાવ ગાયકવાડને, કચ્છના મહાગઢોથી ખેઝારને, લોડ ૨ વગેરેને માનપત્ર અર્પવામાં તેમજ દેસી છાત્રાઓ પરના બંધનો કાઢી

છે. ધણી ધણાએક શબ્દો એવા પણ છે કે તે હસ્ય તથા દીર્ઘ બંને રીતમાં લખાય છે. તેનું દ્વારણ એવું જણાય છે કે કેટલાએક વિદ્વાનોનું મત હસ્ય લખવાનું, અને કેટલાએકનું દીર્ઘ લખવાનું હશે, તેથી છેવટ તે બંને રીત કમુલ રાખવી પડશે.

હવે કીટી શબ્દ વિશે છેવટ એવો વિચાર ઉઠ્યો કે સંસ્કૃતમાં કીટ શબ્દ છે, તેના સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે નારી જાતિમાં. કીટી શબ્દ યાય. તે ઉપરથી અપભ્રંશ થઇને કીટી શબ્દ થયેલો જણાય છે. માટે અસલ શબ્દ ઉપર વિચાર રાખીને કીટી એ રીતે બંને અક્ષરો દીર્ઘ લખવા.

અસલ શબ્દ ઉપર નજર રાખવી, એ વિચાર પણ કેટલાએકને પસંદ પડ્યો નાહ, તોપણ છેવટ ધણાખરા શબ્દોનો દરાવ અસલ ઉપર નજર રાખીને કર્યો. માટે દશ, વીસ, ત્રીસ, ચાગીસ, પચાસ. એ રીતે લખવાનો દરાવ થયો. તેના અસલ શબ્દો એવા છે કે, દશ, વિંશતિ, ત્રિંશત, ચત્વારિંશત, પંચાશત. અનુસ્વાર ગયા તેને બંદે દીર્ઘ થયા. જ્યાંથી અનુસ્વાર અથવા વ્યંજન જાય, ત્યાં દીર્ઘ થવાનાં ઉદાહરણો આગળ શુદ્ધિપ્રકાશમાં ધણાં આપેલાં છે. પનો અપભ્રંશ સ યાય છે; જેમકે પોડસ તેના સોળ. પછિ તેના સાઠ. અને રાન એ અસલ શબ્દ ઉપર નજર રાખીએ તો 'શા' એમ લખવું પડે, પણ તે સૌની નજરમાં ઉતર્યું નહિ. માટે 'સો' એમ લખવાનો દરાવ રાખ્યો. ધરના કરા વિશે લખવાની તકરાર નિકળી. ત્યારે ક્રૂત એક જથ્થો સિવાય તે બધા વિદ્વાનોએ એવું મન આપ્યું કે 'કરો' એમ લખવું. ધણી વાર મુઠી તકરાર ચાલી, છેવટ બીજા દિવસ ઉપર વિચાર રાખ્યો. બીજે દિવસે રાવ સાહેબ મોહનલાલ રણડોદાસે કહ્યું કે, એતો આપણી ભૂત યર્ષ અને 'કરો' એમ તો કોઈ બોલવું નથી. માટે 'કરો' એમ લખવું ફીક છે. સાબાસ છે એ વિદ્વાનને કે મનમાં વાત ઉતર્યા પછી મમત બેઠ્યો નહીં. પછી સૌએ તે વાત કમુલ રાખી. અસલ શબ્દ ઉપર નજર રાખવાનું જોવાનું મન હતું તેઓએ પણ કહ્યું કે, કર એટલે હાથ ધરના બે હાથ તે કરા. પછી ચસમાં, ગુમાસ્તો અને તરેવાર. એ શબ્દો વિશે તકરાર ચાલી. જે વિદ્વાનો દારણી, અરબીનો વિશેષ અભ્યાસ દનો તેણે કહ્યું કે અગ્રવમાં ચસમા, ગુમાસ્તો, અને તરેવાર એ રીતે જ માટે તે તેમજ લખવા જોઈએ. બીજા કેટલાએકને તે વાત પસંદ પડી નહિ. બે જમ દિવસ મુઠી તેની તકરાર રહી હતી, છેવટ એવું થયું કે બીજા કેટલાએક શબ્દો સંસ્કૃત અથવા ઉપર નજર રાખવાની તમે ના

કાગળ નઈ સેક્ટરીએ હજુર કેપ્યુટી કલેક્ટરની ઓફિસમા જાતે જવાની જરૂર છે મુખ્ય ને કમા બ્યાજ કલાવવાને ચોપડી મોકલવીજ જોઈએ. ક પ્રેસમાથી બુદ્ધિપ્રકાશનો ફરમો લખને મુદરાવાને ઉભો છે. ધો.શ સન્કારના પુસ્તકનો ફરમો મુદ્રાગત વેદનો મત્ર ધુવવાડા ભરલો છે તે ખામતની શકા નિનાજી કરા પુસ્તકની જરૂર છે, અને પ્રેસમા કામ ચાલુ છે માને શિખામણનો ફરમો કાલનો આનીને પડ્યો છે વિધના વપનના પુસ્તકની ખમત જાવને જાણનામા ગીમુમીવાને મોકલો છે શીસના ઇતિદામનુ આગળ મેટા જેઇએ ડીએ પચુ તે ગ સા માધવ્યાલખાઇને ત્યા છે ૧૮-૦૦ રૂપિયાની નોગે મગનભાઈ શેઠની દુકાનેથી લઈ આનનાની છે પણ સેક્ટરીના જરા મિનાય સીપાઇને આપજો નહિ ગ શ કરપ્રસાદ દેશાર્જીના ૧૦) રૂપિયા ભરવાને તેમના મુનીમ સોસાઈટીમા ગેમ છે. મરોજા મેમ્બર આને સિદ્ધપુત્રની નિશાગતા મહેતાજીએને બુદ્ધિપ્રકાશ આજની ટપાનમા રસાના કરનાના છે રા. નમીનદાસે જાવ કરાપતી ચોપડી મગાવી છે તે આજો, તેમનો માણસ નીચી લખને લેવા આવ્યો છે, રા પ્રશવનાલ કવિ જાવુ અને પ્રાણેનિદ મહેતાજી પોતાની ચોપડીયોને માટે મદદ માગે છે, તેમના પુત્રકાના અમધમા રિયાત કરનાનો છે વેણનારે આજની ટપાનમા મેમ્બરશીમા વેચાતા પુસ્તકનુ નીચ માગ્યુ છે મુખ્યથી ૫૫ છે જે અમાગ પુસ્તક વેચના રાખશે કમીગીએ કરના દરાવ પ્રમાણે જે શુદ્ધ થોને પુસ્ત આપ્યા ૭ અને આપનાના છે તેમને ખમત આપનાના પત્રો લખનાના છે સોમાઈગીની ચોપડીયો તપામની જોઈએ, ની ખપી, તલુ બજેટ કરનાનો વખત થયો કે વગેરે '

અને તેમની પામેથી કામ લેગમા મહીપનરામભાઈ જેટના ગ્રીણ તેમના ચિનટનાગા હતા તેનો એક દાખતા આપીશુ અતુ સિરસ્તા મુખ્ય આમિ મેક્ટરીએ ઉનાગામા અના ની આમીમ કરા એમ ની પાસે પરવાનગી માગેની તે ત પગ એમજો નીચે પ્રમાણે એવા નખી મોકલ્યો હતો—

' એ જિગલ નાક વાંથી વાલે છે તે બધ કરવા ચાહતો નથી, તથાનિ અને એમ રાગે છે - ચોપડી વેચાતી લેવા આનનારો એ રમત અગુણ નહિ પત્રો હતો ચેટમા ચોપડી વેચનાના દુકાન માટે જે નેઓ ગેલ મદી કરના નહિ એ ગેથી ઘગળી ઓડી થાવ માટે વેચાણ ૫૫ ૫ થી નક્કી મગુ જે આ ધાગુ ખમી છે નહિ ?

નહોં પણ 'નહોતું' લખવું. તુરત નહોં પણ તરત લખવું. આંહોં નહોં પણ 'અહોં' લખવું. એવો દરાવ થયો. હવે સંસ્કૃત શબ્દોમાં કેટલાએક હંસ્ય અને કેટલાએક દીર્ઘ લખવા. તે નીચે પ્રમાણે:

પ્રીતિ, રીતિ, નીતિ, ગતિ, રવિ, કવિ, આકૃતિ, પૃથ્વી, નદી, નારી, સ્ત્રી, લક્ષ્મી, બુદ્ધિ, વાણી, ગ્રાણી, ઇત્યાદિ ઘણા શબ્દો યાદ રાખવાની જરૂર પડશે. ફક્ત વાંચતાં લખતાં શિખીને નિબંધ લખવાની આશા રાખે તે નિષ્ફળ થશે એવું થયું. સાત ચોપડિયોમાં જોટલા તકરારી શબ્દો આવ્યા, તેનો કોરા લખીને તે મેંબરાએ સહીઓ કરી. અને તેની એક એક નકલ કરાવીને તે દર એક મેંબરને આપવાનો દરાવ થયો. દર એક જથ્થાના મનમાં 'એટલું તો રહ્યું ખરૂં કે તમામ શબ્દોનો મારી મરજી પ્રમાણે લખવાનો દરાવ થયો નહોં. તોપણ લખવાની રીત એક મુકરર થઈ તેથી સૌને સતોષ થયો. એ કોરાની નકલ અમારી પાસે આવી હતી પણ તે ખોવાઈ છે, માટે મેહેર-ખાન એન્સુફેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ તરફથી ફરી નકલ 'મળવા અમે રીપોર્ટ' કર્યો છે, તે મળ્યા પછી તેમાંના યાદ રાખવા લાયક શબ્દો બુદ્ધિ-પ્રકાશમાં થોડે થોડે પ્રગટ કરીશું. અમારી સોસાયટીને મદદ આપનારા કોઈ એક વિદ્વાન એવી તકરાર લે છે કે સ્ત્રિયો એ રીતે ગુજરાતીમાં હિચ્ચાર થાય છે, તથા એજ રીતે સંસ્કૃતમાં શુદ્ધ લખાય છે, તેમ છતાં સ્ત્રીઓ લખવું તે અમને પસંદ નથી, તથા નાદ શુદ્ધ સંસ્કૃત છતાં નહોં લખવું તે પણ ઠીક નથી.

તે ખરૂં તોપણ જ્યાં સુધી બીજો દરાવ થાય નહોં ત્યાં સુધી મી. હોપ સાહેબના દરાવ પ્રમાણે લખવાની એકજ રીત રહે તો ઘણું સારૂં; એવો અમારો વિચાર છે. કવિતામાં લખનારની મરજી મુજબ લખે એવો દરાવ રાખેલો છે.

જેમ ગુજરાતીમાં માઈ, મહાઈ, મ્હાઈ, એ રીતે જુદી જુદી તરેહથી કેટલાએક લખે છે, તેમજ સંસ્કૃતમાં પણ ઘણા શબ્દો જુદી જુદી તરેહથી લખાય છે. જેમકે નાગીએરના જાડને નારિકેલ, નારિકેર, નારિકેલી નારિકેલિ એમ લખે છે. જેવટ ક્રેશ કરનારાઓએ, એ તમામ રીતો ઠપ્પુત રાખી છે એટલુંજ નહોં પણ કેટલાએક શબ્દો એક જાતમાં, જે જાતિમાં અથવા ત્રણે જાતિમાં લખાય છે. તેમજ હિંદી ભાષામાં ઘણું એક શબ્દ બે ત્રણ રીતે લખાતા આવ્યા છે. પણ ગુજરાતી ભાષા સુધારવા મદાનારાઓનો

૧. મેહેતાજી દુર્ગારામ મંજારામ. ૨. કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર.
૩. કવિ દક્ષપતરામ પ્રભાલાલ. ૪. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ.

એમાંના પહેલા બે ગૃહસ્થો સ્વતંત્ર છે અને સ્વદેશના લાભને અર્થે જ એમણે તસદી લીધી છે. એઓની જોડે ખૂબ વિચાર કરી એમના અનુ-મતથી નીચેના દેરાવ કર્યા.

૧. શબ્દના સાધારણ ઉચ્ચારમાં મૂળ શબ્દ જોડે થોડાજ ફેર હોય તો તેને મૂળ પ્રમાણે લખવો; જેમ “દાસી” ને બદલે “દાસી” ‘પરમાણે’ ને બદલે ‘પ્રમાણે’. ‘મારગ’ ને બદલે ‘માર્ગ’, ‘વના’ ને બદલે ‘વિના’.

૨. અસલ અને ચાલતા ઉચ્ચારમાં ઘણા ફેર હોય, તો ચાલતા ઉચ્ચાર પ્રમાણે શબ્દ લખવા. જેમ ‘માર્ગશિર્ષ’ ને બદલે ‘માગશર’, ‘ક્ષેત્ર’ ને બદલે ‘ખેતર’ ‘ગૃહ’ ને બદલે ‘ઘર’.

૩. શુદ્ધ સંસ્કૃત કે ફારસી શબ્દ આવે તો તેને અસલ પ્રમાણે લખવા જેમકે ‘સુદ્ધમદરાંક’ ‘દુરબીન’.

૪. ગુજરાતી શબ્દો ગુજરાતના ઘણા ભાગોમાં જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા.

૫. એકજ અર્થના છેક જૂદા જૂદા શબ્દો ગુજરાતના જૂદા જૂદા ભાગમાં બોલતા હોય તો તે બધા રાખવા; જેમ ‘આબલું’ (પહોંચલું), ‘પેડું’ (પૈ), ‘ગોતલું’ (શોધલું), ‘ઝોલું’ (પેલું), ‘નોખું’ (જૂડું).

૬. સંસ્કૃત તથા હિંદી ધાતુ પરથી ક્રિયાપદ અને તેની જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખવી, જેમ કહેવું, સહેવું, રહેવું. ઇત્યાદી.

૭. ઇકારાંત શબ્દને સ્વર પ્રત્યય આવે ત્યારે ઈંદીર્ધ રાખીને તે સ્વર લખવો. જેમ ‘નદીઓ’ પણ ઋસ્વ ઈં કરીને ય ઉમેરે તોએ ચાલે; જેમ ‘નદી’, ‘નદિયો’; ‘છોડો’ ‘છોડિયો’, ઉકારાંત શબ્દને સ્વર પ્રત્યય આવે ત્યારે ઉ જ રાખવું, જૂ, જૂઓ; લોંચુ, લોંચુઓ; ઇત્યાદી.

૮. કાંચુ, રાણું વાંચવું વગેરે શબ્દોમાં નાન્યતર જાતિ જણાવનારો જે સ્વર તે અનુસ્વરવાળો ઋસ્વ ઉકાર છે; અને અંત્યાક્ષરી ઉ પણ ઋસ્વ લખવો. જૂ, લ, વગેરે ઉકારાંત એકાક્ષરી શબ્દોમાં અંત્યસ્વર દીર્ધ છે, એ અક્ષરના શબ્દોમાં ઉકાર ષ્ઠીને અક્ષર ઋસ્વ હોય તો તે ઉકારં દીર્ધ

“ મહંમ ગવમાહેન મહીપતરામ રૂપરામે ૧૮૭૭ ની માવથી ઘણી લાખી મુદત સુધી ઓનરરી મેકેટરી તરીકે સોસાયટીની ઘણી આરી સેવા બજાવી છે. સોસાયટી જે હાય આટલી ઉન્નતિએ પહોંચી છે, તે તેમનેજ લીધે છે. તેથી હું ધારૂ છું કે મોસાયટી તરફથી તેમનું કંઈક સ્મારક ચલું જોઈએ. એ પ્રમાણે આગાહી મોસાયટી તરફથી થયેલ છે. તેથી હું એની દરખાસ્ત કરૂં છું, કે ‘ગવ માહેન મહીપતરામ રૂપરામના સ્મારક માટે રૂ. ૧૨૦૦) ઇલાવવા કાઢવા; અને તેમાથી એક ઓલિવ પેન્ટિંગ તમની તૈયાર કરાવી હિમાલાય ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં મૂકવી, અને બાકીના રૂપિયાના બાજમાથી દર વર્ષે જે રૂપાના ચાદ (મેડલ) કરાવવા, અને તેમાનો એક ચાદ અમદાવાદ ગેવ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં મૌથી ગ્રાંથા વર્ગની પરીક્ષામાં સૌથી ઉપર નંબરે શુજરાતી બાયા શાનમાં પાસ થનારને આપવો, તથા ટ્રેનિંગ કોલેજમાં મૌથી ગ્રાંથા વર્ગમાં મૌથી ઉપર નંબરે શિક્ષણ પદ્ધતિમાં પાસ થનારને આપવો. ”*

સન ૧૮૯૫ માં સ્વર્ગસ્થની જામી હિમાલાય ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં મૂકવાને એક જાહેર સમાજના એ પુરતકાલેના મધ્યમ દ્વારા અમદાવાદના શ્રી નરહર મી. મેકાકંથના પ્રમુખપદે ચલે હતો. અને એમના સ્મરણાર્થે પ્રજા તરફથી જાહેર ઉવરાણું થયું હતું તેમાથી મહીપતરામ રૂપરામ અનાયાસમની સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી. એ આશ્રમ આજે શુજરાતમાં પહેલે નંબરે છે તેમ હજારો અનાથ બાળક અને વિધવાઓને આશ્રય અને મદાયતા આપીને તેમના શ્રવન નુખી કરે જાય છે, તે નિહાળીને સ્વર્ગસ્થનો આત્મા ખરેખર સંતુષ્ટ થનો હશે.

* જુઓ સુ. ન. સોસાયટીના સન ૧૮૬૧ નો વાર્ષિક રીપોર્ટ, પૃ. ૧૨

* જુઓ “ જીવિપ્રગટા, ” સન ૧૮૬૬, પૃ. ૨૬.

દોષ વાચનમાળાનું કામ પૂર્ણ ન થયું એટલામાં તો ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન મી. હાવર્ડની માગણીથી કવિ દલપતરામને “ શેહેર મુધરાઈ ” પર એક નિબંધ લખી આપ્યો હતો; અને એમના આ અને અન્ય કાર્યોથી પ્રસન્ન થઈ, તેની કદર તરીકે, કવિથી દલપતરામને કેળવણી ખાતાએ સન ૧૮૬૦ માં અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાં અને સન ૧૮૬૧ માં ટ્રેનિંગ કોલેજમાં એકેક કક્ષાકે કવિતા શિખવવાની પરવાનગી આપી; એ રીતે રૂ. ૫૦) ની માસિક આવકે કરી આપી.

શુજરાતી કાવ્યદોહન

તદુપરાંત મે. હાવર્ડ સાહેબે શુજરાતી કાવ્યદોહનનું પહેલું પુસ્તક સંપાદન કરવાનું કામ તેમને સોંપીને કહ્યું કે “ જો તે પુસ્તક સારું થશે તો ડાયરેક્ટર સાહેબ રૂ. ૫૦૦) ઇનામના આપશે; ” અને સદરહુ કાર્ય માટે સોસાયટીની મેનેજિંગ કમિટીની અનુમતિ મેળવીને એમને એવી સવડ કરી આપવામાં આવી હતી કે, તેઓએ પુસ્તક સોસાયટીની નોકરીના વખતમાં રમે, એટલુંજ નહિ પણ લખવા વાંચવાને વાસ્તે કારકુન રાખવા વગેરેનું જે ખર્ચ થાય તે સરકાર આપશે. *

ખૂબ પરિશ્રમ લઈ તેમણે નવ માસમાં તે પુસ્તક તૈયાર કરીને મે. ડાયરેક્ટર સાહેબને સોંપી દીધું અને તે એટલું બધું લોકપ્રિય નિવડ્યું કે જુજ સમયમાં તેની બે આવૃત્તિઓ નિકળી, ૩૦૦૦ પ્રતો ખપી ગઈ; એથી ખુશ થઈ મે. હાવર્ડ સાહેબે તેનું બીજું પુસ્તક રૂ. ૧૦૦૦ નું પારિતાપિક આપીને કવિથી પાસે રચાવ્યું હતું.

આપણા પ્રાચીન કાવ્ય સાહિત્યનો પરિચય કરાવતું આ પહેલવહેલું પુસ્તક હતું; પ્રથમ ભાગ, ત્રણ ખંડમાં વહેંચાયેલો હતો અને ત્રણ ખંડોનું એક પુસ્તક સન ૧૮૭૬ માં થયું. જુના કાવ્યદોહનનાં પુસ્તકો છપાવવાનો હક્ક સરકારે સોસાયટીને સોંપ્યો તે પછી તરતજ તે બહાર પડ્યું હતું. એ જ વર્ષના સપ્ટેમ્બરના અંકના પુંઠાપર કાવ્યદોહનનો સ્વીકાર કરતાં લખેલું છે કે “ કાવ્યદોહનનું પહેલું પુસ્તક જેમાં ત્રણ ભાગ છે તે, કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેની એક નકલ બેટ દાખલ અમને પહોંચી છે. ” x

* જુઓ ‘ બુદ્ધિપ્રકાશ, ’ સન ૧૮૭૮; પૃ. ૧૪૮.

x ‘ બુદ્ધિપ્રકાશ, ’ સન ૧૮૭૬; પૃ. ૧૯૩.

પાતાની હારે એક બાહ્ય લીધો હતો, તેના ખર્ચને સાર સર, ખરસેદજી
જમસેદજી, શેઠ જગન્નાથ શંકર શેઠ, શેઠ મંગળદાસ ન્યુભાષ, શેઠ નસરવાનજી
ખરસેદજી કામાજી, દાકતર લાલિ દાજી વગેરે મુખ્યમુખીના કેટલાંએક સખી
ગૃહસ્થોએ મદદ કરી હતી. ઈલાકામાં રહ્યા એ વખતમાં એમને ત્યાંના
મુખ્ય શહેરા, ને સારામા માસ અને ડાલામાં ડાલા - પુરોમાના ધણાકે
સાથે સમાગમ થયો. હવડા એઓ જે કહેશે તે ઉપર તમાર પ્રાન, પોહો-
આકાને, વધારે કહેવાની જરૂર નથી.

બીજી એક બાબત ઉપર હું ચોક્કસ બોલીશ. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ
ભાગમાંના હિંચી રાતિના, બ્રહ્મણોમાંથી રાવ સાહેબ મહિપતરામજી સ્વધર્મ
પાળીને પહેલા પ્રિયાપત, જઈ આવ્યા. એથી આગ્રહ અને હિંમતના મોટા
સદગુણો એમનામાં છે એવું મારી નજરમાં આવે છે.

રાતિ ભેદથી ઉત્પન્ન થતા વિચારો અને વહેમો, કાંઈ નવી વાત
પછી ભરતે ગમે તેવી સારી હોય તો પણ તે કરનાર, ઉપર આ દેશના
અસાની લોક તેમાં સજાથી વધારે પોતાની નાતના આદર્શો, કેવા દેવ
કરે છે, તેવું અપમાન કરે છે, ને તેવું દુષ્ટ દે છે, એ સર્વને ધ્યાનમાં
લાવિયે છીએ ત્યારે, આ દેશનું કલ્યાણ અને સુધારાના ઇચ્છનાર મિત્રોને
એમના પરાક્રમથી અતિ સતોષ થયા વગર રહેશેજ નહિ. લાઘવ મહિપતરામ
આજ પધાર્યા ત્યારે મુખ્યમુખી હિંચી પદવીના અને દેશહિત ઇચ્છનારા
સખી વરણના પુરોએ એમને ધણુ આદરમાન આપ્યું તેમજ સુત
અને નડીઆદમાં મારા વિચારના માણસોએ આપ્યું. ને તેથી, એમણે
કહેલા કામને મજબૂત કર્યું. એ મજબૂરીઆત ઇચ્છ પ્રાપ્તિના કે ધણાજ મુખ્ય
દેશે તેઓજ નહિ આપે, બીજા સર્વે આપશે એમ હું ધાર છું. હું આશા
ગણું છું કે જેવું મારા દીવનુ આદરમાન એમને બીજા શહેરોમાં મળ્યું છે,
તેવુંજ આ શહેરમાંથી પણ મળશે. સુધારામની ઇમારતને સાર પાવો બોલ-
નાર માફક એ લાઘવ એ માનને કેવળ યોગ્ય છે. એમની જેડે વિલાપતી
દેશો બેએથી આ દેશના ગૃહસ્થોના મન ઉપર જે અસર થશે, તે વાતો
તેમના જાણવામાં આવશે તેથીજ દેશી લોકના ઉત્તમ બ્રહ્મણો, બ્રહ્મ
પદશે, બે બેરાવર થશે.

૧. પછી રાવસાહેબ મહિપતરામજીએ પોતાની મુસાફરીનો હિવાલ
બીજાને ક્રોડ સમજાવ્યું અને વસા ઉપર જે એવી જરૂરને દેહનિકલાક સુધી
અંગ્રેજીમાં અને ગુજરાતીમાં કહી સંભળાવ્યો તે માટે બ્રહ્મણે

ગુણી શકાય. કવિ દશપતરામે તેને “ કાવ્યદોહન ” નામ આપ્યું છે. મારા મત પ્રમાણે આ નામ ઘણું શોભતું છે.

૩. પ્રતાપના, અનુક્રમણિકા, તથા કાણ્ય શબ્દના કોશ મુદ્દા, કાથે સખાએશાં કાવ્યદોહનનાં ૫૦૦ પૃષ્ઠ થયાં છે. ત્યારે તે છપાશે ત્યારે તેનાં મરાઠી નવનીતનાં પૃષ્ઠ જેવાં ૪૦૦ થશે. એના ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. તે પ્રત્યેક સંપૂર્ણ છે. તેની અનુક્રમણિકા કાળના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવી છે.

૪. ૧૦૬ કવિયોનાં પુસ્તક જાળ્યા પ્રમાણે છતમાં છે. તેમાંની સરસ ઉપયોગી કવિતા લેવામાં આવી છે. તે કવિયોનાં નામની ટીપ સાથે તેમની જન્મજૂમિ, રહેવાસ અને તેમને લગતી બીજી કેટલીક ખિના મળી શકી, તે આ કાવ્યદોહનમાં દર્શાવેલું છે. આજગ કોઈ સમય ઉપર અને આ કવિયોનાં નામની સંપૂર્ણ ટીપ આપવાની આશા રાખીએ છિયે, પણ હવેનાં જેટલાં નામની ટીપ આપી છે તેટલી તૈયાર કરતાં ઘણી મહેનત પડી છે.

૫. આ ટીપમાં પ્રથમ નામ કાઠીઆવાડમાં જૂનાગઢના નામર ધ્રાત્વણ નગસિંહ મહેતાનું છે. તે પંદરમા સૈકામાં થયા. તે ગુજરાતી કાવ્યને પિતા નહિ હશે તો, જેટલા કવિયોના અંથ હવાત છે, તેમાંનો જૂનામાં જૂનો કવિ છે, એટલું તો સહુ કોઈ માન્ય કરે છે. તેણે કૃષ્ણનાં વખાણ વિષેનું સારમાળા નામનું મુખ્ય પુસ્તક શુદ્ધ ગુજરાતીમાં રચેલું છે; તેમાં સંસ્કૃત શબ્દ ઝાઝા નથી. તે સંવત ૧૫૧૨ અથવા સન ૧૪૫૬ માં રચાયું હતું. આ કાવ્ય કદાપિ સર્વોપરી નહિ હશે, તો પણ ઘણુંજ લોકપ્રિય છે, અને ગુજરાતી સ્ત્રીઓને તે ખુબ વાહાલું લાગે છે.

૬. તેના પછી ટુળશીલસ, દેવીલસ, વિષ્ણુલસ, શિવાનંદ અને શિવલસનાં નામ ટીપમાં આવે છે. તેમના અંથમાં સન ૧૫૫૮, ૧૫૬૨, ૧૫૬૮, ૧૬૦૧ અને ૧૬૧૭ નાં વર્ષ દીઠામાં આવે છે. કવિયોના અંથમાં મારા ધાર્પા કરતાં થોડા સંસ્કૃત શબ્દ લાળવામાં આવ્યા; અને મને લાગે છે કે, ઉરદુ શબ્દ તો એકે નથી. વિષ્ણુલસના મુખ્ય અંથ સંસ્કૃત રામાયણ અને મહાભારતનાં ગુજરાતી ભાષાંતર છે.

૭. ત્યારપછી પ્રેમાનંદ ભટ, સામળભટ, વલ્લભભટ, અને પ્રીતમદાસ થયા. તેમની ભાષાની શુદ્ધતા તથા તેમણે ઘણાં પુસ્તક રચ્યાં છે, એ એક વાતથી, તેઓ ગુજરાતના કવિયોમાં નામાંકિત ગણાયલા છે. તેઓ સન ૧૬૭૭, ૧૭૨૫, ૧૭૩૪, અને ૧૭૮૨ માં થયા.

આ દેશમાં જેમ આપણે વહાણથી મુસાફરી કરતી વેળા ખાવાનું ને પાણી જોડે લઈ જઈએ છીએ, તેજ પ્રમાણે 'મેં' કર્યું હતું. આપણા વહાણો જે કિનારાના જંદોમાં ફરે છે તે ધણીજ માઠી હાલતમાં છે, તેમાં ઉતારના સુખને સાર કંઈ સંભાળ લેતા નથી. વિલાયત જનારાં વહાણોમાં તેમ નથી. તેમાં ઉતાર્યાને ઝેટકું સુખ અપાવ તેટલું આપે છે. કેટલાક માણસને દરીઆમાં આગળોટના દોલવાથી દુઃખ થાય છે, તેમ તે થતું નથી. મારી જોડે બ્રાહ્મણ હતો તે એથી જરા હેરાન થયો. મુંબઈ મુક્યા પછી આઠ દહાડે અમો એકન પોહોંઆ. એકનમાં થોડુંજ જોવાનું છે. ઉજક હુંગરે બધે જોવામાં આવે છે. એ જગ્યામાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય છે, ને બ્રાહ્મણ વગેરે હિંદુઓ ત્યાં જાય છે. અહીં મારી આગળોટ સાંજ સુધી રહી. રાતના અમો રાતા સમુદ્રમાં પેઠા, ને સાતમે દિવસે સુવેજ ઉપર ઉતર્યાં. ઉતરતાં વારનેજ આગળાડીમાં ચડ્યા, ને છ કલાક નહિ થયા એટલામાં દેરા શહેરમાં પોહોંઆ. એ શહેર આ દેશના શહેરોને મળતું છે. સ્તા સાંકડા ને ધૂળથી ભરેલા. કેટલાક મોઢા રોળ છે. તેમાં ત્યાંના માછ પાદશાહ મદમદઅલીએ બંધાવ્યો છે તે ધણીજ સુંદર અને મોટો છે. આરસ અને મુનાથી ઘણીજ શોભતો થયો છે. દેરાથી બીજી મંજળ સિકંદ્રિયામાં થાય છે. ત્યાંના પાદશાહને નવો મેહેલ મેં જોયો ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે, આટલે સુધી આવ્યાની મારી મેહેનત સફળ થઈ, પણ પેરીશના મેહેલો આગળ એ કંઈ નથી. એ મને પાછળથી પેરીશ ગયો ત્યારે માલમ પડ્યું. સિકંદ્રિયાના ધરાની તરફ પુરોપના ધરાને મળતી છે. અહીંથી અમે બીજી આગળોટમાં પેઠા, ને એથે દિવસે માલટા પોહોંઆ. અહીં આગળોટ કોઈક તથા મીઠું પાણી લેવા છ સાત કલાક ઉભી રહે છે. તે વારે ઉતાર્યા તે જોટ જોવા જાય છે. માલટાથી ચાર દહાડે અમે શુબ્રાહ્મર પોહોંઆ. અહીં થોડા કલાક રહીને વહાણ ઉપડ્યું, તે ઉતર આટલાન્ડીક મહાસાગરમાં પેઠું. સ્પેનને કાંઠે કાંઠે આગળોટ ચાલતી હતી. એક જે વાર પવનનું જોર પણ વધ્યું હતું. આકમે દિવસે અમે સાર્વિધામ્પટન પોહોંઆ. દુનિયામાં જે સુવર્ણી મોટું વહાણ આજ સુધીમાં બંધાયું છે, તે મેં અહીં જોયું. એનું નામ 'ગ્રેટ ઇસ્ટરન' છે. એ એવડું મોટું છે કે, જે બુમિયા વગર માહે ફરવા ગયા હોયએ તો બૂધા પડીયે. આ મહાનને તેમાં મેલીયે તો એના એક ખુણામાં માર્છ રહે. એના તુલક ઉપર એક છોડથી બીજે છોડ ખગર મોકલવાને તાર થયો છે.

ગણી શકાય. કવિ દશપતશ્ચમે તેને “ કાવ્યદોહન ” નામ આપ્યું છે. મારા મત પ્રમાણે આ નામ ધણું શોભતું છે.

૩. પ્રતાપના, અનુક્રમણિકા, તથા કદંબ સમ્મદના કોશ મુદ્દાં, દાથે સખાએનાં કાવ્યદોહનનાં ૫૦૦ પૃષ્ઠ થયાં છે. ત્યારે તે છપારો ત્યારે તેનાં મરાઠી નવનીતનાં ૫૫ નેવડાં ૪૦૦ થશે. એના ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. તે પ્રત્યેક સંપૂર્ણ છે. તેની અનુક્રમણિકા કાળના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવી છે.

૪. ૧૦૬ કવિયોનાં પુસ્તક ભવ્યા પ્રમાણે હતમાં છે. તેમાંની સરસ ઉપયોગી કવિતા લેવામાં આવી છે. તે કવિયોનાં નામની ટીપ સાથે તેમની જન્મભૂમિ, રહેવાસ અને તેમને લગતી બીજી કેટલીક ગિના મળી શકી, તે આ કાવ્યદોહનમાં દર્શાવેલું છે. આગળ કોઈ સમય ઉપર અમે આ કવિયોનાં નામની સંપૂર્ણ ટીપ આપવાની આશા રાખીએ છિયે, પણ હવેનાં જેટલાં નામની ટીપ આપી છે તેટલી તૈયાર કરતાં ઘણી મહેનત પડી છે.

૫. આ ટીપમાં પ્રથમ નામ કાઠીઆવાડમાં જૂનાગઢના નાગર બ્રાહ્મણ નરસિંહ મહેતાનું છે. તે પંદરમા સૈકામાં થયા. તે ગુજરાતી કાવ્યનો પિતા નહિ હશે તો, જેટલા કવિયોના અંથ હયાત છે, તેમાંના જૂનામાં જૂનો કવિ છે, એટલું તો સહુ કોઈ માન્ય કરે છે. તેણે કૃષ્ણનાં વખાણ વિશેનું દારમાળા નામનું મુખ્ય પુસ્તક શુદ્ધ ગુજરાતીમાં રચેલું છે; તેમાં સંસ્કૃત શબ્દ ઝાઝા નથી. તે સંવત ૧૫૧૨ અથવા સન ૧૪૫૬ માં રચાયું હતું. આ કાવ્ય કદાપિ સર્વોપરી નહિ હશે, તો પણ ધણુંજ લોકપ્રિય છે, અને ગુજરાતી સ્ત્રીઓને તે બહુ વાહાલું લાગે છે.

૬. તેના પછી તુળશીલાસ, દેવીદાસ, વિષ્ણુદાસ, શિયાનંદ અને શિવદાસનાં નામ ટીપમાં આવે છે. તેમના અંથમાં સન ૧૫૫૮, ૧૫૬૨, ૧૫૯૮, ૧૬૦૧ અને ૧૬૧૭નાં વર્ષ દીઠામાં આવે છે. કવિયોના અંથમાં મારા ધાર્યો કરતાં થોડા સંસ્કૃત શબ્દ ભાળવામાં આવ્યા; અને મને લાગે છે કે, ઉરદુ શબ્દ તો એકે નથી. વિષ્ણુદાસના મુખ્ય અંથ સંસ્કૃત રામાયણ અને મહાભારતનાં ગુજરાતી ભાષાંતર છે.

૭. ત્યારપછી પ્રેમાનંદ લટ, સામળલટ, વલ્લભલટ, અને પ્રીતમદાસ થયા. તેમની ભાવાની શુદ્ધતા તથા તેમણે ઘણાં પુસ્તક રચ્યાં છે, એ બેહુ વાતથી, તેઓ ગુજરાતના કવિયોમાં નામાંકિત ગણાયલા છે. તેઓ સન ૧૬૭૭, ૧૭૨૫, ૧૭૩૪, અને ૧૭૮૨ માં થયા.

હિય તો મોરી સકિત નથી. ત્યાં ટવર નોમેઃ એક જુનો કિલ્લો છે તેમા અ શ્રેષ્ઠ ઇતિહાસના વાચનાગ્ને કેટલીક મનોર્થક વસ્તુઓના ઠેકાણુ જોવામાં આવે છે. ત્યાં મેં રાણીજીના મુગર્ગ, હીરાના હારિ વગેરે શણગાર જોયા. એની કિંમત કરીએ તો કરોડો અપિયાની થાય. એકાદીનુર (એટલે તેજનો પરિવત) નામે પ્રખ્યાત હાંગિ મેં ત્યાં જોયો. એ હીરા મોટી સોપારી જેવડો છે તેથી મોટો છે. એ હીંગ અસય આપણા દેશનો છે. એવા હીરા કરતાં વધારે વખાણુવા જોગ ને આશ્ચર્ય પમાડે તેવી ચીજો લડનમાં છે તે જોવાને જોનાથી ખની રામે તેમણે જબુ જોઇએ. વસ્તુઓ ને મકાનો કેરેતા ત્યાંના માણુઓ અને તેમની રીતભાત અને રચનાવનુ જ્ઞાન મેળવવાની વધારે જરૂર છે, ને તેથી વધારે લોભ છે. આપણા લોક અને ત્યાંના લોક વચ્ચે જે મોટો તફાવત છે તે જોઇને અવદેશનુ હિત ધ્યેનાગની આખોમા આંસુ આવેજો. માણુસ રાજ્દનો અર્થ ત્યાજ સમજાય છે. આપણને માણુમનો આકાર અને મુદ્દિ છે પણ માણુસના ઉત્તમ લક્ષણોમાના થોડાજ અપિ-ણામા છે એવુ ત્યાંની પ્રજાને આપણા લોકો સાથે સગખાવી જોતાં દુરત માયમ પડે છે મારી પછી ખોતર નિશા છે તે જાણી લગી આપણે દુનિ-યાની ખીજ પ્રેમજોથી વેગળા રહીશું ત્યાં લગી આપણા દેશની સ્થિતિ સારી થવાની નથી, એટલુજ નહિ પણ ઉનડી ખગડી જશે વખતની તગામથી હુ વધારે કહી શકતો નથી.

નગરશેઠ પ્રેમાલાલનું લાપણુ.

ત્યારપછી નગરશેઠ પ્રેમાલાલએ કિલા થપ્પનિ કહ્યું કે લાઈ મહિપતરામ વિધાયતની મહામોટી મુસાફરી ખમલગ એક વરસ સુધીની કરી આપ્યા તે વિષેનુ લાપણુ તેઓએ આ વખત આ સભાની આગળ તસદી લેઇને આપણને સભાગાંઠુ વાગે આપણે તેમને યાનાશી આપવી જોઈએ, ને ઉપકાર માનવો જોઈએ એજ મહીપતરામે વિધાયત જેવામા પહેવેથી હિંમત ધાલીને રત્નો ખુજો કર્યો છે, તેથી કરીને હવે જીમ આપણા લોખને જવાને ધીણ હિંમત આવશે, ને જાણુ છું એ દેવે જરૂર લોકો જવાને ઉમેદવાર થશે લાઈ મહિપતરામ મોતાને અરથેજા ગયા હતા એમ નથી આપણા દેશમા વિદ્યાભ્યાસ વગેરેનો મુધારો કરવા સાડા તથા ખીજ પ્રેટલાક પ્રકારના મુધાગને-સાર, ને નજરે જોવાથી ધણેજા ખુબસી થઈ આવે છે.

૧૫. મેહેરજીભાઈ સાહેબે હાથે લખાવેલા કાવ્યદોહનની પહેલું કયુક્ત કરતી વખતે કવિ દ્વયપતરામના શ્રમના પેટામાં તેમના ઉપર રૂ. ૫૦૦) મોકલ્યા. પહેલા કાવ્યદોહનની પહેલી આવૃત્તિની માત્ર ૧૦૦૦) નકલો છપાવી પ્રગટ કરવામાં આવી હતી, તે થોડા માસમાં ખપી ગઈ, તેથી બીજી આવૃત્તિ કરવામાં આવી તેની ૨૦૦૦) નકલો છપાવી હતી. ”*

૫મી સદરહુ સંપાદન કાર્યમાં કવિ દ્વયપતરામનું દષ્ટિગ્નિ-દુઃખ જાણના સમજવાને એ એ ભાગમાં જે પ્રસ્તાવના એમણે લખી છે, તેમાંનો ઉતારો લખાણના ભયે નહિ કરતાં, પ્રાચીન કાવ્ય સાહિત્યના અભ્યાસીને તે જોઈ જવા વિનંતિ કરીશું. x

એ પછી સન ૧૮૭૫ માં “કાવ્ય સંક્ષેપ” નામથી ગુજરાતી કાવ્યદોહનનું ૩ ભુંડું પુસ્તક મે. ડાયરેક્ટર સાહેબની આગામી, રા. રા. મહીપતરામની દેખરેખ હેઠળ કવિશ્રીએ ચોભુંડું હતું અને તે બદલ એમને રૂ. ૩૫૦ નું પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું હતું. તે પુસ્તક બાળબોધ ક્ષિપિમાં છાપવામાં આવ્યું હતું અને તેની સરકારે ૬૦૦૦ પ્રત કઢાવી હતી. સન ૧૮૭૫ના રીપોર્ટના શબ્દો વાપરીએ તો “એ પુસ્તકમાં ફક્ત ત્રણજ કવિયોની કવિતા લીધી છે. તેમાં પ્રથમ ગીરધરકૃત રામાયણમાંથી કેટલીએક કવિતા ઇતિહાસ હાખલ છે, તેમાં અસંખ્યના અયોગ્યાના રામની વાત છે. તે પછી લક્ષ્મણરામકૃત અભિમન્યુના આખ્યાનમાંથી કેટલોએક ભાગ લીધો છે. તે પછી શામળભટ્ટના ત્રિવિધ વિષય તથા પદ્માવતીની વાતી સંક્ષેપમાં લીધી છે. એ વાતીમાં સતિયો સ્વયંવરથી પરણેલી એ આક્રમ ધણે વખાણવા લાયક છે. એમાં અધરિત શૃંગાર રસ નથી પણ ચોખ્ખી રીતે શૃંગાર રસ છે. એ ત્રણે કવિઓની કવિતામાંથી મળેને લગતાં વાક્યો તથા અધરિત શૃંગાર રસને લગતાં વાક્યો આમાં લીધાં નથી. માટે એ પુસ્તકનું નામ ‘કાવ્ય સંક્ષેપ’ રાખ્યું છે.” ÷

ઉપરનાં વાક્યોમાં વિરોધરિત્યન મુગના ધર્મ નીતિ અને શૃંગાર રસ વિના જે વિચારો પ્રવર્તતા હતા તેનો સાફ પડઘોજ સંભળાશે.

• ગુ. વ. સોસાયટીનો વાર્ષિક રીપોર્ટ સન ૧૮૬૦ થી ૧૮૬૪, પૃ. ૭ થી ૧૧

* જુઓ “ગુજરાતી કાવ્યદોહન” સન ૧૮૮૯ ની બીજી આવૃત્તિ.

÷ જુઓ ગુ. વ. સોસાયટીનો રીપોર્ટ સન ૧૮૭૫, પૃ. ૯-૧૦.

અતિશે ટાઢ પડે છે તેથી આપણાથી ત્યાં રહી શકાય કે નહિ. અન્ન ખાઈને ત્યાં જવાય કે નહિ, તે વિશે સંશય હતો તે હવે મટ્યો કેમકે મહિપતરામ હતા તેથી શરીરે સારા થઈ આવ્યા દેખાય છે,

ત્રીજું એ કે ત્યાં હિંદુ ધર્મ સચવાય કે નહિ એવો સંકેત હતો તે પણ મહિપતરામના કહેવાથી મટ્યો છે. આપણા ધણા લોકોને તો ખાતરી હશે કે મહિપતરામ સત્યવાદી છે. જુદું બોલતા નથી. તો જાણવું કે ત્યાં જતા આપણે ધારતા હતા એટલી અડચણો હોત તો તે કહ્યા વિના રહેત નહિ.

હિંદુશાસ્ત્રના પાળવાના આચાર ચાર પ્રસંગે જુદી જુદી રીતે કહેલા છે.

સ્તોત્રકઃ—

સ્વસ્થે શુદ્ધ સમાચારસ્તવર્ણવાચરઃ પરશુહિ

આતુરત્વેહિનાચારઃ પાથે શૂદ્રવદાયચરેત્ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—પોતે સ્વતંત્ર હોઈએ ત્યારે શુદ્ધ સારો આચાર પળાય,
પારકે ઘેર તો અહીં આચાર પળાય;
મંદવાડના આચાર પળાય નહિ.
અને મુસાફરીમાં શુદ્ધની પહે આચરવું. ૧

જેણે મુસાફરી કરી નથી તે એમ જાણે છે કે આપણા ઘરમાં દેવસેવા હોય તે ઝાગડીમાં અંગરણ કે પાવડી પહેરીને જવાયજ નહિ. પણ જે મુસાફરી કરે છે તેને ખબર છે કે એજ દેવસેવા અચકામાં બાધી લાગેને જોડા પહેરીને તે અચકા ઉપાડીને ચાલવું પડે.

મુખર્ષી સુધી જતા એટલી અડચણો પડે છે તેથી એટલી પણ વધારે ધર્મની અડચણો, વિવાયતમા જતા પડતી હોય એવું જણાતુ નથી એવી ખાતરી મહિપતરામભાઈએ કરી આપી, મારે તેમને માન આપવું યોગ્ય છે.

ગ્રન્થમાં કાઈ દેકાણે દીઝણુ સમાણુ પાણી લઈ હોય, પણ ઘણું ઉંઠું હશે એવા વહેમથી ધણા મુસાફરો એટલી રહ્યા હોય તે વેળાએ કાઈ અદાદુરી કરીને તે પાણીમાં આગળ ચાલે તેને પણ માન આપવું જોઈએ. ત્યાં મહિપતરામભાઈએ ખરેખર મોટું કામ કર્યું છે.

માગ કામ કરનારને પણ કોઈ વખતે લોજ પ્રતિકુળ ચાય છે પણ પડીથી તેને 'જાણી જાણી' મળે છે. નગસિંહ મહેતાના પક્ષમાં તે વખતે

વળી એ વિદેશી વિદ્વાનને આપણી ગુજરાતી ભાષા માટે કેવું મમત્વ અને પ્રેમ હતાં એ એમના નીચેના ઉદ્દગારો પરથી સ્પષ્ટ થશે:-

" સામગ્રાદિક ગુજરાતી કવિઓનાં ગ્રંથમાં જુવો. તુકે તુકે આયાસનાં પ્રમાણુ દેખાય છે. મનોયતન કર્યા પૂર્વે ગુજરાતી કાચી દેખાય પણ પછી ખરી પાકી જણાશે. યતનદારી અધુરો તો તેની ભાષા પણ અધુરી; પણ જો વાપરનારના યતન સંપૂર્ણ તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ; હા, સણગારેલી પણ દેખાય, ગુજરાતી, આયર્કુલની, સંસ્કૃતની પુત્રી, ઘણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી ! તેને ઢાણ કદિ અધમ કહે. "

" પ્રભુ એને આશિર્વાદ દેજો. જુમના અંત લગી એની વાળીમાં સહવિદ્યા, સહચાન, સહર્મનો મુખોષ હોજો, અને પ્રભુ કર્તા ત્રાતા, શોધક એનું વખાણ સદા મુજાવજો. "■

સન ૧૮૬૭ માં એ વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે એને હર્ષપૂર્વક વધારી લેવામાં આવ્યું હતું અને તે વર્ષના " જુદિપ્રકાશ " માં તેની સમાસોચના કરતાં ગ્રંથકર્તા વિષે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે જણવા જેવું હોઇને, તેટલો ભાગ અહિં આપીએ છીએ:-

" ગૂર્જરદેશમાં પણ ન્હાનાં વ્યાકરણ ચતાં થનાં હવણું મોડું દેશર વ્યાકરણ થયું છે. દેશર સાહેબ યદ્યપિ ઈંગ્રેજ છે, પણ તેમણે ગૂર્જર ભાષા વિષે વધારે જ્ઞાન મેળવ્યું છે. એ સાહેબ લારીન જેવી મોટી ઘણી ભાષાઓ જાણે છે, તથા ભાષાઓનાં વ્યાકરણોનાં મૂળ તત્ત્વ સમજે છે; તેણે કરીને ગૂર્જર ભાષાના વ્યાકરણમાં એમણે વ્યાકરણના મૂળતત્ત્વ જણાવ્યાં છે. દેશર વ્યાકરણ વાંચનારાઓને વ્યાકરણ સંબંધી જ્ઞાનમાં ઘણોજ વધારો થશે. ગૂર્જરભાષા મૂળ સંસ્કૃત વિકાર પામીને થઇ છે. એ વાતનું દેશર સાહેબને સાફ જ્ઞાન છે, તેથી તેમણે પોતાના વ્યાકરણમાં સંસ્કૃત ઉપરથી ગુજરાતી શબ્દો થયાનાં ઉદાહરણ ઘણે ઠેકાણે લખ્યાં છે. ઈંગ્રેજ લોકોમાં એક મોટા સહયુક્ત એ છે કે, જે જણ જે કામનો આરંભ કરે છે, તે જણ તે કામની પરિસમાપ્તિ લગી તેમાં મંડ્યો રહે છે. દેશર સાહેબ ઘણા વર્ષથી તજ ગુજરાતમાં રહે છે, અને ગુજરાતના લોકોના પરિચયથી તેમણે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ મેળવ્યું છે. એ સાહેબ જે વેળાએ ગુજરાતી ભાષામાં ખોસે છે, તે વેળાએ કંઈ જાણે જે આ તો ગુજરાતી જ છે પણ પરદેશી છે

● દેશરના ' ગુજરાતી વ્યાકરણ 'ની પ્રસ્તાવના-ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૮૬૩.

કાયદા કરવાની જેની શક્તિ ને ખુશી છે, તેઓ ઉપર આપનું દખલ
અર્થ જશે નહિ

પછી પાન, બીડા, ડુલના-ઝોટા, યુનામજ્જા સલામદોને આપ્યા ને
નવ સાગ્યા પૂરી સમાજખાત્ત યઈ એ સભામા આશરે ૫૦ સભામને
મિંગળ્યા હતા અને જંગાની સકારાને નીધે ટુનાક સાગ માર્ગે માણમેને
પ્રશ્ન તીચેતા/દાખમા ઉભા રહેલુ પડ્યુ હતુ.

૭ ૫) ૧ ૧૧૭ કવિતા. ()

વિચરી, વિલાયતમાં લાવક વિલોક્યા લોક,
વિલોક્યા વિશાળ સ્મૃતિવાળાં વળી ભામતે,
જેળબુ વિરોધ રાત જેળબુ વિરોધ માન,
જેળબુ વિરોધ રેશ હિતકારી કામને.
ભણીતો ન હતો પંથ, જેઈને ભણીતો થયો,
ભણીતો થઈને છીધા ભણીતા તમામને,
મોઢું એણે છીધું કામ માટે રેશે મોઢું માન,
મોટા મોટા મહિપતિ મહિપતરામને. ૧

સ ભારી સભારી ભારી ભારી સુભકારી કામને
મ ભારી સ ભારી યે આભારી એના નામને;
વખાણી વખાણી હખ આણી રાતરાણી સુધા,
વદરી સુવાણી રાણી ભાણી એની લામને.
પરઉપકારી કામ કારી કદ નદકારી,
કરી, 'નરનારી ખારી ખારી જોરો ખામને,
મોઢું એણે છીધું કામ માટે રેશે મોઢું માન,
મોટા મોટા મહિપતિ મહિપતરામને. ૨

વળી એ વિદેશી વિદ્વાનને આપણી ગુજરાતી ભાષા માટે કેતું મમત્વ અને પ્રેમ હતાં એ એમના નીચેના ઉદ્ધારો પરથી સ્પષ્ટ થશે:-

“ સ્વાભાવિક ગુજરાતી કવિઓના મંથમાં જુલો. તુકે તુકે આપાસનાં પ્રમાણ દેખાય છે. મનોમત્ત કયાં પૂર્વે ગુજરાતી કાવ્ય દેખાય પણ પછી ખરી પાકી જન્માશે. ચતુર્દારી અધુરો તો તેની ભાષા પણ અધુરી; પણ દો વાપરનારના મત સંપૂર્ણ તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ; હા, સજ્જારેલી પણ દેખાય, ગુજરાતી, આર્યકુલની, સંસ્કૃતની પુત્રી, ધણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી ! તેને કાળ કદિ અધમ કહે. ”

“ પ્રભુ એને આશિર્વાદ દેલો. જુમના અંત લગી એની વાળીમાં સદ્વિદ્યા, સદ્ગાન, સદ્મર્મનો મુખોધ હોજો, અને પ્રભુ કર્તા ત્રાતા, શોધક એનું વખાણ સદા મુજાવજો. ”

સન ૧૮૬૭ માં એ વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે એને લખનાર વધાવી લેવામાં આવ્યું હતું અને તે વર્ષના “ જુદિપ્રકાશ ” માં તેની સમાભાષના કરતાં મંથકર્તા વિશે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે જાણવા જેવું હોઈને, તેકનો જાગ અર્થ આપીએ છીએ:-

“ ગૂર્જરદેશમાં પણ ન્હાનાં વ્યાકરણ થતાં થતાં હવણાં મોટું દેસર વ્યાકરણ થયું છે. દેસર સાહેબ યદ્યપિ ઈંગ્લેન્ડ છે, પણ તેમણે ગૂર્જર ભાષા વિશે વધારે જ્ઞાન મેળવ્યું છે. એ સાહેબ લાટીન જેવી મોટી ધણી ભાષાઓ જાણે છે, તથા ભાષાઓનાં વ્યાકરણોનાં મૂળ તત્ત્વ સમજે છે; તેણે કરીને ગૂર્જર ભાષાના વ્યાકરણમાં એમણે વ્યાકરણના મૂળતત્ત્વ જણાવ્યાં છે. દેસર વ્યાકરણ વાંચનારાઓને વ્યાકરણ સંબંધી જ્ઞાનમાં ધણેજ વધારો થશે. ગૂર્જરભાષા મૂળ સંસ્કૃત વિકાર પામીને યદ્ય છે. એ વાતનું દેસર સાહેબને સાફ જ્ઞાન છે, તેથી તેમણે પોતાના વ્યાકરણમાં સંસ્કૃત ઉપરથી ગુજરાતી શબ્દો ચલાનાં ઉદાહરણ ધણે ઉદાહરણ લખ્યાં છે. ઇંગ્લેન્ડ લોકોમાં એક મોટો સદ્ગુણ એ છે કે, જે જણ જે કામનો આરંભ કરે છે, તે જણ તે કામની પરિસમાપ્તિ લગી તેમાં મગ્ન રહે છે. દેસર સાહેબ ધણી વર્ષથી તથા ગુજરાતમાં રહે છે, અને ગુજરાતના લોકોના પરિચયથી તેમણે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ મેળવ્યું છે. એ સાહેબ જે વેળાએ ગુજરાતી ભાષામાં બોલે છે, તે વેળાએ કોઈ જાણે જે આ તો ગુજરાતી જ છે પણ પરદેશી છે

• દેસરના ‘ ગુજરાતી વ્યાકરણ ’ની પ્રસ્તાવના-ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૮૬૩.

રાજતંત્ર વિશે ઉપયુક્ત હકીકત તારવવામાં આવી છે અને ચાવડા, સોલંકી તથા વઘેલા રાજાઓનો સમગ્ર ઇતિહાસ અવલોકવાને ફક્ત જૈન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને ધર્મ ગ્રંથો ઉપયોગી થયા છે.

આ વસ્તુઓનું મૂલ્ય વા ઉપયોગિતા પૂરી સમજવામાં નહિ તેથી આપણે અત્યંતનામાં એ સાધનોનો ઘણો નારા થવા દીધો છે. હજી પણ જનશ્રુત થઈ એ મદત્વની અને કિમતી વસ્તુઓના સંગ્રહ અને સંરક્ષણ માટે આપના ઇલાજો હાથ ધરીએ તો આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસના જે અંકોડાઓ ખૂટે છે તે મેળવવા આપણે શક્તિમાન થઈએ.

પૂર્વના ઘણાંખરા દેસો, જેવા કે હજીમ, પેવેસ્ટાર્ધન, ખારિયા, ધરાન, ધરાક તેમ જુરોપમા ખીસ અને રોમનો ઇતિહાસ હુમ થયેલો તે-એ ભાગોમા પદ્ધતિમર અને સમજપૂર્વક જોદકામ થઈને, ત્યાંથી પ્રાપ્ત થયેલી અનેક પ્રકારની ચીજો અને ઇષ્ટિકા લેખો વગેરે પૂર્વના જ્ઞતાંતો પરથી, ખંડિત પણ પ્રાચીન લખવાનો ખ્યાલ આપતો-ફરી ઉપજાવી કદાચો છે અને તે જૂનકાલને અલાદીનની ગુફાની પેડે આપણી આંખ સમક્ષ ખડો કરી આપણને સાર્નાંદાયક પમાડે છે.

ઓગણીમમી સદીના પૂર્વાર્ધમા કર્નલ ટાંડે રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ રચી આપણને રાજપુત સંસ્કૃતિ અને શૌર્યનો પરિચય કરાવ્યો; મહારાષ્ટ્રની મહત્તા ગ્રાન્ટ કોફે દર્શાવી; સગ જન માદકમે મધ્ય પ્રાંતનો ઇતિહાસ રસિક રીતે ગૂંથ્યો, અને ગુજરાતનું ગૌરવ અવેક્રમીર કિલોક ફોર્મસે જૈન રામાઓ પગથી રામભાળાનું પુનઃક તૈમર કરીને જગતને ખતાવ્યું. ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખવાનો એ પ્રથમ પ્રયત્ન હતો. તેના સાધનો પણ પૂરા સંપ્રદાયસા નહિ કે અલ્પવામાં નહિ તેથી ફોર્મસે ગુજરાતનો ઇતિહાસ ચાવડા વંશથી શરૂ કર્યો હતો. પણ ગિન્નાર પરના લેખોની ભાળ લાગતા અને ક્ષતપ હાડેમોના સિદ્ધાઓ મળી આવતાં, એટલું નક્કી થયું કે ઇસ્વી સન પૂર્વે મે.વ. રાજની રાજ્યસીમા પશ્ચિમ દિ-દુરનામાં છેક જુનાગઢ સુધી વિસ્તરી હતી.

એ ઐતેહાસિક માહિતી અને માધનમામમી મેળવવામાં ફોર્મસેને કેવી મુસિબતો નડેલી અને કેટલો શ્રમ ઉઠાવ્યો પડેલો એ બીના ઇતિહાસ રસિકોને મુજિદિન છે.

નાણાંરિયતિ નહોતી. તેથી કેળવણી ખાતાના વડાને વિનંતિ કરતાં, સર. એ. માન્ટે રૂ. ૬૦૦ મદદમાં આપી, તે પુસ્તક સરકાર તરફથી પ્રકટ કરવાનું માથે લીધું; નહિ તો સેક્રેટરી જણાવે છે તેમ, તે “આપણી (સોસાયટીની) શક્તિ ઉપરાંતનું ચર્ચ પડત.”

આ તો કોના તરફથી, શા સંજોગમાં અને કેવી રીતે એ પુસ્તક લખાયું અને છપાયું, તેની વાત કરી; પણ તેનો વિષય, કેવા પ્રકારનો હતો, તેનું નિરૂપણ કયા ધોરણે થયું હતું, એ બધું જાણવા સારૂ રેવ. મી. ટેલરે, એ પુસ્તકની હાથપ્રત કમિટીને મોકલી આપતાં જે રીપોર્ટ કર્યો હતો, તેનું વાચન ઉપયોગી થશે.

તેનો પરિચય કરાવતાં તેઓ લખે છે:—

“તમારી અગાડી રજુ કરેલા પુસ્તકનું નામ ધાતુસંગ્રહ પાડ્યું છે. સંસ્કૃતમાં અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનની દેશી ભાષાઓમાં ધાતુ કે મૂળના નામથી જણાવેલા તમામ શબ્દોનો કક્ષાવારી પ્રમાણે ગોઠવેલો સમુદાય છે. ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને માટે તૈયાર કરેલો આવો ગ્રંથ છે નહીં, તેટલા માટે તેમને ફાયદો થયો નથી માટે આ પુસ્તક એ ખોટા પૂરી પાડવાના ઇરાદાથી રચ્યું છે.

ધાતુસંગ્રહમાં આપેલાં મૂળ આશરે ૨૪૦૦ છે. જે રીત અમે આ બાબતમાં પકડી છે તે નીચે પ્રમાણે:

પ્રથમ:—માત્ર મૂળ આપ્યાં છે.

બીજું:—જે ગણનો ધાતુ હોય તે ગણ બતાવ્યો છે. જે ધાતુ જે કે વધારે ગણમાં વપરાયો હશે તો દરેક ગણ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યો છે. આ તકાવત વારંવાર માત્ર ગણમાં હોય છે, કેમકે રૂપના તકાવતથી શબ્દાર્થમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી, પણ કોઈ કોઈવાર ગણની સાથે અર્થ પણ બુદ્ધો પડે છે. અને આ જ તકાવતને લીધે બુદ્ધા બુદ્ધ ગણ બતાવવાનું ઘટારત ગણવામાં આવ્યું છે.

ત્રીજું:—ધાતુના નામ જણાવેલા છે.

ચોથું:—હિંદુસ્તાનના વડાનો જે રૂપ વાપરે છે તે રૂપમાં અર્થ આપેલા છે. ત્યાર પછી ગુજરાતીમાં ભાષાંતર આવે છે. કેટલાક ફાયદા સંપાદન કરવાની ઉમેદથી આ રીત પકડી છે; અને જેમ તેમ કરી આપેલા માયનાને માટે આધારવાળી અસત્ત્વ રીત દરસાવેલી છે. આ દેશની અસત્ત્વની વિદ્વાન અને હાલના કેળવણીના યત્નો વચ્ચેનો સંબંધ સ્થાપિત

તેના પરિણામે આત્મારે એની પરિસ્થિતિ ઉદ્ધારી છે કે આપણા દેશના આર્થિક, ઇતિહાસ, ધર્મશાસ્ત્ર અને સંસ્કૃતિના પુસ્તકોની જુની પ્રતો માફ આપણને ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટાલિ આદિ દેશોના મ્યુઝિયમો અને પુસ્તક સંગ્રહો ત્રોવા અને તપાસના જવું પડે છે.

નવશિક્ષિત વર્ગનું પ્રચલન વિષય પ્રતિ ધ્યાન જતા, તેમના તરફથી મોસાઇટીને તે ગાળામા જુના કુતંગેનો સંગ્રહ કરના અને તે પુસ્તકોનું અગોધન કરાની છપાવવાને સૂચનાઓ થતા માઠી હતી. અને મોસાઇટીના છાપેના રીપોર્ટમા નોંધેલી વિગતો પછી જણાય છે કે તેના સંચાનકો જુના પુસ્તકોની હાથપ્રતો મેળવના મનનો પ્રયાસ કરતા હતા. મન ૧૮૮૧ ના રીપોર્ટમા નીચેની હાથપ્રતો ખરીદ કર્યાની નોંધ મળે છે

પુસ્તકોનું નામ.	કિંમત
પ્રમથ ચિંતામણી, ભોજપ્રમથ (અમૃત)	૧-૧૪-૭
પ્રમથ રતનમાળ (,)	૨-૬-૦
નગ્નેરામની કવિતા (ગૂજરાતી)	૫-૬-૭
કુમારપાળ ચરિત્ર (અમૃત)	૨૦-૮-૦
લાડણી વામ્ય (અમૃત અને ગૂજરાતી)	૦-૬-૬
શારીંગ સંગ્રહ નિમથ (અમૃત)	૭-૧૦-૧૨
ભોજ પ્રમથરાજ [સંગીત] (અમૃત)	૮-૭-૧
પ્રમથ ચતુર્વિંશતિ (,)	૧૨-૪-૦
ક્ષેમકુતુહલ અથ-પાકમાત્ર (,)	૪-૬-૯
શ્રીમદ્ગણ્ય-મોદપુરાણ (,)	૦૬-૭-૯
સુકૃત મહિર્તનમ (કાવ્ય) (,)	૨-૧૨-૬

૮૩-૧૦-૮

આ પુસ્તક કેની રીતે ખરીદ થતા તેનો કષ્ટ ખ્યાન આપના સહીઆ એવરાલ્ય જીવણનાજની હાથપ્રતો લેનાના સમયમા મગદાગ બોજાન મ લાઇએ સેક્રેટરીને વખી મોકલેનો અભિપ્રાય કષ્ટ મદદગર થયો —

રસસિંધુ:— ‘જુના પુસ્તકોનો મગદ કરી રાખના તરીકે એ પુસ્તક મોસાઇટીએ રાખવું હોય તો અસન પુસ્તક થોડી કિમતમા અવગુ લોય તો ખરીદ કરવું એ ઊપગ્રી એટલું જણાય છે કે અમુક વખતમા હો ગામમા પાગીદાગમા વેલીદામ કીજ ભાપામા કરિ થઇ ગયો છે હતા

તેમાંનાં કેટલાં શબ્દો શુદ્ધ ગુજરાતીમાં આવવાના નહીં. તેમજ કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ધાતુઓના લોપ કરવા, કે નજર તળે કાઢી નાખવા, એ અમે વ્યાજબી ધારતા નથી; કેમકે એક તરફ પદ્ય સંબંધી વિદ્યાનું અને ખીજી તરફ પ્રાંતની ભાષાઓનું આપણું જ્ઞાન એટલું થોડું છે કે આપણને ખાતરી થઈ શકતી નથી કે કોઈ અમુક ધાતુ ઉપરથી આ ભાષામાં કોઈ શબ્દ નિકળ્યો નહીં હોય, તેટલા માટે તમામ સ્વીકારાએલા ધાતુઓની પૂર્ણ યાદી ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને જણાવવી, અને ગુજરાતી ભાષા સંબંધી દરેકની કૌમત મુકરર કરવાનું ભવિષ્યના શોધ ઉપર રાખવું એ અમને સાફ લાગ્યું.

ગયાં થોડાં વર્ષમાં ગુજરાતી વિદ્યાએ ભારે ઝગઝાગ લઈ છે, ને અતિ ઉતાવળથી તે વિદ્યા વધશે એવી ખાતરી થાય છે. આ ખાતર પરથી એવું લાગે છે કે આ પુસ્તકમાં આપ્યા છે એવા ધાતુનો સંગ્રહ વિચારવંત ગુજરાતી લખનાર અને વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી પડશે, કેમકે વપરાતા અપ્રસિદ્ધ શબ્દોના મૂળ અને સો વસા શુદ્ધ અર્થ નક્કી કરવામાં તેઓ મદદ કરશે, અને હમેશ મુશ્કરતી ભાષામાં તંગીને લીધે તેમને જે નવા શબ્દોની જરૂર પડશે તે શબ્દો તેમને સુગ્રી આવશે. જેઓ એવા મત ધરાવે છે કે કોઇ પરાયા શબ્દો ભાષામાં દાખલ ન કરવા, તેમના મતનો હું કેવળ નથી પણ હિંદુ ભાષામાં પરાયા શબ્દોના શુદ્ધ ઉપયોગ દાખલ કરવા ? એ કેટલું બધું મુશ્કેલ છે ? એવું જ્યારે કોઈને લાગે છે, ત્યારે ભાષાના શબ્દોનો સાધારણ સમુદાય જે મૂળ ઉપરથી નિકળ્યો છે, તે મૂળમાંથી નીકળનારા શબ્દો વાપરવામાં સારા લાભ લેવાનો મત ધરાવવાની તેઓની મરજી થશે. વળી આ ખજાનામાંથી નીકળેલા નવા શબ્દો પારકા ભાષાના મૂળ ઉપરથી નીકળનારા શબ્દો કરતાં વધારે જલદીથી ભાષામાં દાખલ થઈ શકે છે.”

ગુજરાતી શબ્દ સંગ્રહ.

ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દકોષ રચાવવાનો અભિલાષ. મી. ફાઈસને સોસાયટી રચાવી તે સમયથી હતો. પહેલા વર્ષના રીપોર્ટમાં પ્રાચીન કાવ્યોની નકલ ઉતરાવવા વિષે ઉલ્લેખ કરતાં, એમણે શબ્દકોષ માટે તેના ઉપયોગ પર ભાર મૂક્યો હતો. આ રહ્યા એમના શબ્દો:

“ The person employed in taking charge of the

हठि-नान हठि-नाय भुव

“અમારો છેલ્લો રીપોર્ટ વાંચતી વખતે ખુશી સાથે અમે જાહેર કર્યું હતું કે લવાજમની મોટી રકમ ભરાઈ છે, અને એવી ઉમેદ રાખવામાં આવી હતી કે એક ગુજરાતી ભાષાનો સારો અને પૂર્ણ દોશ કે જેની ધણી તંગી છે તે રચવાનો આદેશ કરવાને અમારાથી ખતી શકશે, પણ જણાવવાને દીલગીર છીએ કે જે ભારે રકમ મળવાની અમને આશા મળી હતી તે રકમ આજપ્રધી નહીં મળવાથી દોશ કરવાની જાખતમાં અમે કશું કરી શક્યા નથી; અને જેવી રીતે મરેહી ભાષાનો દોશ સરકારે કરાવ્યો તેવી રીતે ગુજરાતી ભાષાના દોશની તંગી પુરી પાડવાનું કામ સરકાર ઉપર અમારે ત્રાંખ્યું પડે છે.”*

આ વિષે વધુ માહિતી બીજા વર્ષના એટલે કે સન ૧૮૬૮ ના રીપોર્ટમાં એવી મળે છે કે “માણ આકટિંગ એન્ડુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તેમજ સાર્વજનિક સોસાયટીના લાઇફ મેમ્બર થયા છે અને સોસાયટીએ ધણી કાળથી ધારેલા ગુજરાતી દોશ શરૂ કરવામાં ને ચલાવવામાં એક સાહેબની ભારે મદદ સોસાયટીએ ગણી હતી; પરંતુ તેણી મંદવાડથી તથા હિન્દુસ્તાન છોડવાથી તે કામ મૂલતવી રાખવાની જરૂર પડી છે. પણ તેમણે લખવાનું તથા અને તેટલી મદદ આપવાનું વચન આપ્યું છે.”*

તે પ્રમાણે હિન્દમાં તેઓ પાછા આવ્યા બાદ ગુજરાતી દોશનું કામ હાથમાં લેવામાં આવ્યું હતું. સન ૧૮૭૧ માં વાર્ષિક સામાન્ય સભામાં એમણે જ દોશ વિષે ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો કે—

“ગુજરાતી દોશ વારંવાર શબ્દો એકઠા કરવાનું જે કામ સોસાયટીમાં ચાલે છે તેનો તપાસ રાખવાને એક સભા કમીટી ઠરાવવી; તેમાં મી. રોડેટ સાહેબ અને ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબ જે ઓફીસરને નીમ્મે તે બંને મળીને તેના તપાસ રાખે.”

તે પછીના વાર્ષિક રીપોર્ટમાં એ કામનો આગળ વધારો (પ્રોગ્રેસ) નીચે મુજબ જણાવ્યો છે:

“સન ૧૮૭૦ ના ડીસેમ્બરમાં ગુજરાતી શબ્દોનો મોટો દોશ રચાવવાનો વિચાર કર્યો હતો તેનું કામ હાલ ઠીક ચાલે છે. આ સાક્ષમાં કાન્યદોહનનાં બે પુસ્તકોમાંથી શબ્દો કાઢ્યા તે આશરે ૧૧૦૦૦ નીકળ્યા છે

* જી. વ. સો. નો સન ૧૮૬૫-૬૬-૬૭ નો રીપોર્ટ, પૃ. ૭.

* જી. વ. સો. નો રીપોર્ટ, સન ૧૮૬૬, પૃ. ૧૨.

અંખ્યાબંધ એમના તેજો ધુદ્ધિપ્રકાશમા વખેના મળી આવે છે ગઈ મહીની ડેહી વીસીમા એમની આદિત્ય પ્રગતિ મહાત્માકાક્ષાભરી અને આગળ પડતી તેમ મહત્તની અને ની ની માહિતી આપનારી હતી. તે પ્રગતિ એટલી પ્રતિષ્ઠાવાળી જણાઈ હતી કે એમને ગ્રોક્રોમમા ભગવદી પૌર્વોત્તર પરિવ્રજા પડાદગ ગભ્યના અતિનિધિ તરીકે મોકલવામા આન્યા હતા. મુમાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી વિદ્યમન દાઇનોતોઇકન વ્યાખ્યાનો આપવાનું માન મેગરનાર એ પહેલા મુજગતી હતા, તેમ મુધાવમોધ ઐત્તિક અને ભૂમિતિના અમૃત પુત્તક પ્રતિ સિદ્ધર્ગનું ધ્યાન ખેચરાનો યશ એમને છે ભૂમિતિનું પુત્તક એમના અવધાન બાદ અર્ગથ કમગાસ કરે મુમાઈ અમૃત મિગ્રિકમા એડિટ ક્યુ હતું અને મુધાવમોધ ઐત્તિકને હરિનાને “પ્રાચીન રતનમાળા” એ નામથી એક ગ્રંથમાળા પોતા તરફથી ચોટ, તે માગના પ્રથમ રતન તરીકે પ્રમિદ્ધ કર્યું હતું. તેમા પ્રાચીન મુજગતી આદિત્ય વિરે દેટનાક અચાપત્રો અને તેજે એમણે મુમાઈના રત્નમાન પત્રોમા વખેના તે પશુ સેગા ઊખ્યા હતા

ક્રમક નીન માહિતી કે તેખ ઉપનમ્થ થતા, તેઓ નેના પ્રકાશન માટે મહુ અધીગ થઈ જતા, અને એમના એ ઉતાનગા અલાવને નહને મુધાવમોધ ઐકિતનો એક છુના મુજગતી ચાકગણુ તરી એમણે પરિચય કગઓ હતો, તેમજ તેમાના ‘ઐત્તિક’ શબ્દને ભૂલથી “ઐત્તિક” શબ્દ નાઓ હતો વનુત તે પુત્તક બાગ ને શિખરનાનુ મુજગતી પચાપવાનુ અમૃત યાકગણુ હતું એ ભૂનની માક્ષગ્ધી નમિદરાવલાઇએ તેજ નખતે ઇન્ડિયન એન્ગીકવેરી (Indian Antiquary) નામના ઇંગ્રેજ મામિકમા અમૃત ખમગ રીની હતી અને હી મા. શેરનાનલાઇએ પણ એ ગ્રંથની મમાતોચના ધુદ્ધિપ્રકાશમા ડગી હતી તે તેખ આપણી જાપાના અભ્યાસીએ નાચના જેવો છે

હરિનાનલાઇ આ પ્રમાણે આલિત્યાકસમા એક મોગા ગદની પેટે ખૂમ પ્રકાશમાન અને ગઢહળા હતા, અને મોઆઈની માટે એનું મહુ મમતવ ધગવતા કે તેની પ્રતિદા વધે એવા કાર્યો દિપાહી નેરા તેઓ વાગવાગ જોનગરી એકેગરીને મચનાઓ નખી મોનતા. એવો એક પત્ર મુમાઈ અમૃત મિગ્રિકમા ધોરણે પ્રાચીન મુજગતી કાચમાળા મેમાગી તરફથી શક કરના તેમણે નખ્યો હતો, તે અનુત વિવચના અગે તેમ મીછ રીને મનનીય દોઇ તે આખો આખો છે

મુકરર કરવાના હેતુથી ગુજરાતી શબ્દસંગ્રહ કરવાનું કામ કુળવણી ખાતાના મેહેરજીવન ડિરેક્ટર સાહેબે સોંપાઈતીને સોંપ્યું છે, અને વધુમાં એવી રીમાર્ક કરેલી છે કે એ શબ્દ સંગ્રહ પર અન્ય વિદ્વાનોના લખાઈ આવેલા અભિપ્રાયો લક્ષમાં લઈને છેવટની જોડણી સોંપાઈતી તરફથી નિમેશા જે અને કુળવણી ખાતા તરફથી નિમેશા જે, એમ ચાર ગૃહસ્થોની કમિટી મુકરર કરે. એ કમિટીમાં નીચેના ચાર ગૃહસ્થો નિમાયા હતા:

રા. બા. લાલશંકર ઉમિયાશંકર

રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ

રા. સા. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ

(પ્રિન્સિપાલ ટ્રેનિંગ કોલેજ).

રા. રા. જમિયતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી

(વાઈસ-પ્રિન્સિપાલ ટ્રેનિંગ કોલેજ).

એ જ વર્ષમાં ઉપર નિર્દેશ કરેલ શબ્દ સંગ્રહ—ચાર ખંડમાં, કેમી આઠ પેજ ૨૫૮ પૃષ્ઠનાં—સોંપાઈતીએ જાણી, તેની પ્રતો વિદ્વાનોને અભિપ્રાય અર્થે મોકલી આપી હતી.

આ વિષયને અહિંથી છોડીશું; કેમકે પ્રથમ ખંડ માટે જે કાળમર્યાદા બાંધી છે, તેની સીમાબદારનો આ વૃત્તાંત છે. વિશેષ હકીકત ખીજા ખંડમાં યોગ્ય સ્થળે આપવામાં આવશે.

પણ આ પ્રકરણને પૂરું કરતાં પહેલાં એક મુદ્દાપર અમે જરૂર ભાર મુકીશું કે સરકારી કુળવણી ખાતું સોંપાઈતી જેની સાહિત્ય અને જ્ઞાન પ્રચારનું કાર્ય કરતી સાર્વજનિક સંસ્થા સાથે આલુ સહકાર કરે, તેને હમેશાં આર્થિક મદદ આપે, તેની સાહિત્ય અને વિદ્યાને લગતા મહત્વના પ્રશ્નોમાં સલાહ અને અભિપ્રાય લે, તો ઉભયના એકત્ર પ્રયત્નથી જે પરિણામ નિપજે, તે જરૂર લોકોપકારી અને પ્રગતિમાન થઈ પડે, તેમજ તેનું કાર્ય સરસ અને સંગીન થાય; જેનાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો ઉપર નોંધેલી હકીકતમાંથી મળી રહે છે. એક લેખકે સાચું જ કહ્યું છે કે,—

“ વિના સહકાર નહિ ઉદ્ધાર.”

ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસની મૈત્રુત્વથી તા. ૨ ૭ માહે ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૫૧ ને રાત્ર ૨થાપયામાં આવી ત્યારે તેા તેમાં અત્રેજી રકુલના વિદ્યાર્થીઓ ફક્ત સભાસદ હતા. તેમને નિબંધ લખવાનો અને લાખણ કરવાનો અભ્યાસ થાય એજ (હિતુથી) મુખ્યત્વે કરીને એ સભાસ્થાપી હતી, ને પછી યુજ્જરાતી સરકારી નિશાળોના મહેતાજીઓ પણ તેમાં દાખલ થયા, ને સભાનું કામ વધતું ગયું; “એટલું જ નહિ પણ તેણે બંધ પડી ગયલું “બુદ્ધિપ્રકાશ” માસિક પાણું આણું ક્યું હતું, અને સન ૧૮૫૪ માં ફેટલાક યત્રે મંગાવવાને સોસાઈટી પાસે મદદ માગતાં તેને રૂ. ૫૦ બક્ષીસ આપવામાં આવ્યા હતા.

તે વખતે જાહેર વ્યાખ્યાનો વગેરે એ મંડળના આશ્રય હેઠળ અપાતાં હતાં અને તેના કામકાજમાં સોસાઈટીના મુખ્ય સંચાલક મી. ટી. ખી. કર્ટિસ, જેઓ દાખરકુલના હેડમાસ્તર હતા, ખાસ રસ લેતા હતા. એક રીતે તેની પ્રવૃત્તિ સોસાઈટીના કાર્યની પ્રતિરૂપ હતી. બુદ્ધિપ્રકાશમાં તેનો સંબંધો વૃત્તાંત છપાતો હતો. એ મંડળની સભાઓ શરૂઆતમાં ઇંગ્લિશ રકુલના મંદાનમાં મળતી અને પછીથી હિમાલાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટ બંધાતાં જાહેર સભાઓ તે એક કેન્દ્રસ્થાન થઈ પડ્યું હતું.

દરેક જાહેર સંસ્થામાં અને જે તેમ એની પ્રવૃત્તિ પણ એક સમય મંદ પડેલી અને નિરાશા છવાયેલી, તેનું રસિક જ્ઞાન તેના સેક્રેટરીએ “વિદ્યાભ્યાસક સભા અને તેની અરજી” એ નામથી ક્યું છે. તત્કાલીન પરિસ્થિતિ જાણવાને તે વર્ણન ઉપયોગી છે. તેમાંથી મંડળ વિષે પણ કેટલીક ઉપયોગી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

વિદ્યાભ્યાસક સભા અને તેની અરજી.

“સર્વે શ્રોતાજનો માંહેથી ધણાખરાને માલુમ હશે, કે મધે ફેરે ફક્ત દસ બાર સભાસદો આવેલા હતા, તેથી સભા ભરાઈ નોહાતી. છેક સાડા સાત વાગી ગયા પછી નિરાશ થઈને હું ઘેર ગયો. રસ્તામાં જતાં તરેહ-તરેહના વિચારો આવવા લાગ્યા, તે ફક્ત એક બે અવર મુધી રહ્યા એટલું જ નહિ, પણ પંચારીમાં જતા મુધી એ વાત મારા દિલમાંથી ગઈ નહિ. વારે વારે એજ વિચારો આવે કે સભા શું ભાગી પડશે? આખરે નિશ્ચય થયો, કે ના ના એમ તો શું થાય. આવી રીતે મન સાથે મડ-લાંગ થવા લાગી, જોં બંધ ક્યારે કરી આવે નહિ. ઘણી રાત ગયા પછી મારી આંખ મળી કે ‘તુરંત સ્વપ્ન આવ્યું, તેમાં કોઈ સ્ત્રીની આકૃતિ મારી

[illegible]

ब्रह्मैकथः

ભાગલાની । સરીની હાથપત

અરજી

આજમ મેહેરખાન, કદરદાન, નેકનામ.

(ઈત્યાદિ જે કિતાબો આપીશ તે ઓછા છે.)

સલામતો-અને શ્રોતાજનોની જાળમાં,

અરજદાર 'વિદ્યાબ્યાસક સલાની સલામ દિગર અરજ એ છે જે હાલમાં મારી નવ વર્ષની જન્મર થવા આવી, તેમાં 'શું શું થયું તે વિશેની વાત મારા જન્મ ચરિત્રની જુદી જુદી ચોપડીઓ ઉપરથી મારા સન ૧૮૫૮ ની સાલના 'રિપોર્ટ'માં જણાવી છે, તેથી 'ઈલાં તે વાત દાખલ કરીને તમારો અમુક કાળ રોકવા દુસ્તર ધારતી નથી. મને જે ખલેલ પોહોંચેલાં છે તે ધણખરાનાં જણવામાં છે. હું વચ્ચે પાંચળી થઈ ગએલી હતી, પણ ગઈ સાલમાં સારાં થવાને સમય આવ્યો હતો, મને સારી પેઠે સાંભરે છે કે મારી મુલાકાત લેવા એ સાલમાં સરાસરી ૧૦૮ માણસ આવતું હતું. ઓછામાં ઓછી સંખ્યા ૫૫ ની હતી ને ધણીમાં ધણી ૨૧૦ ની હતી. 'મેસનારાઓને જગ્યા' પણ મળી શકતી નહોતી. બાપણુ પણ ઘણાં સારાં, રસિક અને જીપયોગી થયાં હતાં. પ્રેમાલ્લાહ શેઠ પ્રેમથી પધારતા હતા. તેમજ બીજા સારા સારા લોકો પણ આવતા હતા. આ બધું સારી રીતે કેમ ચાલ્યું એનો વિચાર કરું છું તો માણુમ પડે છે કે, હોપ સાહેબે પોતાના સર્વે કેપ્ટુડીઓ સાથે પોતાને મુકામ આ શહેરમાં કર્યો હતો, તેથી મારી મુલાકાત લેવાને તેઓ સર્વ આવતા; તેમાંથી કોઈ કહ્યો ને કોઈ કહ્યો વેરાઈ ગયા. વળી કરડીસ સાહેબ ચાહીને મારી મુલાકાત વાસ્તે આવનાર તેમને થોડા દિવસ પરગામ જવું પડ્યું તેમાં વળી તેમની પ્રકૃતિમાં થોડો બિગાડ થયો હતો તેથી એ સાહેબ પણ આવી શક્યા નહિ. રાવસાહેબ પ્રાણુલાલને સરકિટમાં જવું પડ્યું. તેમજ મહિપતરામ પણ પોતાના જીલ્લામાં ગયા. આવી રીતે રંગમાં લંગ થઈ ગયો, કેટલાએક લોકો દેખાદેખીથી આવતાં તે પણ બંધ થયા. તેમજ જે ફક્ત લાજને વાસ્તે દેખા દેતા તે સારા માણુસો, આવતા બંધ થયા તેની જ સાથે તેઓ પણ બંધ થયા. નાનાં નાનાં છોકરાંની અંદર આવીને મેસવામાં શરમ જણુનારા પણ અટકી પડ્યા એટલે રેહેવામાં તો ફક્ત નામંદ રકાલરો કે જે બિચારા બ્યારે કહ્યું ત્યારે હાજર. વળી રકુલના પેહેલા વર્ગના થોડા ધણા છોકરાઓ બીજાઓ પુરાઈ ગએલા એટલે તેમનો તો ઉપાય નહિ. બીજા આસપાસના જે ચાર. હવે

મેળવી તેઓ મળી ને એડિટ કરવા કબજા થાઉં છઉં. માત્ર એટલું કે અશ્લીલ કે ગ્રામ્ય ભાગ નિવાસ કદાચ પણ તેમથી કાઢી નાખવું નહિ. અને પશ્ચિમ દેશની આવા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની પદ્ધતિ છે તેને અનુસાર તેમ એડિટર તરફનો કંઈ પણ ફેરફાર કર્યા સિવાય જે મમયના તે પુસ્તક હોય તે સમયની ભાષાનું તેમણે ખરેખર અને તાદ્દશ પ્રતિબિંબ આપવું જોઈએ, કે તેથી ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને તેમજ શોધકોને ઉપયોગી થઈ પડે. તેની આથે ઘટિત પ્રતાવના અને નોટમાં જે મમજૂત, ખુલાસો કે ફેરફાર જણાવવા હોય તે એડિટર ખુલાસાવાર જણાવે—પણ મુળને છોડે નહિ. આ બાબતનું ઉપયોગીપણું આપ તથા આપણી કમીટિ અને એમાઈટિ સારી રીતે સમજે છે તેથી તેમાં વિસ્તાર કરવાને હું કંઈ જરૂર જોતા નથી. આ વિષય ઉપર આપણે વાગંવાગ વાતચીત થઈ છે. તેથી આ પત્ર કમીટિ કે સોસાયટી આગળ મૂકતા તેમને આપણા વિચારો વિસ્તારપૂર્વક પ્રદર્શિત કરશે તેથી તે અહિં લખતો નથી.

આપણે કંઈ શાળા ગ્રંથ કાઢવા નથી—કે છોકરા છોકરીઓના હાથમાં મૂકતા અસકાષ્ટિ. વિદ્યાની ખાતર, ભાષાના ઇતિહાસની ખાતર, આપણા કવિઓ આદિના પુસ્તકોના પુરાણકમની તાદ્દશતાની ખાતર આ મહત્કૃત્ય કરવાનું છે.

બીમ કવિ-નગસિદ્ધ મહેતાનો સમકાલીન કવિ છે. અને ભાવણ તેના પછીના સંકાનો છે. પણ આનો દાખલો શ્રેષ્ઠને ભાષાતરની જે પદ્ધતિ સામળ, ગ્રેમાનંદમાં ખાલી નીકળી છે તે તેમણે પકડી છે. તે આપણી ભાષાના પેહેલવેહેતાના યુગના કવિઓનું કંઈકે દર્શન થાય.

આવા પ્રાચીન મૂળગતીના પુસ્તકો મને તો તેની અંતે એળખા હોય. તે હાથ આવ્યે સોમાઈટી માટે ગ્રાહ્ય થી કે ઉત્તરગ્રાહ્ય, ને. તે પણ એમાઈટી કબજા કરે તેની જાણવું કરશે.

આટલું પાઠ પડ્યે યથાવકાશ વળી આગળ પ્રાર્થના કરીશ. એજ નિનતિ.

લી. મેવક,

હરિસાલ હપદરાય મુવના પ્રણામ.

સદરુપ પત્રમાંની મુદ્રાના પરથી એમ મમજાન છે કે એમાઈટીએ ભાવણનું કાદખરી, હાંવિવાય પોતે તેનું એડિટીંગ કાર્ય વધારા સુધી એની

સર્વ પત્યું. મારે કાંઈના આગળ ચેદણું. રોવાના રણાં નહિ. ત્યારથી દિમાભાષ ઇન્ડિટયુટ મને પોતાની ગોદમાં લીધી ત્યારથી તો મારી ઘણી અડચણ દુર થઈ છે; રહેવાને વાસ્તે સાત હજાર રૂપિયાની હવેલીને મેડા મળ્યો છે; નીચે મનમાંનાં પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો ગોઠવાએકાં છે; આ વગેરે સર્વ સુખ સાફ છે, પણ માફ જ્યાર તમારા હાથમાં છે. જે મારા આવરદાની દોરી તમે તાણી, તો તુટી જવા વગર રહેનાર નથી, અને ત્યારે એમ થયું ત્યારે ઉપરનું સર્વ સુખ શા કામનું.

શેહેરના શેડીઆઓ અને યહરથો તમારે પણ મારી મુશ્કાકાત અવશ્ય લેવી જોઈએ. વિદ્વાન લોકો મુધારા વાસ્તે જે જે મેહેનત કરે તેમાં તમારે તન મન ને ધનથી મદદ કરવી. તે લોકો તો ફક્ત સારા રસ્તા બતાવશે અને તમને બનતા સુધી મદદ કરશે. પણ ત્યારે તમે મારી મુશ્કાકાત સાફ આવશે નહિ ત્યારે તમારા જાણુવામાં સર્વ વાતો ક્યાંથી આવશે માટે અવશ્ય તમને ધટે છે, કે પંદર દહાડે એક જે અવર પુરસદના કહાડવા. ખીજની ખાતર ના આવો તો મારી ખાતર વાસ્તે આવો. પણ મારી મુશ્કાકાત લ્યો લ્યોને લ્યો. તમને ઘણા આગ્રહથી અને નમ્રતાથી કહું છું કે તમે માફ કહેવું બૂલી જશો નહિ. કેવલ છે કે “સમજીને ઇશારત ને મુરખને ટોકણી.” તમે જીવશો નહિ એવી મને આશા તો છે પછી કાણ જાણે. આટલું કહીને તમને અરજ કરવી તો બંધ કરું છું પણ તમારા ઉપરી જે નગરશેઠ પ્રેમાભાષ છે તેમને ઉપરના કરતાં વધારે એટલુંજ કહું છું કે તમારા સ્વર્ગવાથી પિતાજીનો કીર્તિસ્થંભ જે “દિમાભાષ ઇન્ડિટયુટ” તેણે મને પોતાના બોળામાં લીધી છે, માટે તમે જે મને વિસારી મુકશો તો ધણું અધરિત કર્યું કહેવાશે. મને તમારી ખાતરી છે કે તો પણ વખત છે માટે યાદ દેવરાવ્યું. આગળ તો તમે મારી મુશ્કાકાત લેવા મુક્યા નથી પણ હાલમાં પુરસદ નહિ મળવાના સબબથી અવાતું નહિ હોય, પણ હવેથી તો આવશે. તમને વધારે કોઈ કહેવાનું નથી એટલીજ મારી અરજ છે તે દિલમાં રાખવી.

વિદ્વાનો, ત્યારે તમારી તરફ નજર કરે છું, ત્યારે મારા દિલમાં ઘણા વિચારો ઉઠે છે; પણ તે આ અવસરે તો સર્વ જવા દઉં છું; તોપણ એક વાત કહું છું કે સર્વ જગ્યાએ મારો લલકો ઘણો વાગેલો છે; માફ નામ દેશાવરો ખાતે ફેલાઈ ગયેલું છે તેથી દુરના માણસો તો ધારે છે કે મારાથી, કાણ જાણે શીખ મુધારો થતો હશે, મેં શાં શાં કામ કર્યાં તે જાણવા

કાંટાસળાને વાર્ષિક રૂ. ૫૦૦) ની મદદ આપવાનો કમિટીએ હવા કયો હતો; અને સન ૧૮૯૭ માં ઉદ્ભવ્યું રામાયણ સંશોધન કરી તૈયાર કરી આપવાનું કામ એમને સોંપ્યું હતું.

દરમિયાન વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રાચીન કાવ્યમાળાનું કામ પદ્ધતિ-સર આરંભાયું હતું પણ તે માળાનું કામ બંધ પડતાં, તેના મુખ્ય સંચાલક હરમોવિંદસલાહએ તેમની પાસેના બાકી રહેલા કાવ્યગ્રંથો સોસાઈટી છપાવવાનું ઉપાડી લે એવી મનઃમનો પત્ર લખ્યો હતો અને તેની સાથે જે કાવ્યગ્રંથો છપાયા વિના પડી રહ્યા હતા તેની સૂચી પણ ઉતારી મોકલી હતી. સોસાઈટીએ તે માગણી અમુક સરતે માન્ય રાખી હતી; પણ પછીથી નાયાશંકર મરી જતાં, એ યોગના અમલમાં મૂકાઈ નહોતી. વડોદરા રાજ્ય સાથે સોસાઈટી સહકાર સાધી તેના એક દાખલા તરીકે તેમ ઉપરોક્ત પત્રચવદારમાંની જુનાં કાવ્યગ્રંથોની સૂચી પ્રાચીન સાહિત્યની હાથપ્રતોની દૃષ્ટિએ મહત્વની હોવાથી પ્રાચીન કાવ્યમાળાના મંત્રી તરફથી લખાઈ આવેલો મૂળ પત્ર અને સોસાઈટીનો ઉત્તર એ બંને પરિશિષ્ટમાં આપ્યાં છે.

સોસાઈટી આ ગ્રમાણે પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યના સંગ્રહ, સંશોધન અને પ્રકાશનના સંબંધમાં તેના આરંભ કળથી કંઈ ને કંઈ પ્રયત્ન કરતી રહી છે; અને પ્રાચીન કાવ્યનો જનતાને પ્રથમ પરિચય કરાવનાર કવિ દસપનરામનું સ્મારક કરવાનો પ્રસંગ ગ્રામ અપો ત્યારે તેના સ્મારક ફંકનાં નાણાનો વ્યય યુગરાતો પ્રાચીન કાવ્યનાં સંશોધન અને પ્રકાશનમાં થાય એ ઉદ્દેશ નક્કી કરવામા પણ સોસાઈટીની ઉપરોક્ત અખત્યાર કરેલી નીતિ અને ધારણ નજરે પડે છે.

તમે ત્યાંહાં ત્યાંહાં જાઓ ત્યાં તમારા મનની ઇચ્છા પૂરી થાય અને ત્યાંહાંની મંડળિયોમાં પણ પ્રખ્યાત થાઓ, અને આવી રીતે માનપત્ર પામે.

સહી ટી. ખી. કરટીસ સાહેબ આનરેરી પ્રેસિડેન્ટ

„ રાવસાહેબ પ્રાણસાગ મયુરાંદાસ.

„ મેહેતાજી તુળજરામ મુખરામ.

„ રણછોડ બેદરામ સેક્રેટરી.

„ લાલભાઈ રૂપરાંમ પ્રમુખ.

„ કવીશ્વર દલપતરાંમ ડાલાભાઈ બીપ પ્રમુખ.

„ હરીલાલ દામોદર (નાર્મલ કલાસની તરફથી)”

શુજરાતમાં આ જાતનું મંડળ અમે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી એ પ્રથમ હતું અને તેનું કામકાજ સભાએ ધડેલા અને મંજુર કરેલા નિયમપૂર્વક થતું હતું. કાયદાકાનુનની દૃષ્ટિએ તે ખરડો બહુ ઉપયોગી નહિ હોય; પણ તેમાંની દૈનિક માહિતી જરૂર રમુજ આપશે તેમ તેનો વહિવટ કેમ થતો હતો તે લક્ષમાં આવશે:

વિદ્યાભ્યાસકે મંડળી.

(સ્થાપનામાં આવી તારીખ ૨ ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૫૧)

તા. ૨ જાન્યુઆરી સન ૧૮૫૮ સુધી સુધારેલા કાયદા.

૧. આ મંડળી દર પંખવાડિયે શનીવારે સાંજના ૭ કલાક વાગતે ભરાશે.

૨. એક આનરેરી પ્રેસિડેન્ટ, પ્રમુખ, બીપ્રમુખ, સેક્રેટરી અને બીજા કારોબારિયો મળીને આ સભાનું કામ ચલાવશે.

૩. આ સભામાં જે કોઈ સખસ સભાસદ થવાની ખાએસ રાખતો હશે તેને કારોબાર મંડળીના અનુમતથી સભાસદ કરવામાં આવશે.

૪. આ સભાના ખરચ સાઈ દર સભાસદ પાસેથી દર વર્ષે આરંભે એછામાં એછા એ આના લવાજમ લેવામાં આવશે. તે બપોરાંત જે કોઈ સાહેબ આવશે તે ઉપકાર સાથે લીધામાં આવશે. અને જે કોઈ બક્ષિસ દાખલ આવશે તે પણ મોટા એશાનથી લીધામાં આવશે.

૫. આ મંડળીની વર્ષોવર્ષની છેલ્લી બેઠકે પ્રમુખ, બીપ્રમુખ, સેક્રેટરી અને કારોબારિયોને છુપા મતથી પસંદ કિધામાં આવશે.

રકમ કમિટીને આપે, એટલે રૂ. ૪૦૦૦) ની મદદ સરકારથી મળી છે તે તથા સોસાયટી તરફથી જે રકમ મળ્યા કરે તે વડે કમિટીનું કામ લાંબી મુદત ચાલી ઘણા અંશે પ્રકટ કરી શકાય. જે સોસાયટી વધારે મદદ કરી શકે એમ ન હોય તો નિદાન એકેક અંથ માટે રૂ. ૧૦૦) કમીમાં કમી આપે, અને કમિટીને ૧૦ પ્રત બહિસ આપે. હાથ મુવીમાં જેવા કદના અંશે પ્રકટ થયા છે તેવા કદના અંશે હવે પણ પછી પણ તૈયાર થશે. દર વર્ષે દસ અંથ ધણું કરીને અમે તૈયાર કરી રાખીશું. સોસાયટી જે વર્ષે બધાય અંથ છપાવી ન શકે તો છ અંથ છપાવશે તોપણ ચાલશે. એટલે છાપવાનું કામ વધારે મુદત પહોંચશે.

આશા છે કે આવા અગત્યના કામમાં સોસાયટી મદદ આપ્યા વગર રહેશે નહીં.

સેવક,

હરગોવિંદલાલ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા
સેક્રેટરી પ્રાચીન કાવ્ય કમિટી-વડોદરા.

વડોદરા પ્રાચીન કાવ્ય ઓફિસ તરફથી અમદાવાદ વર્તીકપુત્ર સોસાયટીને બહાર પાડવાના કુલ અંથોની યાદિ-

નંબર	પુસ્તકનું નામ.	અંથકારનું નામ.	વિષય	પૃષ્ઠ સંખ્યાનો આશરો.
૧	લોપામુદ્રાખ્યાન	પ્રેમાનંદ	નાટક કે આખ્યાન	૧૭૫
૨	મારૂતી વિગ્લય	વજ્રલ	નાટક	૨૫૦
૩	દહાંતાખિંચ	"	સાહિત્ય અંથ	૩૦૦
૪	અખ્યાતમ રામાયણ	ભીમકવિ	વેદાંત-કથા	૫૦૦
૫	પંચતંત્ર	જૈનકવિ	નીતિસાહિત્ય	૪૦૦
૬	કેવળપુરીકૃત કવિતા	કેવળપુરી	ગાન-બોધ-વૈરાગ્ય	૨૫૦
૭	મુદર્ચનાખ્યાન	પ્રેમાનંદ	આખ્યાન	૨૦૦
૮	યોગસરનાદર	નયનશેખર	વૈદક	૪૦૦
૯	ગજધર આખ્યાન	વિષ્ણુદાસ	આખ્યાન	૧૫૦
૧૦	કાદંબરી	ભાગ્યલુ	કવિતામય ભાષાંતર	૩૦૦
૧૧	અગોચર્યંદરાગનો રાસ મુખસાગર		જૈન વાર્તા	૨૦૦
૧૨	ચુરંચનું ભાષાંતર	પ્રેમાનંદ	કવિતા	૪૦૦
૧૩	કર્ણચરિત્ર	"	મહાકાવ્ય	૪૦૦

૧૬. રસાળો વાંચી રહ્યાં પંછી સંભામાં બિરાજનાર હરેક જાણુને તે રસાળાની આખત ઊપર તકરાર કરવાનો હક છે અને તે તકરારનો નિવાડો પ્રમુખ પોતાના હાથમાં રાખશે.
૧૭. સભાસદે વિવેક અને અદ્યતી ચાલવું અને રસાળા લખવામાં અથવા વિવાદ કરવામાં પરસ્પર નિંદા કરવી નહીં.
૧૮. સભા બાહારના હરકોઈ માણસને વિષય અથવા ભાષણ કરવું હોય તો કરોબારી મંડળીની રજા જોઈએ.
૧૯. એ સભા આવણુ માસમાં બંધ રહેશે.
૨૦. પરગામીને સભાસદ થવાની મરજી હશે તો તેને પણ સભાસદ કીધામાં આવશે.
૨૧. જે કોઈ નવો સભાસદ દાખલ થશે તેની પાસેથી બોલામાં બોલા એ આના આગળથી લીધામાં આવશે.
૨૨. હરેક સભાનો વહિવટ નીચે લખ્યા પ્રમાણે થશે:—
- ૧ હું. પ્રમુખે સાંજના ૭ કલાકે ખુરશિયે બિરાજવું.
 - ૨ જી. ગઈ સભાના વહિવટની હકીકત સેક્રેટરીયે વાંચી સંભળાવવી.
 - ૩ જી. દરખાસ્તો કરવી.
 - ૪ થું. રસાળો વાંચવો અથવા ભાષણ કરવું અને તે ઊપર ઘટતી રીતે વિવાદ કરવો.
 - ૫ મું. આવતી સભામાં રસાળા વાંચવાના હોય અથવા ભાષણ કરવાનું હોય તે વિષે સેક્રેટરીયે ખબર આપવી.
 - ૬ હું. સભા બરખાસ્ત કરવી.

સહી. રણુછાડ ઉદેરામ.

સેક્રેટરી.

રણુછાડભાઈએ પ્રસ્તુત મંડળને દેખાવી રાખવામાં સારો ઉત્સાહ દાખવેલો, તેથી અમદાવાદમાંથી છેવટ જતી વખતે એક માનપત્ર એમને મંડળ તરફથી આપવામાં આવ્યું હતું. એ માનપત્રમાં નોંધેલી કેટલીક બિના સોસાયટીના ઇતિહાસ અને રણુછાડભાઈના ચરિત્ર પરત્વે ઉપયોગી છે; અને આપણે સાહચર્યના ઇતિહાસમાં, એ જનાવને સ્થાન ધટે છે. એ પ્રસંગનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે:—

“ભાઈ રણુછાડ ઉદેરામને માનપત્ર આપવા સાર તા. ૧૪ મી ડીસેમ્બરને રોજ સાંજના ૬ વાગતાં હીમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં સભા ભરાઈ

પ્રકરણ ૬

શ્રી કેળવણીને ઉત્તેજન

"Only by setting their women free and opening wide to them the door to absolute self-determination in all forms of expression and development, by restoring to them their Vedic status-the unrestricted use and training of all bodily, mental, and spiritual faculties both in the home and in Society, will Indian men be able to achieve their own personal emancipation. Only free adult girls will be able become true mates and balanced mothers, break through the vicious circle of misdirected emotional and physical strength, and in addition, restore the wasted physical forces of the Hindu race. Only sons reared by such fully and freely living mothers will have the inner independence and assurance needed to lead a normal healthy life of social constructiveness."

[The 'Pardah', by Mrs. Sarangdhar das.]

પે તાના પહેલા વર્ષથી જ સોસાયટીએ ડોકરીઓને શિક્ષણ આપવાની તજવીજ કરી હતી અને તેના થઈ આવતી કન્યાશાળા પકીથી શોભી હરકુવરપદ કન્યાશાળાનું નામાભિધાન પામી તેના સર્વ દૃષ્ટાંત પ્રથમ વિભાગમાં આપાયો છે.*

પ્રભુને પ્રાથમિક કેળવણી આપવી એ સરકારનું કર્તવ્ય છે અને એ સિદ્ધાંતનો સરકાર તરફથી અમલ થવા માડ્યો એટલે સોસાયટીએ એ ક્ષેત્રમાં તેની પ્રવૃત્તિ બંધ કરી; પરંતુ જે કન્યાઓએ અધવચમાં સંજોગ-વશાત્ અભ્યાસ મૂકી દીધો હોય, અથવા જેમને પ્રાથમિક ધોરણે પૂરું કર્યા પાદ વધુ અભ્યાસ કરવાની ઉત્કંઠા હોય અથવા મોટી વયની સ્ત્રીઓ જે કેળવણીના સંસ્કાર પામવા ઉત્સુક હોય તેમના માટે અવગંભનનો અને

* The Servant of India, May 11, 1933.

* જુઓ શ્રુ વ. મોસાડીનો દલિદાસ વિચાર ૧, પ. ૩૦.

પછી ગુજરાતી દ્રા-સંલેખર સાહેબની હજુરમાં ગુજરાતી દ્રા-સંલેખન એકબી-
શનરત્ની રૂ. ૪૦ ના પગારની જગો તમને મળી તે કામ હાથ સુધી તમે કર્યું.
તમ સરખા કેળવણી પામેલા અને પ્રમાણિક માણસ અમદાવાદમાંથી જવાથી
અમે દિલ્લીગીર છેએ પણ આશા છે કે શુદ્ધિપ્રકાશમાં તમારા સુંદર વિષયોના
લખાણથી દમેશાં તમારી યાદગીરી અમને આપતા રહેશે. અહિંના વિદ્યા-
ખાતામાં કેળવણી પામેલા ભાઈ વીરચંદ દીપચંદ વગેરે મુંબઈમાં છે, અને
વળી તમારા જવાથી અમદાવાદના કેળવણી ખાતાનો ખુબી મુંબઈમાં વધારે
થશે. તમને સન્નતાનો ગુણ પરમેશ્વરે જખશીય આપેલો છે. કન્યું છે કે—

છપા.

સન્નનતા ગુણ સરસ, મળે નહીં ખરચે મૂલે;
શિખબ્યાથી ન શિખાય, નથી ફળતી કે ફૂલે;
વિચરે દેશ વિદેશ, લેશ જિવમાં નહિ જામે;
પવિત્ર તીર્થ પ્રવેશ, કિધે પણ કોઈ ન પામે;
કઠિ પ્રગટે નહિં દલપત કહે, ઘર ઘર અથડાયે ઘણું;
ધર્મર કરુણાથી ઉપજે, પુરૂષ વિવે સન્નનપણું. ૧

તરૂવરનો નહિ તાગ, ભાગ્યથી સુરતરૂ લેટે;
હીરા મળે હજાર, કોહિનુર છેકળ છેટે;
ખગલા બાણું કરોડ, હંસ તો ન મળે હજવો;
સમળા મળે અસંખ્ય, ગરૂડમહિમા કયાં મળવો;
જન તો બહુ જડશે જગતમાં, તન તાપ ન તેથી ટળે;
હિલ સત્યપણે દલપત કહે, મહાભાગ્ય સન્નન મળે. ૨

માટે તમારા જેવા સન્નન મળવા ઘણા દુર્લભ છે. અમે તમને
જેટલું માન આપિયે તેટલું તમારી લાયકી પ્રમાણે થોડું છે. અમે પરમેશ્વર
પાસે માગિયે છેએ કે તમે જ્યાં જિતવને ત્યાં, સુખ, આબરૂ અને આજ્ઞા
માનપત્ર તમને ઘણું મળે. એજ અમારો આશિર્વાદ છે.

પછી રણછોડ ગજુરામે કવિતા, } તા. ૧૪ મી દીસે અમર સન. ૧૮૬૩.
અને રકુલના શાસ્ત્રીએ સ્લોક }
રમેલા વાંચ્યા હતા. x

૪૫ શિવભક્તની ભક્તમાળા	”	ભક્તિ	૨૦
૪૬ કૃષ્ણ નામાના કુંડળીઆ	”	ભક્ત	૪૦
૪૭ મહાસપ્તનો રાસ	ચરિત્રમહેતો	”	૫૦૦
૪૮ મતી ધર્મ	કમળાગવરી	નીતિ	૪૦
૪૯ કૃષ્ણચરિત્ર	”	ભક્તિ-માહિત્ય	૨૦
૫૦ પતિ વિગદાખ્યાન	”	આખ્યાન	૫૦
૫૧ ભક્ત મહિમા	”	ભક્તિ	૨૦
૫૨ ગોડાણાની કથા	ત્રીકમદામ	આખ્યાન	૨૦
૫૩ રાસભાગાનુ કથણું	મીઠાનાર્	”	૧૦
૫૪ કૃષ્ણવામિ આખ્યાન	”	”	૨૦
૫૫ હરભક્તિ આખ્યાન	”	”	૨૦
૫૬ છુટકપદ	”	ઉપદેશ	૧૦૦
૫૭ કપીનગુ આખ્યાન	ગમદામ	આખ્યાન	૨૦
૫૮ ચંદીપાઠ	રણુકોડી દિવાન	”	૭૨
૫૯ અનુના અરમા	”	મુક્તિ-ભક્તિ	૨૦
૬૦ સૂરક કવિતા	”	માહિત્ય	૫૦

Hargovind D. K.

પ્રાચીન કાવ્ય કમીટીના સેક્રેટરી

ગુજરાત વર્તમાનપત્ર મોઆઇદીની ઓફિસ,

અમદાવાદ, તા. ૩-૫-૧૯૬૪.

મહેરબાન પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સેક્રેટરી સાહેબ,
વડોદરા.

આપનો જાનક નં ૫૪ તા. ૩ ચાત્ર મામનો પત્ર પહોંચ્યો તે વચ્ચે કમીટી દ્વારા મુક્તિ એવો કરાવ કરવામાં આવ્યો છે કે આપના તરફથી સોમાઈડીના હેતુ પ્રમાણે તૈયાર થઈ આવેલા પુસ્તક સેમાઈડી હવાવશે પરંતુ તેને માટે નીચેના નિયમ સોમાઈડીની નજરમાં મોકલવા જોઈએ માટે તે ઉપર વિચાર થઈ આપના તરફથી લખાઈ આવતું જોઈએ

(૧) એક કવિના પુસ્તક હાથમાં લીધા પછી જનતા મુખી તેની કવિતા પૂરી કરીને બીજાને હાથમાં લેવો.

(૨) પ્રેમાનંદના પુસ્તક પ્રથમ તૈયાર થયા જોઈએ

(૩) જે પુસ્તક તૈયાર કરવાનું હોય તે પ્રથમથી સોમાઈડીને જાણવું કે જેથી સોમાઈડીના હેતુ પ્રમાણે હવાવવા જેવું છે કે નહિ તેનો પ્રથમ નિર્ણય થાય

પ્રકરણ ૧૫.

બુદ્ધિપ્રકાશ

“ સન અરાઢ ચોપન તણો, મનહર મારય માસ,
પ્રથમ થકી ચોપાનિયું, પ્રકટયું બુદ્ધિપ્રકાશ.
શશિ સૂરજ તારાં તરિત, આપે ભલે ઉભય,
જહતા તિમિર ટળે નહિ, ન્યાં નહિ બુદ્ધિપ્રકાશ.”

(કલપતકાવ્ય, ભા. ૧, પૃ. ૩૨૩.)

“ We are happy to state this publication, (Buddhiprakash) which contains articles on History, Natural Philosophy, Morality, the general news of the month, and anything that is likely to be of interest has met with a success greater than was anticipated and bids fair to become (if it is not so already) one of the most popular Magazines in the Gujarati language. ”

T. B. Curtis.

(Report, G. V. Society, 1854-55.)

અમા પ્રકરણમાં મંડળાઓ વિષે લખતાં અમે જણાવ્યું હતું કે “ બુદ્ધિપ્રકાશ ” નામના મંડળે એજ નામનું એક ચોપાનિયું કાઢ્યું, તેનો મહેસો અંક ૧૫ માં મે સન ૧૮૫૦ ના ૧૬વસે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે પખવાડિક હતું, અને તેની પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૬ ની હતી અને વળી તે લીધામાં છપાતું હતું. તે લેવાનું સૌને અનુકૂળ થાય તે માટે છુટક નકલ દોઢ આને વેચાતી મળતી હતી. એ માસિક કાઢવામાં તેના પ્રયોજકોનો શો આશય હતો એ પ્રથમ અંકની શરૂઆતમાં સમજાવેલો છે, તે પરથી એની રીતિ-નીતિનો ખ્યાલ આવશે.

પ્રસ્તાવના અથવા દીખાઓ.

“ આ ચોપાનિયું છપાવનારાઓની એવી ખાતરી થઈ છે કે જે દેશમાં બોલીનું કોઈ ફેકાણું નથી, તરે તરે વાર ચોપડી ચએલી નથી, લોકોનું મન વિદ્યા તરફ લાગેલું નથી, ને તેને લીધે વિદ્યા એ શી વસ્તુ છે. તે બળપાથી શા શા કાએલ થાએ છે. એવા દેશમાં મુજ પગરણમાં કંઈ બુદ્ધિ ઉધરે,

સ્ત્રી અને પુરુષ માટે સમાન શિક્ષણક્રમ ન રાખતાં તેમની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ અને પરસ્પરનું જીવનધ્યેય ધ્યાનમાં રાખીને તેમના માટે લુદ્ધ અભ્યાસક્રમ યોજવાની માગણી શરૂઆતથી ચાલુ છે અને તેને અનુસરીને સન ૧૮૯૪ માં મુંબાઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના વડાએ કન્માશાળાઓ માટે લુદ્ધાં પુસ્તકો રચાવવાના સંબંધમાં એક પત્ર સોસાયટીને લખી મોકલ્યો હતો. એનેજીંગ કમિટીમાં તે રજુ થતાં એવાં પુસ્તકો રચાવવાની એક યાદી તૈયાર કરવાનું કામ રજૂછોડગ્રામ છોટાવાદને સોંપાયું હતું. તેમની ભક્ષામણનો રીપોર્ટ જોવામાં આવ્યો નથી, પણ નારી શિક્ષા, ભા. ૧ અને ભા. ૨ નું પ્રકાશન પાછીથી કરવામાં આવ્યું તે આ વિષયની ચર્ચાનું પરિણામ હતું એમ અમારું માનવું છે.

તે પછી એ પ્રકારના સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તકો રચાવવા સાફ સોસાયટીને નીચે મુજબ ૮ ફંડો મળેલાં છે:—

૧. સૌ. કંડુખાઈ રમારક ફંડ.
૨. સૌ. ઈર્તિલક્ષ્મી પન્માળા ફંડ.
૩. સૌ. મોઘીખાઈ રામજી હમજી ફંડ.
૪. સૌ. મોઘીખાઈ વંદાવન દયળ ફંડ.
૫. સૌ. શુક્લામ જવેરી ફંડ.
૬. સૌ. દિવાળીખાઈ ફંડ.
૭. બાઈ હમાખાઈ મોદી રમારક ફંડ.
૮. સૌ. લક્ષ્મીખાઈ હસ્માણી ફંડ.

પણ જમાનો એટલા વેગથી આગળ વધતો જાય છે, સ્ત્રી કેળવણીમાં અને સ્ત્રી જીવનમાં એટલી મોટી ક્રાંતિ થવા પામી છે અને વળી યુવક યુવતીઓ એટલી મોટી સંખ્યામાં, એકસાથે અને એકસરખી કેળવણી મળે રહ્યાં છે, કે એ પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તકોનો ભેડ પાડવો એ વિષય કાર્ય થઈ પડ્યું છે અને ફેટલીકવાર શંકા ઉદ્ભવે છે કે એવા કૃત્રિમ દિશાગતી હવે જરૂર છે ખરી ?

શરૂઆતમાં માન્યપો તેમની છોકરીઓને નિરાળે મોકલતાં નહિ; અને તેમને તેમ કરવા સમજવવાને કંઈ કંઈ તજવીજ કરતી પડતી હતી. તેમાં છોકરીઓને ઈનામ અને સ્કોલરશીપ આપવાની યોગના આરી જાય છે. જે કન્યાઓની નિયમિત અને સારી હાજરી હોય અને જેમનો અભ્યાસ સરસ હોય તેમને એકઃ સુંદર પુસ્તક કે કંઈ રોકડ રકમ સ્કોલરશીપરૂપે આપવામાં આવતી. જેથી તેમને ઉત્તેજન મળે અને દેખાદેખી અન્ય

જોઈએ, રોજમાર નહી, 'ધંધો નહી, તારે કાંઈ કમાવવું જોઈએ કેને, તારે આ ખાસો. ધંધો. ઉભો કર્યો.' તારે જે લોકોને મનમાં એવું આવે તે લોકોએ આ વાત સારી પેઠે સમજી લેવી જોઈએ, કે ચોપાનીજી' હપાવનારાઓનો એવો કંઈ ધરિદો નથી કે એ ચોપાનીજી' હપાવીને તેમાંથી કંઈ નફો મેળવવો, પણ ફક્ત એટલુંજ, કે કંઈ કરતાં લોકોનું મન વિચા તરફ લાગે છે. (કારણ કે વિચા તરફ મન લાગુ તો પછી હાલમાં તો દોષની શક્તી એવી નથી કે અગાડીથી પાંખી આપે કે અગાડી જતાં આવો ફાંદો થશે.) વળી એ ચોપાનીજી' ખપે, ને' લોકોને વાંચવાનો શોખ થાએ, અને તેમાંથી ફક્ત એના ખરચ જોય નીકળું, એટલે બારપા થઈ. વધી એ ચોપાનીજી' કાં તાલેવન, કાં ગરીબ, સરવે લોકોના વાંચવાના હિપભોગમાં આવે, એટલા માટે તેની કીમત હાલમાં રૂ. ૦-૧-૬ દર્શાવી છે ને' એવો વિચાર છે, કે જે કદાપી એ ચોપાનીજી' જલુ લોકો સેશે, તો આગળ ઉપર તેની કીમત રૂ. ૦-૧-૦ કરી નાંખવી. દવે જે કદાપી આ જે કીમત દર્શાવી છે તે ઉપરથી કોઈ લગીરજ વીચાર કરશે, તો જાણી આવશે કે ફક્ત વિચારની જુદી થાએ ને' મ્હોટા મ્હોટા લોકોને જોઈને' વિચારને' ટેકે કે એવો લોકોમાં દેખાદેખી ચડસ વધે, એવો ધરિદો છે માટે ચોપાનીજી હપાવનારાઓની એવી હોંસ એ કે એને બધા લોકો સારી પેઠે પોતાનાને જેવી મદત આપે છે એવું જ ધારીને' આને પણ મદત આપશે.

આ ચોપાનીઆમાં શી શી બાબતો આવશે તે કંઈલખી સકાતું નથી પણ એટલું છે, કે ઘણું કરીને આ નીચેની વાર્તામાંથી હપાવામાં આવશે.

- ૧ રસાયનશાસ્ત્ર.
- ૨ નામીયા યુરંગનાં જન્મ ચરીત્ર.
- ૩ ઇતિહાસ એટલે આગળ બાદશાહ ને' રાજાઓ કેવા થયા ને' તેમની રાજનીતિ શી રીતની હતી ને' તેઓએ સાંચાં પરાક્રમ કરાં.
- ૪ નકલી વાતો ને' દ્રાવિડ,
- ૫ વેપાર બાજત.
- ૬ ચર્યાપત્રો.

એ શીવાએ જે જે વાતો અત્યુક્ત આવશે ને' માતુંમ પડશે કે આવી વાતથી લોકોને' કંઈ પણ રસ પડીને' લગરિક મુદારો થાએ એવું છે એવી બાબતો હપવામાં આવશે.

એ ચોપાનીજી' પહેલું વેદેલુંજ એટલે તારીખ ૧૫ મી મે અ સને ૧૮૫૦ થી હપવા માંડ્યું છે, તે દર મહીને ૧૫) મી અને છેડી એ મે તારીખોએ હપાશે.

એ કન્યાસાળા પ્રથમ ખુદી મૂકતી વખતે મ્હોટો સમારંભ થયો હતો; અને તે પ્રસંગે સ્ત્રી કેળવણી વિષયમાં જૂદી જૂદી દષ્ટિએ વિવેચનો થયાં હતાં. એક પ્રમાણભૂત વૃત્તાંત તરીકે તેનું મત્ત્વ છે, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રી કેળવણી પરત્વે તે સમયનું શૈક્ષમાનસ સમજવાને તે વૃત્તાંત ઉપયોગી છે તેથી એ સમારંભનો અહેવાલ પરિશિષ્ટ ૭ માં આપ્યો છે.

સોસાઇટી વિદ્યાર્થીઓને વક્તૃત્વ માટે ચાંદ અને ધનામ આપતી એની દક્ષીણત પહેલાં સાગમાં આપેલી છે,* એ ધોરણે સ્ત્રીઓ પણ પુરોનો પેઢે જાહેર મેળાવડામાં સંક્રામ્ય પામ્યા વિના બોલી શકે અને એમની ભાષણ કરવાની શક્તિ ખીસે એ હેતુથી સોસાઇટીએ સન ૧૮૯૪ માં સ્ત્રી વક્તૃત્વોત્તેજનની યોજના ઘડી હતી અને તે સારી રીતે ફેલ્ડમંદ નિવડ્યાથી સન ૧૯૦૧ માં તેમાં ફેરફાર કરીને સ્ત્રી શિક્ષણની પરીક્ષા લેવાનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો હતો. નીચેના ઉતારા પરથી એ પ્રશ્તિનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવશે.

સ્ત્રી શિક્ષણ પરીક્ષા.

“સાળાના શિક્ષણ ઉપરાંત સ્ત્રીઓ પોતાની કેળવણી આગળ વધારે એ બહુ જરૂરનું છે, અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી એ માટે ખાસ પ્રયત્ન છેલા આઠ વર્ષ થમાં કરવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓમાં ભાષણ આપવાની શક્તિ વધારવા માટે સ્ત્રી વક્તાઓને ધનામો આપી સ્ત્રી મંડળ સમક્ષ હુટથી ભાષણ આપવાની યોજના સન ૧૮૯૪ ની સાલમાં સોસાઇટીએ કરી હતી; અને તેનો પહેલો સમારંભ તેજ સાલના ટીસેમ્બર માસની ૨૩ મી તથા ૨૪ મી તારીખે કર્યો હતો. તેજ પ્રમાણે દર વર્ષે સમારંભ કરવામાં આવતો, હતો. આ પ્રમાણે મર્ઝ સાલ એટલે ૧૯૦૦ સુધી દર વર્ષે સ્ત્રીઓ પાસે સ્ત્રી ઉપયોગી વિષયો પર ભાષણો અપાવી સ્ત્રીઓને ધનામો આપવામાં આવતાં હતાં. આ ક્રમથી સ્ત્રીઓમાં ભાષણ આપવાની એટલે મંડળ આગળ પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાની શક્તિ દિવસાનુદિવસ વધતી જણાઇ હતી. ભાષણો આપવા માટે ગુજાઇ, નવસારી, વડોદરા, વગેરે દૂર દૂરના ભાગની મન્નારીઓએ પણ ઉમેદવારી કરી હતી, એજ તે વર્ગની ઉત્કટ જાણવાને માટે ખસ છે. ભાષણો આપવાના આ ક્રમથી સ્ત્રી ઉપયોગી વિષયો ઉપર સ્ત્રીઓ પાસે સોસાઇટી તરફથી જે ભાષણો કરાવ્યાં હતાં અને સાઈ ભાષણ કરનારી ગાયોએ દર વર્ષે જે ધનામો આપ્યાં હતાં તે નીચે પ્રમાણે છે;

* જુઓ જી. વ. મેસાઈટીનો દત્તિહાસ, વિભાગ ૧, પૃ. ૨૦૪.

ઉપરનાં ભાષણો કરવામાં હિંદુ-નાણીઆ, બ્રાહ્મણ, જૈન, પારસી, ક્રિશ્ચિયન, વગેરે વર્ણની સ્ત્રીઓએ હરીદ્વાર્ કરી હતી; તેમજ ૬૨ વર્ષના સમારંભ વખતે અમદાવાદની કુળજીએવી સન્નારીઓ તે ભાષણો સાંભળવા માટે મોટી સંખ્યામાં હાજર રહેતી હતી.

સ્ત્રીઓ પાસે ભાષણદ્વારા પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ રીતે પ્રદર્શિત કરાવવાની યોજના આ રીતે ક્રેડેન્સલ યથાથી નિશાળ છોડ્યા પછી સ્ત્રીઓને પોતાનો અભ્યાસ વધારવાને ઉત્તેજન આપવાનો તથા સ્ત્રી ઉપયોગી જ્ઞાનની સ્ત્રીઓમાં વૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી સોસાયટીએ આશુ એટલે સન ૧૯૦૧ ની સાલથી ભાષણ કરાવવાનો ક્રમ બદલી ‘સ્ત્રી શિક્ષણ પરીક્ષા’ લેવાનો ક્રમ ઠરાવ્યો છે.^x

સ્ત્રીકેળવણીને ઉત્તેજન આપવા માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ કરેલી નવીન યોજના.

૧. નિશાળ છોડ્યા પછી સ્ત્રીઓને પોતાનો અભ્યાસ વધારવાને ઉત્તેજન મળે અને સ્ત્રીઉપયોગી જ્ઞાનની સ્ત્રીઓમાં વૃદ્ધિ થાય એ હેતુથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ “સ્ત્રીશિક્ષણ પરીક્ષા” લેવાની યોજના કરી છે.

૨. એ પરીક્ષા વરસમાં એક વખત નવેમ્બર માસમાં અમદાવાદમાં લેવામાં આવશે. મુકરર દિવસની બહેરખબર થોડા મુદત પહેલાં આપવામાં આવશે.

૩. પરીક્ષાનાં ધોરણ અને વિષય ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી વખતે વખત ઠરાવશે.

૪. પરીક્ષાનાં હાલ એ ધોરણ ઠરાવવામાં આવ્યાં છે:—

૧ ઉર્દુ ધોરણ.

૨ નીચું ધોરણ.

૫. બન્ને ધોરણોમાં બન્ને પ્રશ્નપત્રો આપી ગુજરાતી ભાષામાં લેખી પરીક્ષા લેવામાં આવશે.

૬. ૧ લો પત્ર:—ભાષા સંબંધી સામાન્ય જ્ઞાન, નીતિજ્ઞાન, તથા મુકરર કરેલાં પુસ્તકોનું જ્ઞાન તપાસવાનો.

૨ જો પત્ર:—મુકરર કરેલાં પુસ્તકોનું જ્ઞાન તપાસવાનો.

૭. સન ૧૯૦૧ ની સાલ માટે નીચેનાં પુસ્તકો મુકરર કરવામાં આવ્યાં છે:—

પ્રાય લેઈ સોસાઈટીના સેક્રેટરી ટી. બી. માસ્તર કરડીસ સાહેબે—મહીકાંડાના પુલેટીકાલ સાહેબને કેટલીએક તરેથી શીપારસ કરી ઘણા આગ્રહથી મને સોસાઈટી ખાતામાં બોલાવી લીધો. તો મને પણ બીજું કામ કરવા કરતાં મારા દેશના સુધારાનું પરોપકારી કામ કરવાની ધબ્બી ખુશી છે. તેથી મહીકાંડાના મહેરબાન પુલેટીકાલ સાહેબે મારા કાયદા સારું મને ઘણો દીકામો મોટો દરજ્જો મળવાનો દીધો. તોપણ સોસાઈટીના કવેન્શનની જગો. એ સરવથી મોટો દરજ્જો સમજીને આ જગો મેં કયુલ કરીને સેવર એન્ટ સાહેબને રાહખુશી કરીને હું અહીં આવો. તો—

હવેથી આ સોસાઈટી તરફથી જુદિપ્રકાસ ચોપાનીયાં જે છપાશે તેમાં દુટલાએક વિષય મારા બનાવેલા આવશે. તો મારી મહેનત સાંમું જોઈને મહેરબાની કરીને આ ચોપાનીયાં ખુબ દીલ લગાડીને તમારે વાંચવું. ને બીજાઓને વાંચી સંભળાવવું ને જે રીતે એ ચોપાનીયાનો વધારે ફેલાવ થાય, એ રીતે કરવામાં મહેનત લેવી જોઈએ, કે જેથી આપણા દેશનું કમ્પાંજી થાય. લોકોની જુદિનો વધારો થાય એ કામ મોટા પરોપકારનું છે.

૧ આ ચોપાનીયામાં કોઈ વધતાં જોઈ વાત લખાઈ જાય તો એ વીશે મહેરબાની કરીને પત્રદાર મને લખી જણાવવું.

૧ કોઈ પ્રશ્ન મને પુછવાને આહતા હો તો તે વીશે પત્ર લખવો. એટલે માફકારી જુદિ પ્રમાણે તેનો ઉત્તર આ ચોપાનીયામાં પ્રસિદ્ધ કરવા લાયક દરો તો કરીશ.

૧ કોઈ અરચાપત્ર લખશો તો તે વીશે પણ ઉપર લખા પ્રમાણે વીચારમાં લાવીશ.

૧ આપણા દેશમાં વિદ્યા ને સુધારો થી રીતે થાય. એ વીજેના અભિપ્રાય લખી મોકલશો તો ઘણું સારું.

૧ આ ચોપાનીયામાં કોઈ વખત ઘણી સારામાં સારી વાત તમને પસંદ પડે એવી છપાય ત્યારે તમારે અમને લખી જણાવવું. કે જેથી અમને માલમ પડે કે આવી વાતો વાંચવાથી તમો ખુશી છો વા પછી તેવી બાબતો વીશેય લખીશું. ને જે બાબત તમને સુદલ પસંદ ન પડે તો તે પણ લખી જણાવશો તો તે વીશે વીચાર કરીશું.

૧ આ ચોપાનીયામાં જે લાપા છપાય છે, તેમાં પણ શુદ્ધ અશુદ્ધ વીશે લખશો તો તે ઉપર પણ વીચાર કરીશું.

૬. શાળા ખાતે ઊઠી છે, અથવા કઈ સ્થળમાં શિક્ષક છે.
 ૭. અંગ્રેજી અભ્યાસ કર્યો છે કે નહિ, ને કર્યો છે તો કેટલો.
 ૮. ઉપરની માહિતી સાથે પોતાના બાપ કે વાલીનું સર્ટીફિકેટ એવી મતલબનું કે ઉમેદવારે વરસ પહેલાં શાળા ઊઠી છે અથવા જતી કે ગઈ નથી; તથા તે પરીક્ષા આપે તેમાં તેમની સંમતિ છે.

(બાપ કે વાલી ન હોય તો કોઈ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થનું સર્ટીફિકેટ મોકલવું.)

૧૧. પરીક્ષામાં પાસ થનાર સર્વને સર્ટીફિકેટ આપવામાં આવશે; તથા પાસ થયાના અનુક્રમ પ્રમાણે તેમનાં નામ " બુદ્ધિપ્રકાશ " માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

૧૨. અંગ્રેજી એવા ધોરણ ઉપરાંત અભ્યાસ નહિ કર્યો હોય તેવી જે સ્ત્રીઓ જિંએ નંબર પાસ થશે તેમને માટે નીચે પ્રમાણે ઈનામો ફરિયાદમાં આપ્યાં છે:—

ઉંચા ધોરણ માટે.		નીચા ધોરણ માટે.	
૧ છં.	રૂ. ૨૦ નું.	૧ છં.	રૂ. ૨૫ નું.
૨ છં.	રૂ. ૨૫ નું.	૨ છં.	રૂ. ૨૦ નું.
૩ છં.	રૂ. ૨૦ નું.	૩ થી ૬ સુધી દરેક	રૂ. ૧૫ નું.
૪ છં.	રૂ. ૧૫ નું.	૭ થી ૧૨ સુધી દરેક	રૂ. ૧૦ નું.
૫ છં.	રૂ. ૧૦ નું.	૧૩ થી ૧૬ સુધી દરેક	રૂ. ૫ નું.
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>
૫	૧૦૦	૧૬	૧૦૦

૧૩. પરીક્ષા વખતે પરીક્ષા લેવાના દોસમાં ખનતા સુધી રકના સ્ત્રીઓજ રહેશે, પુરુષો હાજર રહેશે નહિ.

લાલશંકર ઉમીઆશંકર.

આનરરી સેક્રેટરી, ગુઠ વઠ સોસાયટી—અમદાવાદ

માટે વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયો એક ઠરાવ્યું અને તેના કાર્યકર્તાઓને માસુમ પડ્યું કે એ માસિકની માગણી અને કદર ચાલ છે સારે તેની પૃષ્ઠ સંખ્યા સન ૧૮૫૫ માં વધારી અને તે ત્રણ ફરમાનું એટલે કે ૨૪ પૃષ્ઠનું કર્યું. તેનું વાર્ષિક લવાજમ અગાઉથી આપે તેમને માટે રૂપિયો એક અને પાછળથી બરે તેમના માટે રૂપિયો દોઢ રાખ્યું.

કવિ દક્ષપતરામે તેનું મુકાન લાથમાં લીધું ત્યારે તેના ફેલાવો ૬૦૦ નકલનો હતો. શરૂઆતમાં સોસાઇટીનું પોતાનું પ્રેસ હતું, તેમાં “વર્તમાન” પત્ર નિકળતું ત્યારે એ માસિકની ખોટ માસુમ પડતી નહિ; પણ ત્યારે સોસાઇટીનાં પ્રેસો કાઢી નાંખ્યા અને કોન્ટ્રાક્ટથી કામ લેવાવા માંડ્યું ત્યારે બુદ્ધિપ્રકાશ પાછળની ખોટ ખૂંચવા માંડી. સને ૧૮૬૦ ના રીપોર્ટમાં તેની ખોટ આસરે રૂ. ૩૩૩ બતાવેલી છે અને તેણે દશમાં વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં સુધી તેની એવીજ આર્થિક રચતિ રહી હતી. કવિ લખે છે, “હાલ બુદ્ધિપ્રકાશ ૬૦૦ ખપે છે, પણ આ વર્ષમાં (સન ૧૮૬૩) ધરાકો વધવાની આશા છે. અમે સર્વ લોકો પાસે મદદ માગીએ છીએ કે ધરાકો વધારવાની તસદી મેહેરબાની કરીને લેવી. બુદ્ધિપ્રકાશનું ખર્ચ તો ઉપજમાંથી પુરું થતું નથી. પણ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તેનું ખર્ચ પુરું કરે છે.”

ખીજે વર્ષે એટલે સન ૧૮૬૪ થી બુદ્ધિપ્રકાશ ટાઇપમાં છપાવું શરૂ થયું; અને તે માટે “અમદાવાદ યુનાઇટેડ પ્રેસ” નામની કંપની કાઢવામાં આવી હતી; અને અમારી બૂલ થતી ન હોય તો એ પ્રથમ ટાઇપનું કારખાનું—પ્રેસ—હતું.* તે સ્થાપવામાં સોસાઇટીના કેટલાએક નોકરોના લાથ હતો અને એક રીતે તે સોસાઇટીમાંથી ફણગો ફૂટ્યો એમ કહીએ તો ચાલે.†

સન ૧૮૬૮ માં શાસ્ત્રી વૃજલાલ તેના કામચલાઉ તંત્રી નિમાતાં, એમણે માસિકનો શરૂઆતનો થોડોક ભાગ બાળબોધમાં છાપવાનું આરંભ્યું હતું. એક લિપિ વિસ્તાર પ્રચાર કામ કરનારાઓનો એ વિષયમાં આ પ્રથમ પ્રયોગ હતો એ નોંધવા જેવું છે.

નવી ગોઠવણ થયા પછી બુદ્ધિપ્રકાશના ફેલાવામાં સુધારો થતો જણાય છે. સન ૧૮૬૮ માં તેની ૧૦૦૦ પ્રતો નિકળી હતી અને સન ૧૮૬૯ માં ૧૧૦૦; અને તેને બે તેટલું સ્વાગ્રથી અને પગલર કરવાને

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૬૩, પૃ. ૪.

† તે વખતના શિલા છાપના પ્રેસો માટે જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૬૪, પૃ. ૪.

† જુઓ શુ. વ. સોસાઇટીનો રીપોર્ટ, સન ૧૮૬૦, પૃ. ૧૨.

સભાગ વ્યા ૫૪ી, રા. બ લાનશંકરે કન્યાશાળાની અમત્ય વિશે લંબાણથી અને દલીલ માથે અમરજારક રિવેચન કર્યું, અને તે દરમિયાન જણાવ્યું કે પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓને જે ઉત્તમ કેળવણી મળતી હતી, તે હાલના સમયમાં નાશ પામી છે, અને તેથી કરીને અપણે સ્ત્રી વર્ગ ટેડી હવડી પકિતિએ આવી પહોંચ્યો છે, અને સ્ત્રી વર્ગના અઠાનને લીધે આખા દેશની ટેડવી ખરામી થઈ છે ? દેશની ઉન્નતિ યગ માટે હામ હામ કન્યાશાળા ગ્રંથપાઠ, સ્ત્રી કેળવણી મરજે સાધારણ થઈ પડવાની જરૂર છે, વિશેષમાં તેમણે એ જણાવ્યું કે સરકાર તરફથી આની શાળાઓમાં ધર્મ સંબંધી કશું શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી, અને મિસન તરફથી આલતી શાળાઓમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે આપણા લોકોને અનુદાન નથી. એ કારણોને લીધે હાલની કન્યાશાળાઓમાં શીખતી છોકરીઓના મન પર મહે એવું કશું ધર્મ સંબંધી શિક્ષણ ન મળવાથી, ગેરનાશ થાય છે એ અડચણ દૂર કરવા સારૂ આ કન્યાશાળામાં હિંદુ ધર્મના સર્વ ધર્મને અનુદાન આવે એવું ધર્મનું આમાન્ય શિક્ષણ આપવાની જાગ્યણું ગમી છે.

ઉપરની મનમનનું મોતી રાવનહાદુર લાનશંકરે ગોડા ૫૪ી, રાત્ર બહાદુર મોતીનાથ સુનીનાન હાલને ધર્મ સંબંધી શિક્ષણની અગત્ય વિશે જણાવ્યું મોતીના. તેમના ભાવણનો આવર્ષ એવો હતો કે કન્યાશાળામાં શીખતી છોકરીઓને ધર્મ સંબંધી શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે, ધર્મ વિશે શિક્ષણ વિના ધણે અનય થવાનો ભય મહે છે, અને પુરૂષના કરતા સ્ત્રીમાં ધર્મ તરફ ઇતિ વહારે પ્રમગ હોય છે, અને તેથી કન્યાશાળામાં ધર્મ સંબંધી શિક્ષણ આપવાની વિશેષ કરી અમત્ય છે

ત્યાર ૫૪ી રાવનહાદુર નગ્મેગમ કન્યાશાળાને લાગુ અને અસરકારક ભાવણ કીધું, અને તે દરમિયાન રાવનહાદુર રજીઝાડવાલે આ કામમાં તથા બીજા કામોમાં જણાવેલી ઉદારતાની યોગ્ય પ્રસંસા કરી, જણાવ્યું કે રાવનહાદુર રજીઝાડવાલે જે જે કામ પોતાના હાથમાં લીધું છે, તે તે કામ ધણી સારી રીતે પાર ઉતાર્યું છે, અને અમદાવાદ શહેર ઉપર ધણી મોટા ઉપકાર કર્યા છે, આ શહેરમાં પ્રથમ મિનના સ્થાપનાર અને તેને સારા પાયા ઉપર લાવનાર તેઓજ છે. આથી તેમણે અમદાવાદના સેક્રેટી માણમને રાજી ખોલી આપી છે, તેમ પોતાના દાખવાથી બીજા મિત્રો ખૂબવામાં સાધનમૂલ અને મદદગાર પણ થયા છે. ત્યાર ગાદ તેમણે

છે, તે ફરીથી નવેથી જુદા જુદા જાપી ચોપડી બનાવાનો હક ફક્ત અમારા જ છે. વારંતે બધા લોકોને અમો જાહેર કરીએ છીએ જે અમારા વીશયમાંથી કોઈ લેધને જાપી જુદી ચોપડી જેવું બનાવશે તો તે ૧૮૪૭ ના આક્ટ ૨૦ માંથી જિલ્લા ચાલા એવું દરશે.”*

તેમજ સન ૧૮૬૦ ના રીપોર્ટમાં સેક્રેટરી જણાવે છે:

“ જે લોક આ ચોપાનીઆ સાર વિષયો લખી આપે છે, તેમને મહેનતનો ખદ્દો મળે છે. તેથી જુવાન વિદ્યાર્થીઓ વગેરેને વિષયો લખવાનો હિલ્લત વધે છે.”†

બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રથમ ધાર્મિક લેખો લેવાનો પ્રતિબંધ નહોતો પણ સન ૧૮૭૪ માં “દશ અવતાર” એ નામનો લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં કંઈક ખટ-રાગ થયેલો સમજાય છે, તેથી કમિટીએ બુદ્ધિપ્રકાશમાં ધાર્મિક લેખો નહિ લેવા એવો નિર્ણય ક્યો દતો.‡

એવી રીતે રાજકીય વિષયો નહિ લખાય કરવા એ વિશે શરૂઆતથી વિદ્યાભ્યાસક મંડળીને મદદ કરવાનું સોસાયટીએ કયુમ્બું, ત્યારથી તેની સાથે સરત કરી હતી કે “તેમાં (ચોપાનીઆમાં) રાજદારી બાબતોની તકરાર જાપવી નહીં.”†

તે સમયના સામયિક પત્રોમાં બુદ્ધિપ્રકાશ અગ્રસ્થાન ભોગવતું, એમ જણાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે. મુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એનો ફાળો મોટો છે અને તે વિસરાય એવો નથી.

સન ૧૮૫૬-૫૭ ના રીપોર્ટમાં આન. સેક્રેટરી લખે છે.

“ માસિક ચોપાનિયું બુદ્ધિપ્રકાશ કે જેની બિમર ૪ વર્ષની થઈ છે તોય પણ આપણી મરજી માફક તો આખા દેશમાં ફેલાવા શિખરું નથી, તથાપિ તેના અછલગ્યાજ અસાવનાર કવીશ્વર દલપતરામ ડાંગાજીના દાથ નીચે મુધરીને પોતાના જનભાઈ ખીજી મુજરાતી ચોપાનિયાં કરના તે વિશેષ લોકોનું મન રંજન કરે છે.”‡

એ આભિપ્રાય તે ફાળે સાચો હતો એમ સાહિત્યનો વાચકવર્ગ જરૂર સ્વીકારશે.

• બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૫, પૃ. ૧૬.

* જ. વ. સો. નો સન ૧૮૬૦ નો રીપોર્ટ, પૃ. ૧૧-૧૨.

† બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૪, પૃ. ૧૪૪ ની સામે પૃ. ૫૨.

+ બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૪, પૃ. ૯.

‡ બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૫૮, પૃ. ૫૮.

એ મતઘનનું બોલીને પંડિત મૂળરામ ચર્મા બેઠા પછી રા. રા. બોગીલાલ નાનાલાલ વકીલે સ્ત્રી કેળવણીની અમત્ય વિષે કેટલુંક વિવેચન કર્યું. ત્યારપછી કવિ દલપતરામ ગલાલામજીએ બોલે, હાલની સ્ત્રી કેળવણીનો આરંભથી ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો અને તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે અમદાવાદમાં, અને ખરું કહીએ તો આખા ગુજરાતમાં, પહેલી કન્યાશાળાની સ્થાપના સન ૧૮૪૮ માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાઇટીએ કરી. આરંભમાં એ કન્યાશાળાનો ખર્ચ સખાવતે બહાદુર હરકુંવર શેઠાણીએ આપવ માંડ્યો. પણ પાછળથી એ કન્યાશાળાના નિભાવ માટે એક કાયમ ફંડ સ્થાપન કરી, તેનો સંચોગ કારભાર મોસાઇટીના હાથમાંથી લઈ તેને સારૂ નીમેલી એક ખાસ વ્યવસ્થાપક મંડળાને સોંપ્યો. એ કન્યાશાળા પછી રા. બ. શેઠ મગનલાલએ ખીજી કન્યાશાળા સ્થાપી. હાલ ખીજી કન્યાશાળા મિશન તરફથી પણ બંધકેલી છે. આગળ બોલતાં એ બાબત સંબંધી ખીજી હકીકતો એમણે જણાવી, અને સ્ત્રી કેળવણીની અમત્ય વિષે વિવેચન કર્યું.

ઉપરની મતઘનનું બોલીને કવિ દલપતરામ બેઠા પછી પ્રેફેસર આગાશ વિશ્વ કાયરટે બોલે; અને તે દરમિયાન તેમણે પ્રાચીન સમય સાથે હાલના સ્ત્રી વર્ગની વિદ્યાસંપત્તિ સંબંધી સ્થિતિ સરખાવી, તેમની તે બાબતમાં થયેલી અધોગતિ વિષે વિવેચન કર્યું, તથા દેશની ઉન્નતિ માટે સ્ત્રીશિક્ષણની આવશ્યકતા દર્શાવી. વળી તેમણે નવીન વાત એ જણાવી કે હાલ ઘરમાંથી છોડીઆને નિશાળે મોકલવાનો રિવાજ ચાલે છે, પણ સ્ત્રીના એટલે વધુને મોકલવામાં આવતી નથી. છોડી પણ તેને સાસરે ગયા પછી શાળામાં આવતી બંધ થાય છે. કહેવાની મતઘન એ કે સ્ત્રી વર્ગને કેળવણી માટે પુરવ કરતા ઘણો થોડો સમય મળે છે. પરંતુ આ કન્યાશાળામાં બનતા સુધી સ્ત્રીશિક્ષક જ અને તેડવા જનાર પણ સ્ત્રી રાખવાની ગોઠવણ રાખી છે, તેથી એ રિવાજમાં ફેરફાર થવાની આશા રખાય છે, કારણ કે આવી ગોઠવણથી મોટી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓને પણ કન્યાશાળામાં શિક્ષણ માટે આવવાને અડચણ નેતું લાગશે નહિ.

એ મતઘનનું બોલીને પ્રેફેસર આગાશ બેઠા પછી, ઓન. રાવબહાદુર રણજોડલાલ છોટાલાલે બોલે, સર્વે ભાષણકર્તાએ કરેલી તેમની ઉદારતાની પ્રશંસાનો યોગ્ય ઉત્તર વાળ્યો, અને સ્ત્રી કેળવણીની અમત્ય વિષે કેટલુંક અસરકારક વિવેચન કર્યું.

એ પછી વૈર દુર્ગભદ્રસ વિ. સ્વામજી કુને “સુશિક્ષતા” વિષે પોતે રચેલી નીચેની કવિતા વણી છટાથી વાંચી સંભળાવી:—

ગોસાઇ અને વેરાગીઓની				
ઉત્પત્તિ	૧૨ મું	૨૬૦	
ચાર ભુગમાં થઈ ગયેલા ભાટો...	...	૧૯ મું	૨૮૦	
ચાર યુગ વિશે	૨૧ મું	૨૮૧	
જયશીખરી ચાવડાની વાત	૪ મું	૧૫૫	
...	...	૫ મું	૧૩	
જગતમાં રાત્ર્ય રથાપનનાં કારણ...	...	૮ મું	૧૧૧	
જૈન કાલીકાચાર્ય પ્રબંધ ...	અ. કી.	૧૧ મું	૧૦૭	
કાયરનો રાત્ર પેરીકલીસ	"	૨૦૧, ૨૨૫,	
			૨૪૫, ૨૬૮	
તાશુત વિશે...	...	૧૮ મું	૮૭	
ત્રાવણકોર વિશે	૨૫ મું	૧૦૭	
દક્ષિણના દુકાળ વિશે...	...	૨૩ મું	૨૭૬	
દુનિયાની વસ્તી	૨૪ મું	૧૬૩	
નિગમના વંશ વિશે ...	લો. હિ.	૨૧ મું	૨૩૩	
પદ્મ્ય ભોમનાથ વિશે	૧૭ મું	૧૫૩	
પારસીઓના શ્લોક	૨૦ મું	૨૫૮	
પારસી શ્લોક વિશે	૨૩ મું	૬૨	
પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સનું લગ્ન	૧૦ મું	૧૪૦	
ફૂ અને પેશ્વેની માહિતી	૨૩ મું	૨૨૬	
બકરી ઈંદ વિશે	૧૮ મું	૫૫	
બ્રાહ્મણનાદ વિશે	૧૭ મું	૭૮, ૧૦૬, ૧૩૫	
બાવા મોર વિશે દંતકથાઓ	૨૨ મું	૪૫	
બ્રાહ્મણોના ગોત્ર તથા અવર વિશે...	લો. હિ.	"	૧૪૫, ૧૬૬,	
			૧૯૨	
બ્રિટિશ રાત્ર્ય અને આગમના				
રાત્ર્યનો મુકાબલો	૪ મું, ૫ મું	૧૬૭, ૨૬, ૪૪	
બંગાળના દુકાળ વિશે	૨૧ મું	૭૩	
બરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ	" મું	૧૯૦, ૨૦૬,	
			૨૩૮, ૨૬૩,	
			૨૭૬	
"	...	૬ મું	૧૦, ૪૦	
બવાણી ઉત્પત્તિ	"	૧૮૩, ૧૬૭	
બવાણું બોહાઈ	"	૨૭૫	
બરતખંડી આર્યોનું વર્ણન	૧૩ મું	૩૫	
બારેવિ પ્રબંધ	"	૬૫, ૭૨	
બામનાથ તથા દેવસાહીની				
દષ્ટીકાંડ	૨૫ મું	૨૭૩	
મદારાજી વિહોરિયા આર્યોનું				
રાત્ર્ય રથાપન	૫ મું	૧૬૮	

સિથિઅન લોકોનું હિંદુસ્તાનમાં

આવવું	૧૯ મું	૧૮૬
સિંધઆ મહારાજની વંશાવળી...	લો. હિ.	૨૦ મું	૫૬
સંજ્ઞનમાંથી જરૂર શ્લોક	...	૨૦ મું	૧૨૨
હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ...	...	૧ હું	૨૨, ૪૧, ૫૭, ૭૦, ૮૧, ૯૭, ૧૧૩, ૧૨૯
" "	"	૧, ૨૭, ૩૬, ૭૨, ૧૩૬
હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન વિદ્યા	...	૨૦ મું	૧૨૫
હિંદુ લોકોની પ્રાચીન સ્થિતિ	...	૨૧ મું	૨૧, ૩૧
હોલકરના વંશ વિશે	લો. હિ.	૨૦ મું	૨૪૭

કવિતા

અભરામ કુલીના શ્લોકો	...	૧ હું	૨૯; ૫૫, ૯૧
અભિમાન તજના વિશે	દલપતરામ	૨૩ મું	૧૯૩, ૨૧૭
અમદાવાદની તુરંગનો ગરબો	...	૫ મું	૧૮૧
અતિ લોભ તે પાપનું પૂજ	...	૧૦ મું	૯૭
અસહના રાજાઓ વિશે	...	૧૫ મું	૪૨
અતિશય સર્વ અસાર...	...	"	૧૨૧
ધર્મર પ્રાર્થના	...	૧૭ મું	૭૩
" " ...	દલપતરામ	૬ મું	૧૩૨
ધર્મર ભક્તિ વિશે	...	૯ મું	૧
ધર્મરની માયા વિશે ગરબીઓ	દલપતરામ	૧૦ મું	૮૭
ધર્મર ભક્તિ વિશે કવિતા	...	૧૧ મું	૧
ધર્મર ભક્તનું પદ	...	૧૨ મું	૨૬૫
ઉપદેશી ધોળ	...	૧૩ મું	૧૨૧
ઉદાર કામનાં કાચ વાપરવા વિશે	...	૯ મું	૧૨૧
ઉપદેશ વિશે	...	"	૨૬૫
" "	૧૦ મું	૧૨૧
ઉપદેશી કે અગિયો	...	૧૫ મું	૨૪૧
ગિરોદાત્ સવાયા એકત્રીસો	...	૧૨ મું	૨૫
ઉત્તમ કૃતિ વિશે	દલપતરામ	૧૩ મું	૧
એક દિવસ માદ રાખવા વિશે	...	૧૫ મું	૨૧૭
એક મિત્રે લખી એકત્રેયા	...	૯ મું	૨૧૭
પ્રશ્નોના ઉત્તર	દલપતરામ	૧૮ મું	૨

પ્રકરણ ૭

સરદાર ભોળાનાથ સારાભાઈ

“વિદ્યા વૃદ્ધિને માટે તે બહુ કાળજી ગણતા અને એ કામમાં પાતાનાથી બને તેટલી મદદ કરતા. સન ૧૮૪૬ માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાઈટી રચનાઈ ત્યારથી તેમણે એના ઉત્કર્ષને માટે ધ્યાન મહેનત કરેલી છે. એમના જેવી ઉત્સાહી અને વિકાસ કામદારની સોમાઈટીને ઘણી ખોટ હતી છે.”

[છુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૮૧, જુન ૪ ૧૪૧]

લગભગ બાવીસ વર્ષની વયે ભોળાનાથભાઈ પહેલ પ્રથમ અમદાવાદમાં મુનમફતી જગો પર નિભાયા હતા અને તેઓ એ પદની પર હતા તે દરમિયાન અંગ્રેજોએ કિન્સોક ફોર્મસની બદલી અમદાવાદમાં આમિન્ટ્રન્ટ જડજી તરીકે થઈ હતી. ફોર્મસને ગુજરાતી શિખનાની, ગુજરાતનો ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ સમજવાની લગની લાગી હતી. તે કાર્યમાં મદદ લેના રાખેલા બે ત્રણ શિક્ષકો બદલાયા પણ તેમનાથી એમને સંતોષ મળ્યો નહિ. આખરે ભોળાનાથભાઈને કોઈ સારો વિકાસ મેળવી આપના ફોર્મસે જણાવ્યું. ભોળાનાથભાઈને કવિ દલપતગમનો સારો પરિચય હતો. ગુજરાતી પિંગળનું જ્ઞાન એમણે તેમની પાસેથી મેળવ્યું હતું. એમણે વડવાણ ખાતે માણસ મોકલી કવિને અમદાવાદ બોલાવ્યા. તે પગી કરી અને ફોર્મસનો આદા નુગ્મના મહેલમાં મેળાપ થયો તેનું વર્ણન પહેલાં વિભાગમાં કરેલું છે. આ પ્રમાણે ગુજરાતને ઉપકારક ચનાર બે મહાન વિલુતિઓ અને ગુજરાતીના ફિલોસોફીનો મહાગમ કરી આપવાનું માન ભોળાનાથભાઈને છે.

સોમાઈટીની પહેલાં વર્ષની કારોબારી કમિટીમાં સર્વ સભ્યો સુરોપિયનો હતા. પછીથી દેશી સભ્યોને લેવામાં આવ્યા તેમાં ભોળાનાથભાઈ અને ઇંગ્રેજ રદવાના હેડમાસ્ટર ભોળીનાથભાઈ એ બેજ હતા.

સોમાઈટી સાથેના ભોળાનાથભાઈનો મંત્રધ આ પ્રમાણે છેક તેની આપના કાળથી શરૂ થય છે અને તે એમના અવમાનપર્થન આપુ ગ્લો હતો. તે મંત્રધ માત્ર નામપુરતો, ઉપવક ન હતો પણ તેના કામકાજમાં તેઓ ઉમંગલર લાગ લેતા. વળી તે મમથમાં કાર્યકર્તાઓ પણ થોડા એટલે સરયાને અંગે અથવા બહાર પ્રવૃત્તિને અંગે કામ કરવાનું પણ

શ્રીધમજાતુનું વર્ણન	૨૪ મું	૨૧૭
ગુજરાતની બલિહારી...	...	"	૨૮૨
ગાંધીનું ગોપીચંદન જામ	...	૮ મું	૨૬૫
ધણું રખાથી રીઝવું નહિ	...	૧૭ મું	૯૭
ધર મુતરની આંટી ઉઠેલવા વિશે			
ગરબી	૨૫ મું	૨૬
ઘોડાદોડ વિશે	૧૩ મું	૨૩૩
ચિત્ર કાવ્ય દોહરા	૧૮ મું	૨૭૧
ચેતવણી	૧૫ મું	૯૭
ચંદ્રાવળા	૯ મું	૨૫
જગતકર્તાની આરતી ...	દલપતરામ	૧૦ મું	૧
જગતરૂપી ખાગનું ધોળ	...	૨૫ મું	૧૭૦
જીવને ઉપદેશ ...	દલપતરામ	૮ મું	૧૨૧
જીવાનીના તોર વિશે	૧૧ મું	૧૨૫
જીને જેથી મુખ તેને તે પ્યાઈ	...	૭ મું	૨૮૯
જે જાથું તે જામ ...	છા. ન.	૧૬ મું	૧૨૧
ટીકાકારનો પોકાર	૧૫ મું	૧૪૫
“તે” તો ઘટમાં ધર કીધું વાલમ			
વરણગીઆરે”		૭૩
તેનું શું કરે ...	દલપતરામ	૧૬ મું	૪૯
દિવા વિના આંધાઈ ઘોર	...	૯ મું	૧૬૩
ક્રીકરીને ચિલાદાન દેવા વિશે	...	૧૦ મું	૨૫
કુરાચારીને રાખામણની કવિતા...	...	૭ મું	૨૫
કુદૃષ્ટ સ્વભાવ...	...	૧૩ મું	૧૯૦
દેશાટન કવિતા	૧૨ મું	૨૬૫
દોહરા ...	ભાલુચંકર	૧૯ મું	૧૧૨
	જેરાંકર		
દંપતી ધર્મ વિશે	૧૪ મું	૧૭૭
દૃષ્ટાંત વચન સભાસિકક મુલે-			
માનનું	૮ મું	૨૧૯
ધણીનું ધાર્યું યામ ...	દલપતરામ	૧૭ મું	૧
ધીરજ વિર પદ	૮ મું	૧૨૧
નરભરને સિખામણનું ગીત	"	૧૯૩
નવા વર્ષ વિશે ઈશ્વર પ્રાર્થના	...	૧૦ મું	૨
તાવ વિશે	૧૩ મું	૨૪૯
નિરધંક ગાન તાન વિશે	...	૭ મું	૨૪૫
નીર નેવનાં મોભે ગયાં	...	૧૧ મું	૪૯
નીતિ વિશે દોહા	૧૨ મું	૧૯૩
નરસિંહ રથાન વિશે...	...	૧૭ મું	૨૬૭
પ્રજનનું દુઃખ દાગવાની ગરબી	...	૩ મું	૮૫

કૃષ્ણ ૧૪ બોળનાથ દાવેગિઆ

પૃથ્વીરૂપી નટરીની ગરબી	...	૨૪ મું	૨૫
ફરીથી પરણવાના બહાનાનું ગીત	...	૮ મું	૧૮૨
કામસ વિરહ	...	૧૪ મું	૧૮૧
કુલણુ	...	૨ મું	૧૧૫
"	...	૮ મું	૧૪૫
કાંસ કાંઠાં પેસે સાલ	દલપતરામ	૧૦ મું	૪૯
શુદ્ધિપ્રકાશની તારીખ	...	૨ મું	૧૮૨
શુદ્ધિપ્રકાશની વિનંતી	...	૭ મું	૧
જોસે તેનાં જોર વેચાંચ	...	૧૦ મું	૨૪૧
ભરથાર વરા કરવાની ગરબી	...	૫ મું	૮૯
ભગવતની ભક્તિ કરવા વિશે			
મુચના	...	૬ મું	૧૩૭
ભણવા વિશે	...	૧૬ મું	૨૪૧
ભાઈના હેત વિશે	...	૮ મું	૨૪૧
ભાવનગરની ગરબી	...	૨૫ મું	૨૬૫
બુમાનંદ કૃત મહિના	...	૧૦ મું	૩૨
મહાને બે બોલ	...	૬ મું	૮૧
મરણનો ભય છે મોટે પ્રશ્નને			
ભજવો	ભાજો ભજવો		૧૮૫
મનને શિખામણુ વિશે	...	૮ મું	૮૭
મનુષ્ય મહિમા	...	૧૩ મું	૪૯
મનુષ્ય ધર્મ વિશે	...	૧૫ મું	૧૮
મહિના	દલપતરામ	૧૮ મું	૧૧૩
માતાજીની સ્તુતિ	...	૫ મું	૧૩૩
માણસના અપતર વિશે	...	૬ મું	૬૫
માણસના સ્વભાવની ભુદી ભુદી			
ભાતિ	...	" મું	૧૧૩
માતાના ગુણની ગરબી	...	૭ મું	૧૮૩
માણસ માત્ર પર માત્ર રાખવા			
વિશે	દલપતરામ	૧૧ મું	૨૪૧
મિથ્યાપણા વિશે	...	૭ મું	૧૬૮
મિત્રતા વિશે	હ. હ.	૨૧ મું	૨૫૧
માતા ભગતની શિખામણુ	...	૭ મું	૨૪૪
મુજાઈના મોડ મંગલદાસની			
ઉદારતા	...	૮ મું	૨૩૩
ગંગા વિશે ગરબીઓ	...	૨૫ મું	૧૨૧
મોડની સ્વારી	...	૬ મું	૮૭

‘બ્રાંતિ સંહાર’ નામનું એક નાટક પણ તેમણે જ લખી આપ્યું હતું; અને વધુમાં તેઓ મેનેજિંગ કમિટીના સભ્ય પણ હતા. ખીજા પુત્ર આપારાવનું સત્તાવીસમા વર્ષે અકાળે અને દુઃખદ મૃત્યુ મળ્યાં જોળાનાયભાઈએ તેમના નામની એક લાઘવેરી સ્થાપના રૂ. ૧૦૦૦૦) આપ્યા હતા અને તે ફંડ હાથમાં સોસાઈટી હસ્તક છે. આપણુ અષ્ટગણ્ય વિદ્વાન શ્રીયુત નરસિંહરાવ તો એમની વિદ્યાર્થી અવસ્થા પૂરી થઈ નહોતી તે પહેલાથી યુદ્ધિપ્રકાશના લેખો લખી મોકલ્યા; અને તેની સાથે કાંઈ કાંઈ કાર્યને અંગે કમિટીને સૂચના પણ કરતા હતા. એમણે જોડણી વિષે પ્રથમ લેખ લખેલો તે યુદ્ધિપ્રકાશના વધારા તરીકે વહેંચાયો હતો; અને “મેઘદૂત” પરનું એમનું અવલોકન પણ એવી રીતે વધારા તરીકે હપાયું હતું. “જોડણી” વિષેના લેખ એમણે કમિટીને અભિપ્રાય માટે મોકલેલો, તે પરથી ચર્ચા થઈને સોસાઈટીએ યુજરાતી શબ્દ સંગ્રહ પ્રથમ પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કયો હતો. “સ્મરણ મુકુર”માં એ સમયનું એક સુખદ સ્મરણ નરસિંહરાવભાઈએ નીચે પ્રમાણે નોંધ્યું છે:

“પહેલો પ્રસંગ—ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં લીમરાવના મેઘદૂત ઉપર અવલોકન ‘યુદ્ધિપ્રકાશ’ મા પ્રગટ કરવાના ઉદ્દેશથી હું મહીપતરામને હેબની ઓફિસની રૂમમાં મળ્યો; મ્હારો લેખ હેમના હાથમાં આપ્યો. આરંભમાં બહુએક પાના ધ્યાન દઈને એ વાંચી ગયા; શો ઉત્તર મળ્યો તે માટે મ્હારું હૃદય ધ્રુવરૂં હતું; “હાવાંજ લખાણો હમારે જોડાયે છિયે,” એમ ઉત્સાહથી બોલીને પોતાનો અસાધારણ આનન્દ એઓએ જણાવ્યો; અવલોકન સ્વીકાર્યું, વિગેષ લખાણવાળું હોવાથી ‘યુદ્ધિપ્રકાશ’ ના વધારા તરીકે કડકે કડકે પ્રગટ કરવાની યોજના પસંદ કરી અને આ લખાણના બદલામાં વર્નાક્યુલર સોસાઈટીનો મ્હને લાઘવ મેમ્બર બનાવ્યો.”+

અને વધારે ખુશી થતા જેવું એ છે કે જોળાનાયભાઈના દોહિત્રી લેડી વિલાન્ડેન સોસાઈટીના અત્યારે ઓનરરી સેક્રેટરી છે. આમ જોળાનાયભાઈ અને એમના કુટુંબીજનોનો સોસાઈટી સાથેના સંબંધ આરંભથી આજ દિન સુધી એકસરખો સચવાઈ રહ્યો છે, એ બનાવ જેમ તાત્કાલીક-ભર્યો તેમ ગૌરવવાળો છે.

જોળાનાયભાઈનો જન્મ સન ૧૮૨૨ માં વડોદરામાં લીમરાવ પોળ જે પોળ હરગોવિંદદાસ કાટાવાળા અને ‘સાહિત્યકાર’ના દીર્ઘ વસવાટથી સાહિત્યરસિકાને સુપરિચિત છે તેમાં થયો હતો. એમના પિતા સારામાઈ

વેળા વિશે	૧૩ મું	૧૬૯
સહિત વિચારી કરીયે કામ ...	દલપતરામ	૧૭ મું	૧૪૫	
સાણપણું શિખવા વિશે	૭ મું	૪૯	
શિયાળા વિશે	૧૬ મું	૨૬૫	
મુક સદેશો...	...	૧૭ મું	૧૬૯	
શુભ કાળે જોનને તેજાવવાનાં ગીત...	...	૨૫ મું	૭૩	
ચરનીર છત્રીસી ...	દલપતરામ	૧૧ મું	૧૬૯	
રોર ખગરનું પદ	૧૨ મું	૨૦૬	
રોરના તથા રૂના વેપારથી ખરાબી...	...	૧૩ મું	૧૯૨	
શ્રવણાખ્યાન	૧૭ મું	૧૧૧, ૧૨૭, ૧૫૬, ૧૮૭, ૨૧૧, ૨૩૨, ૨૫૬, ૨૭૩	
સંત્ય વિશે	૬ મું	૩૪	
સર જમશેદજીનો પરજીયો	૯૧	
સ્વપ્ન આચારે વર્તાય...	...	૮ મું	૨૧૭	
સનભાભાનું રસાણું	૧૦ મું	૧૭૮	
સાસંગ મહિમા	૧૫ મું	૧૭	
સ્વદેશાભિમાન વિશે ...	દલપતરામ	૧૬ મું	૪૬	
સરસમાં સરસ ને નરસમાં નરસકિયુ	૧૭ મું	૨૫	
સમસ્ત પતિ; અરીણિવાની નિંદા વિશે	૧૮ મું	૭૧, ૧૧૩, ૨૦૯, ૨૫૮	
સાચ વિશે છાંપા	૧૨ મું	૧૬૯	
સાર કામ કરવા વિશે...	...	૨૪ મું	૪૯	
સાહેલીએને શિખામણ ...	દલપતરામ	૨૫ મું	૨	
સીનાજીનો પ્રત્યુત્તર ઘોળ	૮ મું	૫૩	
સી રૂપી પેટી વિશે ...	દલપતરામ	૨૫ મું	૬૭	
મુખ દુખ બે સાથી છે	૬ મું	૧૭૬	
મુધારાની વાત ધીરે ધીરે સંભળાવવા વિશે	૭ મું	૬૭	
મુખ સાગરનું પદ	૧૭૩	
મુધારાની યંદિનું પદ ...	દલપતરામ	૮ મું	૧૬૯	
મુધારા વિશે...	...	૯ મું	૭૩	
મુધારા વિશે છંદ	૧૨ મું	૧૨૧, ૨૪૧	
મુગન મુખ સ્ખન	૧૩ મું	૨૫	
મુમંગતિ વિશે ...	દલપતરામ	૧૬ મું	૨૧૭	
પરિગ્રહ કમિટીના કાન્ધ	૧૨ મું	૭૩	

“દેવસ્ય ઋષિયે નિષિદ્ધ કરેલા દેશમાં જવાની મેં કહી વર્ષથી રહી પડી ગયું છે. માટે ધર્મ, ન્યાય અને રૂઢી પ્રમાણે ઇગ્ત્યાંડ જનાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો પણ જાતિભ્રષ્ટ થયો નથી. લોકોનું કેવું અજ્ઞાન તથા અવિચારપણું છે. સ્મૃતિનિષિદ્ધ ખીજ દેશમાં જનાર દૂષિત ન યાય અને માત્ર ઇગ્ત્યાંડને માથેજ બધું પાપ દોષી પાડ્યું છે. જે ઇગ્ત્યાંડ જનાર જાતિભ્રષ્ટ થાય તો સિંધ આદિ નિષિદ્ધ દેશમાં જનાર પણ જરૂર જાતિભ્રષ્ટ થાય અને તે પુનઃસંસ્કાર કાંધા વીના ન્યાતમાં આવી શકે નહીં. પણ ધન્ય દીનગીરીની વાત છે કે આ વિવેક નાગરોમાં નીતિમાન મનુષ્યો પણ જુની ગયા છે.”

એક ખીજ સ્થળઆથી ઉતારો લખ્યે:—

“હે નાગર મિત્રો, કુસંપથી કસેશ વધે છે, કસેશ વધવાથી બુદ્ધિ-બ્રંશ થાય છે. બુદ્ધિબ્રંશ થવાથી મોહોટો વિનાશ થાય છે.

“હે નાગર મિત્રો, તમે પોતાની હાનિ પોતાને દાંધે સા વારને કરો છો ? જેઓની સાથે દાંધ સ્નેહ સગવળ નથી, જેઓની સાથે કન્યા વ્યવહાર નથી, જેઓ તમારા શુભેચ્છુ તથા સુખદુખના ભાગી નથી, તેઓની સાથે સંબંધ રાખી રહ્યા છો અને સમાં સંબંધીનો ત્યાગ કરો છો.

“હે નાગર મિત્રો, હજુ વિચાર કરવાનો સમય છે. ગયેલો સમય કદી દાંધ આવવાનો નથી. હે પ્રિયમિત્રો, ભાઈઓ, તથા સ્નેહીયો હૃદય ન કરે ને જે આ કલેષરૂપી વક્ત્રુ મૂઠ મોહું થયું તો તેની કાંસીઓ વંશપરંપરા વૃદ્ધી પાગી પરિણામે સ્નેહપાશ છૂટી જશે. માટે એ નારાકારક પરિણામનો અટકાવ કરવાનો મુચ્છ તથા વિવેકી જનોએ ધણે ઉતાવળેથી વિચાર કરવો ઘટે છે.”

સરકારી છુક કમિટીના એક સભાસદ તરીકે અને સોસાયટીની કારોબારી કમિટીના એક સભાસદ તરીકે ચાલુ સ્થિતિ પ્રકાશનો અવલોકવાનું એમને પ્રાપ્ત થયું, અને તે પુરતકાપર તેઓ સ્વતંત્રપણે અને નિઃસ્વાધી પોતાના વિચારો દર્શાવતા હતા.

પરંતુ એમના જીવનનું મહત્ અને ઉજ્જવળ કાર્ય તે પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપનાનું છે. કિશોરવયસ્કમાં તેઓ માતા અને મહાદેવના મુસ્ત અને શ્રદ્ધાળુ ભક્ત હતા પણ પાછળથી એમના વિચારમાં અને આચાર-

મહાકુમાર સ્વામિ ...	મ. મુ.	૧૦ મું	૧૭૫
માધુદેવ નામનો ઉત્તમ ન્યાયાધીશ ...	દ. દી.	"	૭૬
માધવ અને સામળ વિશે થોડી દષ્ટીકત ...	રતનલાલ	૧૯ મું	૧૨
મહામ ભક્ત વિશે ...	વંબકલાલ		
મહેનાથ દુર્ગારામનો સ્વર્ગવાસ ...	મુ. ઠ.	૨૨ મું	૨૨
	...	૨૩ મું, ૨૪ મું	૨૫૭, ૨૭૦; ૧૪, ૫૩, ૧૧૪, ૨૨૬
મિસ મેરી કાર્પેન્ટર	૧૭ મું	૫૪
મુમકથા રચનાર ગુલશીદાસ	૧૯ મું	૨૭૬
ડા. બા. મળીઆઈ જરાઆઈ	૨૩ મું	૧૧૫
ડા. બા. ગોપાળરાવ દરિ વિશે	૨૪ મું	૨૫૬
લાક્ષ્મીકર ઉમિયાશંકર વિશે	૨૧ મું	૨૬૮
સ્વામિ દયાનંદ સરસ્વતિ	૨૨ મું	૨૩
દિમા ભગત વિશે	૧૮ મું	૧૫૭
દિમચંદ્ર	૧૯ મું	૨૦૬

ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન

આત્મા અમર તથા સ્વર્ગ નરક			
માનવા વિશે	૨૩ મું	૧
કૃષ્ણદેવી, ચોપડી વિશે	૮ મું	૧૬૫
કૃષ્ણદેવી પ્રાર્થના	૨૦ મું	૨
ઉદવાડમાં પારસી લોકોનો પવિત્ર અગ્નિ	"	૬૫
ઉપનિષદ વિશે	૨૨ મું	૧૨૧
કૃષ્ણ પુરાણ વિશે	૧૯ મું	૧૪૭
ગોસાઈ અને વેરાગીઓની ઉત્પત્તિ...	...	૧૨ મું	૨૬૦
ગોસાઈશ્રી વિશે	૨૦ મું	૨૬
સ્વાર્ગિક મત...	...	૧૨ મું	૨૨૪
ચાર પુરુષાર્થ	૧૩ મું	૮૯
ચંડી પાઠ ...	લો. હિ.	૨૨ મું	૬૩
જગતકર્તા પરમેશ્વર છે તે વિશે...	...	૨૧ મું	૫૬
જનોઈ વિશે...	...	૨૨ મું	૧૭
જ્નેગણીઓ તથા દેવીઓ વિશે	૨૩ મું	૬૩

એમનું અવમાન પણ એક પ્રભુમકનો ઉચિત એવું એમને પ્રિય
આપાનંદ અગ્નિહોત્રો કૃત “સંગીત પુષ્પાન્નલિ” માનું નીચેનું પદ, છંદનને
અભોધતુ, સાલગના માલગતા થયું હતું:

“ હારે નામ મજનકા બેલા હૈ ।

મન કરત વૃથા બવહેલા હૈ ॥૧॥

જગ દો દિનકા યહ મેલા હૈ ।

ફિર કરના કૂચ અફેલા હૈ ॥૨॥

ક્યોં ચિરથા કલેશ અનેક સદૈ ।

જગ તૃગા પાવક માહિ દહે ॥૩॥

એ હુન્નદ સમાચારની ત્રણ ચનાજ સોમાષ્ટીની મેનેજીંગ કમિટીની
અભા બોલાવવામાં આવી હતી; તેમાં એમના અવમાન વિરે નીચે મુજબ
જોધ લેવાઈ હતી; તેમ તા. ૧૭ મી એપ્રિલ ૧૮૮૬ ના રોજ વાર્ષિક
આમાન્ય મલા મળી હતી તેમાં જુથ એ મોકલારક બનાવનો ઉદ્દેશ
કરવામાં આવ્યો હતો.

“ આ સોમાષ્ટીના સ્પર્ધક મેજમર અને વ્યવસ્થાપક મંડળીના સમા-
સદ ગ. વા. બોળાનાથ મારાજાઈના જગેશ્વરમ ચનાની અમર સાક્ષી
કમિટી અત્યંત રિજીંગ થાય છે. શુદ્ધતાની ભાષા સુધારવામાં, શુદ્ધતાની
પુસ્તકોની વૃદ્ધિ કરવામાં અને સોમાષ્ટીનો કેવુ પાર પાડવામાં તેઓ ખરા
અતઃકરણી અને હોમથી પ્રયત્ન કરતા હતા. શુદ્ધતાની, સંસ્કૃત તમા
શાસ્ત્રી ભાષામાં તેમની કુશળતાને લીધે તેમનાથી સોમાષ્ટીના કામને
ધણી મદદ મળેલી છે. તેમના પરલોકગમનથી સોમાષ્ટીને મોટો ખોટ પડી છે.”

વળી એમના મિત્રો અને સ્નેહીઓ, જેઓ એમના યુષ્ઠો અને સેવા-
કાર્યોથી પરિચિત હતા એમના તર્ફથી એમનું મોઝ આગક ઉઘું કરવા પ્રયત્ન
ચના બોળાનાથ આગક ફંડમાં રૂ. ૭૨૪૫/ છુત લગાઈ ગયા હતા.

પછીથી આપણે આદિં આ ઉપયોગી સંખ્યા મ્યાપવા નેશનલ
ઈન્ડિયન એસોસિએશનની ન્યુજીયાથી પ્રથમ થવા માડ્યો ત્યારે બોળાનાથ-

* મેનેજીંગ કમિટીનું પ્રેસિડિંન્સ, તા. ૨૬ મી મે ૧૮૮૬.

† સુદિપ્રાસ, સન ૧૮૮૬, પૃ. ૨૬૮.

ગંગાબાઈ અને જમનાબાઈની વાત	૧૩ મું	૧૮૧, ૨૦૦, ૨૨૬, ૨૪૪, ૨૫૬, ૧૭૭
ચણ્ડી પાતી વિષે એક વાર્તા	૨૫ મું	૫૦, ૭૪
ચાંપારાજ દાસની વાત	૧૭ મું	૪૧, ૫૨, ૮૧, ૧૦૨, ૧૩૪, ૧૫૩, ૧૮૩, ૨૦૪, ૨૩૬, ૨૬૭, ૨૮૪
ચંદ્ર ચંદ્રાવતીની વાર્તા	૨૧ મું	
જંગલની છોકરી	૬ ફ	૧૪
જંગલનો છોકરો	૩૮	
ટોપરાની શેષ	૨૫ મું	૧૯૯
દગ સાચાની વાત	૧૨ મું	૧૦૨
ડાન કવીકસોટ	૧૮ મું	૩૭, ૫૯
લાકિં કપુરના સ્વયંવરની વાર્તા			
૧ લી	૧૬ મું	૧૯૫
નિર્ધન કુખીઆરાની વાત	૧૬ મું	૧૪૭
નંદ બત્રીસીની વાર્તા...	...	૧૯ મું	૫, ૩૫, ૫૫, ૮૮, ૧૦૩, ૧૩૭, ૧૫૦, ૧૭૭, ૨૨૧, ૨૪૩
પત્થરસાથ ખેમજીનું નવાઈ જેવું જન્મ ચરિત્ર	૩ વું	૧૧, ૫૬, ૯૪, ૧૧૧
બધોદના અમલકારી તથા સમ-ચોવીન ઉત્તર	૧૨ મું	૪
બે ગરલુની વાત	૨૫ મું	૩૮
ભુદિધનની વાર્તા	૧૨ મું	૨૬૭
મેના પોપટની વાર્તા	૨૮ મું	૧૭, ૩૨, ૬૭, ૧૧૧, ૧૭૭, ૨૩૩
મુઝાબાઈ વા ને પાત્રી ...	૨. ડી.	૮ મું	૧૦૯
મુખીના છોકરા રેવાની વાત	૧૫ મું	૧૭૧

તેવાં સુતર તેવાં ફળો, દુનિયાની અંદર દેખીએ,
 તેવી નદી તેવાંજ માતો, લક્ષ ધરિને લેખીએ;
 તેવી સુવનિતા તનુજ તેવા, નિયમ ઈશ્વરી આમ છે,
 ભડભાઈ લોળાનાથનું, આ ઠામ નિશ્ચય નામ છે. ૬

હીરા મણી માણક તણી, આતો અનૂપમ ખાણ છે,
 ચિંતામણિ કે દામધેનું, પુણી તેહ પ્રમાણ છે;
 વિદ્યા સ્વરૂપી બેઢી, તેમાંજ વસ્તુ તમામ છે,
 ભડભાઈ લોળાનાથનું, આ ઠામ નિશ્ચય નામ છે. ૭

શુભ સ્વર્ગ વાસ કર્યો ભલો, કહું ભાઈ તે કેવા હતા,
 વિદ્યાની વૃદ્ધિ દેખીને દિલ રાજ રાજ તે થતા;
 તેનાં રસોલાં પુસ્તકોં, વંચાય બામો ગામ છે,
 ભડભાઈ લોળાનાથનું, આ ઠામ નિશ્ચય નામ છે. ૮

સ્ત્રી જ્ઞાનશાળા આ વિશાળા, જરા ભરી થઈ ભામળો,
 પ્રભુને પ્રતાપે અતિ અમાપે, જ્ઞાન ગોલી પામળો;
 શુભ હો ધણા જવતા રહોજી, રાજ દરબારામ છે,
 ભડભાઈ લોળાનાથનું, આ ઠામ નિશ્ચય નામ છે. ૯

દોહરો.

“કહું શ્રી મહારાણિનું, રહો અચળ આ રાજ;
 રચાય તેના રાજ્યમાં, આવાં ઉત્તમ કાજ.”*

અરયાન ચંદ્રિકા	૯ મું	૧૩૮
પ્રેમાનંદ ભટ્ટની કવિતા સરસ કે સામગ્રી	૧૦ મું	૨૬૫
બાપા વિશે	૨ ભું	૧૩૨
બાપાશ્વપી બાગ	૩ મું	૪
મળતાં તથા છૂટા પડતાં બોધ- વાના શબ્દો	૨૦ મું	૨૧૯
વિચાર શક્તિ તથા વસ્તુવિચાર...	...	૧૪ મું	૪૧
વાક્યાલંકાર વિશે	૧૯ મું	૧૯૪
શબ્દાર્થ વિચાર	૪ મું	૪૭, ૪૯, ૭૨, ૯૬, ૧૮૩
શબ્દ "વિચાર"	૨૦ મું	૯૪, ૧૬૦
શબ્દોની જાતિ વિશે	૮ મું	૨૨
શબ્દોની જાતિ વિશે	૧૧ મું	૯૩
શબ્દ શાસ્ત્ર...	...	૧૩ મું	૧૯
શબ્દ જ્ઞાન...	...	"	૫૧
શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ	૧૯ મું	૨૮૯
સામગ્રી ભટ્ટની કવિતા...	...	૧૧ મું	૮૭
શાસ્ત્રી શુભરાત્રી ભાષા	૨૨ મું	૨૬૫
શુદ્ધ વસ્તુવિચાર	૧૫ મું	૩૯
શ્રીઓ વિશે ઉપદેશલંકાર	૯ મું	૧૮
સંસ્કૃત તથા શુભરાત્રી ભાષાનાં મળતાં વાક્યો	૬ મું	૭૪
સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ થયેલા શબ્દો	૭ મું	૬૬
સંસ્કૃત ભાષા વિશે	૧૦ મું	૨૬
સંસ્કૃત વ્યાકરણો	"	૧૩૫
સંસ્કૃત ભાષા	૧૩ મું	૮૧
મંસ્કૃત શબ્દ	૧૫ મું	૧૦૯
હિન્દુસ્તાન માંહેની દેશી ભાષાઓ...	...	૧૧ મું	૨૧

ગયાથના એના પુત્રો, નિમષો, વ્યાખ્યાનો વગેરેની સખ્યા પડ ની થાય છે. આ પૃથક્કરણ પછી જોઇ શકાય છે કે ઇંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રયાગ વધતા એ ભાના માહિત્યનો ઉપયોગ અને લાભ વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં લેનામાં આવે છે, તેમ સમૃદ્ધ સાહિત્યમાંના અગમ અથોનો પરિચય કરાવનાના પ્રયત્નો પણ નજરે પડે છે. વળી સખ્યાની દૃષ્ટિએ તેનું વર્ણનું સરેરાશ પ્રમાણ સ્વતંત્ર પુસ્તકો આવે છે એ રીતે મોસાઇકીની પુસ્તક પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ સંતોષકારક લેખી શકાય.

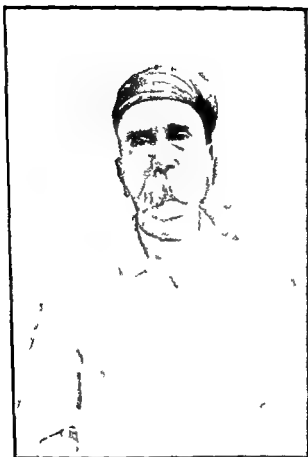
લેખકો જોમજો સોસાઇટીને પુસ્તક લખી આપનામાં મદાયતા કરી હતી, તેમના નિરે થોડીવણી માહિતી આપવાનું અગત્ય એકરી કરનાતું મની શરૂ એ હેતુથી મોસાઇકીના પ્રકાશનોની અમમ્મિયના ૩ જ પ્રકલ્પમાં વિધિવત્તાર નક્કી કરતા, તે પુસ્તક લેખકવત્તાર તપાસનાતું ધોરણ અગીકૃત કર્યું હતું અને તે ધોરણ આ પ્રકલ્પમાં પણ આપુ ગમીશું તેથી જ લેખાની અગાઉ નોંધ થઇ ગઈ છે, તેમની વધુ કૃતિઓ પ્રથમ તપાસીશું.

ડૉ. ત્રિલુનદાએ “ શુદ્ધ વ્યવસ્થા અને આરોગ્યવિદ્યા ” એ નામનું નવું પુસ્તક ગ્વી આપ્યું હતું, અને એમની અન્ય કૃતિઓની પેઠે આ પુસ્તક આગતિવર્ષીત શાળામાં પથ્ય પુસ્તક તરીકે વચલ છે, એ તેની ઉપયોગિતા દર્શાવે છે.

ડૉ. નીલકંઠગણના આડ પુસ્તક ગ્રામ થાય છે તે મરગા આમાન્ય જનતાને ઉદ્દેશને થોમથના, લુદા લુદા નિચયપર, જ્ઞાનમોલક અને ઉપ થોગી માહિતીનાગા હતા રોગ મગડવો તેના કગતા રોગ થનો મૂળથી અગકાવો, એ સૂત્રને અનુસરીને જનતાને શારીર નિચય તેમ રોગનિવારણ તથા માદગી દરમિજાન દન્દીની માનજત સ્વી રીતે કરની અને અકસ્માત વખતે હાથજાકાકળા ન રના કેવા આપના છતાંને મદલુ ગયા એ વિરે ઉપયુક્ત માહિતી આપના “ માતની માવગત, ” “ લોમપથોમી શારીરવિદ્યા, ” “ અકસ્માત નખતે મલ્લ અને ઇલાજ ” અને “ હિ હુન્તાનમાં ગામડા ની આરોગ્યતા ” એ નામક પુસ્તકમાં એમજો મરો પ્રયાગ કયો છે અને એમના એ જ્ઞાનપ્રચારના પ્રયત્નો ખરેખર ગુણવિપાત્ર હતા.

વળી દન્દેશ વપગરાની સ્વી જેને શાસ્ત્રીય રીતે અનુસરીને તેમાં ગેના રદમ્મ અને હેતુ સમજાવના અર્થે નખાયના એમના ખીમ્મ જે પુસ્તકો “ ધરમા નપગતી સીજોનું રમાયન ” અને “ નવગરાના વખતમાં ગમ્મત અને જ્ઞાન ” થોગા રોધક નથી લેખકની એ નિયતોને અર્થવાની

ગુજરાતી ભાષાનો વધારે અભ્યાસ				
કરવા 1 વર્ગે	૬ મુ.	૧૧૦
ગુજરાતી લખાણ વિશે	"	૨૪૩
ગુજરાતી ભાષાના કવિયોનો				
ઇતિહાસ	૧૦ મુ.	૮, ૩૦, ૬૦, ૬૦, ૧૦૨, ૨૪૨
ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસની				
પુરસ્કૃતિ	૧૮ મુ.	૧૦૨
ગુજરાતી જુના લખાણ વિશે	૨૦ મુ.	૨૬
મંથનો સમય	"	૨૩૧
અરસા પત્રનો જવાબ	૧૧ મુ.	૨૫૭
સાળાશ વર્ષ ઉપર લખેલી ગુજ-				
રાતી ભાષાનો દાખલો	૬ મુ.	૩૬
જુના શ્રેણી વિશે	૧૮ મુ.	૨૫૭
તર્ક સંગ્રહ	૨૩ મુ.	૧૨૫
દીવાનજી રજીસ્ટ્રારજી કૃતમથા	૧૬ મુ.	૧૬
નવ દમયંતી	૭ મુ.	૧૪૮, ૧૭૬, ૨૦૦, ૨૨૩
નવ રસ	૧૨ મુ.	૪૦, ૬૩
નળાખ્યાન કડવું ૧૫ મું અર્થ				
સુદ્ધાં	૧૮ મુ.	૧૬૦, ૨૧૩
નાટ્ય વિચાર	૧૦ મુ.	૨૮૦
નાગાનંદ નાટક	૨૦ મુ.	૬૧
નામજ્ઞા ક્રેડેન્સિયા	૨૩ મુ.	૧૬૧
નનુખ લખવાની રીત	૧૮ મુ.	૧૭૧
પરભી લંપટ	૧૧ મુ.	૮૫
ગ્રેમાનંદ અને સામજીની કાવતા				
વિશે ચર્ચા	"	૭૪
પંડિત મનમિથ અને તેની ભાષા-				
ઉચ્ચ ભારતીનો પ્રભુ ...	મ. કી.	...	"	૨૫૩, ૨૭૨
ભગ્વતી વાક્ય	૧૮ મુ.	૧૧૦
જૂનમાં કવિતાની સાળા વિશે	૫ મુ.	૧૦૫
બોજ કથા	૧૪ મુ.	૫, ૨૪, ૫૬, ૮૩, ૧૦૦, ૧૨૩, ૧૨૬, ૧૬૬, ૧૮૧, ૨૧૩, ૨૩૩

ੴ ਨੀਰਕੰਮਧ ਅਲਾਘਾਓ ਓਤਪਤਿ

અનેકે અંથ વાંચનાભ્યાસ	...	૧૨ મુ.	૧૭૦
અભ્યાસ કરવા વિષે	...	૨૧ મુ.	૪૮
આકાશી રંગ વિષે	...	૧૭ મુ.	૨
ઋષિ વિષે	...	૨૨ મુ.	૧૮૭
કવિઓની વિનંતિ	...	૧૨ મુ.	૨૫૩
ખેડુ લોકોની ભાષા વિષે	...	૨૧ મુ.	૩૮
ગામના નામના અર્થ	...	૧૭ મુ.	૧૪
ગાયન વિષે	...	૨૪ મુ.	૧૩૬
અંથકારોને અભિનંદન નાટક	...	૧૫ મુ.	૯૧
ગ્રીષ્મ ઋતુ	...	૧૩ મુ.	૯૮
શુભાર્થે બોલવાની તથા લખવાની રીતો	...	૧૮ મુ.	૧૬૮
અમરકારી કોષ્ટક વિષે	૩૦
અર્ચા કરવાની રીત	...	૨૧ મુ.	૧૪૫
ચોપાનીયાં વાંચવાની ભલામણ	...	૫ મુ.	૨
દીકા લખવાની રીત	...	૧૬ મુ.	૧૩૯
દેશી રાજાઓની સ્થિતિ	મ. સ. દે.	૨૧ મુ.	૯૭
પુસ્તક સંરક્ષણ	...	૧૬ મુ.	૨૫૬
બુદ્ધિ મહીમા	હલપતરકમ	...	૨
ભણુ અઢાનારનું ભણું ને ભુકું
અઢાનારનું ભુકું	...	૧૪ મુ.	૯૭
ભાષણ કરતાં કરવાના ચાળા	...	૬ મુ.	૬૮
મનોભાવનું અનુમાન	મ. કા.	૧૨ મુ.	૧૧૪
અલ્પજ્ઞને દિંદુ કરી શકાય કે નહિ	...	૨૫ મુ.	૧૨૪
લમ વિષે	...	૩ મુ.	૨
લડાઈ એટલે શું તથા તેનાં શાં
પરિણામ થાય છે	મો. ક.	૧૦ મુ.	૪૦
લખાણથી પરીક્ષા	...	૨૧ મુ.	૨૬
લાકડે શી વસ્તુનું બને છે	...	૧૬ મુ.	૨૪૩
વર્તમાનપત્ર તથા ચોપાનીયાં
વાંચાથી ફાયદા	...	૧ મુ.	૨૩
વર્તમાનપત્રો વાંચવાની ભલામણ	...	૬ મુ.	૧૩૩
વર્તમાનકાળમાં સંસ્કૃત પુસ્તકોની
અવસ્થા	...	૧૫ મુ.	૪૩
વસંત વર્ણન	...	૧૩ મુ.	૫૯
વસ્તુ ચિંતા	...	૧૬ મુ.	૧૩૧
વર્તમાનપત્રોની તથા પુસ્તકોની
ભાષા વિષે	...	૨૪ મુ.	૧૪૦

‘ ત્યા સુધી આપણે આપણા સનિમધનો નદિ સુધાગીએ ત્યા સુધી આપણુ ડાંચાણુ ચલાવું નથી, ત્યા સુધી આપણી સાસાંગિક ગિથિનિ સુધગવાની નથી, ત્યા સુધી આપણી ધાર્મિક ગિથિતિ પણ સુધગવાની નથી ને દુકામા ત્યા સુધી આપણા દેશના દહાડો ફગાવો નથી ’

x

x

x

x

એથી પણ એમજ જણાય છે કે આપણી હાલની વર્તુલરચનાની ગિથિતિમા સુધાગની ઘણી જગ્યા છે ત્યા ‘ રાગી ત્યા જોગી ’ એ પદ્ધતિ દાખવ કરી તે એના સુધાગનું પહેલું પગથીઈ છે, ને એથી હાલના મમ ધમા અગણિત બાહ્ય થયે, ને અગણિત હાનિકારક ગિથિતિને સદમા દૂર કરી રાકાશે +

સોમાઈગીએ કરેલાનો બાન નાસુ થાય એ આગવથી કરેલાના અનિષ્ટ પગિણામ દર્શાવતો નિમધ લખાવવા ઈનામ જાહેર કર્યું હતું એજ એ વાગ નિમધ લખાઈ આવેના પણ તે સતોતારક જણાય તા નહોતા તે પગીની કૃષ્ણરાવે આ નાટક ગીતે સોમાઈગીને મોકલી આપ્યું હતું તેમા નિનાડના લિન લિનન ચિત્રો જી કુનામા આવ્યા છે, અને આપણુ અદ્ય નાટક માહિત્યમા એક સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે તેનું મૂલ્ય થવું ધરે છે ‘ પુન વિવાદ પદ્ધતિ સોળે સોળ આના ફળેતી ’ એ અનુવાદ એમણે જ મરાઠી પગથી સદા ધાગ્યું કરીને કરો હતો અને તેમથી છેલ્લી આરતી વાળો ભાગ પડેના પ્રકણમા આપવામા આન્યો છે (જુઓ પૃ ૨૧)

મરોપનગમ કૃત ‘ શ્રીમ દેશનો ઇતિહાસ ’ એમને પણ આપે એવા લખાણો નથી તે અથ રમીય દુન ગ્રીસના ઇતિહાસની ન્દાની આશ્રિતિ પગથી તૈયાર કે રામા આન્યો હતો ધણી વગેરે સુધી તેનું ગે-નુમીપ્ત પ્રગણા ખતાના દરતમા પડી જી હતું, એટલું જ નહિ પણ એ અનુવાદ એક હાથે થયો નહોતો તેના દેશથી પોતે વાક્ય લેખને તેઓ નમતાવનામા લખે છે,

“ વાચનાર જરૂર થોડી મહેનતે સમજ સર એરી સમ અને શુદ્ધ ગુજરાતી લાપાખા મૂળ અચનો ભાનાથ લખવો એને હું સારો તરજુગો ગણું છું આ પુસ્તકના કરનાક પ્રકણમા તે પ્રગણે થવું નથી તેથી દયગીર છું ”

ધ્યાવિચારી કાર્ય વિશે...	...	૧૮ મું	૬૯
અભ્યાસ કરવા વિષે	૨૧ મું	૪૭
અદ્ભુત ચમત્કાર વિશે	૨૩ મું	૧૩૮
અધરણી તથા સીમંત વિશે	૨૪ મું	૮૪
આપણી હાલત વિષેનો થોડો એક વિચાર	૭ મું	૮૧
આજીવન વિશે	૧૦ મું	૧૦૦
આશા	૧૦ મું, ૧૯ મું	૨૨૭, ૧૫૫
આશ્ચર્યકારક અમ	૧૬ મું	૨૨૭
આપણી દુનિયાનો અંત કેવો આવશે...	...	૧૭ મું	૨૩૮
આવેશ એટલે જીવંત...	...	૧૯ મું	૩
આત્મહત્યા વિશે	૨૪ મું	૨૭૧
ઈન્સાફને હાથપગ નથી	૪ મું	૪૯
ઈશ્વરની ધાસ્તી રાખવાની અગત્ય...	...	૮ મું	૨૭૬
ઈશ્વર ઉપરના ભાવ વિશે	૨૦ મું	૨૮૧
ઈશ્વરના હુકમ વિશે	૨૩ મું	૨૨૨
જાના સોગન દેવા વિષે	૪ મું	૫૯
જીવિત વિશે	૪ મું	૭૧
જીવિતના પાલુ	૧૦ મું	૧૫૫
જીવિત કરતાં અટકાવ સારો	૧૦ મું	૨૨૬
જીવિત કુળ જોવાથી નુકસાન	૧૨ મું	૫૦
જીવોગ વિશે...	...	૧૨ મું, ૧૫ મું	૧૨૬, ૯૮, ૨૩૦
જીવોગ વિશે જાનનાં દની વાતો	૧૨ મું	૧૮૪
જીવપણું	૧૫ મું	૨
જીવોગ મદિમા	"	૨૨૬
જીવી નીચી નાનો વિશે	૨૩ મું	૧૭૪
એક સાંજની શોખા અને સ્વપ્ન...	મ. મુ.	૭ મું	૩૬, ૮૭
એક બીજા ઉપર પ્યાર રાખો	"	૨૧૯
એક કંજુસનો કાગળ	૬ મું	૧૬
એક આપાધીશની ચતુરાઈ	૬ મું, ૧૦ મું	૨૮૬, ૧૫૭
એક ગાયની સિખામણ	૧૪ મું	૧૬૭
એક વધીલની દુશિયારી	૧૬ મું	૭૪
એક માણસે આપ્યા લોકરત્નો બચાવ કેમ કર્યો...	...	૨૫ મું	૧૧૩...

ઉઠેલી, પાળા પોષી મોટી કરેલી સંસ્થા-ગોસાધરી-ને સુપરત કર્યો, એક સરતે કે તેમની હમાતિ સુધી એ પુસ્તકોમાથી ને કંઈ નહોતું થાય તેનો અડધો ભાગ તેમને મળે અને બાકીનો સોગાધરી રાખે; અને એમના અવસાન બાદ સે સાધરી તેનો પુરા લાલ લે.

અહિં નોંધવું જોઈએ કે સોગાધરીના સંચાલક કવિના પુસ્તકોમાથી ધન પ્રાપ્તિની આશા ન રાખના, કવિની કૃતિઓનો સારો ઉપાડ થતો રહે એ ઉદ્દેશથી તેની કિંમત બને તેટલી મસ્તી અને તે લગભગ પડનર રાખે છે, કે મામાન્ય મનુષ્ય પણ તે ખરીદી શકે.

‘વેન ચરિત્ર’ આખ્યાન કવિએ વિધવા વિવાહના મમર્થનમાં રચ્યું હતું. આપણા પ્રાચીન કાવ્યોમાં અંતમાં કળયુતિ દર્શાવવામાં આવે છે તે પ્રમાણે વેન ચરિત્ર પૂર કરતા કવિએ ગાયુ હતું કે,

“કળિલુભમાં જો વેનતણી, કરશે નિંદા કેઈ પ્રાણી;
પાપે તેની જીત ભારો, જમણા જરો તાણી.
વિધવા ધર્મ વરણ્યા છે, માંહિ સુવિ સંમતિ સમાન;
વિધવાએ તો અવશ્ય કરીને, આ શુભવું આખ્યાન.
ઓખાહરણ કુંવારી શુભરો, સસલીલા પરણેલી;
વિધવાઓ તો વેન તણું, આખ્યાન શુભો મત મેલી.
ઘેઝે ઓખાહરણ શુભ, ને માધે વેન ચરિત્ર;
માધવરો નહાય સમ પ્રાણી, પણમાં થાય ખવિત્ર.”*

નાગપણુ હેમચંદ્રનો જન્મ સ. ૧૮૧૧ ના જેઠ સુદ પુનમના રોજ મુબાઈમાં થયો હતો. તેઓ યાતે ખાતરી (બ્રહ્મચરીય) હતા. પિનાર્નું સુખ એમણે ન્હાનપણમાં ગુમાવેલું; અને ઉમર લાપક થાય તે પૂર્વે માતા મૃત્યુ પામ્યા હતા, મામાને ત્યાં તે ઉછેર્યા. દાદાની પુરતી દરકાર નહિ એટલે એમનો અભ્યાસ પણ જેવો તેવો, અધકચરો થયેલો, અને પછી એક કાગખાનામાં જોડાયતા પણ વાચનનો એટલો જ્યો ગોખ કે નોકરીમાં ને કાંઈ પગાર મળે તે તેઓ પુત્રકે અને માસિકો લેવામાં ખર્ચો નાખે અને જ્યાં કોઈ સલા હોય ત્યાં પોતે હાજર થઈ જાય. કામમાં ચિત્ત ચોટે નહિ તેથી એક પ્રસંગે મામાએ તેમને મહેલ દર્શાવ્યાં આપ્યો એટલે મામાની સંલાળ અને રેખરેખ હેઠળથી એ ભાઈએ છટા થઈ મનકાનતું કરવા માડ્યું. મુબાઈ સારા પુરપોનો સમાગમ થતા, એમના જીવન પર ઉત્તર મસ્કાર પડ્યા,

ધાતડી જનાવરોને વશ કરવા				
વિશે	૧૮ મં.	૫૨
ઘોડા વિશે	૨૨ મં.	૧૧
ચોમાસા વિશે	૫ મં.	૧૦૧
ચાર વસ્તુ વર્તવાની રીત	૬ મં.	૩૫
ચોખા ન્યાયાધીશનું દષ્ટાંત	૮ મં.	૧૫૪
ચેતવણી	હ. ઠા.	૧૧ મં.	૨૬
ચોર પકડવાનો સંચો	૧૧ મં.	૨૩૫, ૨૪૩
ચોર વિશે	૧૫ મં.	૨૧
ચુક છુપાવવા બુકું બોલવું નહિ	૧૯ મં.	૪૨
ચિત્તની શાન્તી વિશે	૨૧ મં.	૧૭
ચોરીના માત્ર વિશે કહાણી	૨૩ મં.	૧૬૩
છોડીયો ભણીને શું કરશે ?	૧૧ મં.	૨૬૦
જમિદાર વિશે	૫ મં.	૧૫૮
જંગલનો છોકરો	૬ મં.	૩૮
જગન રૂપી નિશાળ વિશે	"	૬૬
જન્મગાંઠનો દિવસ	"	૧૦૫
જુવાનીના તરંગ	૮ મં.	૧૮૬
જેવું શરીર તેવું ચલન	"	૨૭૩
જાત ધીમો	૯ મં.	૬૧, ૭૯
જૂના ખેતાઓની પડતી દશા	"	૯૪
જુરસાને સાઈ અજનાજાની અગત્ય	"	૧૬૭
જાચકની હાલકાઈ	૧૦ મં.	૧૦૩
જુઠું વિશે	૧૫ મં.	૧૭૫
જીવતો નર ભદ્રા પામે	"	૨૧૮
જનમતાં અને મરતાં થતાં દુઃખો				
વિશે	૨૧ મં.	૪૯
જૂઠી સાક્ષી પુરવા વિશે	૨૨ મં.	૪૯, ૭૩
જૂઠી સાક્ષી વિશે શંકાનો ખુલાસો	"	૧૩૮
ઝાક, પાન, અને જનાવરો વિશે				
અંચો જનાવવાની રીત	૬ મં.	૧૪૬
ઝાડું સગપણ કેવું બાણવું	૭ મં.	૧૦૦
ટેક રાખવા વિશે	૭ મં.	૧૦૫
ઠગાઈ વિશે	૯ મં.	૧૪૮
ઝાલો અને મૂખ	હ. ઠા.	૧૦ મં.	૬૭
ટેક વાણીવાની વાત	૧૨ મં.	૧૮
ટાણુ અને ટાણુ સ્ટેશન	૧૮ મં.	૨૧
તાગવા વિશે	૧૯ મં.	૧૧૫

જનતાને પરિચય કાઢવાનું માન અર્ગ્યને ઘટે છે “ હું ખોતે ” લખીને એમણે ગુજરાતીમાં આત્મવૃત્તાત લખવાની પહેલ કરી હતી, જે કે તેમના એમના કેટલાક અભિપ્રાય માથે આપણે મંમત થઈ ગયા છું નહિ.

ગમે તેવા એમના લેખનના દોષ હોવા છતાં નાગવણે ગુજરાતી માહિત્યને અભ્યુદય કાવામાં જીવનભર પ્રયત્નો કર્યા હતા; અને અનેકને તેમના પુતક વાચનમાંથી કાઢકને કાઈ પ્રેરણા, વિચાર આનંદ કે પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થયા હતા ને થશે, એ નિસદેહ છે.

‘ લોકાનો ઈનિદામ ’ અને ‘ ડેમોરિયનીમનું ચર્ચિત્ર એ એ પુસ્તકે પરમાનંદ બોળાભાઈ ખારેએ મરાઠી પરથી લખ્યા હતા. પુતવિરહના હુખમાં તેઓ ગરક થયા હતા તે વખતે આશ્ચર્યન મેળવવા તેમને ગોપાળ હરિ દેસમુખે કેટલાક મરાઠી પુસ્તકો મોકલી આપેલા તેમાં આ એ હતો, અને તે પસંદ પડવાથી એમણે તે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા હતા. પછીથી એમાંથી તે પ્રશ્નિક થયા માટે મોકલ્યા હતા. અને પુસ્તકે જ્ઞાનમોહક છે.

ગણપતગવ ગોપાળગર બર્વેના જીવનની હુંકમા માહિતી, ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુ. ક. મા આપેલી છે. ગુજરાતમાં ઉજરવાથી ગુજરાતી પ્રતિ એમને મારી પ્રીતિ બધાઈ હતી, અને ગુજરાતી માસિકમાં તેઓ વારંવાર લેખો લખી મોકલતા. એવા એમના ઘણા લેખો પુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયલા છે. ‘ અનાદિ કાળથી ચાલતી આવેલી પ્રાણીજ સૃષ્ટિ ’ અને ‘ હિન્દની ખનીજ મંપત્તિ ’, વસ્તુતઃ ચોપાનિયા જ છે. પહેલામાં શર્વિનના ઉત્ક્રાંતિવાદને અમળવવાનો પ્રયાન કાવામાં આગ્યો છે અને બીજામાં હિન્દુસ્તાનની કાચી ધાતુઓ, ને વેપાર અને ઉદ્યોગની દ્રષ્ટિએ તત્વજ્ઞ છે, તેને લગતી સામાન્ય માહિતી આપેલી છે.

ત્રિકમલાય દામોદરદાસ કપડવણુજના વતની હતા. અમારી માહિતી પ્રમાણે તેઓ વકીલ હતા, પરંતુ હજાર ઉદ્યોગ તરફ વિશેષ વળણ હતું અને એ વિષયનો અભ્યાસ કરીને એમણે ‘ સિમેન્ટ, ’ ‘ ઇલેક્ટ્રોપ્લેટીંગના હુન્નર, ’ ‘ તેજબ, ’ અને ‘ વાર્નિશ ’ એ ચાર પુસ્તકો સે સાધકીને લખી આપ્યાં હતા. તેમાંના ઇલેક્ટ્રોપ્લેટીંગના હુન્નર પુસ્તકનો ત્રાવુ ઉપાડ થયો ગે છે. અને છેલ્લી યુરોપીય લગાઈ દ-મિયાન તેજબ અને વાર્નિશ માટે અવાગ-નવાર તેના ધંધાદારીઓ તરફથી માગણી થયા કરતી હતી. અમારા જણવા પ્રમાણે એમણે અમદાવાદમાં કાચ અને સાંયુતું કારખાનું પણ કાઢ્યું હતું.

• - પુ માહિતી માટે જુઓ “ પુદ્ધિપ્રકાશ ” સપ ૧૯૧૧, પા. ૬.

નાગરોનો વાઘ	૬ ફ	૧૭૮
નહારી રીતભાતો કાઢી નાખ- વાનો ઉપાય	"	૧૮૮
નહારા ચાલ...	"	૨૦૪
નાક કાપીને અપશુકન કરનાર...	...	૭ મુ	૩૫
નહારી સોખત	"	૨૪૨
નાગરી પારસી	"	૨૬૬
નવાઈ દેખીને કુતરાં ભસે	૬ મુ	૬૮
નિંદા કરવાની ટેવ	૧૦ મુ	૨૦૦
નીચામાં નીચો ધંધો કાચો	૧૬ મુ	૬૭
નિરાશ્રિત લોકો વધે	૧૭ મુ	૧૭૭, ૫૦
નાતિકા વિષે વિચાર	૧૮ મુ	૭૮
નવ ભાગનો તથા પાંચ ભાગનો ખેલ	"	૧૬૫
નાત વરા વિષે	૨૪ મુ	૨૬૮
ખુંટી કરવાના ઉપાય	"	૧૮૬
પરમેશ્વર અને માણસના બના- વેલા ઘાટ	૭ મુ	૨૦૫
પુસ્તકશાળા...	"	૨
પરોપકાર વિષે	"	૧૦૪
પકડે દરાવ	"	૧૭૧
પુનરવિવાહ વિષે	૮ મુ	૨૧૦
પત્થર જેવા નરને ઉપદેશનું	૬ મુ	૨૪૧
પરમેશ્વરનો દુવો આકાર છે	"	૧૨૨
પરમેશ્વર છે અને તેનો ભય શુભી સદાયરણુમાં ચાલવા વિષે	૧૧ મુ	૨૩૫, ૨૪૩
પૂંજ બેશું રતન બાંધ છે	૧૫ મુ	૧૮૬
પારકા મનની વાત બાણવા વિષે...	...	"	૨૭૦
પ્રભુએ પેટ ન કર્યું હોત તો હીક ફે નહિ...	૧૭ મુ	૫૦
પરમેશ્વર ચાહે તે કરે...	"	૧૮૪
પરણેત સ્ત્રી વેચવાનો ચાલ	૧૮ મુ	૬૬
પાંચ મંત્રીયોનો સંવાદ	"	૨૪૩
પડતી દયા	"	૨૬૬
પ્રાણીયોની સ્થિતિ	૨૦ મુ	૨૪૩
પરમાર્થ વિશે	૨૧ મુ	૨૬૫

મનુષ્ય પ્રાણીની ખૂબસુરતી સાથે				
આમહીના સંબંધ	૬ મું	૧૬૮	
મોંઘવારી વિષે	૧૦ મું	૨૨૦	
મુંબઈ કરતાં અમદાવાદના હિંદુ- ઓનો વહેમ ઓછો	"	૨૮૫	
માણસ આત્રને ક્રોધવણીની જરૂર છે તથા તે સેવાનાં સાધન...	...	૧૧ મું	૧૭	
મોત તથા તેથી થતી અસરો ...	હ. કી.	"	૨૭૪	
મોહું કે નાનું મુકામથી કહેવાય...	મો. લો.	૧૨ મું	૪૨	
મિત્રતા અને ગાંધી વિષે ...	હ. મૂ.	૧૩ મું	૪૪	
મોટી ઘોડાગાડી વિષે...	...	૧૪ મું	૧૭	
મહારાણીજીના તાજ વિષે	"	૧૦૧	
મુખ્ય ચાર ઉદ્યમ	૧૫ મું	૭૪	
મનનો વિશ્વાસ શો	૧૭ મું	૧૬૫	
માખાપ સાથે કેમ વર્તવું	૧૬ મું	૨૦	
માણસ ઉપર હક વિષે	૨૦ મું	૧૬૪	
મા, ખાખની ઊકડાં વિષેની વર્તણૂક	૨૨ મું	૮૧	
માણસની અસહ્ય સ્થિતિનો નમુનો...	...	૨૩ મું	૮૫	
રસ્તામાં જન્મવા બેસવા વિષે	૪ મું	૩૫	
રાણીજીના રાજ્યથી આ દેશને લાભ	૬ મું	૨	
રાજાઓનો ધર્મ	૭ મું	૫૪	
રાજાને સમજાવના મેળાપ વિષે...	...	"	૭૮	
રંગ તને વનરાજ	૧૧ મું	૭૩	
રાજ્ય વિષે વિચાર ...	લા. ઉ.	૧૨ મું	૮	
રામચંદ્રજીએ રાજા મુંબઈ એમના લાઇ બરતને ચિત્ર- કૃત પર્વત ઉપર કરેલા સવાલ	૧૬ મું	૧૦૮	
લખોડશાખ લાખ, તો કહેને સવા લાખ	૭ મું	૧૨૩	
લખેલી વાત માનવા વિષે	૮ મું	૯૮	
લોકોને સુધારવાનું દર્શાવે	"	૧૨૨	
લાલાનું અને કીકાનું સ્વામ	૧૦ મું	૧૦૮	
લોક મંત્રણ વિષે	૧૫ મું	૧૦૨	

એમણે જ ફાળસરચિત રાસમાળાનો ગુજરાતી તરજુમે તૈયાર થતાં તેના પ્રવેશક તરીકે સ્વર્ગસ્થનું શ્રવણચરિત લખ્યું હતું; એક ચરિત્ર ગ્રંથ તરીકે તે મહત્વનું છે.

શેઠ હરિવલ્લભદાસ એમના સગવડીઆ અને પરમ મિત્ર હતા. મુંબાઇના વસવાટ દરમિયાન શેઠ હરિવલ્લભદાસ સુધારાની અને સ્ત્રી ક્ષણ-ભણીની દિલચાલમાં સારો રસ લેતા અને એ ઉત્તમ સંસ્કારોના પરિણામે એમની જીવનગીતાં અત્યુક્ત પ્રસંગો બનતાં એમણે રૂ. ૨૦૦૦) સોસાઇટીને વિદ્યાવૃદ્ધિના કાર્ય અર્થે આપ્યા હતા; એટલુંજ નહિ પણ એમના વિદ્યાર્થી એક છેવટની ક્લમ એવી ઉમેરી હતી કે એમની મિત્રતાની એમના જાણીઆ પ્રમાણે, સર્વ વ્યવસ્થા થઈ જાય તે પછી, બાકી રહેતી મિત્રતા સોસાઇટીને યાન પ્રચારાર્થે સોંપી દેવામાં આવે. એ રીતે એમની મિત્રતામાંથી ઉપારકન રૂ. ૨૦૦૦) ઉપરાંત વધુ રૂ. ૧૬૦૦૦ની રકમ સોસાઇટીને મળી હતી. વળી તે મિત્રતાની વ્યવસ્થા સંબંધે સન. ૧૮૯૨માં હાઇકોર્ટમાં થયેલી સમજુતી પ્રમાણે એમની એક નિકટ સંબંધવાળા બાઇનું હમણું મૃત્યુ થતાં તેમના નિર્વાહ અર્થે જુદી રાખેલી રકમમાંથી આશરે રૂ. ૫૦૦૦ની સામગ્રી ટકાની લોન સોસાઇટીને નગ્નદીકમાં મળનારી છે. આમ યાનપ્રચાર અર્થે સોસાઇટીને એમણે એક મ્હોટામાં મ્હોટી રકમ આપેલી છે. એમનાં એ ફંડમાંથી આજપર્યંત ૫૪ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે અને તેનું એટલું વ્યાજ ઉત્પન્ન થાય છે કે એ ફંડમાંથી દર વર્ષે એક પુસ્તક આશુ બહાર પડતું રહે. ખરે, આ ઉદાર બક્ષીસ માટે સ્વર્ગસ્થ શેઠનો ગુજરાતી વાચકવર્ગ ઉપકાર માનશે.

સદરજુ રકમ સોસાઇટીને અપાવવામાં સ્વર્ગસ્થ મનઃસુખરામે સારી મહેનત લીધી હતી અને એઓ તેના ગ્રેરક હોઇને સોસાઇટીએ એમની પાસે શેઠ હરિવલ્લભદાસનું ચરિત્ર લખાવ્યું હતું. તે ચરિત્ર લેખ પ્રથમ “જીવિતપ્રકાશ”માં વધારા તરીકે હપાયો હતો; અને તેની બીજી આવૃત્તિ સુધારા-વધારાવાળી પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. વિશેષમાં સોસાઇટીનો હેતુ પાર પાડવામાં એમણે સોસાઇટીને દરિયાવ દિલથી જે મોટી રકમ બક્ષીસ આપી હતી તેની માદગીરી રાખવા સોસાઇટી તરફથી તેમનું મ્હોટું ઓર્ડર પેઈન્ટીંગ સોસાઇટીના હોદ્દામાં મૂકવા સામાન્ય સમાજે ઠરાવ કર્યો હતો.

સુધારા વિગે...	૪ મું	૬૫
સુધારા વિગે...	૫ મું	૧
સુખી કેદુમ્મ...	૬ મું	૧૦૨
સરખાં રહેવાનો ગરમાઈનો ગુણ...	"	૧૪૭
સાદોદરાઓને સાખાસી...	"	૨૩૦
સંસાર સ્વપ્ન જેવો છે...	૭ મું	૨૭
સુધારા ખર્ચ કરવા વિગે...	"	૩૧
સાચી વિદ્યા વિગે...	"	૭૪
સાક્ષાત્ત વિગે...	"	૧૦૩
સતીય...	"	૧૩૩
સદાચારથી વર્તણુક ચલાવવી...	"	૧૫૬
સાચાઈનું ફળ...	"	૧૫૮
સુધારા વિગે...	૧૨ મું	૨૮૮, ૧૨૨
સારાને સંકટ પછી સાફ ચર્મ પડે છે...	...	મ. મુ.	૧૮ મું	૫૦
સુધારા કરવા ચઢનારનો ધર્મ...	૯ મું	૪
સુધારના ફળોમાં બાવળોનો બીઓ...	"	૭૪
સુધારો કેટલો થયો...	"	૧૩૧
સુરતમાં સુધારા વિગે...	૧૦ મું	૮૯
સુખ દુઃખ વિગે...	"	૧૦૭
સુખનો વર્ણન...	...	મ.કા.શાઓ	૧૧ મું	૧૨, ૨૮
સમતા ગુણ...	૧૨ મું	૧૭૬
સ્વાર્થ વિગે...	"	૨૧૬
સ્ત્રી સુધારા વિગે...	"	૨૩૩
સુધારા વિગે એકમત...	૧૩ મું	૭
સદ્ગુણ આવવાના માર્ગ...	"	૧૭
સાચ વિગે...	"	૪૭
સુવિચાર...	૧૪ મું	૧૬૪
સ્વામિભક્તિ...	"	૨૨૪
સુધારાનું વર્ણન...	૧૫ મું	૩૩
સુખના રાહુ...	૧૭ મું	૨૯
સ્ત્રિયા રાત્ર્ય...	"	૧૯૮
સોગમન અથવા પ્રતિજ્ઞા...	૧૮ મું	૨૮૧
સુધારકો સંપ કરો...	૧૯ મું	૧૫૯
સંસાર...	૨૧ મું	૧૫
સ્વભાવ પ્રમાણે કામ સોંપવું...	"	૧૨૧
સ્ત્રીઓનો ધંધો...	"	૧૬૯

साहित्यभारत हरमोचिद्वय द. क. क. क.

નાટક

વ્યક્તિયરનો જથ્થો	૬ મું	૧૫, ૧૦૩, ૧૫૪, ૧૮૩, ૨૦૫, ૨૩૫
" "	૧૦ મું	૧૩, ૭૫, ૧૧૧, ૧૨૯, ૧૫૮, ૧૮૫, ૨૦૮, ૨૩૧, ૨૪૫, ૨૭૩
" "	૧૧ મું	૧૦૧, ૧૫૦, ૧૭૬
ધન સ્ત્રી સત્તા નાટક...	...	૬ મું	૧૭૦
શ્રીમદનનો રાજા લીઅર...	...	૧૯ મું	૨૯, ૬૦
૫૩ સાવિત્રી નાટક ત્રણ અંકી	...	૧૫ મું	૧૩૧, ૧૫૫
સીએસાઈન	૧૮ મું	૧૭૬, ૨૦૧, ૨૨૫

સમાલોચના

ધરિનની મુક્તેસર તવારીખ	૨૦ મું	૨૩
હિસબમાળા	૧૭ મું	૧૧૮
ઉત્તમ કપોળ (કરમનદાસ મૂળજી ચરિત્ર)...	...	૨૫ મું	૪૬
કહેવત	૧૬ મું	૧૧૧
ગુલામ નાટકની પહેાંચ	૬ મું	૨૭૫
ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ	૧૭ મું	૨૦
આવડા ચરિત્ર અને ઇમાકનો પ્રવાસ	૧૪ મું	૧૫૪
દુટિયાના તોફાન વિશે	૧૯ મું	૧૬૭
નર્મકથા કોષ	૧૭ મું	૮૮
મરીણ સાગર	"	૨૦૬, ૨૨૭
કાર્પસ જીવન ચરિત્ર	૧૬ મું	૧૧૬
માત્રવિકાસિમિત્ર નાટક...	...	૧૭ મું	૨૬૩
રેવરન્ડ મી. ટેલરકૃત ગુર્જર ભાષાનું વ્યાકરણ...	...	૧૪ મું	૪૪
લલિતા દુગ્ધ દર્શક નાટકની પહેાંચ	૧૩ મું	૬૩, ૧૩૬, ૧૬૧, ૨૬૧
વડનગરા નામરની સ્ત્રીઓમાં ગવાનાં ગીતોનો સંગ્રહ	૧૯ મું	૧૬૫

પુસ્તક વધુ વાચન તરીકે જોવા વિનંતિ કરીશું. એક વિદેશી બાઈ આપણા સાંસારિક રીતરિવાજ અને ધાર્મિક આચારવિચારમાં કેટલે દરજ્જે ઉંડી ઉતરી શકે છે અને આપણા જીવનને સમજવા-ગણવા પ્રયત્ન કરે છે, તેનું એ એક દિગ્દૃષ્ટ દષ્ટાંત છે.

૨૧. બ. કમળાસંકર પણ મુસ્તના વતની હતા. તેઓ જ્ઞાતે વડનગર આહ્વાણ; અને ફળવણી ખાતામાં છેક ઉત્તર વિભાગના એન્ડ્રુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટરના પદે (ચોડાક વખત માટે) પહોંચ્યા હતા. એક નિશ્ચયિત ફળવણીકાર તરીકે એમની નામના છે જ; પણ એક અતિષ્ઠિત આદિત્યકાર તરીકે એમની કીર્તિ બહોળા પ્રસરેલી છે અને એમની એ અતિથા અને ખ્યાતિથી પ્રેરાઈને સન ૧૯૨૪માં લાવનગરમાં મળેલી સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના એમને પ્રમુખ નિમવામાં આવ્યા હતા. એમનાં સંમેલનાં પુસ્તકોની પુરી યાદી ‘અંધ અને અંધકાર’, પૃ. ૪ માં નોંધેલી છે. ગુજરાતી સક્ષરોમાં એમનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ સંસ્કૃતમાં એક સમર્થ વિદ્વાન તરીકે એમની ગણના થતી હતી. સુંબાર્ષ સંસ્કૃત ગ્રંથમાળાના સંચાલકોએ એમાંનાં કેટલાંક પુસ્તકોનું સંશોધન અને સંપાદન કાર્ય એમને મોંપીને એમની વિદ્વતાની ચોમ્પ કંદર કરી હતી.

મોસાહટીને એમણે “કર્તવ્ય” “ઇંગ્લેન્ડની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ” અને “શાંકર ભાષ્ય” એ ત્રણ પુસ્તકો લખી આપ્યાં હતાં અને તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન લે છે.

તે શિરે ‘અનુભવ વિનોદ’ માં તેઓ નીચે પ્રમાણે લખાકન નોંધે છે.
 “‘કર્તવ્યઃ’ ને ‘ઇંગ્લેન્ડના સુધારાનો ઇતિહાસ’ હું અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાં આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર હતો ત્યારે ૨૧. ૨૧. શાલસંકર ઉમીઆશંકર ત્રવાડી ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાહટીના જોનારરિ મંત્રી હતા. તેમની ઇચ્છાનુસારે મેં સ્માર્ટિસ્ટિક્ટ ‘સ્યુટિ’ નું ગુજરાતીમાં લાપાન્તર કર્યું. એ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિની બધી નકલ ખપી જવાથી મોસાહટિએ અને બીજી આવૃત્તિ માટે સુધારો કરી આપવાનું કામ મોંધ્યું, તે પ્રમાણે એ આવૃત્તિમાં મેં સુધારો કર્યો. એ આવૃત્તિની પણ બધી નકલ ખપી ગઈ છે. પહેલી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૮૯૫ માં ને બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં ૭૫૫૬ હતી.”*

દશનદાસની મુસાફરી...	...	૪ મું	૬૭, ૮૫
મહાત્મજીશ્વર વિગે	...	૧૮ મું	૮૨, ૧૦૫
માથેરાનની મુસાફરી	...	૧૭ મું	૧૪૬
રાજેશ્રી મહીપતરામના વિદ્યાયત્રી	...	૭ મું	૧૧૫, ૧૮૬,
આવેલા કાગળો	...		૨૦૬, ૨૩૧
રામદાસ શેઠની મુસાફરી	...	૧૪ મું	૬૪, ૧૧૭,
			૧૫૦, ૧૮૭,
			૨૦૫, ૨૨૬
વિદ્યામતમાં ફિંદુઓને જત્રા વિગે...	...	૭ મું	૫૨

ગણિત

અંગ્રેજી તારીખ ઉપરથી સુજ- રાતી તીથિ તથા વાર કાઢવા વિગે	...	૨૩ મું	૬૭
ગણિત વિદ્યા વર્ણન વિગે	...	૪ મું	૧
ચાલતી જરીક વિગે	...	૩ મું	૧૧૭
ટીકા પર ટીકા	...	૧૬ મું	૩૬, ૮૪

ભૂગોળ, ભૂસ્તર, ખગોળ, જ્યોતિષ વિગેરે

અધિક માસ વિગે	...	૨૪ મું	૧૨૧
ઋતુ નિર્ણય	...	૧૨ મું	૧૫૨
કચ્છ દેશ વિગે	...	૧૬ મું	૨૭૮
કાળમાન વિગે	લો. હી.	૨૨ મું	૭
ફિલો પનામ	...	૧૬ મું	૨૨૭
ખરેસો તારો...	...	૧૮ મું	૨૮, ૬૦
ગ્રહ વેધસાધા	...	૧૭ મું	૬૮
ચીન દેશ વિગે	...	૪ મું	૧૩
		૭ મું	૧૪૬
ચીન અમરસ ચીનાઈ દેશનું વર્ણન	...	૪ મું	૭૫, ૮૧, ૧૧૩
ચંદ્ર અને પૃથ્વી વચ્ચેનું અંતર	...	૭ મું	૭૫
ચંદ્ર ગ્રહણ વિગે	...	૨૪ મું	૨૩૮

કૃપાગ કર દોનતગમ ત્રાહી, એ મખેળના ગહીશ અને ગાતે મોઢ આહાર્ય હતા મોસાઈગીમા આમિ મેકેટરીની જગો ખાલી પડતા એમને ગા મા મહીપતગમની લનામણુ પરથી મન ૧૮૮૦ ના નવેમ્બરમા એ પદે નિમવામા આવ્યા હતા એ મમમે તેઓ વાધોડીઆની સરકારી સાગામા મહેતાઈ હતા તેઓ લગભગ નવેક વરં મોઆઈગીમા ગલા હતા

મગાળા પગથી એમણે ‘ધર્મચક્ર નિવાસાગર’ અને ‘ગામ ગમમોહનરાય’ ના ચિત્રો લખ્યા હતા અને તે ગુજરાતી વાચનાગ્રામમા વખણાયા છે એમનુ ‘ગૃહિણી કર્તવ્ય દીપિકા’ નામક સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તક એટલુ ઉપગ્રહ જણાશે, અને એથુ “રસિકા” નામનુ પુસ્તક તે કાળની પરિસ્થિતિ લક્ષમા લેતા મારી માંદતી આપતુ હતુ

એમના પછી સુગ્લના તતની (ખાતરી) બહુ ક્ષત્રિય ગાતિના જા શુરનદાસ લનાનીશક કાપડીઆ આસિ મેકેટરીના પદે મન ૧૮૮૬ મા નિમાયા હતા નોકરી છોડ્યા પછી એમણે મીનકૃત ‘પ્રતિનિધિ રાજ્ય નિવેચન,’ ‘હિંદના મહાગણી અને તેમનુ નુકસ’ અને ‘મગ નિનયમ વોલેમ’ એ ત્રણ પુસ્તકો ઉત્રેછ પગથી ગ્યારે મોઆઈગીને છપાવના માટે મોકની આપ્યા હતા જે ગીકાગયા હતા એ તથમા મીનનો અનુદાદ ધ્યાન એચ છે એ વિરે અભિપ્રાય તપ્પા મોકનના કમગાશ કરે જણાવ્યુ હતુ કે, “મધા લાનાન્તરોના નમુનામા આ મોથી સારો છે માત્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે એ ઇનામને લાયક છે”

મન ૧૮૮૪ મા કવિ ખાનાશ કરે મોઆઈગીનો આજ્ઞી સીવો હતો પણ તેઓ એ ગમાને જાઝી ગુ ત ટ ના નહિ ગુ તાતના હતિદામ માટે એમને અપૂર્વ પ્રેમ હતો લાગતી બૂણુ મામિક સાથે એક “ઇતિહાસમાગા” નામનુ ચોપાનિયુ એમણે ડાક્યુ હતુ હુદિપ્રકાશમા એમણે મિગતે મિક દરીમાથી વેમો આપના માડ્યા હતા એમની સચનાથી કમગીએ મુનલી અમીગ્યનીને ગુજગતીના ઇતિહાસના સળધમા એક પત્ર તપ્પો દનો

એમના એ ઇતિહાસના શોખને તધને એમણે મા પોનોના પ્રનામનો ગુજગતીમા તરણુમો દરી, તે તથ સોમાઈગીને આપ્યો દનો ૧

● જુમો લારની બૂણુ, નવેમ્બર, ૧૮૬૩, પૃ ૬૬

† ‘કારસી ઇતિહાસોમાંથી સિક દરીનુ આપાંતર આવે છે તેની અમાય વિષે મારે કહેવાની જરૂર નથી, કારણ કે સોસાઈગીએ ખાસ તારગી હતિદાનોમાંથી આપાંતર કશવચનો કશવ કહેના છે”

(ખાણસ કરના પત્રમાથી કતાનો)

વહેમ-મહ

આગ લગાડનાર જૂત...	૬ મં	૨૦૯
એક જૂતની વાત	૧૩ મં	૧૫૬
કામણુ કરવાનો વહેમ...	૨૪ મં	૫૦
ગગામાંથી શાળંગરામ કાઢનાર				
વિશે	૧૧ મં	૬૮
જાદુગર વિશે	૨ જી	૨૧, ૭૫
જાદુ વિશે જાહેર વિશ્વાસિ	"	૭૮
જાદુ વિશે	૩ જી	૪૯
જાદુ જૂત વિશે	"	૧૮૧
જાદુગરને કચ્છો	૧૯ મં	૧૪૩
જાદુગર મુગાને ભ્રામતો કથો	૨૪ મં	૨૫
જેશીની ગપ	૧૦ મં	૯૩
જૂતના વહેમ વિશે	૪ મં, ૭ મં	૧૧૫, ૩૦
મેરમેરીઝમ વિશે	૫ મં	૩૫
માંડવીની પોળનું જૂત...	૧૭ મં	૧૫૬
વશીકરણનો દાખલો	૧૧ મં	૨૬૬
વટામણમાં કિમિયાગર	૧૮ મં	૧૮૪
દાઘમાં નીપજેલી જૂતની વાત...	૧૪ મં	૧૯૨

વિજ્ઞાન

અવાજનો વેગ	૭ મં	૨૫૯
અરોરા	૨૫ મં	૧૬૭
ધલેકટ્ટીસીટી વિશે	૪ મં	૧૮
ધલેકટ્ટીક :ટલેઆદ	૫ મં	૧૪૬, ૧૬૦
ઉપ્પુતા વિાં	૩ જી	૧૩૩
ઉનાઈના ઉના પાણીનો કુંડ	૨૦ મં	૧૦૭
અતુ બેઠ	૭ મં	૧૧
ખેતી કરનારી કીડિયો...	૯ મં	૪૫
ચમક વિશે	૩ જી, ૪ મં	૨૧૯, ૬, ૨૨
ચમકના ગુણ વિશે	૭ મં	૧૨૭
ચોરવારી પાનની તંગી	૨૧ મં	૨૭૩
જાનવરોની મુશિયારી...	૧૦ મં	૨૨-
જુદે જુદે ટેકાણે આછી વતી				
ટાઢ પડે છે તેનાં કારણો...	૬ મં	૨૨૫

એમનો નિમ્મ કરજ કરવાથી મનુષ્ય કેવી વિષમ સ્થિતિમાં મુકાઇને અનેક પ્રકારના કષ્ટ અને હાડમારી વેઠે છે, તેનું અસરકારક બ્યાન આપે છે. સોસાયટીમાં કામ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા એમણે તે વખતે હર્બર્ટ એન્સર, જે તત્ત્વચિંતકના પુત્રકે નવ શિક્ષિત વર્ગમાં બહુ લોકપ્રિય હતા; એમના જે પુનઃકો-પરોપકાર (Beneficence) અને નીતિસિદ્ધાંત (Data of Ethics) પ્રો. ધોડે કેસવ કર્વેના મગદી અનુવાદ પરથી ગુજરાતીમાં લખી આપ્યા હતા.

સ્વર્ગગતી ઉદાર વૃત્તિ અને સેવાભાવ વિશે એકજ ઉદાહરણ નોંધીશું. સોસાયટીની નોકરીમાં તેઓ વર્ષ સવા વર્ષ રહ્યા હતા, અને તે કાર્ય એમણે સાવ સેવ બાવથી સ્વીકાર્યું હતું અને બ્યારે સોસાયટીના કાર્યકર્તાઓ તરફથી પગાર લેવાનું દમાણુ થયું ત્યારે એ મુદતનો પગાર પોતે ગાઠે નહિ આપતા, એ રકમ પોતાની ગણતિના વિદ્યાર્થીઓને તેના વ્યાજમાથી ઇનામ આપવાને મોખી હતી પછીથી તે મુઠીમાં વધુ રકમ પદરની આપીને દર માસે તેમાંથી શ. પાચની માસિક સંગ્રહરશીપ સ્વચાલિતના વિદ્યાર્થીને આપી શકાય એવી વ્યવસ્થા કરી હતી, એટલુજ નહિ પણ મહાલક્ષ્મી ટ્રેનીંગ કોલેજ ફોર વિમેન, જે સંસ્થામાં પોતે લાગેા સમય નોકરી કરી હતી ત્યાંની સ્ત્રીઓને ઇનામ આપવા સાર પોતા તરફથી શ. ૫૦૦ નું ફંડ સોસાયટીને આપ્યું હતું. એવી રીતે ખાતગી મદદ તેઓ ધણીને આપતા હતા."

આપણા લોકોમાં આરોગ્ય સુધારણા અર્થે સ્વર્ગસ્થ ગણુછોડવાલ છોટાલાલે સોસાયટીને શ. ૨૦૦૦ નું ટ્રસ્ટફંડ સોપ્યું હતું. તેની સગત એવી હતી કે સોસાયટી આરોગ્ય અને મલપાન નિષેધ એ વિષયો પર યોગ્ય લાયકાતવાળા ગૃહગો પાસે જાહેર વ્યાખ્યાનો આપાવે તેમ તે હપાવે. એ ફંડ આપવામાં જેમ એમનો સુલ આરામ દેખાઈ આવે છે તેમ લોક-જીવનમાં ક્યા સુધારાને અવકાશ છે અને તે માટે કયુ પગલુ આવશ્યક છે, તેનું મુક્ષ અવલોકન અને તેનું નિદાન શોધી માનવાની એમની ગ્રીણી જુદિ આપણને ચક્તિ કરે છે.

એ ફંડમાંથી ડા. નીવકેરણે દારૂ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તેનો ઉલ્લેખ પાછળ થયેલો છે એ યોજનાને અંગે જ ડા. જોસફ જેન્ડમીને 'સ્કિન્ડુસ્તાનમાં આરોગ્યના સુધારો' એ વિષય પર લેખ લખી આપ્યો હતો. મૂળ લેખ ડા. જોન મરડોકે લખેલો અને સ્વર્ગગ્ય લાલશંકરની સૂચના

પ્રાણી વર્ણન અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર

આફ્રિકાની ખ્યાશિકુ એ જાતની				
કીડીઓ	૮ મું	૨૫૭
ઊરંગ ઊટંગ નામનું વાંદરું	૧ હું	૭૪
કાઢિટ્ટી એટલે ગાયના ઝાડ	૨ જી	૫૬
ચીપનસી નામનું માંકડું	૧ હું	૮૯
ચોરવાડી પાનની તંગી	૨૧ મું	૨૭૩
ફાનસ માંખી	૧૭ મું	૨૫૧
રાક્ષસી ઝાડ	૮ મું	૨૫૭
રોંછ	૭ મું	૪૨
વનસ્પતિ શાસ્ત્ર	૨૦ મું	૭૪
શાલમૃગ (આસત્રીછ)	૧ હું	૯૯

રમતગમત-વ્યાયામ

અંગકસરત	૮ મું	૧૫૯, ૧૭૨, ૨૦૧, ૨૨૫, ૨૫૨
અંગકસરત વિષે	૯ મું	૬
શેતરંગ વિષે	૩ જી	૧૯૩, ૨૦૭
" "	૪ મું	૭, ૨૧

અર્ધશાસ્ત્ર

દેશી કારીગરીના સવાલમાં અર્ધ- શાસ્ત્રીનો નિવેડો	૨૫ મું	૧૩૭
નાણાં પ્રકરણ	૧ હું	૧૦, ૧૮, ૩૫, ૪૯, ૬૫, ૧૧૫
"	૨ જી	૫, ૧૭, ૩૮, ૪૯, ૬૮, ૮૧
નોટા વિષે	૯ મું	૧૪૨
"	"	૧૭૯
મેન્ડો અને કંપનીઓ વિષે	૧૨ મું	૨૦૨
દિંદુસ્તાનમાં નોટા અથવાવા વિષે	૭ મું	૬૬

મેનેજીંગ કમિટીના એક સભ્ય તરીકે એમની દાંજગી અને મદદ બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાળાના અંગે પૈથ કનિ દુર્લભ રયામજી દ્રુવે, 'ઇન્નિયેવ' પગ અને શાસ્ત્રી નાગચણુ ગીગધ દાંડે, 'માર્ચનિક આરોગ્ય અને મદ્યપાન નિષેધ' એ વિષય પગ ધનામી ભાવણે આપ્યા હતા. વળી ડૉ. સુનીયાલ ત્રિભુવનજી 'મગ્ની' નિરેનું વ્યાખ્યાન, એ અને ઉપયોગી માહિતી મળુ કરે છે. ડૉ. લગ્નિમાદ ડાહ્યાભાઈએ 'દાઝ અને તેની તન, ગન અને ધન પર થતી અસર' એ નામનું પુસ્તક ઉમેજી પરથી લખી આપ્યું હતું, અને 'મા અને દીકરી' એમનું ખીનું પુસ્તક, જે કે ખીન કુટુંબથી વખાણાયું, એમની ગ્રીફનટલગી નજરની આપણને ઝાખીકરાવે છે.

ડૉ. ધનજીજીએ જનતામા આરોગ્યનું જ્ઞાન ફેલાવવાનું કાર્ય પોતાના જીવનકાર્ય તરીકે લાખા મમયથી ઉપારી લીધું છે, અને એ ઉદ્દેશથી લખાએના એમના પુસ્તકો પુષ્કળ મળી આવશે તેમા અીએ માટે તૈયાર થયેલું એમનું "ગભગીયાણું અને સુનાનક" પુસ્તક ખામ પ્વાન બેચે છે.

ધનામી લેખકોમા પેના નામો મળી આવે છે શાહપુરના મહેતાજી નનામિયા મુનરમીઆ અને ખા ખા મેદખુમમિયા દાદરી નનામિયાની "મનગમતી સ્ત્રી" એ એક મરાઠી પુસ્તકનો કનિતામા અનુવાદ છે, અને "ધનામી લગ્નીઓદ" જલ્દીતા હિંદુ માયગ દારીના અથનો તગ્નુમે છે અને તે વાચના જેવો છે એજ વિષય અર્થતુ 'મુમનમાનોની અડતી મડતીનો ઇતિહાસ' એ નામનું પુસ્તક ખા ખા દાદરીએ હિંદુમાંથી ઉતાર્યું હતું અને મુનીમ બધુએને તે પ્રોત્સાહક માનુષ પ શે.

મળ શાસ્ત્રી પગથી ક્ષારસી માહિત્યના એક ઉત્તમ અથ અખનાદ પ્રોદમીનીનું ભાવન્ટર દી ખા કૃષ્ણનાન મેદનનાન જવેરીએ કહ્યું હતું. એક હિંદુ ક્ષા સી માહિત્યમા પારગત દોઢ તેના નાલ આપણને આપે એ બનાવ જ આપણે મગરૂરી લેવા જેવો છે, અને એ પુસ્તકના પ્રકાશનથી ગુજગતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ થયું છે, એ નિરે પે મત દોષ જ નહિ.

ચગિત્રથોમા હિંદના હામ્મ-Rulers of India એ નામની અથ-માળામાના મુખ્ય મુખ્ય પુસ્તકોના તરલુમા કગવદાની તજનીજ ચર્ચ હતી, પણ એજ કાર્ય મુનાઈના "ગુજગતી પ્રેમ તરફથી શરૂ કરવામા આવ્યું

કેશી પદાર્થ	૮ મું	૨૨૪
કેશ વિષે	૨૧ મું	૭૮
કેશગણીઆના ઉપાય	૧ હું-૩ હું	૮૮-૭૨
કેશનાઇન	૧૦ મું	૧૬૮
મળો સ્થિતિ વિષે	૨૪ મું	૨૨૬
છોકરાની આરોગ્યતા વિષે				
મૃત્યુના	૧૦ મું	૨૭૮
ભુસ્તો અને તંદુરસ્તી ઉપર				
મનોવિકારની અસર	૬ મું	૨૫૮
દીર્ઘાયુષ્ય	૨૫ મું	૧૧૩
દરદીની સંભાળ કેમ લેવી	૧૬ મું	૧૬૩
દીર્ઘાયુષ્ય અને મગજની મહેનત...	૨૦ મું	૧૭, ૩૬, ૧૫૬
નાદાવાની અગત્ય	૬ મું	૨૦૦
પાનીય અથવા પીવાના પદાર્થો...	"	૨૨૩
ભોજન વિચાર	૧૨ મું	૨૧૬
રક્ત પીતના દરદ ઉપર	૧૬ મું	૬૨
શ્વાર્જ વિષે...	૧૭ મું	૧૩૪
વાળાના દરદ વિષે	૨૧ મું	૨૬૭
વૌંછી પકડવાની રીત...	૩ હું	૧૦૬
વૈદ્ય યતી વિષે	૨૩ મું	૧૪૪
વૈદક વિષે	૧૧ મું	૩૦
શરીર સંરક્ષણ	૧૩ મું	૧૧૬
સૌમ્ય ક્રિયા	"	૨
શીંગા કાઢવા વિષે	૪ મું	૨૩
સુવા બેસવાની જગ્યાઓ	૬ મું	૨૨૭
આસોઆસ વિષે	મો. ત્રિ. મો.	૨૧ મું	૭
દવાના છવડા વિષે	૧૭ મું	૧૭૬
ભાડપિંગર	મો. ૬	૨૨ મું	૧૩૬
મકીલું				
અમદાવાદની તુરંગ વિષે	૮ મું	૨૩૫, ૨૪૩
કચ્છના રા. સા. નું ઈનામ	૨૫ મું	૧૮૭
કાઠીયાવાડના તાલુકદારોને મૃત્યુના	૧૧ મું	૧૮૬
કાઠીયાવાડનું સંગ્રહસ્થાન	૧૨ મું	૭૦
કુવા શોધી કાઢનાર વિષે	૧૬ મું	૭૫

મા ગ્રંથ ગ્રંથ

બાળકમ વિશે ગરબીઓ લખ- વાની જાહેર ખબર	૨૨ મું	૪૬
બાળકમની ગરબીઓ	૨૩ મું	૪૮
બ્રાહ્મણ, વાણિયામાં જુદી જુદી નાતો વિશે	૨૫ મું	૨૩૬
જિભાસ લખાણ વિશે કાચદો સન ૧૮૫૬ એક્ટ ૧	૩ જું	૭૩
બુદ્ધિપ્રકાશની વિનંતિ...	...	૭ મું	૧
બુદ્ધિપ્રકાશના દસમા પુસ્તક વિશે...	...	૧૦ મું	૪
બુદ્ધિપ્રકાશ જિભામાં છપાવા વિશે...	...	૧૧ મું	૩
મદ્રાસનો વેદ સમાજ...	...	૧૨ મું	૧૨૬
મોટા મુરખ કોણ	૧૭ મું	૬૫
રાવ કૃષ્ણરાવ ગોપાળ દેશમુખ	૨૫ મું	૧૨૦
રાત્રી રચવા વિશે	૨૧ મું	૧૬૭
વટવાણનો નવો પુલ	૨૨ મું	૨૮૧
વડોદરાના રાત્રીના સન ૧૮૭૫- ૭૬ ના રિપોર્ટનો સાર	૨૪ મું	૨૫૫, ૨૭૭
વડોદરા રાત્રીનો સન ૧૮૭૬-૭૭ નો રિપોર્ટ	૨૫ મું	૨૦૬, ૨૨૧
વાડાશિનોરના નવાખ સાહેબ ખાખત	૨૧ મું	૨૬૮
જ્ઞાત્રીધોતી સભા વિશે...	...	૧૧ મું	૨૧૬
શ્રીમાળા બ્રાહ્મણોનો દરાર	૧૬ મું	૨૧૦
સર "મંગળદાસ નયુલાઈની સખાવત	૨૩ મું	૨૫૨
૨૬૨ ઓફ ઈન્ડિયાનો ઇલ્કાબ	૧૫ મું	૫૩, ૮૨
સાત્રમતિના પુલ વિશે...	...	૧૭ મું	૧૭૨
સોરઠમાં ગવર્નર સાહેબની પધરામણી	૨૨ મું	૭૧

ભાગ તૈયાર કરી શકેલા. તે પછી એમનું મૃત્યુ થયું એટલે એ કાર્ય અધૂરું જ રહ્યું હતું.

એકેનું ચર્ચિત્ર શ્રીયુત મોતીવાન છોટાવાવ પાસે લખાવવામાં આવ્યું હતું. ઇંગ્લાંડના એ મહાપુરુષનું ચરિત્ર વિદ્યાર્થીઓને વિચાર કરવા પ્રેરશે.

કુમારી કાર્પેન્ટર દિદમા ગુમાફરી કરી ગયલા. હિન્દી સ્ત્રીઓના હિતકર્તા એમણે ઉપાડી લીધેની પ્રગતિ જાણીતી છે એ પરીપક્ષારી વિદુષીનું ચર્ચિત્ર જગાણીપરથી દેવગમ શિવરામે તૈયાર કર્યું હતું.

અર્થશાસ્ત્રના એક સમર્થ લેખક તરીકે હેન્રી ફ્રાંસેટનું નામ સુવિદિત છે. હિન્દના દિન માટેની એમની યાગણી અને તે માટે પાર્લામેન્ટમાં તેઓ લડત ચલાવતા તે ખાસ જ્ઞાન ખેંચતી એ ચર્ચિત્રના લેખક શ્રીયુત જ્ઞાનાભાઈ રેવાભાઈ પટેનાળીજી એ પુસ્તક જીવનનો અર્થ (Lechy's Map of Life) નો તર્જુમો અને મીનફૂન Subjection of Women પરથી જખામલું 'સ્ત્રીઓની પગધિનતા' ગુજરાતી જાણીઓએ વાચના જેના છે.

શ્રીયુત જીવનનાન હોગદાસ મોદી અનુવાદિત "જીવગીતો ઉપયોગ" સગ જોન લમક લિખિત Use of Life નો તર્જુમો જીવનનો આર્થ અને જીવગીતો સાહસ્યની પેઠે આકર્ષક અને જોધપ્રદ છે.

સામાન્ય જ્ઞાન અને નીતિના પુસ્તકમાં સ્વર્ગસ્થ દારશદાસ મોતીવાન પરીખના જે પુસ્તક "કુટુંબનું અભિમાન" અને "નસિમ અને ઉદ્યોગ" સહજ લક્ષ્ય ખેંચે છે અને તે મરાઠી પઘી લખાયા હતા એવું ખીજી મરાઠીપઘી યોગ્યલું "શિક્ષણ ચત્ર" નામનું પુસ્તક હતું. રાજવાડીમાં રસ લેનારાઓને તે કંઈક ઉપયોગી જણાશે.

'કુનિયાની બાત્યાવચ્છા' એ નામનું પુસ્તક એકલ્ક કંઠાડના ઇંગ્રેજ પુસ્તક પઘી ન્યાય ખાતાના કનાઈ ગ મણિનાન દયપતરામ પટેને વખ્યું હતું અને 'યુવાનોને જોધવચન' જાણીતા 'ઇંગ્રેજ ગુજરાતી રાપ'ના પ્રયોજક શ્રી જોધર્ધનપ્રસાદ વ્યાસે મદાસની ક્રિશ્ચિયન જ્ઞાનપ્રચાર મંડળી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયલું રૂ. ૨૦ મરડાકના પુસ્તકનો તર્જુમો છે. આ જે મોપડીઓ કનિ ચતુભાઈ રમાગક ફડમાથી જખાવવામાં આવી હતી.

વિજ્ઞાનપ્રયેષ શ્રીયુત ગજાભાઈ દેગમરીનું 'સરન પદ્ધતિવિજ્ઞાન' નામનું પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને જાણ ઉપકારક નિવડયું છે. વિજ્ઞાનના ગુણ અને નીગસ જણાતા વિજયને આનદદાયક તેમ સગ કરી મૂકનાની.

દિમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટ...	...	૪ મુ	૧૩૮
દિમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટનો સન ૧૮૫૭ ની સાલનો રિપોર્ટ...	...	૬ મુ	૫૯
દિમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટનો સન ૧૮૫૮ નો રિપોર્ટ...	...	૭ મુ	૫૯
દિમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટનો વાર્ષિક રિપોર્ટ તથા સભા...	...	૯ મુ	૪૧
દિમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટની વાર્ષિક સભા	૧૨ મુ	૬૦
અમદાવાદની વિદ્યાભાષક મંડળી...	...	૫ મુ	૩, ૧૧૬
અમદાવાદમાં ૩ નો યંત્ર ચલાવ્યો તે વખતે ભરાયેલી સભાની હકીકત	૬ મુ	૫૭, ૧૨૫
અમદાવાદની સ્કૂલ	૮ મુ	૧૫૬
અમદાવાદમાં પ્રાર્થના મંદીરનું ખાત મુહૂર્ત	૨૧ મુ	૨૧૭
અમદાવાદ સ્વદેશ ઉદ્યોગ વર્ધક મંડળી	૨૩ મુ	૨૦
અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના મંદીરના વાસ્તુનો ટૂંકાંત તથા હેવાલ	૧૨૮
અમદાવાદમાં તા. ૧ લી જાન્યુ- આરિની ધામધુમ...	...	૨૪ મુ	૩૮
આજસ તથા ઉદ્યોગ કરવા વિશે...	...	૪ મુ	૧૧૮
આપારાવ જોળાનાથ પુસ્તકશાળા...	...	૧૭ મુ	૫૬
ઇલેક્ટ્રીક ટેલેગ્રાફ	૫ મુ	૧૪૬, ૧૬૦
ઇંગ્લીશ લોકોનાં અને દેશીઓનાં લક્ષણો વિશે	૨૨ મુ	૨૫
ઔદિગ્ય હિતેચ્છુની વાર્ષિક સભા...	૨૭૬
કોલેજ વિશે શ્રેષ્ઠ પ્રેમાભાઈનું ભાષણ	૩ મુ	૮૭
,, વિશે કવિ દક્ષપતરામનું ભાષણ	૫ મુ	૯૧
ખેડા વહેમો તળવા વિશે	૫ મુ	૬, ૨૬, ૫૧
ગયા મહિનામાં ચાલેલા કાગળિયા વિશે	૯ મુ	૧૫૭

મૌ ગાન્ધાસ્ન મુમન્ત મહેના

હતો ઇન્મન રચિત ડાનહાઉસનું એ રૂપાત્મક હતુ, અને તે મફત નિવડ્યું હતુ. ખેદનો નિમિત્ત એ છે કે એ બહેન લાલુ આયુષ્ય ભોગવવા જીવ્યા નહિ, નહિ તો એમની પામેથી નિવિધ વિચારની નવીન કૃતિઓ-વાર્તા, નાટક, કવિતા વગેરે આપણને મળના ગયા હોત, જે આપણને આનંદ-દાયક થઇ પડી, સ્ત્રી માનસ અને સ્ત્રી સક્રિયતા સરસ પરિચય કરાવત.

‘કેટલીક નવનકશાઓ’ એ નામનું એમની આગળની વાર્તાઓનું પુસ્તક એમના મૃત્યુ બાદ બહાર પડ્યું હતું. તેમાં લેડી વિદ્યામહેનની નક છે, એ બહેન વિદેશી નીચે મુજબ દર્શકત આપી છે અને તે જાત-માહિતી યથા સમાયની હોઇ પ્રમાણભૂત લેખાશે

“સ્વ સૌ સુમતિ, મૂળ લાવનગરના પણ મુનાઈવાસી જાણીતા શહેરી ગ લલુભાઈ શામળામની પુત્રી થાય અને અમલવાદના પ્રસિદ્ધ સરદાર ગ બ ભોળાનાથ સારાલામના પુત્ર સ્વ ભીમરાવની દોહિત્રી થાય. બાગપણથી અતિશય ચચગતા તેનામાં જણાઈ આવતી એની જીવન કપાટાબંધ પૂરી થવાની હતી તેથી જાણે બેલતા ચાલતા સર્વ તે અસાધારણ નાની ઉંમરે રીખેની તેના શાળાનો રીનમરનો અભ્યાસ તો વખત નહીં ચાલે તો જીવન જીવિની તીવ્રતા, ચાનની જિજ્ઞાસા અને પિતાના ધન પુત્રકમય વાતાવરણ એ મર્વને પરિણામે બહેન સુમતિને વાચનને શોખ બેઠક થયો કટુબીજનો સાથે નવું નવું વાચી, જેમનું જે વિષય તરફ વળ્યું હોય તેમની તરફથી તે સખધી ચાન મેજવી ધણી દુકા મુદતમાં તેણે ધણા પુસ્તકો વાચ્યા-વાચ્યા એટલું જ નહીં પણ સાહિત્યરસિ કલ્પના, સંગ્રહિતાના બીજ પેતાના હૃદયમાં રોપ્યા, કદરતે એનું હૃદય એ સર્વગ્રહણ કરે એવું ધણું હતું એટલે જોગ્ય સ્થાને એ બીજ પડતા તેમનો વિકાસ થઈ જનસમાજને તેના મધુર ફળ મળ્યા

x x x x x

મુન્નગતી સાહિત્યમાં સૌ સુમતિનું સ્થાન હિતુ છે એમ સાક્ષરોએ સીકારેલું છે મુજબ સૌ સાહિત્યમાં તો એથી પણ નિશી હિતુ પદની એ અધિકારિણી છે સ્ત્રી લેખકો-ખરેખર પ્રતિભાશાળી લેખકો મુજબતમાં નહીં જેટલા છે સુમતિ જેટલી દિશામાં કાર્ય કર્યું હોય એવા તો ઘણા નથી એમ કહીએ તો ચાહે. કાનો, નાટક, વાર્તાઓ, વગેરે સાહિત્યના મુખ્ય અંગમાં તેના પ્રવેશ હતા”

માણસ પશુ આદિ પ્રાણીમાં તકાવત (ભાષણ)... ..	મયારામ શંભુનાથ	૫ મુ.	૧૮૬, ૨૦૪
મુનસંક ટેમુલજી હોરમજીને માનપત્ર	૬ હુ.	૧૩, ૩૭, ૫૩
મુંબાઈમાં પ્રતિનિધિતા થયો	૯ મુ.	૧૬૪
મોટી ઉમરનાને વિદ્યાભ્યાસ કરવા વિશે	૬ મુ.	...
યોગ વિશે ડૉ. કાર્પેન્ટરનું ભાષણ...	૨૨ મુ.	૧૮૦
રણજીડ ઉદ્દેશને માનપત્ર	૧૧ મુ.	૮
રાજેશ્રી બાબાસાવ ભોળાનાથને માનપત્ર	૪ મુ.	૧૩૧
રાવસાહેબ મહીપતરામને માન	૮ મુ.	૧૩૧
રાવ. દાશભાઈને સરકારી ધનામ...	૧૭ મુ.	૯૨
રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈને માન	૨૨ મુ.	૯૩
રીલીફ ફંડની સભા	૧૧ મુ.	૨૮૦
લોડ મેયોનું કુમરણ	૧૬ મુ.	૬૬
વાયલી સાહેબને માનપત્ર	૧૫ મુ.	૧૦
વિદ્યાની આવશ્યકતા	વીરુપથ નરસુપથ	૧ હુ.	૧૩૪
વિદ્યાભ્યાસ વિશે ભાષણ	રા. સા. આ. મ.	૪ મુ. ૩ હુ.	૨૮ ૧૯૫, ૨૧૦
વિદ્યાભ્યાસ સભા અને તેની અરજી	૬ હુ.	૧૨૫
શાહાપુર પુસ્તકશાળા	૨૩ મુ.	૧૬૫
શ્રીમાળી મુગ વર્તુલક સભા	૨૦ મુ.	૧૧૫
સરસ્વતી ઉત્સવ	૧૧ મુ.	૨૫૧
મુરતની છાત્રિની નિશાળ વિશે...	૯ મુ.	૧૫૨
દહીસંગ તથા પ્રેમાભાઈ ધરિષ- તાવનું વારણ	૬ હુ.	૨૬
દરકારખાઈ અને જોષ્ટીખાઈની જન શાળા...	૪૮
ની કન્યાશાળાનો વાર્ષિક રિપોર્ટ સન ૧૮૭૧ નો...	૨૦ મુ.	૧૩
ફેબર ન છુપાવી રાખવા વિશે ભાષણ...	૩ હુ.	૩૩, ૪૬

કવિતાના પુસ્તકોમાં દસપત કાવ્યની અગાઉ નોંધ કરેલી છે. કવિ કહાનશુ ધર્મસિંહ રચિત “ સ્ત્રીગીત સંગ્રહ ” નીતિબોધક વાચન પૂરું પાડે છે. સ્વર્ગરથ કાંટાવાળા સંપાદિત ઉદ્ધવકૃત રામાયણ જુની કવિતાના પુસ્તક તરીકે મહત્વ ધરાવે છે; એટલું જ નહિ પણ તેનું પ્રકાશન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કેટલાક ખૂટતા અંગેશ પૂરા પાડે છે.

સ્વર્ગરથ લાસરાંકરે રાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને નીતિપાઠ અને સદાચરણનો બોધ આપવાનું સુતર ચાપ એ વિચારથી “ શિક્ષા વચન ” એ નામથી એક કવિતા સંગ્રહનું પુસ્તક સંપાદનું હતું. રણછોડભાઈ કન્યાશાળામાં તેના સ્થાપક રણછોડભાઈએ કન્યાશાળામાં ધાર્મિક અને નીતિના શિક્ષણ પર ખાસ આગ્રહ કર્યો હતો; અને તે શાળાના સેક્રેટરી તરીકે એ મુદ્દો વિચારીને લાસરાંકરભાઈએ સદરકુ પુસ્તક ગૂંથ્યું હતું અને તે જુદા જુદા ગૃહસ્થાને મોકલી આપતાં, સર્વેએ તેની સંકલના પસંદ કરી હતી.

ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં ઘોડાંકની નોંધ ઉપર થયેલી છે. બાકીનામાં ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરકૃત ‘ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ ’ અને સ્વર્ગરથ રાનડે રચિત ‘ મરાઠી સત્તાનો ઉદય ’ એ પુસ્તકોના તરજુમા શ્રીયુત નવનીતરાય નારાયણભાઈ મહેતા અને સ્વર્ગરથ કરીમઅલી રહીમઅલી નાનશઆણીએ કર્યો હતા. તે ઉત્તમ પુસ્તક છે એમ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર પડે છે. શ્રીયુત નવનીતરાય ચાતે સાહોદરા નાગર છે; વરોં મુઘી વકીલાત કર્યો પછી હાલમા તેઓ નિવૃત્તિમા આનંદ લે છે. એમણે એન્ની મિસન્ટ કૃત Thought Power-વિચારબળ અને તેની શક્તિ’ એ પુસ્તકને ગુજરાતીમાં ઉમેર્યું હતું. મી. નાનશઆણીએ તેમનું જીવન કૃષ્ણવર્ણીના કાર્યમાં ગાળ્યું હતું અને એક મુસ્લીમ લેખક તરીકે એમની સાહિત્ય મેવા જાણીતી છે.

છેવટે ફાર્ગમ રચિત “ રાસમાળા ” ની અમે નોંધ કરીશું. એ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ગુજરાતીમા શ્રી ફાર્ગમ સભા-મુખાબએ છપાવી હતી. તેની બીજી આવૃત્તિ કાઠવા મોસાઈટીએ એ સભાની પરવાનગી માગી હતી, તે એને આપવામા આવી હતી. મોસાઈટીએ એમા રણછોડભાઈ પાને નવાં ટીપ્પણો, નોંધ વગેરે ઉમેરાવ્યું હતું. એ રીતે ગુજરાતીના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને તે પુસ્તક બહુ મૂલ્યવાન થયું હતું.

● જિ રિયે ચર્ચા માટે જુઓ શ. રામલાલ મોદીનો લેખ “ ગુજરાતી ” નો દિવસી અંક, સંવત્ ૧૯૮૮.

“ ગુજરાતી ભાષામાં જેટલી ચોપડીઓ છપાય, તે બધી ચોપડીઓને સોસાઇટીના આશરાનો હક છે, એમ લોકો સમજે છે, તે બૂલભરેલું જણાય છે. ગુજરાતી વિદ્યાના લાભમાં જે પુસ્તક ગણાયે, તે પુસ્તકને બી સકશે ત્યાં સુધી સોસાઇટી હંમેશાં આશરો આપશે. પણ પોતાનું નાણું ઉઠાવી દેવા માટે આશરો આપી શકતી નથી. સોસાઇટીનો હેતુ જે કાર્ય સાધવાનો છે, તેને વધારે ફાયદો કરવામાં નાણું ખર્ચવાની અગત્ય છે. ”

વળી છોકરાઓને વાચન માટે અલિરુચિ ઉત્પન્ન થાય અને તેમને લખવાનો અભ્યાસ પડે, તે અર્થે કોઈ મુકરર પુસ્તકમાં પરીક્ષા લેવાની તેમ કોઈ અંગ્રેજી પુસ્તકમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરાવી, ચોખ્ખ ઉમેદવારને ધનામ આપવાની યોજના કરવામાં આપી હતી; અને તેના લાભ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બંને શાળાના વિદ્યાર્થીઓ લેતા. પહેલે વર્ષ “ ઋતુ ” વિષે નિબંધ લખાવવામાં આવ્યો, જે વિષે પૂર્વે કહેવાયું છે અને તેમાં ઉત્તીર્ણ થનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઇંગ્રેજી સ્ક્રલમાં ૭ અને ગુજરાતી શાળામાં ૫ ની હતી.

સન ૧૮૭૬ માં રા. સા. મહીપતરામ નીલકંઠે સરદાર ભોળાનાથ સારાભાઈના અનુમોદનથી એવીજ મતલબની દરખાસ્ત વાર્ષિક સામાન્ય સભામાં રજુ કરી હતી, કે “ અમદાવાદમાં અને બીજી જગ્યાએ નિસાળમાં અભ્યાસ કરતા છોકરા અથવા છોકરીઓને એનેજિંગ કમિટી પોતે અથવા પોતાના તરફથી જે માણસને તે કામ સોંપે, અને તેને જે ચોખ્ખ લાગે તે પ્રમાણે પુસ્તકોનું ધનામ જાહેર સભા લરીને પ્રસંગોપાત આપવું ” અને એ સૂચના સર્વાનુમતે સ્વીકારાઈ હતી.†

પણ જેમ સોસાઇટીના કામકાજનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર પામતું ગયું અને કેળવણીનો પ્રચાર વધતો ગયો તેમ આ પ્રતિ ઓછું ધ્યાન અપાવા માંડ્યું; છતાં સન ૧૮૭૨ માં એક નવીન પ્રયોગ દેવલાલે સભ્યોની સૂચના પરથી ચાર કપો અને તે વકતૃત્વ કળા ખીલવવાનો હતો. વકતૃત્વની દરીશાઈમાં જેઓ ઉંચે નંબર આવે એવા પ્રથમ ત્રણને રૂ. ૨૫, ૧૫ અને ૧૦ એ અનુક્રમે રોકડ ધનામ આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી અને જેમની ઇચ્છા રોકડ નાણું ધનામમાં લેવાની ન હોય તેમને સોસાઇટી એક રૂપાનો ચાંદ આપની હતી. એ ચાંદ ૫૨ નીચેના શબ્દો દોનરવામાં આવતા:

• નુઓ ગુ. વ. રો. નો પચાસ વર્ષનો રીપોર્ટ સન ૧૮૪૮ થી ૧૮૬૮, પ. ૭૭.
† સન ૧૮૭૫ નો વાર્ષિક રીપોર્ટ, પ. ૩.

પરિશિષ્ટ ૮
વધુ નવાં પુસ્તકો
સન ૧૮૯૨ થી ૧૯૦૮

નારાયણ હેમચંદ્ર,

ઉદ્યોગી પુરખો	૧૮૯૩
ધાર્મિક પુરખો	"
વિશાલ તત્ત્વસિંધુ	"
સ્ત્રી જ્ઞાતિ વિશે વિવેચન	"
જ્ઞાન વચન	"
જીવજન્તુ અને વનસ્પતિની આભયશ્રીઓ	"
ધર્મનીતિ	૧૮૯૪
દર્શન શાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા	"
પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓના ગુણ કીર્તન	"
માનું કલ્પવૃક્ષ	"
પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા	૧૮૯૫
બોધક ચરિત	૧૮૯૬
જીવનરત્ન	૧૮૯૬
વનસ્પતિ તત્ત્વજ્ઞાન	૧૯૦૦
શિક્ષણશાસ્ત્ર	૧૯૦૦

નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઈ,

દારૂ	૧૮૯૨
સાધારણ પદાર્થોનું રસાયણ	૧૮૯૭
હિન્દુસ્તાનના ગામડાની આરોગ્યતા	"
ધરમા વપરાતી ચીજોનું રસાયણ	૧૮૯૯
અકસ્માત વખતે મદદ અને પ્રત્યાજ્ઞ	૧૯૦૦
નવરાસના વખતના પ્રખ્યાત અને જ્ઞાન	૧૯૦૧
માદાની આવજત	૧૯૦૫
લોકોપયોગી શારીર વિદ્યા	૧૯૦૮

પરમાનંદદાસ લોખાણાઈ પારેખ,

લંકાનો ઇતિહાસ	૧૮૯૩
ઉપોશ્યનીસનું ચરિત્ર	૧૮૯૮

“ ગુજરાતી ભાષામાં જેટલી ચોપડીઓ છપાય, તે બધી ચોપડીઓને સોસાઇટીના આશરેના હક છે, એમ લોકો સમજે છે, તે બૂલભરેલું જણાય છે. ગુજરાતી વિદ્યાના લાભમાં જે પુસ્તક ગણાશે, તે પુસ્તકને બની શકશે ત્યાં સુધી સોસાઇટી હંમેશાં આશરો આપશે. પણ પોતાનું નાણું ઉઠાવી દેના માટે આશરો આપી શકતી નથી. સોસાઇટીને હેતુ જે કાર્ય સાધવાનો છે, તેને વધારે ફાયદો કરવામાં નાણું ખર્ચવાની અગત્ય છે. ”

વળી છોકરાઓને વાચન માટે અભિરુચિ ઉત્પન્ન થાય અને તેમને લખવાનો અભ્યાસ પડે, તે અર્થે કોઈ મુકરર પુસ્તકમાં પરીક્ષા લેવાની તેમ કોઈ અંગ્રેજી પુસ્તકમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરાવી, યોગ્ય ઉમેદવારને ધનામ આપવાની યોજના કરવામાં આપી હતી; અને તેના લાભ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બંને શાળાના વિદ્યાર્થીઓ લેતા. પહેલે વર્ષ “ ઋતુ ” વિશે નિબંધ લખાવવામાં આવ્યો, જે વિશે પૂર્વે કહેવાયું છે અને તેમાં ઉત્તીર્ણ થનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઇંગ્રેજી સ્કુલમાં ૭ અને ગુજરાતી શાળામાં ૫ ની હતી.

સન ૧૮૭૬ માં રા. સા. મહીપતરામ નીલકંઠે સરદાર ભોળાનાથ સારા-ભાઈના અનુમોદનથી એવીજ મતલબની દરખાસ્ત વાર્ષિક સામાન્ય સભામાં રજુ કરી હતી, કે “ અમદાવાદમાં અને બીજી જગ્યાએ નિશાળમાં અભ્યાસ કરતા છોકરા અથવા છોકરીઓને એન્ટ્રાન્સ કમિટી પોતે અથવા પોતાના તરફથી જે માણસને તે કામ સોંપે, અને તેને જે યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે પુસ્તકોનું ધનામ જાહેર સભા ભરીને પ્રસંગોપાત આપવું ” અને એ સૂચના સર્વાનુમતે સ્વીકારાઈ હતી.†

પણ જેમ સોસાઇટીના કામકાજનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર પામતું ગયું અને કેળવણીનો પ્રચાર વધતો આવ્યો તેમ આ પ્રતિ ઓછું ધ્યાન અપાવા માંડ્યું; છતાં સન ૧૮૭૨ માં એક નવીન પ્રયોગ દેવલાલે સભ્યોની સૂચના પરથી શરૂ કર્યો અને તે વકતૃત્વ ઠગા ખીલવવાનો હતો. વકતૃત્વની દરીદ્રાધમાં જેઓ ઉંચે નંબરે આવે એવા પ્રથમ ત્રણને રૂ. ૨૫, ૧૫ અને ૧૦ એ અનુક્રમે રોકડ ધનામ આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી અને જેમની ઇચ્છા રોકડ નાણું ધનામમાં લેવાની ન હોય તેમને સોસાઇટી એક રૂપાનો ચાંદ આપની દત્તી. એ ચાંદ ૫૨ નીચેના શબ્દો દોનરવામાં આવતા:

• જુઓ જુ. વ. શો. નો પચાસ વર્ષનો રીપોર્ટ સન ૧૮૪૮ થી ૧૮૬૮, પ. ૭૭.

† સન ૧૮૭૫ નો વાર્ષિક રીપોર્ટ, પ. ૩.

જમિયતરામ ગો. શાસ્ત્રી.

બાલ્યોના સોળ સંસ્કાર
જગતનો અર્થગ્રીવ દત્તિકાસ

૧૮૯૬

કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી.

મોહસિનીનાં નીતિવચનો

અકમલાલ દામોદરદાસ.

કલ્પકલ્પોદયગો દુન્નર

૧૯૦૭

સીમેન્ટ બનાવવાનો દુન્નર

"

ધાર્મિક

૧૯૦૫

વિવિધ પ્રકારના દુન્નરોપયોગી વેળગો

"

કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ.

પુનર્વિધાલ પક્ષની કળેતી

૧૮૯૨

અન્તિ મંદાર નાટક

૧૮૯૬

કેશવલાલ માતીલાલ પરીખ.

ભોજન વ્યવહાર લાં કન્યા વ્યવહાર

૧૮૯૩

દિ-લની ઉદ્યોગ મિથિ

૧૯૦૭

હરિલાલ નરસિંહરામ વ્યાસ.

રઘુવંશ કાવ્ય

૧૮૯૭

કિરાતાલુનીય કાવ્ય

૧૮૯૭

શિશુપાલ વધ-પૂર્વોધ

રેવાશંકર અંબારામ ભટ્ટ.

નીતિ સિદ્ધાંત

૧૮૯૮

પરોપકાર

૧૯૦૦

હલેરાવ છાટાલાલ અંબારિયા.

ખેતીવાડી અને જગીયાની ઉપજ વધારનારા ખાતર

૧૯૦૩

મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા.

દોરતું ખાતર

૧૯૦૧

કવિ દલપતરામ.

દલપત કાવ્ય ભા. ૧ (પ્રીત્ત આશ્રિત)

૧૮૯૬

" ભા. ૨

"

વેનચરિત્ર.

૧૮૯૬

“૫. ભાપણની સરસાઈ ગુણથી અતાવવામાં આવશે. બધા મળીને ૧૦૦) ગુણ મુકરર કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી ૫૦) ગુણ ભાપણની મતક્ષ્મ એટલે દક્ષીણ, દક્ષીણ, વિષયની રચના વગેરેના, ને ગુણ ૫૦) ભાપણની રીતિ એટલે જોડવાની રસિકતા, છટા અને શુદ્ધ ભાષાની ઉપર ધ્યાન રાખી આપવામાં આવશે.

૬. બધા ઉમેદવારોનાં ભાપણ થઈ રહેશે એટલે પરીક્ષક કમિટી સહીથી વધારે ગુણ મેળવનાર ત્રણ ઉમેદવારનાં નામ નક્કી કરશે ને તે ઉમેદવારોને ગુણ પ્રમાણે પંદર, દસ ને પાંચ રૂપીઆનું ઇનામ મળશે.

૭. રમરણને વાસ્તે ઉમેદવાર દાયમાં હુંકુ ટીપણ રાખીને જોશે તો દરકત નથી પણ ઘેરથી લખી લાવેલું પાંચી સંલગાવા દેવામાં નહીં આવે.”*

તેમજ પુસ્તક તૃદ્ધિ કરવા સારું પુસ્તક વેચાણ વધારીને તેમાંથી ગ્રંથ-કારોને મદદ આપી શકાય એવી અજમાયશ સોસાઈટી તરફથી કરવામાં આવી હતી તેની નોંધ કરીશું. એ અજમાયશ મદારાષ્ટ્રમાં રાનાડે અને ગોપાળ હરિ દેશમુખે પુસ્તકતૃદ્ધિ અર્થે જે નિવેદન પ્રસિદ્ધ પત્ર બહાર પાડ્યું હતું તેનું ફક્ત અનુકરણ હતું. બીજી રીતે પણ એ માહિતી ઉપકારક છે. એક તો એ સમયનું પુસ્તક વાચન, પુસ્તક વેચાણ અને પુસ્તકનો પ્રચાર કેવા હતા તેનો તે કંઈક ખ્યાલ આપે છે; બીજું, એમાં દર્શાવેલી સસ્તા પુસ્તક વેચાણની યોજના આજ પણ અનુસરવા જેવી છે; અને ત્રીજું સોસાઈટી પુસ્તકપ્રકાશન અર્થે શી રીતે કાર્ય કરતી હતી અને તેમાં કેવી અકચણા તેને નડતી તેની માહિતી મળે છે. પ્રથમ વસ્તુરિયતિ સમજાવતી નોંધ આપેલી છે અને તે પછી મેનેજીંગ કમિટીની સંમતિ લઈ પ્રસિદ્ધ પત્ર જાપાવ્યું હતું; તે બંને અંગે નીચે આપીએ છીએ:—

“ગુજરાતી ભાષામાં એવાં પુસ્તકો ગુજરાતીઓને પુરાં પાડવાનું કામ ગુજરાત વર્તીકયુક્તર સોસૈટીનું છે પણ દક્ષિણીઓને વાંચવાનો જેટલો શોખ છે એટલો હજી ગુજરાતીઓમાં જણાવો નથી. મરાઠી વાંચનારા એક હજાર ધરાક તેઓને મળી આવશે પણ ગુજરાતી વાંચનારા એક હજાર ધરાક ક્યાંથી મળે? જો એક હજાર કરતાં ઓછા ધરાક મળે તો પણ સોસૈટી તે કામ માથે લેવાને ઘણી ખુશી થશે. વળી જે જે પુસ્તકો

મહદાર લીખાજી બેલગરે.

ગ્રાંત ૫ ૧૮૬૮

રવિગંધર જગન્નાથ.

શિક્ષણ મૂલ ૧૮૬૮

દેવરામ ગિયગમ દ્વિવેદી.

કુમારી કાર્પેન્ટરનું ગ્રાનચરિત્ર ૧૮૬૮

દ્વાગકાંદામ ભોતીલાલ પરીખ.

કુટુંબનું અભિમાન અને પોતાનો દુગ્રહ ૧૮૬૮

નનીમ અને ઉદ્યોગ વિશે નિમન "

ગંગાગંધર મણિગંધર વૈષ્ણવ.

પ્રાર્થા નિતાન ૧૮૭૮

આત્માગમ ભોતીગમ દિવાનજી.

ખગોળ મધ્યધી વ્યાખ્યાનમાળા ૧૯૦૩

લક્ષ્મણા પી દેરાસરી

ગુણગતિમિહ ૧૮૮૫

મગ્ન પ્રાર્થા નિતાન ૧૮૬૬

ચુનીલાલ ભાલુકલાલ ગાંધી.

માઉન્ટ મુન્સેર એફિન્ડન ૧૮૬૫

વિદ્યનાથ પ્ર. વૈદ્ય.

પૌર્ણે મેરેન્સ ૧૮૮૫

ચમનગય ગિનશંકર વૈષ્ણવ.

મોનધિ પેશ, ભા ૧ ભા. ૧૮૮૬

હરિપ્રભાત લક્ષ્મણાર્થ છવપતિ.

મા અને દીકરી ૧૮૮૮

દાર અને તેની તન, મન અને ધન ઉપર અમર ,

દેવશંકર ભોતીરામ વ્યાસ.

અમળા મથુરન ૧૮૮૬

દાસતરામ ડાંગીગમ પડિત.

છોકગની આરોગ્યતા ૧૮૮૬

પણી તેની ઓછી નકલ મેહેરજાન ડાયરેક્ટર સાહેબની તરફ સોસૈ-
દીના સેક્રેટરી રા. બા. ગોપાળરાવ દરિ દેશમુખે એક અંગ્રેજી લેટર સાથે
મોકલીને લખ્યું કે આ દરેક ચોપડીની કેટલી નકલો મદદ દાખલ આપ
રાખશે ? તેનો ઉત્તર એવો લખાઈ આવ્યો કે દૈવસ દર્પણની એક દગ્ગર
નકલો સરકાર ખાતે રાખીશું. અને બાકી બીજી ત્રણની અમારે જરૂર
નથી. તેથી દૈવસ દર્પણની તરત બીજી આવૃત્તિ છપાવવી પડી, અને બાકી
છપાવેલી ચોપડીઓનો ચતુર્થાસ પણ દરેક મુધી વેચાઈ ગયો નથી.

મરાઠી ભાષામાં કોઈ વેદના અર્થનાં ચોપાનીઆં પ્રગટ કરે છે; કોઈ
પદ્ધતિન ચિંતનિકાનાં ચોપાનીઆં પ્રગટ કરે છે; અને કોઈ તુકારામ અને
રામદાસ વગેરે જુના કવિઓની કવિનાનાં પુસ્તકો વગેરે પ્રગટ કરે છે અને
દર સાલ પાંચ સાત રૂપીઆ ભરવાના હોય છે તોપણ તેમને જોઈએ
તેટલાં ધરાક મળે છે. અને ગુજરાતીમાં જુનાગઢમાં વેદાધિપતિ ચોપાનીઆં
નીકળવા લાગ્યું હતું તેની થોડી કીમત છતાં ધરાકો મળ્યા નહિ તેથી
ભાગી પડ્યું. તેમજ કેટલાએક ગુજરાતીઓએ પુસ્તકો રચીને રાખેલાં છે
પણ તેને છપાવતાં હોમત આવતી નથી.

નગરખંડનું પુસ્તક સંસ્કૃતમાં છે તે ઉપરથી એક વિદ્વાને ધણી
મેહેનત લઈને ગુજરાતીમાં તરજુમો કર્યો ને પ્રગટ કરવા સાફ સોસૈદી
તરફ મોકલ્યો. નાગરાની ઉપત્તિ સંબંધી તેમાં વાત છે અને નાગરા ધણી
શ્રીમંત તથા વિદ્વાન ગણાય છે તેથી એવું ધાર્યું કે ૩૦૦ સહીઓ તો
તરત થઈ આવશે. એમ ધારીને બુદ્ધિપ્રકાશમાં બે ત્રણ વાર જાહેર ખબર
છાપી, અને લખ્યું કે ઓછામાં ઓછાં ૩૦૦ ધરાકો થશે તો તે પુસ્તક
છપાવીશું અને કીમત રૂ. ૨) રાખી હતી; પણ લખવાને દીસગીરી છે કે
ધણી મુદતે રૂ. ૨૫ સહીઓ થઈને આવી, તેથી તે છાપવાનું કામ ખંધ
રહ્યું અને પુસ્તક તે ધણીને પાછું આપ્યું. આવી રીતે થાય ત્યારે પુસ્તક
પ્રગટ કરનારાઓના મનમાં હોમત શી રીતે વધે ? ”*

પુસ્તક વૃદ્ધિ વિષે જાહેર ખબર*

“ સને ૧૮૭૮ તા. ૩ જાહે માર્ચે ગુજ. વર્ના. સોસૈદીની મેનેજિંગ
કમિટી મળી હતી. ત્યાં એવી વાત નીકળી કે ગુજરાતી ભાષામાં ઉપયોગી

● બુદ્ધિ પ્રકાશ, સન ૧૮૭૮, પૃ. ૬૬ થી ૭૧.

* બુદ્ધિ પ્રકાશ, સન ૧૮૭૮, પૃ. ૬૫-૬૬.

૧૦. જોમડે બેન્જમીન.

તમારૂં અને ભાગના માદક તત્વો ૧૮૯૪

હિંદુસ્તાનમાં આરોગ્યતાનો મુદ્દારો ૧૮૯૯

ધૈર્ય હુલિલચ રથામચ ક્રુપ.

કેદ નિષેધક ૧૮૯૨

શાસ્ત્રી નારાયણ ગીરધલાલ ઠંકર.

મધ્યપાન નિરોધ ૧૯૦૬

સાર્વજનિક આગેજી "

૧૧. ચુનીલાલ ત્રિલોચનદાસ બહેરાવાળા.

રાહોગી આરોગ્યના ૧૯૦૮

જગજીવન દયાળી મોદી,

મોદી ઉમંગી સ્ત્રીઓની પ્રેમવાદી ૧૯૦૮

રણછાડભાઈ ઉદયરામ.

ગરમાળા ભા. ૧ ૧૮૯૬

" ભા. ૨ "

૧૨. બા. હરગોવિંદદાસ દ્વા. કંટાવાળા.

ઉદય કૃત રામાયણ ૧૮-૩

કરીમઅલી ગુદીમભાઈ નાનચઆણી.

મરાઠી મતાનો ઉદય ૧૯૦૮

નવનીતરાય નારાયણભાઈ.

દક્ષિણનો પૂર્વ મમથનો દનિદ્યમ ૧૯૦૮

લાલશંકર ઉગ્રિયાશંકર.

વિદ્યા વચન ૧૮૯૬

આશ્રયદાતાઓ.

“ By doing good with his money a man as it were stamps the image of God upon it, and makes it pass current for the merchandise of heaven. ”

Rutledge.

જે સમયે સોસાઈટી સ્થપાઈ ત્યારે અંગ્રેજ મુસ્લી અધિકારીઓની સત્તા અને પ્રભાવ એટલા જાહે અને પ્રબળ હતાં કે એમનો એક શબ્દ દેશીઓને આગ્રા હથ ધર્ષ પડતો; તેથી સોસાઈટી માટે હું ઉભું કરવામાં તેના સંચાલકોને સરચાતમાં ઝાઝી વકલીફ પડી નહોતી અને પહેલા વર્ષમાંજ લગભગ રૂ. ૧૦,૦૦૦ નું હું તેઓ એકઠું કરવાને સક્તિમાન થયા હતા.

પરિશિષ્ટ ૫ માં પ્રથમ નામું ભરનારાઓની નામાવસિ આપી છે, તે જોતાં જણાશે કે એ કાર્યમાં યુરોપિયનોની સહાયતા થોડી નહોતી; અને સન ૧૮૭૩ માં આસિ. જડજી મી. એમ. એચ. રકૉટ સોસાઈટીના સેક્રેટરી પદથી છૂટા થતાં સુધી સોસાઈટીનું તંત્ર-વલિવટ પ્રથમથી એક યુરોપિયન હસ્તક હતો એ વિસ્તરું જોઈએ નહિ.

હિંદીઓ તેમાં અત્ય પ્રમાણમાં હતા; ત્રીજા વર્ષની કમિટીમાં ઇંગ્રેજ સંપૂર્ણ હેઠભારતર રા. સા. ભોગીલાલભાઈનું નામ મળ્યા આવે છે. ૧જી જીમ સોસાઈટીના ઉદ્દેશનો પરિચય થતો ગયો અને એનો આશય સમજવામાં આવ્યો. તેમ હિંદીઓ તેમાં જોડાવા લાગ્યા; છતાં સન ૧૮૫૮-૫૯ ના રીપોર્ટમાં આન. સેક્રેટરી જણાવે છે કે “ મુજરાતમાં વિદ્યાના દેશવ વાર્તા-સોસાઈટીએ આટલું બધું કામ કર્યું અને અઘાપિ પરિપત ૫૫ કર્યો જનક છે એવું છતાં તેને આશ્રય આપનાર કબૂલ થોડા છે એ વાત અન્યથા જોઈ છે. ” †

જુદી જુદી દિશામાં સોસાઈટીએ અનેક પ્રકારનાં કેળવણીનાં કાર્યો આરંભ્યાં ઉપાડી લીધાં હતાં અને તે એટલાં ખર્ચાળ અને ખોટનાં દનાં કે

ઉદ્દેશમા "and to promote education in general" એ શબ્દો નવા ઉમેરવામા આન્ધા હતા

મન ૧૮૭૬ ના રીપોર્ટમા એ સુધારેલો નિયમ નીચે મુજબ આપેલો છે -

"આ મોમાઈગીનો હેતુ એવો છે કે-ગુજરાતી ગ્રામીણ ઉત્તેજન આપવું, ઉપયોગી જ્ઞાનનો વવારો કરવો અને અનેક પ્રકારે કેળવણીને ઉત્તેજન આપવું."

આ પ્રમાણે મોમાઈગીનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત કરવાની માથે મોસાઈગીના કામદારમા નોંધે નહિ અને તેમા મહામદ તરીકે જોડવાને આદેશ આપેલો અને આશયથી મહામદના ધોરણમા વાર્ષિક ૩૨ આપનારો ત્રીજો વર્ગ દાખલ કરામા આ ચો હતો અને વિશેષમા આમાન્ય નિયમો મુજબ મોમાઈગીમા આજીવન મળે તરીકે જોડાઈ શકે તેના માટે તેનું નામજમ તે દફતાથી લેશે એવી જોગવાઈ કરી આપવામા આવી હતી મન ૧૮૮૭ મા એ સુધારો પમાડ કરવામા આ ચો તે નિયમ નીચે મુજબ હતો -

બીજા હો.

"એવી રખતે ૩ ૫૦) મામટા આપી ગ એવી જેની વિધિ ના હોય તેવો જે નામજમ માલુમ દર ૧૨મે ૩ ૧૦) પ્રમાણે પાચ હપતાથી ૩ ૫૦) પૂર્ણ કરી આપે તેને જન્મપર્યંતનો મેમ્બર કરવો હોયો હપતો પ્રથમથી ૪ હોય અને પછી દર ૧૨મે ચક્રવર્તી હપતો લેવો જેનો હપતો પડશે તેના પડેલા હપતા પડેલા આપેલા રૂપિયા નામમા જો એટલે કરીથી પાચે હપતા મગમગ લખા મિરાય તેને મેમ્બર ગરામા નહિ આવે અને નસુન થી ચૂ ના રૂપિયા બહોમ આવે માલુમમા આસરે ચક્રવર્તી હપતો આપનારને ૩ ૫૦) પૂર્ણ થતા સુધી ગુદિમદાશ ચોપા નિયુ મક્કીમ આપવું અને ૩ ૫૦) પૂર્ણ થયા બાદ તેનું નામ જન્મપર્યંતના મેમ્બરમા દાખલ કરી એ પ્રકારના મેમ્બરના મર્ફ દબ્બ તેને આપના. પ્રાઈ માલુમ થોડા હપતા લખા પછી બાળીના હપતાના રૂપિયા મામટા આપે તો તે તેની રખતથી તેને જન્મપર્યંતનો મેમ્બર કરવો."

રૂ. ૪૧૦૦ ના વ્યાજની રકમ દક્ષિણ સોસાઈટીને દર સાલ આપવનો હરાવ થયો. અને બાકી રૂ. ૪૧૦૦ ના વ્યાજની રકમ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીને દર સાલ આપવી, એમ હરાવ થયો. તે વિશે સેક્રેટરી સાહેબે વાર્ષિક રિપોર્ટમાં એસ. એસ. ડીકનસન સાહેબ તરફથી તા. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૫૨ નો તથા મુંબઈ સરકાર તરફથી તા. ૬ ફી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૫૨ નો લખેલો એ રીતે બે પત્રો આવ્યા છે. તેમાં લખે છે કે રૂ. ૮૨૦૦ એકઠા થયા છે અને તેનું નામ વિજોબી ફંડ રાખ્યું છે. તે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની બાંધોને ઉત્તેજન આપવા સાફ છે. અને તેમાંથી રૂ. ૪૧૦૦ નું વ્યાજ ત્યાં સુધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી હશે ત્યાં સુધી તેને દર વરસે મળશે. તે ઘણી ખુશીની વાત છે."*

કવિ દક્ષપતરામ વળી શેઠ સોરાબજી જમશેદજીને સોસાઈટીનો હેતુ અને એનું રાનપ્રચારનું કાર્ય સમગ્રવીને રૂ. ૨૫૦૦) શેઠ તરફથી ધનામી નિખંધો લખાવવાને પ્રાપ્ત કર્યા હતા, એ બીના અગાઉ જણાવવામાં આવી છે. વળી નિખંધો રચાવવા માટે અન્ય રકમો છૂટક છૂટક પ્રાપ્ત થયેલી તેનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

પણ એકસામટી રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની મોટી રકમ સોસાઈટીને ભેટ કરવાનો યશ તો તે વખતના મુંબઈના રૂના રાગ શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદને છે. એમની સંખાવતો જગજાહેર છે. મુંબાઈમાં રાગબાઈ ટાવર, સુરતમાં કંન્યાશાળા, ભરૂચમાં યુરતકાલય, પ્રેમચંદ રાયચંદ ફેલોશીપ કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં, અને આપણા અમદાવાદમાં પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ હાલેજ વગેરે એમની જ ઉદાર મદદને આભારી છે. જેમ એમણે બહોળું ધન મેળવ્યું તેમ સંખાવતના કામમાં તે નાણું ઉદાર દિયેલી વાપર્યું હતું. (એમના વિશે વધુ માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારે મી. દિનશા એદલજી વાઘજીરચિત શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદનું ચરિત્ર જોવું.)

એ શેઠ અમદાવાદ પધારતાં કવિ એમને સોસાઈટીની વાર્ષિક સભામાં (તા. ૧૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૬૫) નિમંત્રણ આપી તેહી લાવ્યા હતા. તે પ્રસંગે આન. સેક્રેટરી મી. જ્ઞટિંચે સભામાં નીચે પ્રમાણે હરાવ રહ્યું હતો:

" ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ જે હેતુ ધાર્યો છે તે ઘણી અગત્યનો છે, એવું સભાસદો સમજીને તે સોસાઈટીનું લાડોળ વધારવા અને તેના હિતને પ્રુષ્ઠિ આપવા સાફ તેમનાથી જનતો પ્રયત્ન કરવાને બંધાય છે. "

“ સોસાયટીના ધારાની બીજી કલમની ત્રીજી લીટીમાં “ નામ-પર્યંતના મેમ્બર ” એ શબ્દોની પછી “ સ્ત્રીઓને તથા માસિક ત્રીસ રૂપિયાના પગારની અંદરના શિક્ષકને રૂ. ૨૫ લઈ લાઈફ મેમ્બર કરવામાં આવશે. ” +

આના આગલા વર્ગે, આજ્ઞન સભાસદોની પેઠે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો સોસાયટીનું માસિક બુદ્ધિપ્રકાશ અને સોસાયટીનાં પ્રકાશનોના લાભ લઈ શકે એ શુભ આશયથી, આજ્ઞન સભાસદની માફક સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો પાસે રૂ. ૫૦) નું સવાનમ લઈ, તેમને રજીસ્ટર કરવાનો નિર્ણય થયો હતો.

રાનપ્રચારનાં કાર્યમાં સોસાયટીનું આ પગલું જોરજુલું આવશ્યક તેટલુંજ લોહાપકારક હતું એમ કહેવામાં અમે અતિશયોક્તિ કરતા નથી.

એ દરાવ નીચે પ્રમાણે હતો :

“ કોઈ સાર્વજનિક લાઈબ્રેરી મદદ માટે સોસાયટીમાં રજીસ્ટર થવા માગે તો તે બદલ શ્રી. રૂ. ૫૦) એક વખત લેવામાં આવશે. બ્યવસ્થાપક કમિટી, ચોખ્ખા લાગે તે સાર્વજનિક લાઈબ્રેરીને શ્રી લઈ રજીસ્ટર કરશે. એવી રીતે રજીસ્ટર થએલી લાઈબ્રેરી આજુ રહે ત્યાં સુધી તેને લાઈફ મેમ્બરને જે પ્રમાણે પુસ્તકો તથા બુદ્ધિપ્રકાશ બક્ષીસ આપવામાં આવે છે તે પ્રમાણે આપવામાં આવશે. ” +

અંતમાં સોસાયટીનાં નાણાંના વહિવટના મંત્રણમાં થપસા એ દરાવો આપીશું :

સન ૧૮૯૩ માં ૧૨ મા નિયમમાં નીચે મુજબ ઉમેરો કરવામાં આવ્યો હતો:—

“ કોઈ ગૃહસ્થ અથવા મંડળી દ્રુષ્ટ તરીકે સોસાયટીને કોઈ શેર આપે અને જો તે શેર લીમીટેડ બંધાવવાની હોય અને તેના બધા દોસ લરાઈ જવા હોય તો તે દ્રુષ્ટ સ્વીકારવાને હરકત નથી; અને તેવે પ્રસંગે દ્રુષ્ટ આપનારની ઈચ્છા પ્રમાણે દ્રુષ્ટની રકમ રોકવાની સોસાયટીને રાતા છે.

સરકારી પ્રોપીયટી નોટો, મ્યુનિસિપલ ડીપોઝિટ અને બીજા શેરો જે સોસાયટીના નિયમ પ્રમાણે લીધા હોય તે વેચવાને અને તેનું નાણું

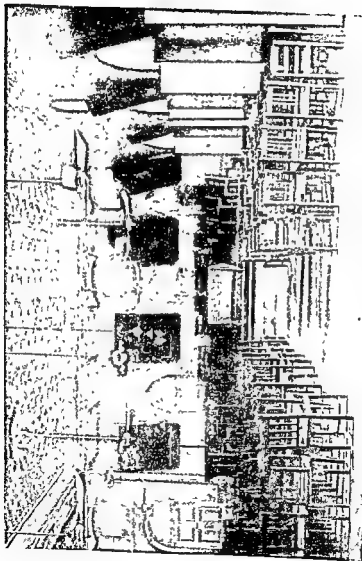
+ ગુ. ન. સો. નો વાર્ષિક રીપોર્ટ, સન ૧૮૯૫, પૃ. ૨૩.

• ગુ. ન. સો. નો વાર્ષિક રીપોર્ટ, સન ૧૮૯૪, પૃ. ૨૨.

શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ.

પ્રેમાભાઈ દોશ

પ્રકરણ ૧૦

સોસાઈટીનું મકાન

“ A man's House is his castle ” (Proverb)

“ A building fitted accurately to answer its end
will turn out to be admirable. ” (Moller)

હિમાચાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટનું મકાન બંધાઈ તૈયાર થયું ત્યારથી તેની પૂર્વ બાજુના ભાગમાં સોસાઈટીનું કાર્યાલય ગંજવામાં આવ્યું હતું, અને તે ભાગ એના કુચ્છ ભોગવટાનો હતો, એટલુજ નહિ પણ સોસાઈટીના ચોપડે એ ભાગની મિલકતની કિંમત રૂ ૨૦૦૦) હિમાચાઈ જુદી બનાવવામાં આવતી હતી, પણ વખતના વહેવા માથે સોસાઈટીનું કામકાજ દિન પ્રતિદિન વધતું જતું હતું અને એ મકાનમાં મકાન માનુષ પડતી હતી અને સોસાઈટીના પુખ્તગેનો રટોક રાખવા સાર તો એક જુદું ડોલ ભાડે ગળ્યું હતું

આ પરિસ્થિતિમાં ઓન. સેક્રેટરી રા. સા. મહીપતરામનું મોર્ડુ ઓર્ડર પેઈન્ટીંગ, એમના અવસાન બાદ સ્મારક રૂપે સોસાઈટીની સામાન્ય સભાએ ઇન્સ્ટીટ્યુટના મધ્યમ્મ હોલમાં મુકવાનો ઠરાવ કર્યો હતો, તે પરવે ઇન્સ્ટીટ્યુટની વ્યવસ્થાપક કમિટી અને સોસાઈટીના સંચાલકો વચ્ચે સહજ મતભેદ પડ્યો, બે કે પછીથી તેનું સતોપકારક સમાધાન થયું અને એ તૈય થિત હિમાચાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં મુકાયું પણ ખરું.

પરંતુ લાલશ ક-લાઈ જેઓ મહીપતરામના મૃત્યુ પછી સોસાઈટીના ઓન સેક્રેટરી નિભાયા હતા તેમને જાણ્યું કે સોસાઈટીને તેનું એનાયત અને સ્વતંત્ર મકાન હોવું જોઈએ, અને તુરં તેમણે તે માટે તજરીજ કરવા માંડી.

સન ૧૮૯૩ ના ડિસેમ્બર માસમાં પાવનપુરના નામદારશ્રી દીરાન મહાબ્બાન શ્રી જી મહમદખાનજી અમદાવાદમાં પધારવાનું થતા, સોસાઈટી તરફથી એઓ નામદારને એક માનપત્ર એનાયત કરવામાં આવ્યું અને એ પ્રમંગેનો લાલ લાઈને લાનસ કરવામાં એ સોસાઈટીના નવા મકાન માટે ટીપ શરૂ કરતા તેમાં લાગનાજ રૂ ૨૭૭૬ સાર્થ ગયા હતા.

પરિશિષ્ટ પ.

રૂપીઆ ભરનારનાં નામ,	એકદમ આપેલી બક્ષીસ,	વરસો વરસ આપ- વાના કબજા કર્યા તે.
ક્યાપ્ટન ફ્રેન્ચની મારફત વગર નામના આપ્યા તે ...	૧૦૦૦-૦-૦	
રેવરંડ. જી. ઇ. ટીરપીટ. આસિ- સ્ટન્ટ ચેપમેન...	૧૦૦-૦-૦	૨૫-૦-૦
રેવરંડ જી. દબલ્યુ. પીરીટસ...		૨૦-૦-૦
ક્યાપ્ટન ટુલ જેમ્સ...	૧૦૦-૦-૦	૨૫-૦-૦
પોસ્ટિકલ એજન્ટ મહીકાંઠા...	૨૦૦-૦-૦	૫૦-૦-૦
આસિસ્ટન્ટ પોસ્ટિકલ એજન્ટ મહીકાંઠા ...	૫૦-૦-૦	૨૫-૦-૦
ક્યાપ્ટન ફ્રેન્ચ આફ્ટિંગ રસિડેન્ટ વડોદરા ...	૨૦૦-૦-૦	
સેફ્ટેનન્ટ બાટી આસિસ્ટન્ટ રસિડેન્ટ વડોદરા ...	૫૦-૦-૦	
કરનલ સાપીટ કમ્મિડિંગ વડોદરા	૫૦-૦-૦	
મેજર મેકન ...	૨૫-૦-૦	
ક્યાપ્ટન ફરગુસન ...	૧૫-૦-૦	
સેફ્ટેનન્ટ વાઇલ્ડલીફ ગુજરાત હરિયુગર હોર્સ ...	૧૫-૦-૦	
મેજર. બેલી પાંચમી રીજમેન્ટ લાઇટ ઇનફન્ટરી ...	૧૫-૦-૦	
ક્યાપ્ટન એચ. રંડ " " ...	૧૫-૦-૦	
ઈ. જી. ફાસટ એરકવાયર ^૧ ...	૨૦૦-૦-૦	
સી. જે. ડેવીસ " " ...	૨૫-૦-૦	૨૫-૦-૦
જે. એમ. ડેવીસ " " ...	૫૦-૦-૦	
એ. ડી. રાબર્ટસન " " ...	૫૦-૦-૦	

આસેયો પત્રવ્યવહાર વાંચી અતાવવામાં આવ્યો. તે અંબધી લાંબી સ્થળે થતાં
રા. સા. માધવલાલ હરિલાલે દરખાસ્ત કરી અને જોમેદ જોગમીને
અનુમતિ આપી કે—

“આ જમીનની કીમત ઉપર મ્યુનિસિપાલિટીનો દંડ છે, તે મ્યુનિસિ-
પાલિટી છોડી દે તેવી રીતની તજવીજ મેનેજીંગ કમિટીએ કરવી.”*

વધુમાં એ કાર્ય પરવે એમનું દુરદેશીમર્થ પગલુ તો એ હતું કે
સદરદુ મકાન માટે મોસાઇટીના સ્થાપી ફંડમાંથી ખર્ચ ન કરતા, તે માટે
બુકું ફંડ ઉછું કરવા નિશ્ચય કર્યો હતો. સામાન્ય સભાએ તે વિશે જે
દરાવ કર્યો તેના શબ્દો નીચે મુજબ હતા:—

“રા. સા. માધવલાલ હરિલાલે દરખાસ્ત કરી અને રા. રા. રમણભાઈ
મહીપતરાએ અનુમતિ આપી કે, મોસાઇટીનું નવું મકાન બંધાવવા માટે
જે જગા માગી છે તે મળેથી મોસાઇટીનું નવું મકાન બંધાવવાપક કમિટી
મંજૂર કરે તે સ્થાન એસ્ટીમેટ પ્રમાણે બાંધવાનું કામ શરૂ કરવું. એક
વિશાળ સેક્ટર દોઢ નવા મકાનમાં થાય એવી તજવીજ જનતા સુધી
કરવી. તે બાંધવામાં મોસાઇટી પામે જે ધમારત ફંડ છે તે ખર્ચ કરવું.
વધારે રકમ જોઈએ તો ધમારત ફંડ વધારવા પ્રયત્ન કરવો પણ મોસા-
ઇટીનું સ્થાપી બહોળા તેમાં વાપરવું નહિ. નવી મદદ મેળવવામાં કોઈ ગૃહસ્થ
અમુક ભાગને પોતાનું નામ આપવાની શરતથી કોઈ મોટી રકમ આપવા
માગે અને બંધાવવાપક કમિટીને થોડાં થોડાં તેમ કરવાને બંધાવવાપક
કમિટીને સત્તા આપવામાં આવે છે.”*

એ મકાન ફંડમાં રૂ. ૨૭૭૬ બરાબ ગણતી હકીકત ઉપર આપી
છે અને તે પછી વધુ પ્રયત્ન થતા રૂ. ૧૨૦૧ મળી એ રકમ રૂ. ૮૯૭૭
ની થઈ હતી.

મરકાર સાથે નવી જમીન મળવા સંબંધી પત્રવ્યવહાર આવ્યો તેનો
નિર્ણય થતા જગમગ ત્રણ વર્ષ વીતી ગયા. છેવટે એવી મમજુતી થઈ કે
મોસાઇટી તેની માલીકીનો ઇન્સ્ટીટ્યુટના મકાનનો ભાગ તે સંસ્થાને આપી
દે અને મરકાર મોસાઇટીને ૫૩૩ મમચોરમ વાર જમીન તેના કબજા

* ગુ. વ. સો. નો વાર્ષિક રીપોર્ટ, સન ૧૮૯૩, પૃ. ૧૯-૨૦.

* ગુ. વ. સો. નો વાર્ષિક રીપોર્ટ, સન ૧૮૯૪, પૃ. ૨૨.

૩ દર વરસ ડિસેમ્બર* મહિનામાં મોટી મંડળી ભરાશે. તેમાં જે મેમ્બરો હાજર હશે તેઓ એક કમિટી મુકરર કરશે. તે કમિટીએ મંડળીનું કામકાજ ચલાવવું.

૪ વરસ દલાડામાં કમિટીમાં કોઈ જગો ખાલી પડે (કોઈ મેમ્બરની પરદેશ બદલી થાય છે.) તો તે ઉપર કમિટીવાળાએ બીજાને દરાવવો.

૫ દર વરસે દરા રૂપીઆ આપવાનું કબુલ કરનારા તથા એકદમ રૂ. ૫૦) બક્ષીસ આપનારા તથા તેથી જાદે આપનારા તે સરવે મેમ્બરમાં ગણાશે.

૬ કમિટીએ એક વરસમાં મંડળની મૂળ પુંજીની ચોથાઈ ઉપરાંત મેમ્બરોને પુખ્ત વગર ખર્ચ કરવું નહિ.

૭ આવતા વરસની કમિટીમાં જેસવા સાફ નીચે લખેલા સાહેબોને અરજ કરવી.

મ્યાપ્ટન વાલીસ,

રેવરંડ. જી. હબ્સ પીરીટસ.

મ્યાપ્ટન કુલજેમ્સ,

એ. કે. ફાર્ગસ એસ્કવાયર.

રેવરંડ. આર. ઇ. ટીરવીટ,

ઇ. જી. ફાસટ. એસ્કવાયર.

વાત નીકળી કે એ. કે. ફાર્ગસ એસ્કવાયરને મંડળીના સેક્રેટરીનું કામ પોતાને માથે લેવાની વિનંતિ કરવી અને તે સરવે મેમ્બરોએ કબુલ કર્યું.

નક્કી કર્યું કે આ મંડળની પુંજી હદીસંગ કેશરીસંગને ત્યાં મુકવી.

દરાવવામાં આવ્યું જે હરેક મુકરર બાબત કમિટીનો દરાવ થયા પછી સેક્રેટરીએ એ પુંજમાંથી રકમ ઉપાડવી.

દરાવવામાં આવ્યું કે સેક્રેટરીએ મંડળીની હિસાબ રાખવો તથા કાગળ પત્ર લખવા તથા મંડળી એકઠી કરવી એ વગેરે બીજાં કામ હોય તે કરવું.

દરાવવામાં આવ્યું કે કમિટીમાં તથા મેમ્બરો મળ્યા એટલે બરાબર કમિટી ભરાઈ એમ ગણવું.

* ફક્ત એક જે વખત ડિસેમ્બર મહિનામાં ભરણ હશે. પછી સોસેટીનો વલિવટ લખી થયે એટલે ડિસેમ્બર પછી જ્યારે હિસાબ તૈયાર થાય તે અવકાશ મળે ત્યારે જનરલ સભા ભરાઈ શકે.

ગુજરાત વનોકીયુક્ત સોસાયટીના નવા મકાનનો પાયો નાંખવાને કસ્ટોમાં આવેલી ક્રિયા

ગુજરાત વનોકીયુક્ત સોસાયટીનું હાલનું મકાન ઘણું નાનું પડતું હોવાથી એક નવું મકાન બાંધવવને દરમિયાન ૧૯૮૫ માં મળેલી જનરલ કમિટીમાં થયો હતો તેને માટે સરકાર તરફથી કારંજ બાગ સામેની જમીન મળવાથી ત્યાં મકાન બાંધવાને આદેશ પાડ્યો નાંખવાની શુભ ક્રિયા ગયા મામની તા ૨૪ મીએ શુક્રવારે રોજ આજના સાડાચાર વાગના ઉત્તર વિભાગના કમિટીના મિ એફ એમ પી લેલી આહેમને હાથે કરાવનામાં અવી હતી તે વખતે એ જગ્યા ઉપર એક ખામ મંડપ ઉભો કરી તેને વચનમાં તથા 'વેનકમ' ના પાળીઆથી શયુગાર્યો હતો, અને સહેત તથા કાપના જમીનના યુરોપિયન તેમ દેલી અમનદારો, સ્ત્રીઓ, શીશીઓ, વડીલો, હાકારો તથા બીજા ગૃહસ્થો મળી આસરે ૫૦૦ જેણે હાજર થયા હતા મહેમાન લેલી સાહેમને માનપૂર્વક સત્કાર કરવાને પોલીસ-પાર્ટી હાજર હતી તેઓ બરાબર સાડાચાર વાગના પધારી સમાપતિની ખુટીએ બીરાજના પત્રી ઓળંગરી સેક્રેટરી ગ બ વાલચ કરે સોસાયટીનો ટુક રીપોર્ટ વાંચી મલગાઓ તે નીચે પ્રમાણે —

એગ્રીકલ્ચરલ વર્ક ઉપર જ્યારે આ સહેમમાં એ નિશાળ, વાયવેરી, છાપખાતુ - પત્ર હાઇ પાણુ નહોતુ, ત્યારે એક ઉદાર અગ્રેજ ગૃહસ્થ-તે સમયના અમલદારના આસિસ્ટન્ટ જનરલ-મિ એ ડ ફ્રાન્સ સાહેબે દેલી લાપા માનફે જાન પ્રમાણ થવાના હેતુથી ૬ સ ૧૯૪૮ ના ડિસેમ્બર મામની તા ૨૫ મીએ ગુજરાત વનોકીયુક્ત સોસાયટીની સ્થાપના કરી હતી. બીજા યુરોપિયન અને દેલી અમનદારો આ પરાયકારી કાર્યમાં સામેન થના અને દેલી ગળ્યકતાઓએ પણ નાણાની સારી મંડ કરી

૬ સ ૧૯૪૮ માં સોસાયટીએ એક નાથજેરી અને છોકરા તથા છોકરીઓ સાર એક શાળા સ્થાપી, અરે શિના છાપખાતુ કાઢી 'વર્લ્ડ માન' નામનું એક આસાદિક પત્ર કાઢવાની બ્યરગ્યા કરી તે લાપજેરી પ્રથમ લાના મકાનમાં એક ઓગડીમાં ઉઘાડવામાં આવી હતી પાચ વર્ષમાં મનાસદોની સખ્યા સો ઉપરાત થઈ અને ધનવદા પોગર મકાનની જરૂર જણાઈ ને આદે એક મળા ભરવામાં આવી અને નગરગે હીમાભાઈએ એ- મગન બાંધવાને ૩ ૪૫૦૦ આયા સરકારે જગ્યા મક્ક

***ગુજરાત વનોકીયુક્તર સોસાયટીના નવા મકાનનો પાયો નાંખવાને કરવામાં આવેલી ક્રિયા.**

ગુજરાત વનોકીયુક્તર સોસાયટીનું હાલનું મકાન ઘણું નાનું પડતું હોવાથી એક નવું મકાન બંધાવવાનો દરમિયાન ૧૮૯૫ માં મળેલી જનરલ કમિટીમાં થયો હતો. તેને માટે સરકાર તરફથી કારંજ બાગ સામેની જમીન મળવાથી ત્યાં મકાન બાંધવાને સારૂ પાયો નાંખવાની શુભ ક્રિયા ગયા માસની તા. ૨૪ મીને શુક્રવારને રોજ સાંજના સાડાચાર વાગતાં ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મિ. એફ. એસ. પી. લેલી સાહેબને હાથે કરાવવામાં આવી હતી. તે વખતે એ જગ્યા ઉપર એક ખાસ મંડપ ઉભો કરી તેને ધ્વજગો તથા 'વેલ્ફેર' નાં પાટીઆંથી શણગાર્યો હતો, અને ચહેર તથા કાંપના જાણીતા યુરોપિયન તેમ દેશી અમલદારો, સ્ત્રીઓ, શેડીઆઓ, વડીલો, દાક્તરો તથા બીજા ગૃહસ્થો મળી આશરે ૫૦૦ જેણે હાજર થયા હતા. મહેરબાન લેવી સાહેબને માનપૂર્વક સત્કાર કરવાને પોલીસ-માર્ટી હાજર હતી. તેઓ બરાબર સાડાચાર વાગતાં પધારી સમાપતિની પુરસ્કીએ બીરાજ્યા. પછી ઓનરરી સેક્રેટરી રા. બ. લાલશંકરે સોસાયટીનો ટ્રંક રીપોર્ટ વાંચી સંભળાવ્યો તે નીચે પ્રમાણે:—

ઓગણપચસ વર્ષ ઉપર જ્યારે આ શહેરમાં એકે નિશાળ, લાયબ્રેરી, છાપખાનું કે પત્ર કાંઈ પણ નહોતું, ત્યારે એક ઉદાર અંગ્રેજ ગૃહસ્થ-તે સમયના અમલવાદના આસિસ્ટન્ટ જનરલ-મિ. એ. કે. ફાર્ગસ સાહેબે દેશી ભાષા મારફતે જ્ઞાન પ્રસાર થવાના હેતુથી ઇ. સ. ૧૮૪૮ ના ડિસેમ્બર માસની તા. ૨૫ મીએ ગુજરાત વનોકીયુક્તર સોસાયટીની સ્થાપના કરી હતી. બીજા યુરોપિયન અને દેશી અમલદારો આ યોજનામાં સામેલ થયા અને દેશી રાજ્યકર્તાઓએ પણ નાણાંની સારી મદદ કરી.

ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં સોસાયટીએ એક લાયબ્રેરી અને છોકરા તથા છોકરીઓ સારૂ એક શાળા સ્થાપી, અને શિક્ષા છાપખાનું દાહી 'વસ્ત્રમાન' નામનું એક સપ્તાહિક પત્ર કાઢવાની વ્યવસ્થા કરી. તે લાયબ્રેરી પ્રથમ લક્ષના મકાનમાં એક ઝોરડીમાં ઉઘાડવામાં આવી હતી. પાંચ વર્ષમાં સમાસદોની સંખ્યા સો ઉપરાંત ચર્ચ અને પ્રજાગદા યોગ્ય મકાનની જરૂર જણાઈ. તે સારૂ એક સલાહરવામાં આવી અને નગરશેઠ હીમાભાઈએ એક મકાન બાંધવાને રૂ. ૪૫૦૦ આપ્યા. સરકારે જગ્યા મફત

૫. જનરલ સભા થવાની હશે તે દલાલની સૂચના એક આડવાડીયું, અથવા તેથી વધારે દિવસ અગાઉ, જે મેંબરના ઠેકાણાની ખબર હશે તેને કરવામાં આવશે. અને જેનાથી આવી સકાય નહિ તે કોઈના ઉપર ચીકી લખશે, કે મારી વતી તમે કામ ચલાવો. તે તેની વતી હાજર છે એમ ગણાશે.
૬. વાર્ષિક જનરલ સભા વખતે એક વર્ષને વાસ્તે વ્યવસ્થાપક મંડળી નીમવામાં આવશે, તેમાં મેંબર વગર બીજા કોઈ પસંદ કરવામાં નહિ આવે.
૭. વ્યવસ્થાપક મંડળીમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ મેંબરો, અને સેક્રેટરી નીમવામાં આવશે. તે અમદાવાદનો રહેવાસી જોઈએ. ઓછામાં ઓછા ત્રણ મેંબરો હાજર હશે તો મંડળી મળી ગણાશે. અને વધારે મત પડશે તે પ્રમાણે હરેક હરાવ થશે. જે તરફ સરખા મત પડે તો સભાપતિનો એક મત વધારે લેવો.
૮. વ્યવસ્થાપક મંડળીમાં કોઈની જગ્યા ખાલી પડશે તો તે બાકીના મેંબરો બીજાને નીમીને પૂરશે.
૯. દરએક સભામાં સેક્રેટરી મત આપવાને મેંબર તરીકે ગણાશે.
૧૦. સેક્રેટરી સભા મેળવશે, આપ્રીસનું કામકાજ ચલાવશે, અને સોસા-ઈટીનાં નાણાંનો હિસાબ તથા બીજી મીલકત રાખશે.
૧૧. સેક્રેટરીને પોતાનું કામ કરવામાં આશિરદાંત સેક્રેટરી મદદ કરશે.
૧૨. વાર્ષિક લવાજમ વરસની શરૂઆતમાં પહેલું લેવામાં આવશે.
૧૩. સોસાઈટીનું લાંડોળ નવી ઝુંબઝ બેંકમાં મુકેલું છે. ફક્ત બસે રૂપિયા અથવા તે કરતાં ઓછી રકમ ચાલતા ખર્ચ સાફ સેક્રેટરીના કબજામાં રહેશે.
૧૪. સેક્રેટરીની સહી વગર કાંઈ ખર્ચ કરવું નહિ.
૧૫. સેક્રેટરીએ આવતા વર્ષનું બજેટ એટલે ઉપજ ખર્ચનો અડસટો લખીને વ્યવસ્થાપક મંડળીને બતાવવો.
૧૬. તા. ૧ લી જાન્યુઆરથી ડીસેમ્બર આખર સુધીના વર્ષના ઉપજ ખર્ચનો તથા સામાન અને ચોપડીઓનો હિસાબ વર્ષ આખરે તૈયાર કરીને વ્યવસ્થાપક મંડળીએ દરેક વર્ષે આપી દેવાનો.

પરિશિષ્ટ ૭.

લેફ્ટ મેમ્બરો.

રાજ તથા તાલુકદારો.

૧. મોહોળતખાનજી કે. સી. એસ. એ. જુનાગઢના નવાબ.
૨. માનસંઘજી કે. સી. એસ. એ. ધ્રાંગધ્રાના મહારાજ, રૂ. ૧૦૦)
૩. દાજરાજી વડવાણના મહારાજા.
૪. શેરમહમદખાનજી પાલણપુરના નવાબ,
૫. જોરાવરખાનજી વાડસીનોરના નવાબ.
૬. રાયસંઘજી માણસાના દાદર.
૭. બહાદુરખાનજી જુનાગઢના નવાબના શાદમદા રૂ. ૧૫૦)
૮. દાકુર ગિરિમસાદસિંગ, તાલુકદાર કીલ્લે બેસ્વાન.

સાહેબ લોકો.

૯. કર્નલ લોંગ સાહેબ, માજી પોલીટીકલ એજન્ટ કાઠીઆવાડ રૂ. ૨૫૦)
૧૦. જે. ડબલ્યુ. હેડા સાહેબ. રૂ. ૨૫૦)
૧૧. ડી. બી. કરટીસ સાહેબ. રૂ. ૧૫૦)
૧૨. ડી. સી. હોપ સાહેબ. રૂ. ૧૦૦)
૧૩. એસ. મેન્ડ્રીફ સાહેબ. રૂ. ૧૦૦)
૧૪. જે. ઇ. આલિફ્ટ સાહેબ.
૧૫. મેજોર બલાક સાહેબ. રૂ. ૧૦૦)
૧૬. દાકતર જી. જુલર સાહેબ.
૧૭. એમ. એચ. રકાટ સાહેબ.
૧૮. જે. બી. પીલ સાહેબ.
૧૯. રેવરેન્ડ જે. એસ. ટેલર સાહેબ.
૨૦. એચ. ડી. ઈ. ફારગસ સાહેબ.
૨૧. જી. સી. વ્હીટવર્થ સાહેબ.

દેશી ગૃહસ્થોનાં નામ.

દાખલ થયાના કાળાનુક્રમે.

૨૨. નમરસેંઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઈ. રૂ. ૨૦૦૦)
૨૩. શેઠ જ્ઞેસંઘભાઈ દડીસંઘ. રૂ. ૧૮૦૦)
૨૪. રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈ.
૨૫. શેઠ ઉમાભાઈ દડીસંઘ. રૂ. ૫૦૦)
૨૬. રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ.
૨૭. રા. બા. બેદેયરદાસ અંગાધદાસ સી. એસ. એ. રૂ. ૧૦૦)

ઑનરરી સેક્રટરીઓ

" સર ઑસિવર લોજ કહે છે કે પુરતા કાગળ વગર બનાવ બનના નથી, અને જેટલે દરબજે પ્રતિનિધિઓ, વહિવટ કરનારાઓ અથવા ટ્રસ્ટીઓ આરામ લીધા કરે છે અગર કોઈ પ્રસંગેનો અવગેહ ઉપયોગ કરે છે, ત્યાં સુધી સંભવિત જણાતા સુધારા પણ થઈ શકશે નહિ. પ્રભુદાસ તેમ પ્રભુ તરફથી આપણે કાંઈ કરતા હોઈએ એમ સમજવું જોઈએ; કેટલીક થોડી બાબતમાં પણ આપણે સારી નિષ્ઠાથી સેવાધર્મ સ્વીકારવો જોઈએ. "

(સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ, પૃ. ૯)

સોસાયટીના સંસ્થાપક અને પહેલા ઑનરરી સેક્રટરી મી. ફોર્બ્સ વિંગે પ્રકરણ ૯ માં કહેવામાં આવ્યું છે. જો કે એઓ જીવ્યા ત્યાં સુધી સોસાયટીના કાર્ય પ્રતિ મમતાભરી નજર રાખતા પણ તેનો વહિવટ એક વર્ષથી વધુ વખત તેઓ કરી શકેલા નહિ. પહેલા વર્ગે સોસાયટીના કાર્યની રૂપરેખા પૂરી દોરી રહ્યા નહિ હોય એવામાં એમની બદલી થઈ હતી અને એમનું મંત્રી તરીકેનું સ્થાન મી. જ્યોર્જ મોન્ટેગ્યુ સિવડે લીધું હતું. એ સાહેબ વિંગે કાંઈ પણ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. સોસાયટીની શાખામાં એક ટેકના છોકરાને દાખલ કરવા એમણે મોકલી આપેલો અને શાખાના ભારતરે તે સામે વાંધો લેતાં જે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો તેનો ઉલ્લેખ અગાઉ કરવામાં આવેલો છે; અને કવિ દક્ષપત્રશમે અખેશ સોસાયટીના વૃત્તાંત પરથી એટલું જાણવામાં આવે છે કે તા. ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૫૨ માં એઓ અમદાવાદ છોડી જતાં ઇંગ્લેન્ડ સ્કુલના હેડમાસ્ટર રા. સા. બોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ સોસાયટીના ઑનરરી સેક્રટરી નિભાવે છે.

રા. સા. બોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ.

એઓ માટે દસા પોરવાડ મેઝી વણિક હતા. એમનું મૂળ વનન સુરત પંડુ મોસાળ ગોધરામાં હતું. સુરતમાં મોટી રેલ આવેલી તે વખતે વિપત્તિમાં આવી પડતાં, એમના પિતાશ્રી સદકુટુંબ ગોધર જઈ વસ્યા હતા. પડીથી સ્થિતિ કંઈક સુધરના નેઓ સુરત પાછા ગયા અને ત્યાંથી ધંધાને અંગે

એવનાગઓની ઉત્પત્તિ માટે જે શ્રમ લીધો છે તે ઉપરથી અમને આશા છે કે આ ઈમારતનું આપના હાથે ખાનગુર્ત થવાથી સોમાઇટીને પોતાના કમમા એક પ્રકારનું બળ મળે

ઉનાની દફતીકન વચાઈ ઝલા પટ્ટી મોમાઈટીના પ્રમુખ ઓન. રા બ. મણુગોડનાન છોટાનાયે મે લેની સહેનને પાયો નાખનાને વિનવિ કરી, અને તેમને રૂપાનો લેવો આપ્યો તે ઉપરથી તેઓ પાયાની જગ્યાએ ગયા અને છેવેના થો નાખી તેમણે પાયાનો પથ નીચે ઉતાર્યો અને તે બંદોબસ જોડાયો છે એમ જણાવી, પાઠ સ્વચ્છાને બેળ

તે પટ્ટી કુટીર ધિપતિ અનાઈ બહાદુર ગન શ્રી સગ બેગારજી તરફથી મકાન ફડ ખાતે રૂ ૬૦૦ આપવાને આવેલો તાર ગવ બહાદુર હાનશંકરે સમા મમલ વાચ્યો, અને આ શુભ ચિહ્ન માટે બધાને આનંદ થયો

ત્યાગાદ પ્રમુખ મિ લેનીએ ઉભા થઇ નીચે પ્રમાણે કાપણ કર્યું:—

ખાનુઓ તથા ગૃહસ્થો—આ સોસાઇટી પચાસ વર્ષ પગ મિ કીનયોક ફોર્મસ તથા નીચા દનપત્રગમભાઈ ડાલાભાઈ જેના ગુજગતમા મુખસિક પુરોને હાથે મથપાઇ હતી એ બહુ મોટી વાત છે વ્યા જ્યા ગુજગતી ભાષા બોલાયે ત્યા ત્યા ચિહ્નકાગ મૂની એ જે જણ માન પામશે તેમા ના મિ ફોર્મસ પુત્રના ગુજગતના ઇતિહાસ લેખક હતા, અને રા. દનપત્રગમ હાનના ગુજગતના કરીચર છે મિ ખાનશંકરે મને આપેના રિપોર્ટ પરથી જણાય છે કે સોમાઇટીએ આવા કીર્તિમત આરબથી માન સતુષ્ટ ન થતા પોતાનું કામ પ્રતિ વર્ષ વધાર્યું છે, અને તે નવીન વિચારને દાખલ કરતી નય છે મોમઇટીના લાઇફ મેમ્બરોની સખ્યા ૧૮૮૬ મા ૧૭૫ હતી તે ૧૮૮૬ મા વરી ૪૭૫ ની થઇ છે વગી તેમા ૧૨ જી મેમ્બરો છે એ તેની ખામ વિગેરતા છે તેટલાજ સમયમા મોસાઇટીનું બડોગ રૂ ૨૬૦૦૦ વી નધી રૂ ૬૦૦૦૦ ઉપરાંતનું થયું છે અને તેને એપેના ફંડનું બડોગ રૂ ૫૪૮૨૦ નું હતું તે વર્ષને રૂ ૧૩૦૦૦૦ ઉપગતન થયું છે, અને મોસાઇટીની જનુનિનિ ૫ આ વર્ષમા તેનું પોતાનું મકાન તથા દોન મનાનનાની ધાન્યા છે

સોમાઇટીનો ઉદ્દેશ ટુ કમા કહીએ તો એ છે કે તેણે ગુજગતી ભાષા તથા ગુજગતી સાહિત્ય પોતાના હાથમા લીધા છે આના કાર્યની મથાદા દુકી હોય છે, અને તેથી લોક ખગતિ પણ તેના પ્રમાણમા જ ચાલ છે આ કાર્યથી બે નામના પ્રમરી શકતી નથી. તે પ્રાન મદારના લોકોનું

અને અમલ્ય વચ્ચેનો ભાગ હોય છે તેજ પ્રમાણમા જાપેવામા પણ હોય છે. કવિઓ કહે છે કે, નરકની દૃઢ પાત્રે “વિમ્બો” નામે એક રથ ન છે અને ત્યાં બધા વ્યર્થ અને અમલ્ય શબ્દોનો હંમેશ જયો એકઠો થાય છે. જાપેવા શબ્દો માટે એવી જાતનું ગદ્યાન છે કે નહીં તે મને ખબર નથી, પણ જો હોય તો વપગયેવા જુના પુસ્તકોની મોટી દુકાન જેવું તેને માટે ખીજી ગદ્ય નહીં હોય. ઘણાને યાદ હશે કે આપણી બાલ્યાવસ્થામા આપણે ઘણું પણ જાપેવા પુસ્તકમા લખેલું સ્વયં માનનાં. માત્ર સ્વભાષા વાચી શકનાર મરવ મનના મામાન્ય ચોકના મનની પણ આવીજ વૃત્તિ હોય છે. એ માટે આ મોમાઈટી જેવી મમાની પરમ આવશ્યકતા છે. તે માર્ગજનિક અનુભવ પ્રયત્નગળ્ય કળાગુનુ કાર્ય કરી વિશિષ્ટ જ્ઞાન તથા પરીક્ષા વડે માગ પુસ્તક પર્ચેઝ કરી પ્રજા મમક્ષ મૂકે છે.

એમ જણાય છે કે મોમાઈટીની કાર્ય પદ્ધતિ વાણી જાતની છે. તેમાની એક એ છે કે, ઉત્તમ કાવ્ય, નિર્મલ કે બાલાતર માફ ઇનામ કહાડવા એકસક્તિમા અપાતા ન્યુડિગેટ પ્રાઇઝ નામે ઇનામ માટે લખવાનું કાવ્ય અમુક માધ્યમથી કલ્પન હોયું જોઇએ, એવા નિયમ હોયો. તે મજાએ મેકાસે કહે છે કે આનુ કારણ માત્ર એટલું છે કે ઇનામી કાવ્ય જેમ હુકે તેમ માફ. હું ધાડ છું કે, એમ કહી શકાય કે પુસ્તક લખનાર માણસ, પોતાને એ નિયમ ઉપર ઘણું કહેવાની ઇચ્છા છે અને તેથી તે દોગયો છે એ દેવથી નહીં, પણ કે. ૫૦૦ નું ઇનામ મેળવનાનો આગ્રાથી જ્યારે પુસ્તક રખે ત્યારે એવા પુસ્તક પણ કરીને ઉત્તમ પદ્ધતિના ન હોય. તો પણ એના પુસ્તક એક રીતે ઉપયોગી થાય વળી એમ જણાય છે કે ખર્ચ માટે મહેનત કરતા અંચકારોને ઉત્તેજન આપવા માફ મોમાઈટી પુસ્તકો પર્ચેઝ કરી તેની નકલો ખરીદે છે, અને હું ધાડ છું કે લાય-એગ્રીઓમા અને નિશાબોમા એ પુસ્તક આપી દે છે. હાવના વખતમા આમ કરાની અગત્ય છે અને તેજ કાર્ય મોમાઈટી કરે છે જુના વખતમા ખાનગી આશ્રયનાઓની જે પદવી હતી તે મોમાઈટીએ હાથ લીધી છે. ઇંગ્લાડમા અને બીજા અગ્રાહી વધેલા દેશોમા માગી ચોપડી છાપનાર માણસ વીમ, ગ્રીમ, કે પચાસ દજગ નકલો વેચી ને અને એ રીતે બીજા કંઈ મદદ નિના શ્રીમત ચર્ચિશ અને ચોપડી નિર્માણ હોય તો પણ લોકોની રચિને તે અનુદાન આવે તો એજ પ્રમાણે અને પણ પહેલાના વખતમા આવી જાતની મદદ મળતી નહોતી અને હિંદુસ્તાનમા

એમને નિમવામાં આવ્યા હતા. પણ ત્યાં જવાનું થાય તે આગમ્ય અમદાવાદના શહેરીઓએ બોર્ડે બોલે એન્યુફ્રેશનને અમદાવાદમાં ઇંગ્લેંડ શાળા ખોલવા અરજી કરી તે પરથી તેના હેઠાસ્તર તરીકે બોર્ડે એમને અમદાવાદ મોકલી આપ્યા.

અમદાવાદમાં પૂર્વે મિશનરીઓની અંગ્રેજી સ્કૂલ ચાલતી હતી પણ એક એ પ્રસંગે દેડના છોકરાને શાળામાં દાખલ કરતાં કેટલીક કેટલીક કટુતા ઉદ્ભવેલી, તેમ તેમાં ધાર્મિક શિક્ષણ-આધારનું અપાતું તે ધણાને પસંદ પડતું નહિ. આ પરિસ્થિતિમાં શહેરના આગેવાન શહેરીઓએ કલેક્ટરને અંગ્રેજી મળીને અમદાવાદમાં અંગ્રેજી નિશાળ કાઢવાની માગણી કરી હતી; તે પરથી બોર્ડે એમને એવો ઉત્તર આપ્યો હતો કે શહેરીઓ શાળાનું મકાન બંધાવી આપે તો શાળા કાઢવાની તજવીજ કરવામાં આવશે. x શહેરીઓએ રૂ. ૪૦૦૦) નું ઉધરાણું કરીને સરકારને સોંપ્યા, એટલે બોર્ડે રા. સા. બોગીલાલભાઈની રૂ. ૧૦૦) ના માસિક પગારથી અમદાવાદની ઇંગ્લેંડ શાળાના હેઠાસ્તર તરીકે નિમણુંક કરી હતી. એલ્ફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુટના પ્રેસિડન્ટ એમના વિષે લખ્યું હતું કે,

“હું મી. બોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસને કેટલાક વર્ષ થયાં એલ્ફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુટના સંબંધને લીધે ઓળખું છું. પ્રથમ એક વિદ્યાર્થી તરીકે અને પાછળથી તે અત્યાર સુધી એક કાગેલ શિક્ષક તરીકે. આ બંને સંબંધોમાં તેમના ઉંચા ગુણોથી મને એટલો બધો સંતોષ થયો છે કે તેમને માટે મારાથી બને તેટલી સખ્ત લલામણુ હું કહું તો તેને માટે તે પુરતા થોડા છે.”†

બંને વધુ ખુશી થયા જેવું એ છે કે “એલ્ફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુટનો સંબંધ છોડતા પહેલાં ઇન્સ્ટીટ્યુટના પ્રેક્ટિસરોએ તથા બોર્ડે પણ દેશીઓને ગર્વોન્દ પમાડનાર વિસ્તારપૂર્વક સરદીપ્રીકટ તેમને બક્ષ્યું.”*

તા. ૧ લી નવેમ્બર સન ૧૮૪૫ ના રોજ એમણે અંગ્રેજી શાળાના આજ્ઞ લીધો અને એ શાળામાં આજદિન સુધીમાં મી. કર્ટિસ, દી. બા. અંબાલાલ, મી. ગીમી, મી. ઉત્તમરામ, મી. સયાણી, મી. તલાટી, દી. બા. કુવ વગેરે નામાંકિત હેઠાસ્તરો થઈ ગયા છે, તેમાં તેઓ નોકરીમાં જેમ

* જુઓ મગનલાલ વખતચંદ્રેત ‘અમદાવાદનો ઇતિહાસ’-પૃ. ૧૮૨

† રા. સા. બોગીલાલ ચરિત્ર, પૃ. ૧૮.

• રા. સા. બોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ ચરિત્ર, પૃ. ૧૮

આવે છે. પણ જ્યારે કાંઈ માણસને એમ લાગે કે મારા નિશાન એવા કીમતી છે કે મારે જેસાની તે લખી નાખી છપાવવા જોઈએ, ત્યારે તો ઉનાવગ કરવાનું કાંઈ પણ મદાનું નથી, તૈયારી અધુરી ગણવાનું કાંઈ ખંડાનું નથી નહિ વાત દેવથી, અધુકિતથી કે જોગસાથી નખવાનું કાંઈ પણ મદાનું નથી.

સમાપ્તિ કરતા એકે રાત્ર વધારે કહેગ છટ્ટુ છુ રાત્ર જેના મોટા દેશની જોડે ગુજરાત જેના અપ્રમિદ પ્રાતની સગ્ગામણી થઈ શકતી હોય તો મને લાગે છે કે જેમ સોસાઈટીનું સામર્થ્ય વધતું જાય તેમ જેમ એકાદમી મંચુ કાર્ય સોસાઈટી જેટલે દરજ્જે કરી શકે-એનેક અશે સાહિત્યની અને સર્વ અંગે ભારાનો તે નિધામક થઈ શકે જે જે ભાષા એના સાહિત્ય બહુ જોડુ હોય છે તે તે ભાષાઓનું વનજુ એકુ હોય છે કે તેના કક્કા થઈ પ્રતીય ભાષાઓ થય છે, અને સાધાગણુ વાનમીનમા વપગતા વચનો તેમા દાખર થઈ તેનું જોગન ધડે છે ગુજરાતી ભાષાનું વનજુ આ છે એ ભાષાને ચિત્ર કરવી એ સોસાઈટીનું કામ છે ખામ કરીને, ગુજરાતીને સમૃદ્ધતમથી બનાવવાના દાલ જે પ્રયત્ન થાય છે તે પ્રત્યે સોસાઈટીની વૃત્તિ દદ હોવી જોઈએ એ વૃત્તિ ની હોવી જોઈએ એ નિરે સિખામણુ આપવાને હુ જોગ નથી, પણ આ હડીકતથી છગનાડની એગે સેમ્સન ભાષાને લાગીન-મરી બનાવવાના પ્રયત્નનું મને ટટીક રીતે નહિ થય છે એ સમઘે અનુભવથી જણાય છે જે જોનાગાઓ અને લખનાગાઓ માલ તગણ, વગથુ શમ્બો બુધા વાપરે છે તેઓજ સામાન્ય લોકના હૃદય પર અમર કરી શકે છે, અને તેમને મમતની શક છે મરકૂત રાત્રો દાખર કરવાથી ભાષાનો કાશ વધને જરિ. પણ તેથી ભાષાની રપટતા અને ભાષાનું ખર સામર્થ્ય ધરને.

ખાનુઓ અને મુદગ્યો તમને હવે વધારે શ્રમ નહીં આપુ અને અને એ આ ૧૧ પ્રસિદ્ધ -૩ છુ ગયા પચામ વરમા મોઆઈટીની જેની વૃદ્ધિ થઈ છે તેનીજ વૃદ્ધિ આરત પચામ નર્મમા થાઓ.

આ પત્રી અમછગીના પ્રગુણ જ્ઞાન ગામ ગણજોડનાર છે ગાનાતે મિ લેવી તરી નર્મિ અને પચામ અને ન કિયા કરી તે માટે તથા આતુ મનોગજ તથા રેધાયક ભારણુ તેમણે નહિ તે મર તેમનો ઉપમા મના.

મિ જેનીને હાન કનગી અવરામા આ રા અને મર મમાજનોને પાન ગુનાય આપ્યા મા. મેશારોડો વિમર્જન થો.

કામ કર્યું કે જેથી છેવટ કમીટીએ ખુશી થઇને ઉપકાર જાણ્યો. તે સાહેબોનાં નામ પણ આ દેશમાં અમર રહેશે."*

હૈમારતરમાંથી નેઓ ઉતર વિભાગના એન્જીનેયરનલ ઇન્સ્પેક્ટર નિમાયા હતા, એની આગ્રહથી અસર પણ સોસાયટીના કામને વેગ આપવામાં સદાય-જૂન થતી. એમના શિષ્યોને પણ એઓ મદદ કરતા. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ અને રણછોડભાઈની સાથે એમણે “હિનોપરેશ ચમ્પદાર્થ” તૈયાર કર્યો હતો. અન્યમાં એકાદ વર્ષ વિદ્યાપત જઈ આવેલા; પણ બ્યારે તમીયત છેક લથડી ત્યારે બધું છોડી દીધેલું. સન ૧૮૬૯ના વાર્ષિક રીપોર્ટમાં એમની સેવાની નોંધ લેતાં જણાવ્યું છે કે,

“હીએન્જર માસ બેસતાં કરીસ સાહેબને માંદગીને લીધે થોડી વાર લગી હિંદુસ્તાન છોડવાની જરૂર પડી હતી, તેથી તેઓ સાહેબે સેક્રેટરીનો હોદ્દો છોડ્યો. આ હોદ્દો સને ૧૮૬૦ના નવ મહીના બાદ કરતાં સને ૧૮૫૩ના નવેમ્બર માસથી પ્રંદર વર્ષ લગી તેમના હાથમાં રહ્યો, ને તે મુદતમાં સોસાયટીને એમણે ઘણો ફાયદો કર્યો છે.

આ વખતમાં તેમની કરેલી મહેનતનો હેવાલ આપણા છપાવેલા રીપોર્ટમાં છે માટે તેને અહીં જણાવવો જરૂરી લાગતો નથી, પણ કમીટીનો એવો મત હતો કે સોસાયટીના લાભમાં એમના જેવી મહેનતને લક્ષ દીધા વિના રહેવા ન દેવી. માટે તેમનું રાજીનામું કચુલ કરતી વખતે તેમનો એક મતથી આભાર માન્યો અને બે હજાર રૂપૈયા ધનિામ દાખલ આપ્યા.”

મી. એમ. એચ. રૅકોટ

મી. કટિંસ પછી આનરરી સેક્રેટરી તરીકે અમદાવાદની કોર્ટના આસિસ્ટન્ટ જડજ મી. એમ. એચ. રૅકોટ નિમાયા હતા. સાડા ત્રણ વર્ષ એઓ એ હોદ્દા પર રહ્યા હતા. તે દરમિયાન ગુજરાતી કોશ માટે શબ્દ સંગ્રહ કરવાનું કામ અડપથી ચાલ્યું હતું; તેમ સોસાયટીનું બંધારણ નવેસર સુધારવાવધારવામાં આવ્યું હતું. વળી શ્રીયુત નવલરામ લક્ષ્મીરામે પ્રાચીન કાવ્યોનું સંશોધન, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ટિપ્પણ સહિત પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના ધડી હતી તે કાર્યમાં સહાયતા આપવાનો ફરાવ થયો હતો. અંચકારોને ઉત્તેજન આપવાના સંબંધમાં એમણે જાહેર કરેલી સોસાયટીની નીતિરીતિનો ઉશ્વેષ અગાઉ કરેલો છે.

* બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૭૨, પૃ. ૪૭.

• ગુ. વ. સોસાયટીના રીપોર્ટ, સન ૧૮૬૮-૬૯, પૃ. ૯.

૨૨ રેમાભાઈ નિનાલા

શ્રી. બા. ગોપાભરાવ હરિ દેશમુખ.

શાન્તિદામ શે ના અર્પે ન જુગાનવદે પણ મારાએની ધાડ અને
હુદકાટમાથી શહેરનું મ્હણુ ક્યું હતું અને તેની કલ્પસનાલી તરીકે પ્રભાએ
રાત્રિજુલીથી શહેરમા આવના માથ પર અમુક ટકા જકાત નાખવાનો હક્ક,
તેમને અમલવાદના દામની સમતિ મેળીને ગ્યાપી આપ્યો હતો અને એ
હક્ક બદલ આજે પણ નગરજેના કુટુમને મિલિય સપ્તકા તરફથી
૧ ૨૧૩૩ નું સાનિયાણુ મળે છે

રાજદરમાગમા એ કુટુમનો માનમગતો અને લામચમ જેમ મ્હોટો
અને બહોળો હતો તેમ પ્રભા પહે એમની મખાન અને ઉત્તરન એટલાજ
પ્રશસનીય આ પરાપમજી શ્ચિવાગા હતા

નગરજે હીમાલાયએ મોસાઈની પ્રથમ મકાન બધારી આપ્યું હતું,
તેનો વૃત્તાત 'હીમાલ ઈ ઈન્ડીયન' એ નામવાળા પ્રમુખના પ્રથમ ખડમા
અપાઈ ગયો છે

લોકનું શ્રેય દેવાના અને સકામના આપવાના કુલીનતાના શુભો
એમના પુત્ર જે પ્રેમાલાઈમા પણ વાગસામા ઉતર્યા હતા

એક રાગરી પેની તરી- એમની આટ બહોળા તેમ દેશપરદેશમા જનમેદિ
હતી અને મ્હોટા મ્હોટા રથગોએ એમની આડન આનતી કવિ દત્તપતરામને
વદન પુથી તેડાવવા પ્રથમ પત્ર મોકલેનો તે એમની પેલી મારફત ગયો
હતો શહેરમા જે કાઈ જાહેર કાર્ય ઉપમિત થાય તેમા અગ્રેમજ એ
કુટુમ જ હોય અને તે દરેકમા તેમની મહાનુજ્જતિ અને મહાવતા હોય ને
હોય એમની એ પ્રતિબદાને લઈને મગર એમને મુનાઈની ધાગમમાના
સભ્ય નિમ્પા હતા અને એમના મખાનતના કાર્યોજ માટે ગરમહાકુનો
ઈમખ પણ બલ્યો હતો

સોમાઈએ પણ સન ૧૮૭૭ મા એમને તેના પ્રમુખ નીનીને એ-
પ્રકારનું ગા ન પ્રાપ્ત થયું હતું

ઉત્તરવથામા તેઓ શાન્ત, એકાનમય જીવન પ્રતુ ભક્તિમા માગતા
સન ૧૮૮૭ મા તા ૧૦ મી જાકેટો રિ એમનું પાખી વધે
અનમાન થયું હતું

સોમાઈ સાથેનો એમનો સમઘ યાદ રહે એ આશપથી એમના
પુત્ર નગરજે મહિમાઈએ ૩ ૩૦૦ ની રકમ શે પ્રેમાલાઈના નામથી

શ. બા. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ.

સ્રો. બહેચરામ અમાઈદામ લક્ષ્મી

સન ૧૭૭૯માં રાધોબા તરફથી ઇંગ્લેન્ડ ખાતમાં ઉતરી. ત્યાંથી આવી અમદાવાદ લીધું અને પંદર દિવસ અંગ્રેજી અમલ રહ્યો. પછી આગ્રાસ અને ડમોઇની લડાઈમાં હરિપત કડકેએ અંગ્રેજોને હરાવી એ બધો દેશ પાછો સ્વાધીન કર્યો હતો. ઉપર નિર્દેશ કરેલા. પખવાડીઆ દરમિયાન જનરલ ગોડડનો પડાવ જમાલપુર દરવાજા બહાર હતો; અને પેશ્વાના સર્વ અધિકારીઓ જગો છોડી નાસી ગયા હતા. એથી ગામલોકોએ મળી વિચાર કર્યો કે આપણે સૌ જનરલ સાહેબની મુલાકાત લઈએ. શહેરના કાજ તેના આગેવાન થયા. સાહેબને મળતાં તેમને તેઓએ પૂછ્યું કે હું અહિં ત્રણ દિવસથી છું તો તમે આટલા મોડા કેમ આવ્યા ? તે સમયે કાજ સાહેબે સમથોચિત ઉત્તર આપ્યો તેથી એ સાહેબ ખુશ થયા હતા. એ ઉત્તર આ પ્રમાણે હતો:—

કાજ સાહેબ જોલ્યા, અમે આજપર્યંત પેશ્વાની રૂંચત હતા. પહેલે જ દિવસે અમે જો આપની પાસે આવન તો આપ જ અમને નિમકહરામ કહેતાં. પેશ્વાના અધિકારીઓ ગયા ત્યારે જ ગામલોક તમારી પાસે આવ્યા, તે કારણે અમે ત્રણ દિવસ રાહ જોઈ. હવે ગામમાં પેશ્વાનું કોઈ નથી તો ગામનું રક્ષણ શી રીતે થાય ? આમ વિચારીને ગામલોકે અમને મોકલ્યા છે. આગળના કોઈ અધિકારી રજા નથી અને અમારો કોઈ રક્ષણકર્તા નથી. આમ ખાત્રી થતાં અમે આપની મુલાકાત લેવા આવ્યા છીએ. એ સાંભળીને સાહેબ ખુશ થયા હતા. "હું

શ્રીમત નરસિંહરાવભાઈએ એમના 'રમરણ મુકર' માં એમનું રખા-ચિત્ર દોર્યું છે; એમાંથી થોડીક લીટીઓ ઉદ્ધૃત કરીશું.

'હેમના જ્ઞાનકાશમાં ભરતખંડના ધર્મ-ઇતિહાસની સામગ્રી એટલી ભરપૂર હતી કે ગમે તે વખત વ્યાખ્યાન, વમર તૈયારીએ, ગમડાવી શકે. "શ્રુતિકાળ ગયો પછે, પછે ઉપનિષદો, પછે બ્રાહ્મણકાળ આવ્યો, પછે મૂર્તનો સમય, પછે ઇતિહાસ પુરાણ, તંત્ર" ઇત્યાદિક ચર્ચાઓ-ગમે તેમ ગમડાએ જતા જોપાળરાવ જોતાઓને કંટાળો નહોતા આપતા તેમ આકર્ષણ પણ નહોતા કરતા.'"

અહિંથી તેઓ ગયા તે પ્રસંગે બીડી ધામધુમથી એમનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે રા. જા. રણજોડલાએ કરેલા વિવેચનમાંથી

વાઃ અને મિટિશ મરકારના વરકાના અમલદારોને નાણાની ધીન્ધાનું કામ કરતા હતા, તેને લઇને તેઓ 'લશ્કરી' એ ઉપનામ પામ્યા હતા. એમના વડવાઓએ પણ રાજકર્તાઓની વફાદારીભરી માફરી કરેલી તે બદલ તેમને વડમર અને હીંગોચા નામના ગામો ઇનામમાં મળ્યા હતા.

એમના પિતા અંબાઇરામ મિટિશ લશ્કરી અમલદારો માથે સારો મંબંધ ધરાવતા, તેને લઇને જેયગદામને એ અમલદારોના અમાગમમાં આરવાનું બનતું અને કેપ્ટન કોલિસે તે એમના પર ખુશ ખુશ હતા અને એમણે જ જેયગદામને ઈંગ્લેન્ડ વિખર્યું, એટલું જ નહિ પણ લશ્કરી ખાત મા એમને નોકરી અપાવી હતી પણ બીજે વર્ષે અંબાઇરામનું મૃત્યુ થતા જેયગદાસે એ નોકરી છોડી દીરી અને બાપીદા ધણે અંબાઇરામ માથે એવામાં દિન્દમા બાગે થયે. મુરશિરનો માથે પ્રથમથી મારી માર્યા અને આ વખતે જો તેમને સારી મદાવના આપી હતી એમના ધંધામાં પણ મારી પ્રમિ થઈ આ પ્રમાણે એમનું ભાગ્ય ખુબી ગયું જોકે ગુણગુણ ધરી પેટે એમને પણ પોતા થકી એક મુજબ કાપડની મીઠ અમનાવડમાં કાઢી.

પોતાનો અબુલ્કા થયો તેની મથે જેયગદાસે મરનાનના ઉત્કરશ્વ પ્રધામ આદ્યો. મરકારને, એમણે એમની કલ્મીઓની દ્રામમાંથી ઠાકરીએને દુધપીતી કરનાના ગિયાજને અટકાવામાં બહુ મદદ આપી હતી.

એમણે પેમો જેમ ગણી માણ્યો તેમ તેને ખરેખરે પણ હતો મદાવદમી ટ્રેનિંગ દાનેજની થય પના એમની અખાતનેજ આભારી છે મરકારે એમના બહેન કાયોની કલ્મ સી આઈ. ઈ. નો સાદ બસીને કરી હતી.

નગરશેઠ પ્રેમાભાઈના અવમાન બાદ મોમાઈડીએ જોકે જેયગદામને તેના પ્રમુખ નિમ્યા હતા, પણ એ અન પગ તેઓ જ મા દિવસ મેના નહિ. તા ૨૦ ની ડિસેમ્બર ૧૮૮૯ ના રોજ તે એમનું અવમાન થયું હતું.

એ દુષ્ક બનાવની નેધ શુદ્ધિપ્રકાશમાં નીચે મુજબ લેવાઈ હતી

■ એમનું મુમાગક નામ કાયમ ગેડે એરા એમણે અનેક રણ કામ કર્યા છે એઓ ગુજરાત વર્તીયુનર સોમાઈડીના મથુ અમામદ (Life Member) હતા, તથ મદનજી રખતથી તેના પ્રમુખનો માનવંત ને દા દીવાવના હતા એમના સ્વર્ગવામથી ગુજરાતે એક મરકાર-કો-ગુદ્ડ ટેકવાળો ઉત્તમ નગ બોલ્યો છે રોક માહેમના ખેતનક મૃત્યુથી એમના કુટુમ્બે થયેલી દિવસીરીમાં અમે પણ અત કરણથી ભાગ લેધયે રિયે,

દુઃખ થયું હતું. સર્વ સાળાના નિસાળાઆઓનું સરવસ કાઢી, રાવ બાહાદુર
માટે જ્ય જ્યનો નાદ કરી, એમના પર ધૂખશ્ચિ કરી હતી. એમના માટે
સૌને પ્રેમાદર દનો. એથી એમનો વિયોગ થતાં, સૌને દુઃખ થયું હતું.
એમની યાદગીરી રાખવા એક કુંડ કરવામાં આવ્યું હતું, જેનો વ્યય દેગી
દારીગરીને ઉત્તેજન આપવામાં કરવાનો હતો. "૮

અંતમાં શ્રીયુત નરસિંહસવભાઈના શબ્દોમાં જણાવીશું કે,
“આત્મારે રમરણ પટમાં એ સમર્થ મૂર્તિ, સાદાઈના અવતાર રૂપ, તીક્ષ્ણ
બુદ્ધિના તેજથી તેજસ્વી, સદા આનંદ ભરી, કોરાઈ રહી છે, તે ઉપર
માન, રોદ, આદર, ઇત્યાદિ ભાવોની રંગ છાયા પડતાં, એ સશ્ચય થઈ
હૃદયને અપૂર્વ ઉજાસ આપે છે. ”†

• લોક દિવસાદી, પૃ. ૪૨.

† રમરણ મુકર, પૃ. ૫૫.

રા. મ. જી. ડો. નાન છાપનાવ

૧૮૧૭	"	"	"	(દરી ઑડિંગ)
૧૮૧૮	મી. એમ. એચ. રોકેટ...	" "
૧૮૭૩	રા. બા. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખરાવ	
૧૮૭૭	ગા. બા. મલીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ	
૧૮૭૮				કવિ દ્વપતરામ૭ (નિયત થયા.)

૧. સન ૧૮૫૧ (તે વખતે સોસૈટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી શા. મગનલાલ વખતરુંદ હતા.)
[બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૮૭૮, પૃ. ૩૦]
૨. તા. ૧ લી એપ્રિલથી બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનીગે સમાના હાથમાંથી મોસેડીએ લીધું અને આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી હરિલાલ મોહનલાલને સોંપ્યું. (બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૮૭૮, પૃ. ૭૭)
૩. સન ૧૮૫૫ ના જુનમાં ચાઈલ્ડ લીધા.
૪. બુદ્ધિપ્રકાશ, પૃ. ૮, પૃ. ૧૮ (ચાર મહિના ઑડિંગ)
૫. વિદ્યાભ્યાસક મંડળની અરજ (બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૮૫૮, પૃ. ૩)
૬. મે, જુન-કવિની ગેરહાજરીમાં- (જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૮૬૩)
૭. જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ સન ૧૮૬૬.
૮. વાર્ષિક રીપોર્ટ સન ૧૮૭૮, પૃ. ૪

અમદાવાદમાં સ્વર્ગસ્થ રણુટોડભાઈનું નામ એમની ત્રણ પેઢી થયા છતાં અત્રાપિ આખાજ વૃદ્ધ સૌને મુખે સાલગવામાં આવે છે અને એ નામ સ્મરણમાં એક પ્રકારની ઉપકારવશ આનંદની લાગણી અનુભવાય છે. એમણે કાર્યો પણ એવા મહત્વના, લોકોપકારી, જનસુખકારીનાં, કેળવણી અને ઉન્નર ઉદ્યોગના આરંભના હતા કે તે એમનું નામ મદદ યાદગાર રખાવે. આજે અમદાવાદ શહેર આટલું બધું તાલેવંત, વસ્તીથી ભરચક, ખીસેલું અને વિખરેલું, આનાદ સ્થિતિમાં લેવામાં આવે છે, એ સમગ્ર પ્રતાપ રણુટોડભાઈનો છે.

એમનો જન્મ તા. ૨૬ મી એપ્રિલ સન ૧૮૦૩ ના રોજ કાઠોર મુકામે થયો હતો. એમના માતાપિતા જનનાએ નિકળ્યા હતા. પાટણ પાછા ફરતા પહેલાં કાઠોર આવેલા. અહિં રણુટોડભાઈનો જન્મ થયો; અને એ બનાવને શ્રી રણુટોડગાયત્રી કૃપા માની તે બાળકનું નામ રણુટોડભાઈ ગણવામાં આગ્રહ હતું. એ સંબંધી એક ચમત્કારી વાત નોંધવામાં આવી છે. બ્યારે તેઓ જુનાગઢ-ગિનારની યાત્રાએ પહોંચેલા ત્યારે કુંગર પરથી પાછા ઉતરતા સહજ અધાર થઈ ગયલું. અને તેઓ રસ્તો ભૂલેલા. એ ગિચિતિમાં આખી રાત વચગાળે એક સાધુની યુ પડીમા ગાળવી પડેલી અને તે સાધુએ જે કાંઈ ખાવાનું આપ્યું તે આરોગીને સતોય માનેયો. તે પ્રમંજે સ્વર્ગચિના બહેન મટોડીનાએ એ સાધુને સવાલ કર્યો હતો કે મારા માતા પિતાને એક પુત્ર અવતરશે કે નહિ, તેના જવાબમાં એ સાધુએ કહ્યું હતું કે, 'જરૂર, તને એક ભાઈ પ્રાપ્ત થશે અને સારા કાર્યો માટે તેની બહેનગી ખ્યાતિ થશે' ખરે એ સાધુવાણી માચી નિવડી છે.

તે દિવસોમાં હાલની પેરે શિક્ષણ માટે પદ્ધતિસર ગોઠવણ નહોતી. ગામની નિશાળો ખાનગી ચાલતી ત્યાં બાળકોને માઆપો લખવા સાક મોકલતા. ત્યાં લેખન વચન સામાન્ય રીતે શિખવાતું ગ્યેટો નહિ એટલે લોકડાની રંગેલી પાટી પર ખડીમાં બોળીને વનરણાથી મૂળાક્ષર લખાવવામાં આવત. અને આક મેઢે કગવાતા. મહેનાડને નિશાળત્રયણ કરાવતી વખતે માઆપ તન્દી થોડીક દક્ષિણ મળતી, વાર તહેવારે સીડુ મળતું અને પગસુરણ ચીન્ને થોડી ઘણી મળતી. આ સિવાય શિક્ષણ સાક બીજી ફરી શી આપવામાં આવતી નહોતી.

અમદાવાદમાં આવી વચા પડી રણુટોડભાઈને એમના પિતાએ ઇનઅગમ મહેતાઈની નિશાળે ભેગાડ્યા હતા. તે વખતે ફારસીનું યાન

કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ

રણછોડભાઈ નિર્દોષ હયા; પરંતુ તેમને સરકારી નોકરી કામ માટે છોડવી પડી.

દેવ જે કાંઈ કરે છે તે સારા માટે કરે છે, એમ એમના કેસમાં બન્યું. જે કાંઈ સરકારે ગુમાવ્યું તેથી અનેકમણો લાજ અમદાવાદને થયો. જેમનો દિવસ પાધરો છે, જેમનું સત વપે છે, તે પુરુષ કદી દુઃખી થયો નથી.

નોકરીમાં હતા તે દિવસથી હુન્નર ઉદ્યોગ પ્રતિ રણછોડભાઈની નજર હતી. સન ૧૮૫૦ માં એમણે અમદાવાદમાં સુતર કાપડની મિલ કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. “અમદાવાદ સમાચાર” નામના વર્તમાનપત્રમાં તેની જાહેરાત પણ આપી હતી; પરંતુ નાણાંની મદદ નહિ મળવાથી એમનો એ અખતરો નિષ્ફળ ગયો હતો. પણ છૂટા થઈ આવતાંજ એમણે એ કાર્ય કરી હાથમાં લીધું અને એમના પ્રયાસથી સન ૧૮૫૬ માં અમદાવાદમાં પહેલવહેલી સુતર કાપડની મિલ નિકળી.

શરૂઆતનું અને નવું કાર્ય, એટલે તેમાં અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ નડેલી. હાલતાંચાલતા નાસીપાસીના પ્રમંથો ઉદ્ભવે; પણ એ ધીર પુરુષે નહિ ગભરાતા, સર્વ અડચણો પાર ઉતારી, અંતિમ ધ્યેય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એમની મીલ ચાલુ થઈ તે દિવસથી અમદાવાદની જાહેજલાલીના ગણેશ બેઠા એમ આપણે કહી શકીએ.

મીલ ઉદ્યોગ અમદાવાદમાં સ્થાપીને એમણે જેમ શહેરની આબાદીના બીજા શાખા તેમ શહેરની સુખાકારી અને આરામ માટે એમણે લીધેલા પ્રમ અપૂર્વ હતો. અમદાવાદમાં નળ લાવવાનું અને ગટરની યોજના કરવાનું માન સ્વર્ગરથને છે. એ નવાં કાર્યોની શરૂઆત કરતી વખતે લોકમત એ યોજનાની બહુ વિરુદ્ધ હતો; પણ આજે શહેરની એમને તે કાર્યો માટે હાર્દિક ધન્યવાદ આપે છે.

સન ૧૮૮૯ માં શેઠ બેચરલાસ અંગ્લાઈસનું મૃત્યુ થતાં રણછોડભાઈને મોસાઈટીના પ્રમુખ તરીકે નિમવામાં આવ્યા હતા.

મોસાઈટીની પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ ખૂબ રસ લેતા. તેના દરેક કામને ત્રીજીવટથી તપાસતા અને તેની પ્રગતિ માટે સતત પ્રયત્ન કરતા અને હંમેશ કાળજી રાખતા.

ખાદીઆના લતામાં એક કન્યાશાળાની આવસ્યકતા લાગતાં, રણછોડભાઈએ ર. ૧૨૦૦૦ મોસાઈટીને ફોંપ્યા હતા.

પંડિત વર્ગમાં મૂકી શકાય; પણ સામાન્ય માદિતીપુરતું તે જ્ઞાન સારું હતું એમ તો ખરું જ. ‘બૂન નિબંધ’ માં લખેલી પ્રસ્તાવનામાં તેમણે જણાવ્યું છે કે “મેં જાળપણથી કર્મકાંડના અર્થ સદિન સામવેદનો અભ્યાસ કર્યો છે, તથા કાંઈકે પુરાણો પણ વ્યાકરણ બળવાથી વાંચવામાં તથા સાંભળવામાં આવ્યાં છે.”* અને એ એમનું જ્ઞાન કેટલું પાકું હતું અથવા તો એમની રમરણ શક્તિ કેટલી તેજસ્વી હતી તેનું એક ઉદાહરણ કાગીશંકર એમના “દક્ષપતરામ” અશ્વિત્માં આપ્યું છે.

“એક વખતે (કવિ દક્ષપતરામ : ૫ વર્ષના આશરે હતા) બેઠાવોને કઠિ સધળા શ્રામાળા બ્રાહ્મણો ઉપવિત ખદ્મકાને એકત્ર થયા હતા અને આચાર્યશ્રીએ કામ કંઈ શરૂ કર્યું ન કર્યું એવામાં વરસાદના ફોરાં પડવા માંડ્યાં. આચાર્યશ્રી પોતે ગોધીમાંથી વાગીને સધળા ક્રિયા કરાવતા હતા, તે પર પાણીનાં ટીપાં પડવા માંડ્યાં એટલે એમણે તે વાંચનાનું બંધ કરી, તે ગોધીનાં પાનાંને બૂંગળામાં બાંધ્યાં; અને સર્વ કાર્ય અટકી પડ્યું. આ પરિસ્થિતિમાં કવિ દક્ષપતરામે કામ બંધ પડેલું જાણી અને હલે વરસાદના ચાલુ છાંટામાં પુરતક કાઢી શકાય એવું નથી એમ સમજવામાં આવ્યાથી કામ અધૂરું રહી અટકેલું ત્યાંથી આગળ ચલાવવાની પોતાને પરવાનગી મળવા વિનંતિ કરી. આચાર્ય સાથે આખી બ્રાહ્મણ મંડળાએ તેમાં ખુશીથી સંમતિ આપી, એટલે તેમણે મોઢેથી એક પણ અક્ષરની બૂલ ખાધા સિવાય સધળું કામ કરાવ્યું. આથી બ્રહ્મમંડળ અતિ પ્રસન્ન થયું. આટલી મોટી ઉમ્મરે અને આટલાં બધાં વર્ષ વીત્યા પછી એકે એક અક્ષર આપણે ભૂલી જઈએ. પણ આ પુરતે તો ને વખતે ગજબ જ કર્યો.”*

તે સમયે વજ ભાપાનું જ્ઞાન સર્વત્ર સન્માન્ય થઈ પડતું અને કવિની. એ ભાષામાં કુશળતા જાણીતી છે; તેમ પિંગળમાં પણ તેઓ ઉંડા ઉતર્યા હતા, એ એમનો પિંગળ ગ્રંથ જ કહી આપે છે. સન ૧૮૫૮ ના ખુદ્દિપ્રકાશમાં એમણે “બૂનમાં કવિતાની શાળા,” એ નામનો એક લેખ લખેલો છે, તેમાં પિંગળ ગ્રંથોની યાદી આપેલી છે, ને એ ચિપ્પપરના પ્રાચીન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે અને એમ અનુમાન કરી શકાય

* બૂન નિબંધ, પૃ. ૩.

• જુએ દક્ષપતરામ અશ્વિત, પૃ. ૧૩૨.

In the year of Shree
Vikram, Samvat 1961, in
the month of Vaisak,
on the 15th Shukla, this
day, being Sunday, here
in Shree Wandhamapur,
I have completed this
work the Prashad Bhava
tanam.

This is the end of the
Prashad Bhava tanam.

Ahmedabad

15th August 1949.

Mem: In case this book should come into
other hands, I note that the translation
has no pretensions to correctness. It has
been made entirely for my private use.

Michael.

(શ્રી ફોર્મસ સમાના સોમન્યપી)
ફોર્મસ સાહેબના ઉત્તરાર.

“ બુદ્ધિપ્રકાશ ” માં એમના અગ્રસાનની નોંધ રેતા લેખકે સાચું જ કહ્યું હતું, કે —

“ સામાન્ય રીતે સમગ્ર ગુજરાતે અને મુખ્ય ઈનાકાએ પોતાનો એક સુપ્રતિષ્ઠિત અને હસાયેલો કાર્યદક્ષ આગેરાન-ગંગા અને પ્રજા મનેના કવ્યાણુની કામનાથી અને મનેના મન માયરીને કામ કરનાર ગુણસાન, બુદ્ધિમાન અને અમયમૂલ્યક-કમ રીતે જોયો છે એ જોટ એરી ભારે છે કે તુરત વેળા તો તેમનું ન્યાન સાચવે તેવો પુરુષસિદ્ધ ગુજરાતમાં નજરે પડતો નથી ”.

દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ

“ બ—, હું કંઈ જોડો માણુમ નથી મ્હારું તે વળી જીવનચરિત્ર—
Life and letters—તેથી ' F ' તદ્દમે ધાગતા હજો તેવો કનકમાળ આ એન્સુએટોમાં ગુજરાતમાં જોડધનવાર્ધ, નનુભાષ (ગ તા ન-સિદ્ધગન) કેશનના નીડાયા છે, તેવો Literary Man-પણું નથી. વળી હજી મ્હારે ધણું જાનુ છે, ધણું વણું કરતું છે કંઈએ કરનાની તક મ્હને દમણા જ મળી છે વળી જુઓ, એ દરેકમાં-મ્યુનિસિપાલિટીમાં રાજકીય બામતોમાં, આપણા દેગની આર્થિક હાલત કેમ નુધરે એ પ્રશ્નમાં-સર્વમાં મ્હારે તો હજારે હજારે ધણું જ્ઞાન મેળવનાનું છે અને પોષણિયા કે પ્રજા પુત્તકિયા જ્ઞાન મ્હારે મોજ ન જરે, એટલે પ્રત્યક્ષ જોવાનું અને અનુભવનાનું, નિયાગનાનું, જીવના કન્વાનું ને પૂરવગ રેસાકસનું અત્યંત આથી કરીને દેશના જ્ઞાનિ ઉત્તમ માગેની આ આપણી વર્તમાન ગરેરે મોક મેનની વ્યાપક હીનમાનોને લગતા નિષેધોમાં મ્હને ગત દિન્ય એટલો તો રમ પડે છે—હ ' કે તદ્દમે માગે ડો તેમ જૂનકાળમાં નજર નાખવાને નથી દુઃસ ને નથી શક્તિ ”.

વિદ્યાર્થી વરી- અમાનાનલાની કારકિંદી ખર્તિવત હતી અને તેઓ એમ એ, થયા પછી એમને ' Prince of Graduates ’ એવા ઉપનામથી જોગખવામાં આવના રતા પરીક્ષામાં મરૂતમાં તેઓએ બહુ માન માર્કમ મેળવેના તેથી મરૂતના નિષ્ણાત વરીએ એમનું નામ નોંધી લેનાઇ પ્રાચીન જોધખોળને વગતા રીપોર્ટો અને પ્રાચીન પુતકમગગેની મૂચીઓ વગેરે એમને સગાડ ત કથી બક્ષીસ મળ્યા હતા, જેની નકલો

અને તે સાથે એવી માગણી કરી હતી કે,

“ગુર્જરીના માલેક હો, માટે ધરી ઉમંગ;

દેશ^૧ કરાવી આપીને, દેસાં સુશોભિત અંગ.

રચાવીને આપો રૂઝું; ધરણી ઉપર ધામ;

પ્રીને તેનું પાડવું, પુસ્તકશાળા નામ.”†

તે પછી મદારાજશ્રીએ પ્રસન્ન થઇ ઉત્તરમાં કવિશ્રીને જણાવ્યું હતું કે,

“લખાવીને કરવા લક્ષા, સૌ જનને હૃદયિયાર;

તમે કલ્પો તે સર્વથા, સમજ્યો છું હું સાર.

પ્રથમ નિશાળો રચાવવી, છે મુજ ચિત્ત વિચાર;+

પછી રચપાશે પુર વિશે, પુસ્તકનો ભંડાર.

ફરી તમને તેજવશું; સજ્જાદ શ્લેષ કાજ;

વિદ્યાખાતું રચાવશું, નિશ્ચય કીધો આજ.”

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે કવિશ્રી અમદાવાદની હાઈસ્કૂલમાં તેમજ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં કવિતાનું શિક્ષણ આપના હતા. આવા નામાંકિત અને પિંગળશાસ્ત્રમાં નિપજાત કવિ પાસે કવિતાનું શિક્ષણ મેળવવું એ પથ જીવનનું અહોભાગ્ય છે. બાહોશ અને પ્રતાપી શિક્ષકોએ એમના વિદ્યાર્થીઓ પર પ્રબળ છાપ પાડ્યાના અને એમના જીવનમાં પરિવર્તન કર્યાના અનેક દ્રષ્ટાંતો-ચરિત્ર મંથો-આપણને પૂરાં પાડે છે. ગુલાબી આપણા એક અગ્રેસર અને પ્રતિભાશાળી કવિ નરસિંહરાવે કવિ દક્ષપતરામની કવિના શિક્ષણ પદ્ધતિ-દળ લદાવ્યું એમના ‘રમણી મુકેર’ માં એક સુરમ્ય ચિત્ર દર્શાવે છે, તે રમણીય છે. તેઓ જાણે છે

“છટ્ટા અને સાનમા ધોરણમાં પ્રેમાનંદનું ‘નળાખ્યાન’, અખાના છાપા, વગેરે કવિ દક્ષપતરામ કને હું જાણ્યો તે વખતથી ગુર્જરાતી કવિ-યોની રચનાઓ ઉપર મહારો પ્રેમ રહેતો અને એ પ્રેમનું બીજ વાવવા માટે એ ગુરુનો જોડલો આભાર હું માનું તેટલો ઝોલો જ ગણાશે. ‘નળાખ્યાન’નું ૧૫ મું કડવું ઘણું અઘરું મળ્યાતું તે કવિ કને અર્થ સમજ્યા પછી અતિ રમણીય લાગ્યું.

૧ દેશ-ધનનો અથવા ગ્રામ સંગ્રહ. † દક્ષપતરામ ભાગ ૧, પૃ. ૩૫૬.

+ મનનાં વિચાર મનમાં રહ્યા અને તા. ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૮૭૭ માં ખડેશવ મહારાજ કેશવવાસી થયા.

• દક્ષપતરામ ભા. ૧, પૃ. ૩૫૬-૫૭.

આશ્રી અને ૨૪૧૧ સ્વભાવ મૂળથી એમનો દનો મામ જિલ્લો અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ સ્વચ્છ અને અમેશન લાભ લેવા માગતા, ખાતાને એમની એ પ્રવૃત્તિની મુશ્કેલી એમને તે સ્વચ્છ નહિ અને મિત્રો અને શુભેચ્છકોની મદદથી તેઓ વડોદરા ગામમાં ન્યાય ખાતામાં જોડાયા જાન્યુઆરી ૧૯૭૬ ના રોજ નવમરીમાં સિટીમાં જાન્યુઆરી ૧૯૭૬ ના રોજ એમણે મહાગી રીડો એક કિંમતી હી ૧ લાખ ૭૫૦ રૂપાઈ સ્વયં પ્રકાશથી જાન્યુઆરી ૭૬ અને સૌ મેઘ તેનું મુખ્ય પિતાને તેઓ વડોદરા ગામમાં વડા ન્યાય પિતાના એકાદા મુખી પહેલ્યા હતા એમનું નહિ પણ એક પ્રામાણિક અને ૨૪૧ ૧ અધિકારી તરીકે પ્રાપ્ત અને સરકાર ઉપરની આરી પ્રીતિ અને પ્રતિભા પ્રાપ્ત કર્યા હતા ન્યાય આપવામાં તેઓ એટલા તરમ્ય જુલિયા અને સ્વચ્છ પ્રતિભા હતા કે મેઘ એમના પાંચ લાગણ્ય ચનારી વડે નહિ, પડી તે નહિ નો એકી મનથી દેવ, શ્રીમત દોષ ૨ મારો દા મ દેવ

મન ૧૯૮૬ ના જુલાઈમાં નિવૃત્ત થઈ તેઓ અમદાવાદમાં આરી ન્યાય તે વિનમયી અમદાવાદના જાહેર ન્યાયમાં ફો ૧ થો તે અગામાં ગાળા પુરોનાનું અવમાન થયું શહેરમાં એક અગ્રેમની મોટ પડી હતી એ મથન દિ બા અભાતાનબાઈએ પૂર્વ મોમાઈનીના પ્રમુખ તરીકે એમની પમદગી થઈ એ પાંચ તેઓ સને ૧૯૨૦ ના જુન સુધી ગયા બીજે વર્ષે તે એમનું અવમાન થયું

શહેરમાં લોકમન ૨૪૧૧ લાગે જાન્યુઆરી ૭૬ માં પ્રચારક નામનું એક મહાગ્ર એમણે આપ્યું ગુજરાત મહાને મને કરી મન ૧૯૦૨ માં એમની મનો ઇન્ડિયન નેશનલ એમ લાગનાં હતી તેની જાગણ કમિટીના અધ્યક્ષ હતા આન ૨૪૧૧ સ્વેલી દિવસાનના અગ્રેસર થયા સામાજિક, ગામગીય આદ્યગિક ૨ સાલિલ નિર્મય ૨૪૧૧ પણ મના મને તેમાં એમની પ્રમુખ તરીકે નુદાપી થતી એમની દાતરી સિનાય લાગ્યેજા મર્ત મના એ દિવસોમાં જોડામાં આનતી નિવૃત્ત થયા છતાં પ્રવૃત્તિમય ન્યાય એમને આરબ્યુ હતું અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલીટીમાં પણ એ સગવડ તરીકે નુદાપા મુખ્ય ધાગમનામાં જવાને તેમણે ઉમેદવારી કરી પણ તેમાં નિર્મલ નિવડયા સન ૧૯૦૭ માં સુવતમાં લગાવેલી આદ્યગિક પર્નિ એમને પ્રમુખ નીમી માન આપ્યું હતું એમને અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પ્રથમથી મારો મોમાઈની મોટે એમને મીનૃત્ત અર્થશાસ્ત્રના મિદાનનો એ પુર્ત ૨૪૧૧ આપ્યું હતું સ્વેલી ઉદાગમાં સ્વેલી દિવસાને લઈને એમનું ચિત્ત પરાવાય અમદા

અને તે સાથે એવી માગણી કરી હતી કે,

“ ગુર્જરીના માલેક છો, માટે ધરી ઉમંગ;

કેશી કરાવી આપીને, કરો મુશોભિત અંગ.

રચાવીને આપો રુકું, ધરણી ઉપર ધામ;

પ્રીતે તેનું પાડવું, પુસ્તકશાળા નામ.”†

તે પછી મદારાગનશ્રીએ પ્રસન્ન થઇ ઉત્તરમાં કવિશ્રીને જણાવ્યું હતું કે,

“ ભણાવીને કરવા ભલા, સૌ જનને હુંશિયાર;

તમે કલ્પો તે સર્વથા, સમજ્યો છું હું સાર.

પ્રથમ નિશાળો રચાપવી, છે મુજ ચિત્ત વિચાર;†

પછી રથપાસે પુર વિરે, પુસ્તકનો ભંડાર.

હરી તમને તેડાવશું, સસાદ સેવા કાજ;

વિદ્યાખાતું રચાપશું, નિમય કીધો આજ.””

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે કવિશ્રી અમદાવાદની હાઈસ્કૂલમાં તેમજ ટૂનિંગ કોલેજમાં કવિતાનું શિક્ષણ આપતા હતા. આવા નામાંકિત અને પિંગળશાસ્ત્રમાં નિપજ્ઞાત કવિ પાસે કવિતાનું શિક્ષણ મેળવવું એ પણ જીવનનું અહોભાગ્ય છે. બાહોશ અને પ્રતાપી શિક્ષકોએ એમના વિદ્યાર્થીઓ પર પ્રબળ છાપ પાડ્યાના અને એમના જીવનમાં પરિવર્તન કર્યાના અનેક દૃષ્ટાંતો-ચરિત્ર ગ્રંથો-આપણને પૂરાં પાડે છે. સુભાષ્યે આપણા એક અગ્રેસર અને પ્રતિભાશાળી કવિ નરસિંહરાવે કવિ દલપતરામની કવિના શિક્ષણ પદ્ધતિ-દગ્ધ લક્ષણનું એમના ‘રમણ મુકુર’ માં એક સુરમ્ય ચિત્ર દોર્યું છે, તે રમણીય છે. તેઓ કહે છે

“ હટ્ટા અને સાનમા ધોરણમાં પ્રેમાનંદનું ‘નળાખ્યાન’, અખાના છાપા, વગેરે કવિ દલપતરામ કને હું શીખ્યો તે વખતથી ગુજરાતી કવિ-યોની રચનાઓ ઉપર મ્હારો પ્રેમ મ્હોટ્યો અને એ પ્રેમનું ખીજ વાવવા માટે એ ગુરુનો જોડલો આભાર હું માનું તેટલો જાણો જ ગણાશે. ‘નળાખ્યાન’નું ૧૫ મું કડવું ઘણું અવર્ષ ગણાતું તે કવિ કને અર્થ સમજ્યા પછી અતિ રમણીય લાગ્યું.

† કેશ-ધનનો અથવા સખ્દ સંગ્રહ. † દલપતકાવ્ય ભાગ ૧, પૃ. ૩૫૬.

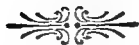
+ મનના વિચાર મનમાં રહ્યા અને તા. ૨૮ મી નવેમ્બર ૧૮૭૭ માં ખડેરાવ મદારાગ કૈલાસવાસી થયા.

• દલપતકાવ્ય ભા. ૧, પૃ. ૩૫૬-૫૭.

એ વિશે એમના વિચારો આપણને મોસાઇકીના હીંગક મટાંભર મમરે એમણે આપેલા વ્યાખ્યાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. માદિત્યના અભ્યાસીએ તેા તે અવશ્ય વાચ્યું જોઇએ; તે જોમ વિચારપ્રચુર તેમ જાણા અને પરિપક્વ ચિંતન અને અનુભવનો પાક છે.

ત્રીજી માદિત્ય પરિપક્વતા તેઓ પ્રમુખ નિમાયા દના. એ રચનાથી આપેલુ એમનું વ્યાખ્યાન એવુંજ મનનીય માન્ય પડે.

સગમગ ૧૩ વર્ષ તેઓ મોસાઇકીના પ્રમુખ રહ્યા, તે કાળ ૧૨-મિધાન મોસાઇકીનું કાર્ષ પ્રગતિમાન રહ્યું હતુ. એમની મવાદ અને મૂલ્યના કમિટીને બહુ કિમતી યર્ધ પડના. અમન અનુભવ ઉપરથી અમે કહીશું, કે એમના જીવનના છેલ્લા ચાર વર્ષ એમના દાસ નીચે અને એમની મૂલ્યના અને દેખરેખ હેતુ કામ કરવાની જે તમે માપડેલી, જે અનુભવ અને જ્ઞાન અમને પ્રાપ્ત થયાં તે અમને જીવનમાં બહુ મદદગાર નિહાયા છે. એમની પામે રહીને કામ કરવામાં જોમ આનંદ પડે તેમ એમના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી તેમના માટે અમને અનંદ જ્ઞાન ઉપજતુ. એવા પ્રતાપી પુરુષો આજે વિગ્ધ છે.

શેર બજારનું પદ.

(‘ બૂલ્યો મન લમરા તું ક્યાં લખ્યો ’ એ રાગ.)

- “ શેર બજારે આ શું કર્યું, વાળ્યો દુનિયાનો ઝાટ; શેર બજારે. ૧.
 લાજ લીધી લાખો લોકની, ઉપમવ્યા ઉગાટ.
 પ્રથમ તો પૈસા પમાડ્યા, લલચાવીયા લોક;
 મૂડી વગર કીધા માનવી, કાંઈં મારતા ફેક. શેર બજારે. ૨
 બાગમાં ખડુ સારો શોભતો, જેવો ફૂલનો ફાજ;
 જેવો તમાસો બદ્ધતણો, તેવો ચંદ્ર ગયો તાલ. શેર બજારે. ૩
 મુંબઈની મોટી સાહેબી, મુખ સ્વરગ સમાન;
 દિલગિરિવાળી દેખાય છે, જેવું મોટું મસાણ. શેર બજારે. ૪
 નર ગયું નરનારીનું, મુખ જાંખાં જણાય;
 શત્રુને લશકરે લૂટિયાં, એવાં રોજ દેખાય. શેર બજારે. ૫
 કંઈકે વાસણ ઘર વેચિયાં, વેચ્યા બંગલા બાગ;
 કંઈકે કંઈકે દરિયે પડ્યા, તેનો ન જણાય તાગ. શેર બજારે. ૬
 લક્ષારે લખાને ભુલાવિયા, ભુલ્યા ડાલ્યા દિવાન;
 દાણ અને દસતું ચયું, ખોઈ શુદ્ધ ને સાન. શેર બજારે. ૭
 એક સંકટ આ ભુગારનું, ખીજે રતણો રોજ;
 ત્રીજું કોગળિયું તુટી પડ્યું, ધરા થઈ ધરભોજ. શેર બજારે. ૮
 કશિ ચતુરાર્ધ ચાલે નહી, દીસે દેવનો ક્રોધ;
 ક્યાંધિ આવ્યું નાણું ક્યાં ગયું, એમ ચયું રે અલોપ. શેર બજારે. ૯
 સ્વપનામાં સમૃદ્ધિ જે સાંપડી, ગઈ સ્વપનાની સાય;
 અંગે પીડા ઉગાડી વંધી, વાગ્યા જાતિયે દાય. શેર બજારે. ૧૦
 કંઈકે રામા મેલી રખડતી, મેલ્યાં રખડનાં બાગ;
 નાશિ છુટયા નર એકલા, આવ્યો કંઈકે આ કાળ. શેર બજારે. ૧૧
 ફોડપતી દત્તા કંઈકે તે, ચયા કોડીના આજ;
 અતિશે વધારેલી આજર, તેની લૂટાણિ લાજ. શેર બજારે. ૧૨
 ત્યારે જ્યાં એકે લક્ષમી, ભુઓ દેવનો ખેત;
 દરિયો પુરાવાતું દિલ ચયું, બૂલ્યા અધિક લણેત. શેર બજારે. ૧૩
 નાણું નાંખ્યું ખારા નીરમાં, જળયું બિગરો ઝાડ;
 લક્ષમીતણું ફળ લાગરો, ચાશે સોનાના પદાડ. શેર બજારે. ૧૪

આપ મર્વને માનમ છે એમા કઈ ખોડ ખાપણુ કે ખમી નરી, એમ કહેવા મર્ધ માગણુ નથી મ' વગસ જેવા લા ૥ કાગમા કઈ પણુ જૂન મર્ધ નદિ દોષ એમ કહેવની નહ ગણો માણુમ દિ મન મરે નદિ કનના કામ નહી ગયા નથી એમ પણુ ડોમ કેમ કરી નકાવ ર જે યણુ કે તે જણુ પનિપૂર્ણ ને દોર ગલિન યણુ છે એમ પણુ કહેવુ યથય નથી જે જે પુન્યમ ન્યાયા છે, તેથી માગ થઈ નકનજ નદિ, એવો દાવો પણ લાગેજ કરી વકાય મનાક મેટા કાર્ય, જેમ કે ગુજગતી લાસાને દોર, ગુજગતી લાસાનુ વ્યાકગણુ તેમજ જોગીના નિયમ હતુ કવવા બાળી છે, તે સોમાઈગીના કાર્ય કનનાઓ મારી પેડે મમજે કે મગ મથો એમને જેો original works કીને કહે છે તેનો તે હતુ પ્રવેશજ થયો નથી, એ પણુ નમના માથે કમ્પન કરવુ પડેજ / મારી રીતે કગણીમા ને વર્વન રૂપમા વણી ન્યનના છે એ કાર્ય કન ગઓની જાણુ મડાગ નથી, પરણુ સુચ ને મિત્રમાયથી દીમા કરનાગને ૧ જોન મ્હેના જામમગો નદિ જણાય ગયા માદ વગમમા જે જે દેગોપારી પુઝ મોના હાથમા આ મગીનુ સૂત આવી ગણુ છે તે જાસને એકાલીન ગણુના થોગમ નથી પ્રાગભમા તો મોના આલીને આ કમ મારુ એમ કવમા એ મુશ્કેલી ભરેતુ હતુ પ્રાગણી છે- માત્યાવગ્યામા હતી ને સુરો પીય મદ્યુદ્ય વેના આશ્રમ ને દો-ણીની વણી / જરુ હતી મગ ઉતુ કરીને ચનાસ્તુ તથા તે વખતના ચાનતા વગેમ ને ચાનને દૂર કના એ ઉદગો તે કાગે સુખ્ય દના, માગે જૂનનિનધ, જાદુ વિન નિનધ, માગ- વિરાદ નિનધ વગેરે ન્યાયામા ને સુદ્ધિમ ભાને વખતો વખત પ્રમ કરી લોમમા મચિયાગેના પ્રસાન કનના ઉદાગમા લગમગ ૨૦ ના સુધી આ મકગને પ્રયાગ હતો વગી નાણુ મગધી મ્થિતિ સુધાગી એમા પણુ વ્યન થાપ મો દોરકે રગ જતો આ નહેરમા મથી પ્રથમની પુન્યપ્રાણા આ મકગે કાદી ને ગે દીમાભાઈ વખતયદે ઉદાગતાથી જાલીમ આપી મમન જધાનુ ત્યા લગી એ પુન્યમમદ ગુજરાત વર્ના- કમ્પન- સોમાઈગીની નાઇમેગીના નામથી જોગખાતો રિચરિચાન એમને સુનિવર્મિટિની ન્યાપના પછી અગ્રેજ રિવાનો જેમ જેમ જરોગો પ્રમાગ થતો ગયો તેમ તેમ અગ્રેજ વિદ્યાના લકારને ગુજગતી લાસાતગના રૂપમા ગુજગતી પ્રવની સમજ નારનાનો પ્રવલ ચાતુ થયો છે, તે સિવાએ હતુ સોમાઈગીનો ઉલોગ ચા-ચા કરે કે મરેદી ને જગણી લાસામા સાગ પુન્યો રચાય છે તેને પણુ થોગમ રગ ગુજગતી વાય ૧ આગળ મદવામા

સમભાવથી એટલા આદરભાવથી વર્ત્યો અને વંણી આર્થિક સહાયતાની જોગવાઈ કરી આપી કે કવિને જીવનમાં નવું જોર આવ્યું. પણ કમનસીબે એઓ કંઈ વધુ પ્રયાસ કરી શકે તે આગમ્ય ફોર્જસ જીવલેણ માંદગીના જોગ થઈ પડ્યા. એક વાર એવી બિજનાવશ સ્થિતિમાં તેમની મુલાકાત લાઇને, કવિએ એમને પ્રિય એવી ફેટલીક કવિતા ગાઈ સંભળાવી. પછી એક્ષાપ ન જ થયો; પરંતુ કવિએ એમના મૃત્યુથી અસહ્ય વિરહવેદના અનુભવી, તેમનું એ દુઃખ અકથ્ય છે; એ પ્રસંગને વર્ણવતું વિશ્વાપિકા કાવ્ય “ ફોર્જસ વિરહ ” કવિએ રચ્યું હતું, તે એ મિત્ર યુગલનું સ્મરણ કાયમ તાજુ રાખશે; અને કવિની એક ઉત્તમ કૃતિ તરીકે તે સદા સમભાવ-પૂર્વક વંચાશે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ કાવ્યનું સ્થાન ઉંચું છે.

પરંતુ કવિને આંખના દર્દે જેટલા હેરાન કર્યા છે તેટલા હેરાન તેઓ બીજા કરાથી થયા નથી. દુર્દેવયોગે સન ૧૮૫૭ થી એમને આંખનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો. શરૂઆતમાં દવાથી એમને સહેજ આરામ લાગ્યો; અને જે ડોક્ટરે એમની આંખ સુધારી તેના ઉપકારવશ થઈ એમણે ગાયું હતું કે,

“ ન હોત વેઘ વાઘલી, કદી મટું ન કાઢલી,
પીડા રૂપે પાઘલી, મટે ન આંખ્ય ખાયલી. ”*

ફરી પાછું દર્દ ઉભળતાં તેઓએ મુંબાઈ ડો. લાઉ દાઝ પાસે દવા કરાવી હતી. પણ ત્યાં દેવ રહે ત્યાં દવા શું કરે ? એમના ચર્મચક્ષુ ગયાં ખરાં, પણ એમ કહી શકાય કે એમનાં અંતર્યક્ષુ ખુલી ગયાં હતાં.

આવી પરિસ્થિતિમાં પણ સોસાયટીની સેવા તેઓ એકનિઃશયી કર્યે જતા હતા. પરંતુ ભવિષ્યમાં અટકી પડાય તે વખતે કંઈક સાધન કરી આપવા એમણે સોસાયટીની કમિટીને બંદોબસ્ત કરવા જણાવ્યું હતું; તે પરથી સન ૧૮૭૪ ની વાર્ષિક સામાન્ય સભામાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ સર્વા-નુમતે પસાર થયો હતો:

“ રાવત્રાહાદુર ગોપાળરાવ હરિએ દરખાસ્ત કરી અને ચેરમેને રોકા આપ્યો કે, આ સોસાયટીના આ. સેક્રેટરી ક. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈને તેમની અરજના જવાબમાં જણાવવું કે ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તકો રચવાના કામમાં તથા ગુજરાત વર્તીકપુસ્તક સોસાયટીના કામમાં તમેએ ઘણી સારી મહેનત

ભૂમિ છે. Forensic eloquence & Literature ન્યાયાધીશોનાં ને વકીલોનાં ઉત્તમ ભાષણ ને વિદ્વતા ભરેલા અન્યે તથા ન્યાયાસનના ફેસલાધી ભાષાને જે વૃદ્ધિ મળે તે પણ અત્રે મળી શકે તેવું નથી. અંગ્રેજી ભાષા કાર્ટોમાં દાખલ થવાથી ને માત્ર અંગ્રેજી અન્યેનો ઉપયોગ ત્યાં થવાથી સાહિત્યના વૃદ્ધિને જે તરફ દારીને પાંગરવાનો માર્ગજ રહ્યો નથી, વળી યુરોપીય દેશોમાં ધર્મ સંબંધી સામાન્ય લાગણી હોવાથી Repit eloquence & religions Literature એટલે ધર્મોક્તિની મુખાપિત ભાષણો ને અન્યે રૂપે પ્રત્યેક ભાષાને જે પુષ્ટિ મળે છે, તેનો પણ અત્રે દાક્ષતી સ્થિતિમાં કંઈ અવકાશ દીક્ષતો નથી. આગળ સંસ્કૃત ભાષાદ્વારા એવા વિવાદ થતા, ને હજી પણ થોડા ચાલે છે, ને દેશી ભાષામાં ધર્મના વિભાગો ને મંદિરોને લીધે દાક્ષ તેને પ્રસંગજ નથી.

ભાષાની વૃદ્ધિના માર્ગમાં આવતી અડચણોનું ઉપર મેં જે સિદ્ધાંત કહ્યું છે, તે રાજ્યવ્યવસ્થાને લગતું છે. આ મંડળનો હેતુ ને વહીવટ એ પ્રસંગોથી અલગ રહેવાનો છે એ હું સારી પેઠે જાણું છું; પણ સંસારનાં બધાં પ્રશ્ન એવાં કૂલચુંથણીઆં છે કે એકને લેઈને ચાલતાં બાકીનાંને સંસર્ગ થયા વિના રહેતો નથી. આપણે ધણી વાર એમ બોલીએ છીએ કે માત્ર વિદ્યાવૃદ્ધિ કે સાહિત્ય કે સાંસારિક મુદ્દાના કે ઉલોગવૃદ્ધિ એજ આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, પણ સંસારના કૂલચુંથણીઆં વ્યવહારમાં દરેક જાણુને ને દરેક મંડળને જે બધાનો થોડો ઘણો સ્પર્શ કર્યો વગર ચાલતું નથી. સાહિત્યની ખરી ખીસવણીને રાજ્યની સુવ્યવસ્થા ફટલી અગત્યની છે ને દાક્ષતી સ્થિતિને તે જોડે કેટલો બધો સંબંધ છે તે જતાવવા આ પ્રસાર કથો છે. આની અડચણો છતાં પણ આટલો પ્રસાર સાક વરસમાં થયો તે આપણે બધાને ખુશ થવા જેવું છે.

એ વાત ખરી છે કે આવાં નડતર છતાં પણ થોડા મૂળ અન્યે original works ચર્ચ શકવાનો જોગ હતો, ને તે થયા નથી તે આપણને ભૂવણ્ણાયક નથી. પરંતુ આ કુલચુંથણી એકઠી ચુગરાતી ભાષાને લાગુ પડતું નથી; ભારતવર્ષની સર્વ ભાષાને થોડું વધતું લાગે છે. કળવણીનાં બીજાં રોપાયાંને હજી ઘણાં વરસ થયાં નથી, વળી પ્રારંભમાં તેનો પ્રસાર છેક થોડો હતો, હજી પણ સેંકડે ચાર પાંચ ટકાથી વધારે લોકો લખતા નથી. સ્ત્રીઓની કળવણી તો થણીજ પગાત છે, એટલે વાયકવર્ગ હજી છેક ડુંકે છે. લોકો તરફનું ઉત્તેજન હોય ત્યારેજ મૂળ અન્યે ચાલ

તેમ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થાપનામાં, ચલાવવામાં અને તેને આગાદ કરવામાં તથા આ બુદ્ધિપ્રકાશનાં સંબંધમાં એમનો આજ મુખીને! અમ પણ બૂલાવ તેવો મંથી. એમની આંખે દરકત થવાથી રાજનામું મોકલી ગુ. વ. સોસાયટીના આસિષ્ટ મેકેટરીની નોકરી તથા આ બુદ્ધિપ્રકાશ ચલાવવાનું કામ છોડી દીધું તે હું ખેદસાદત જાહેર કરું છું. એમનું રાજનામું સ્વીકારતાં ગુ. વ. સોસાયટીની વ્યવસ્થાપક મંડળીએ એમનો આભાર માની દલગીરી જણાવી છે, અને આ ખચર જાણી બાકીના સભાસદો તથા એમના મિત્રો પણ નાખુશ થશે. એમની આંખોનું દરદ નરમ પડવાથી બુદ્ધિપ્રકાશને માટે થોડું ધણું દર માસે લખી મોકલશે એવી આશા રાખું છું.”

પણ એટલેથી સતોષ નહિ માનતાં, બીજો વર્ષ વાર્ષિક સામાન્ય સભામાં એમના કાર્યની ખાસ કદર થવા કવિશ્રીને પાલડી અને કાર્તિચંદ્ર આપવાની સભાપતિ શ્રી પ્રેમાભાઈને વિનંતિ કરતાં મહીપતરામભાઈએ ફરી જણાવ્યું હતું કે,

“કવીશ્વરે સોસાયટીની સેવા ધણી લાંબી મુદત સુધી કરી. એ સેવા જનવવામાં એમણે તનમન અને ધનથી મહેનત કરી. ગુજરાતના બધા મિત્ર એ. કે. ફાર્ગસ સાહેબે સોસાયટીને જન્મ આપ્યો, સોસાયટીને સ્થાપી અને દલપતરામે તેને ધવરાવી મોટી કરી કહીએ તો ચાહે. સોસાયટીને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રતાપી ફાર્ગસ અને તેને ઉછેરનાર તેની પછી થયેલા મેકેટરીઓ અને કવીશ્વર દલપતરામ હતા એવું સોસાયટીના દફતરથી સિદ્ધ થાય છે. એક પછી એક નવા થનારા મેકેટરીઓને માર્ગ દર્શાવનાર અને સજાદ આપનાર આજરુધી કવીશ્વર હતા. એમણે વધારે લાભકારી નોકરી મૂકી સોસાયટીને જીવતી રાખી. રાજવંશીઓને અને ધનાઢ્ય સદૃશદરથોને સુકિતથી સમજ પાડી સોસાયટીની પુંજ મેળવવામાં મદદ કરી, કરકસરથી વહીવટ કરી તેને સાચવી અને પોતાના પુસ્તકો સોસાયટીને સમર્પણ કરી તેમાં વધારો કર્યો. એમના રચેલા ગ્રંથો હજી સોસાયટી જાપાવી વેચે છે, અને તેનો નફો ખાચ છે. ઉદાહરણ-હુનરખાં નામે ગ્રંથાત પુસ્તકને એમનાં પાસે રૂ. ૫૦) માટે સરકારે વેચાતું આવ્યું, પણ કવીશ્વરે તે કપુર ન કરતાં સોસાયટીને મફત આપી દીધું. એમની મદદ એટલી બધી છે કે તેથી

voyage and discovery સફર ને શોધોના જે અગત્યના મધ્યે
ખીમ દેશોમાં નિરંતર રચાય છે તેની શી રીતે અને આશા રાખી શકાય ?

સારાંશ એટલો છે કે ભાષા ને સાહિત્ય એ સૌક સમસ્તની યાત્રી
છે. માણસના મનમાં જે જે વિવિધ વિચારો, ખ્યાલો, ગુરંગો, ઉમંગો
હિંમતો, ઉમંગો, ઘડો, લાગણીઓ ને ભાવનાઓ નિરંતર ચડ ઉતર
કર્ષે કરે છે, તેને યજ્ઞનો વેશ આપી માણસ જન્મત આગળ પર છે.
જે અંતરની લાગણી હી ને બજારના હોય છે તો તેના ઉદ્ગાર પણ
ગંભીર ને સુસ્વાદુર નીકળે છે. જો તે લાગણી હાલતી ને ખીન કૈવલ-
વાન હોય છે તો મુખનો યજ્ઞ પણ ધીમે ને નજીક નીકળે છે. અંતરના
મનની ને હૃદયની દૃષ્ટિ જો બહોળા ને ઉચ્ચ હોય છે તો તેના વિષય
પણ વ્યાપક ને વિસ્તૃત હોય છે. જો મન દબાયેલું, રાંક, ખાયેલું, કાપે,
બીકાયું, ને કંટાળેલું હોય છે, તો તે મૂકું ખીન જાય છે. વળી ખરા
રૂચિયાનો રહુકો જેમ ખરા થાય છે, તેમ ખરી લાગણીની ધ્વનિ પણ
ઘોરજ થાય છે. ખરી લાગણી ને ખરા વિચાર, તથા વિપુલ ને અત્યાધત
અવકાશ એવી ભૂમિમાંજ સાહિત્ય રૂપી છોડવાનો યોગ્ય કારો છે, ને
સ્વતંત્રતા રૂપી શુદ્ધ વાસુના આવરણમાં તે વહેશે ઉછરે છે. અધર્મિત
અંકુશની હાથમાં તે કરમાઈ, ચિમકાઈ અથવા ઠિંગરાઈ જાય છે. સાહિત્યનો
ખરા ઉદ્ભવ દેશના સર્વ જનોના કાવિષ, માનસિક, આત્મિક ઉદ્ભવ
જોડે સંકળાયેલો છે, અને આ ઉદ્ભવો રાજકીય, સંસારી, ઔદ્યોગિક,
અને શિક્ષણ પ્રસારના મુદ્દાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. સાહિત્યના મુદ્દા-
શનાં આ ઉંડાં કારણો ઉપર લક્ષ્ય ખેંચવાનો હેતુ એ છે કે કારણની
પ્રકૃતિના વગર કાર્યની આશા રાખવી અધર્મિત છે એ સિદ્ધાંતનું
સ્મરણ થાય.

આ પ્રભાણે આજ લગી કરેલાં કાર્યના સંબંધમાં મેં મારા
વિચાર આપની આગળ મૂક્યા છે. પણ મોટો પ્રશ્ન હાલ એ છે કે દરે
પણ આ મંડળના કાર્યની ગતિ વચ્ચે લાભકારક થવાને બધી સ્થિતિ
વિચારમાં લેખને શા ઉપાય રચવા ? શાં પગલાં ભરવાં ને કીચે રસ્તે ચાલવું ?

આ વિષે મારે પ્રથમ કંઈક કહેવાનું છે ને ઉપર દર્શાવેલા વિચારથી
આપના કળ્યામાં આવ્યું હશે. તે એ છે કે દેશના બધી જાતના ઉત્કર્ષના
સમારંભ જોડે આ મંડળની પૂર્ણ સદાનુભૂતિ જોઈએ. એ બધા સમારંભથી

૧૮૫૪ માં સોસાયટીના સેક્રેટરી કરડીસ સાહેબે મને લખ્યું કરવા તેજવીને સરકારી નોકરી છોડીને સોસાયટીની નોકરીમાં રહેવાનું કહ્યું પણ તે વખતે મેં આનાકાની કરી. પછી તેમણે વિદાયતમાં ફાર્જસ સાહેબને લખ્યું અને ફાર્જસ સાહેબનો પત્ર મારા ઉપર આવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું જે મારે વાસ્તે અથવા તમારા દેશના લોકો વાસ્તે તમે સરકારી નોકરી છોડીને સોસાયટીની નોકરીમાં રહો. અને છ સાત વર્ષ થયાં સોસાયટીનો કાંઈ વધારો થયો નથી, માટે તેને વધારવાને અને મજબૂત કરવાને તમારાથી થઈ શકે તેટલું પ્રયત્ન કરો. તે સાહેબના લખાણનો હું અનાદર કરી સમ્યો નહીં અને તે વખતના પોલીટીકલ એજન્ટ મહેરજાન વાઘટલાક સાહેબે તથા ખીન્ન મિત્રોએ મને સારા હોદ્દાની સરકારી નોકરી છોડવાની ના પાડી, તો પણ તે નોકરી છોડીને તે સાહેબનું સાઈ સરટીફિકેટ લઈને સન ૧૮૫૫ ના જુનમાં હું અહીં આવ્યો અને એજ માસના જુદિપ્રકાશમાં મેં લખ્યું છે જે મારા દેશના કલ્યાણ વાસ્તે મેં સરકારી નોકરી છોડી છે, અને એજ વરસના વાર્ષિક રીપોર્ટમાં સેક્રેટરી સાહેબે પણ એમજ લખેલું છે.”

છેવટમાં સોસાયટીને આશીર્વાદ આપતાં તેઓ જોડ્યા હતા:

દાહરો.

‘ સુખદ સરસ સોસાયટી, વર્નાક્યુલર નામ;
અહો ઈશ આપે તને, સુપ્રીતિ દામોદામ. ’

તે પછી બાકીનું આયુષ્ય એમણે એક પવિત્ર સંત પુરુષને વિમૂલિત કરે એમ, જે સંપ્રદાયના શુભ સંસ્કાર એમના પર બાલપણથી પડ્યા હતા તે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય માટે દરિલીલા અરિત્રનો સાગર જેવો મંથ રચવામાં ગુમર્યું હતું.

શેર સદામાં તેઓ પાવમાલ ચર્ચ ગયા હતા, એની નોંધ ઉપર ફરેલી છે; અને કવિનું પાઠલું જીવન કંઈક શાન્તિમાં, સુખસંતોષમાં વ્યતીત થાય તદર્થ એમના મિત્રો અને પ્રશંસકોએ સન ૧૮૮૫માં એમને નામદાર મરકાર તરફથી સી. આઇ. ઇ. નો માનવંત ઇલકાજ પ્રાપ્ત થયાં, પ્રગત તરફથી તે અલ્લ આનંદ દર્શાવવા તેમ એમના પ્રત્યેનો પ્રેમ અને માન વ્યક્ત કરવા એક જાહેર સભા જોડાવવામાં આવી હતી. તેમાં એમના માટે

† જુદિપ્રકાશ, સન ૧૮૮૦, પૃ. ૨૨૮-૨૨૯

• જુદિપ્રકાશ, સન ૧૮૮૦, પૃ. ૨૩૦-૨૩૧

આ મનને આપણી દાનની નિશાની વાળી અનૌકિ- એવું અન્યાયારિક છે જનનના - હું પણ જનન દેશમાં ઉતરી ગયો તે પરમાત્માદારા અપાતી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી મળાને પશ્ચિમના દેશોનું જનુ જાન પોતાની ભાતારામાં આપનારો માર્ગ વીગો ત્યારે તેની ઉન્નતિ થતી છે. જ્યાં લગી ઉતરી ગયો અગ્રેષ્ઠ ભાતારામાં આપનારી રીત ગ્રેસો ત્યાં મગી ઉતરી માલિત્યની જ આશા મળતી રાકે છે અગ્રેષ્ઠ રિવાજે ભાતારા ઉપર મારો જોર પણ અણુમતો નથી, ને નહીં સમગ્ર માલમતો હોય નહીં. જેને જનનની રિવાજની પ્રગતી ને. સળધ મળતો હોય તેણે ભાતારા ભણતી અરસ છે, પણ આ મારો અગ્રેષ્ઠ ભાતારા માન બીજા ભાષા તરીકે નિશાનો ને વિજ્ઞાનયોમાં સીખવતી ને. એ દાન દયદય આગમાં ન મે તે ભાતારા જાન મેળવવામાં જનમ છે ને તેમાં સિખવામાં રિવાજમાં કાચા ભણ્ય છે, તે મનુષ્ય નુશ્ચાનકારક છે આપણામાંના થોડા સારા ન વાચેના પુરોએ અગ્રેષ્ઠ ભણતું જોઈએ, તે એવી મનનથી ભણતું જોઈએ - તે દાન પશ્ચિમનું જાન મળે દાન એ ભાતારાની ઝીંકા ઝીંકી બારીકોએ સમજવામાં જે કામ જનમ છે તે જનમમાંજની દૃષ્ટિથી જોતાં નકામો જનમ છે જનુ જાન આપણી અન્યાયમાં મળતું જોઈએ ને અગ્રેષ્ઠ માત્ર બીજા ભાતારા તરીકે ભણતી જોઈએ. આમ થયા વગર આપણા સાક્ષિયો પલો ઉત્તર થતાં જોઈ દીમતો નથી - જાણ હું - આ નિશાન અમનના લાવવાની વણી ગુરુ રીતો છે દાન બધી આગ્રહ અગ્રેષ્ઠ સાગ જાન જોઈ વગરેરી છે મગમના મનવમાં બધા લાભ તેમાં ગયા છે, નથી થોડા અગ્રેષ્ઠ જાન પણ અન્યાયમાં અપમા આવે છે અ તથા બીજા વણી દગકનો છે તેમ જના પણ મહાભાગત મહેનત ને ખર્ચ વેળે જનુ જાન અમારા ગા આપનારો કમ વી કમ વગર આપણે ઉદ્ધાર નથી એમ મારી પાળી ખાનગીમાં છે તે જોઈ આ મગમના નિશાન માં આ પ્રમગને ઉત્તર જાણી આગ્રહપૂર્વક મ. હું

માલિત્યની શક્તિને જોઈને ઉપામ આ પહેલા ઉપાધો નમો છે તે એ જનમમાંજને અક્ષર ને જાનના મુખ્ય મુખ્ય સમજાવ આપના જોઈ એ ગા પણ પુરો સી એવના મગમ વગરની ગ્રહી ન જોઈએ આ પ્રથમ ન વણે અગ્રાધ છે ને એ રિવાજ હવે જ. મતમે નથી મ કાં પણ તેની આગ્રહકના કમ ને છે, પણ તેમના દાય નાણાલીડમાં છે તેથી તેઓ પ્રાણ દગી મ નથી પણ - કાં હું - તમમાં પુરો એ

આપણે કે. તેમણે એ રકમનો કંઈપણ ભાગ ખરચવો નહિ, પણ દિમાલાઇ ઈન્સ્ટિટ્યુટ રૂ. ૧૦૦૦) ના વ્યાજમાંથી ચોપડીઓ ખરીદ કરી તે ઉપર કવીશ્વર દલપતરામનું નામ લખી- લાઈબ્રેરીમાં મૂકવી, અને સોસાઈટીને મળેલા ફળીયાના વ્યાજમાંથી તેણે સ્ટોલરશિપો આપવી અને ધનામ આપીને કવિતાઓ રચાવવી. સ્ટોલરશિપોને 'કવીશ્વર દલપતરામ ડાલાલાઇ સ્ટોલર-શિપ' અને કવિતાઓને 'કવીશ્વર દલપતરામ સ્મારક કવિતા' એવું નામ આપવું."*

તે પછી તા. ૨૫ મી માર્ચ ૧૮૯૮ ના રોજ દલપતરામનું દુઃખદ મૃત્યું થતા, સોસાઈટીની સામાન્ય-સભા તા. ૧૩-૪-૧૮૯૮ના રોજ મળી હતી. એમના માટે શોકની લાગણી દર્શાવવાને તે પ્રસંગે નીચે પ્રમાણેના દ્વાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો :

"કવીશ્વર દલપતરામ ડાલાલાઇ સી. આર્ચ. ઈ. જેઓએ સોસાઈટીના ઉત્કર્ષ માટે અને તેના હેતુ પાર પાડવામાં પોતાનું સમગ્ર અમુખ્ય ગાળુ હવું તેમના પરભોક્તાસથી સોસાઈટી અત્યંત દિલગીર છે. એ સંબંધી એક પત્ર તેમના દીકરાઓ ઉપર લખવો.

આ દિલગીરીની લાગણી પ્રદર્શિત કરવાને એક જાહેરસભા યોજાવવી.

કવીશ્વર દલપતરામ ડાલાલાઈ સી. આર્ચ. ઈ. ની ઓઈલ પેન્ટિંગ તસવીર સોસાઈટીએ કરાવી પોતાના નવા મકાનમાં મૂકવી.

તેમના સ્મારક માટે એક જાહેર ફંડ ઉઘાડવું અને તે કવીશ્વર દલપતરામ ડાલાલાઇ સી. આર્ચ. ઈ. સ્મારક ફંડ તરીકે સોસાઈટીએ જુદું રાખવું. તેનું વ્યાજ જુનાં કાચો સંશોધન કરી હાવાવામાં તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યના અંગે તૈયાર કરી હાવાવામાં વાપરવું."*

પ્રસ્તુત દ્વાવાન્યથે સહેરીઓની એક જાહેર સભા તા. ૨૬ મીએ એ ૧૮૯૮ ના દિવસે એ. કલેક્ટર ગીજ સાહેબના પ્રમુખપદે ભરાઈ હતી, તેણે સોસાઈટીએ કરેલા દ્વાવો જલ્દાજ રાખી એમનું સ્મારક ઉભું કરવા એક વગવાળા કમિટી નિમી હતી.

* બુદ્ધિપ્રધાર, સન ૧૮૯૭, પૃ. ૧૮૧-૮૭.

* જી. વ. સો. નો રીપોર્ટ, સન ૧૮૯૭, પૃ. ૨૩.

વધારે જોખમના કામની લાયકીનો હજી કરી સમીપું નહિ. ખાસ સમાખ્યાએ આ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ.

માહિત્યની વૃદ્ધિ ઘણી ખરી હાલ એકદેશી થાય છે એવો યુમાટ છે. આ મંડળ કાળના પ્રમળ અભિપ્રાયો ઉપર વિચાર ગંભીરે તેમાં વખતે વખતે પુરતી કરવું આવે છે, પણ માહિત્યનો અર્થ બહોળો હોવો જોઈએ, એટલે માણુમના મર્વ જાતના લેખિત વિચારનો તેમાં અભાવેશ કરવો જોઈએ. એમાં મહત્ત્વ ચલાયી દેશને એટલે અર્થાત્ માહિત્યને પણ હાનિ પહોચવાનો ભય ગ્રહે છે.

વળી સાહિત્યના વહેજાના પ્રવાહને વાળતી વખતે આપણા દેશના કથાકથમા ઉદય ઉપરજ નજર રાખવી જોઈએ. અનુક્રમણ કે નકલ કરવાની પૂર્વ કાળમાં થોડી જરૂર હશે પણ હવે તો માત્ર આપણા દેશ અને લોકના કથાણુ તરફ નજર રાખી વિવેકબુદ્ધિ વાપરી જે કરવાનું યોગ્ય તેજ રીકાવું જોઈએ, ને હવેકા અવિચારના અનુકરણને પગલું જોઈએ. અનુકરણ એટલે આધારી નકલથી થોડો કાળ થયો લાલ થાય છે પણ તેથી વિચાર દહાડે દહાડે મન્દ થાય છે, ને આપણે પણ ઢીપુ પડે છે. વિચાર ને આપણે એ બે હરેક ઉદયના મોટા સ્તંભ છે

માહિત્યની વૃદ્ધિના પ્રયત્નો આપણા દેશની બધી જાતની દેખવણી જોડે નિકટ અંબધ છે. દેખાણીમાં આપણે આપણું નિશાન પ્રથમ નક્કી કરવું જોઈએ, ને તે ઉપર નિર્ભર નજર રાખીને આગળ ચાલવું જોઈએ. જન સમજનની દેખવણી, ઉચ્ચ દેખવણી, સીકેગણી, ને દેખવણીના દારૂપ જાગ્યા એ વિશે માગ અંધ વિચાર મેં ઉપર દર્શાવ્યા છે પણ એ બધી દેખવણીનું છેવટ ફિત આપણે શું આદરવું તે નક્કી કરવું જોઈએ. આપણા લોગ ઉદ્યોગે, બુદ્ધિએ, રાજ્યકાગ્યારમાં તથા મસાગના સર્વ કુખમાં જગતના જીવન જળવાન લોકોના જેવા અથવા તેથી ચઢીઆતા થાય એ આપણું અનિમ નિશાન છે. એનું નિશાન ગંભીરે તથા મમુરી, શાન્તતા ને અતિશયથી પ્રયાણ કરવાથી આપણે ઉદય મશે. જર્મન દેશે ગઈ સાધીમાં એ પ્રમાણે કરવાથી હાલની ઉત્તમ ગિથિતિને તે પામ્યો છે, ને જાણના પણ ગયા અર્ધ સંક્રામાં તેજ ગને ચાલીને લિપ્ત ફળ કમાયો છે. આપણું મંડળ પણ એ તરફ ઉદ્દેશ રાખશે એમાં શક નથી. સાહિત્યનું સુકાન દેશકાળના વાતાવરણના પતન પ્રમાણે ફરે છે, ને ફર્યા વગર ગ્રહે નહી. ગયા સાદ વગમમાં આપણા મંડળની દિશાઓ એ પ્રમાણે બદલાતી અર્ધ છે, પણ આ

એના જ જેવી દાનિકારક બીજી પ્રથા બાલકમની હતી, દોષપણ દિસાએ અગિયાર વર્ષ આગમ્ય લગ્ન થઈ જવું જોઈએ, એવી શાસ્ત્રાચાર્ય દત્તી એમ મનાવું અને તે કાર્ય પુરુષકારી લેખાવું હતું. જવદેવે કોઈ એ વંચમર્પદાનું ઉત્સવન કરતું. આ મનોદશામાં વિધવાની વિપદાહરી અને કરુણ કથનીનો સાદ કોણ સાંભળે ? તેમને પુનર્વિવાહ માટે કોણ પરવાનગી આપે ? અને એ સમજા અનિષ્ટનો દોષ પ્રારબ્ધ પર દેશવાતો હતો. ન્યોતિયમાં અધ્યક્ષ રહેતી, તે વિશે કવિ દક્ષપતરાએ “દૈવદ દર્પણ” માં ફીક કેટલી કરી છે.

સ્ત્રી કાર્ય-સ્થાન પરત્વે સમાઈ રહેતું, સમાજનું તે એક અંગ છે, તેનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે એ ભાવના તે કાળે ઉદ્ભવી જ નહોતી; એટલું જ નહિ પણ, તેમના માનસિક વિકાસ અર્થે તેમને કેળવણી મળવી જોઈએ, એ પ્રશ્ન વિચારાતો નહોતો. પરંપરા અને સંસ્કાર વડે જે કોઈ પ્રાપ્ત થાય તે જ તેઓ હાંસલ કરતાં હતાં.

પરંતુ: અજ્ઞાન એટલું બધું વ્યાપેલું હતું કે સમાજ સારાસારને પારખી શકતો નહિ અને એ અજ્ઞાનતાના પરિણામે તે સમાજ વહેમી, જંતર-મંતરને માનનારો, બીડ અને કાયર બન્યો હતો. બુદ્ધિને અનુસરી નવો આશ કે ચીસો પાડવાની ભાવે જ કોઈ દિમ્બત બતાવતું; શિબબળનું એટલું બધું પ્રાપ્ત્ય હતું કે જનઅવદાર બદલા અમુક સ્થાપિત ચીસે, કેખાદેખાથી આશતો જણાતો હતો.

તેથી આ જમાનાને આપણે અજ્ઞાન અને વહેમનો યુગ એવું ઉપનામ આપીએ તો તે ખોટું નહિ કહેવાય, અને કવિને આપદિ દોષ છે તેમ એક કવિએ એ સંબંધમાં ખડ જ કહ્યું છે, કે—

પરિપૂર્ણ કરવા એ માર્ગ વધારે ઉપયુક્ત છે, એમ મને લાગ્યું છે, ને ને મર્વ મંમતીથી લાયમાં લીધો છે. એટલે જને દ્વાર એક માર્ગ ગુજરાતી દેશ થયે, એવી પાછી આશા હવે ઉત્પન્ન થાય છે.

ગુજરાતી લેખકોનો પ્રથમ વધારે નિકટ છે, ને લેખકોમાં ને વિશેષતઃ એકમત થવો હકલ છે. જુદાં જુદાં ધોરણ મગજ મગજમાં રમી રમ્યાં છે, એટલે ધોરણની એકતા વગર આગળ નિકાસ થવાનો કમ આશી મકે તેમ નથી, પણ જો મુન પુરો હારે તો કોશની માફક આ પ્રથમ સંબંધે પણ કેંઈક બની શકે એવું છે. જે સમ્રો મંદૂત કે ફારસીના અસસ વેશમાજ હલુ ગુજરાતી બોલીમાં વપરાય છે, તેને અમય પ્રમાણેજ લખવા એમ લેખકોની રે આ મંડળની મંમતિ થાય તો કેંઈક થયું એમ કહેવાય. તેજ પ્રમાણે જીવન પણ એવા લખા શરૂ છે, કે જેનો મંમદ કરી લેખકોના તેની લેખકો વિશે અભિપ્રાય લેવા, ને ઘણા મનથી તેની લેખકો નક્કી કરી, તેની આધારભૂત ચોપડી આ મંડળ થોડી કોમને લેવી શકે. અત્યંત લેખકોની મંમતિ વગર એક ડમરું પણ આગળ ચાલી શકાતું નથી, પણ આ પ્રમાણે થવાથી ઘણા કાળથી વાધામાં પડેલા લેખકોના પ્રશ્નો થોડો ઘણો નીકાસ થાય એવું છે.

ગુજરાતી ભાષામાં આજ લગીના છપાઈ પ્રસિદ્ધ થએલા મર્વ પુસ્તકની એક પુસ્તકશાળાની ઘણી જરૂર છે એ મર્વમાન્ય છે. એવો મંમદ કરવો આ મંડળની મગજર જહારની વાત નથી. એ થવાથી ખરા વિદ્યાર્થીને વિદ્યાની વૃદ્ધિમાં ઘણી મદાય ગળે એ ઉચારું છે. ગ્રામની રચનામાં પણ તેની આવશ્યકતા છે. વર્ગો નવા પુસ્તક રચાવતી વખતે અમુક વિષય ઉપર પુસ્તક થયું છે કે નહિ, તે જોવાની જરૂર પડે છે ને દેશીક વાર બધું નક્કી થવા પછી એવું પુસ્તક નીકળવાથી દેશીક શ્રમ વ્યર્થ ગય છે તે પણ એવા મંમદથી ખચી શકો. આપણા માહિત્યનું મામતું અવલોકન કરવામાં આવા સંગ્રહથી ઘણી મદાય મળશે. લેખકોનો ઉદ્યોગ કપી કપી દીગાએ ગયો છે, ને કપી કપી દીગાએ હલુ ખીલકલ ખાલી છે, અમુક દીશમાં પણ દેશી દેશી ખૂણા હલુ અડક્યા વગર રહ્યા છે એ વગેરે અમમ દર્શન કરવાને આવો મંમદ ઘણો જરૂરનો છે. બાપતે માહિત્યનો મારો ઉત્તિહાસ રચાવવાને માફ પણ આવા મંમદની જરૂર છે. મરકાર જે ત્રૈમાસિક વાડીઓ (કેટલોગ) છાપે છે તે ઉપરથી એક પૂર્ણ નોંધ આ મંડળ કગવે ને પછી મરડે મરડે પુસ્તક એવા કરે ને લીએ

સાહિત્ય આપણી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકશે એવી મારી પૂર્ણ ખાતરી થાય છે જેની ભૂમિ ને જેની આશોક્ષવા લેવું ફળ પાડે એ રાખાવિક છે. એવા સાહિત્યના પાકમા ગુજરાત વનોક્યુન સોમાર્ષી દિન પર દિન વધારે સદાય થાય, એજ શ્રી પરમાત્મા આગળ આપણુ મરંની અતરની વાળના છે

છેવઁ એક કહેવાતુ છે કે આપણી આજ લગીની જિદ્દિ મુરોપીયન અમનદારોની અતરની મ ન ને સદાનુભૂતિને લઈને થાય છે, ને ગત્યની શાન્તિ ને નીચી નજર વજર રિષા ને સાહિત્યની જિદ્દિ થરી ધણી દુરંદ છે, એ વાત મ રા દેશી ભાષાએ નિગતર વાક રાખવા મારી છેવટ અરજ છે

આ મહા દિન પર દિન વર્ધમાન દશ્યને પામે ને ગુજરાતની અધિકાધ સેવા કરે

ધીમે કામ સરાડે ચડે આ સૂચના સર્વ લાઘ્યોના વિચાર સાડ મૂકું છું-
 ઉપરના વિષય જોડે સંબંધ રાખતી પણ તેથી વધારે ઉપયોગી
 એક ખીણ સૂચના છે. ગુજરાતના જૂના સાહિત્યમાથી હજુ થોડુંજ પ્રકા-
 શમા આવ્યું છે તે ધણુ તે પડ્યું પડ્યું ઉર્ધ્વ ખાતુ હશે, ને કેટલુક
 તો ગાંધી ને વહોરાને ત્યા પરીકા બાધવામા જવા માડ્યું છે. આ બધુ
 સાહિત્ય હસ્તગત કરવાના ઉપાય લેવામા લીધે થયે તો આપણા દેશને
 પાર વિનાની હાનિ થાય. દર વર્ષે થોડો થોડો અવેજ ભુટો કાઢી આ
 હસ્તચેષ્મે સોસાઇટીએ પોતાના કબજામા લેવથી દેશની એક મોની સેવા
 ઉત્પ કામ થશે

આની જોડે ગુજરાતમાથી મળના જૂના સિક્કા, તામ્રચેષ્મે, શિવા-
 લેખો વગેરેને જાળવી રાખી, તેની નકલો કરાવી, તે પોતાના હસ્તગતમા
 રાખવી એ પણ ધણુંજ અમૂલ્ય કામ છે.

આ અલૌકિક પ્રમંગનો લાભ લેષ્ટ કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય વિષયો
 ઉપર મેં માગ વિચાર આપ સર્વની આગળ મૂક્યા છે તે ઉપર શ્રોતા
 મંડળ તથા સભામંદો પોતાનો અભિપ્રાય બાધશે તો મને બહુ સંતોષ થશે.

ગુર્જર દેશનું અને તેની ભાષાનું ભવિષ્ય ધણું ઉત્કૃષ્ટ થવાનું છે એમ
 અતીન્દ્રિય નજરથી મને લાગે છે. આખા ભરતખંડમા, ને તેની બહાર
 દુનિઆમા ગુજરાતની પ્રજા પછી તે સુસવમાન, પારસી, જૈન કે હિંદુ
 સાહસ ને હિંમતથી ફરે છે, ને તેનું દ્રવ્ય તથા તેની જોડે બુદ્ધિનો પ્રકાશ
 ગુજરાતમા લાવી નાખે છે. હજુ થોડા કાળમા તેનો વધારો થશે, એ
 વાત નિ સંશય છે. હિંદુસ્તાનની ખીણ પ્રજાઓ જે આપણને ભાષાને
 ટેકાણે છે તે કંઈ કંઈ અંગેમા આપણા કરતા ચડીઆતી હશે, વર્ધ
 શારીરબળમા, કૌર્ષ વિદ્યાપીઠમા, કૌર્ષ સૈન્યમા, પણ જ્યારે સમગ્ર ગુણોનો
 વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ગુર્જર પ્રજામા ગુણાધિક્ય છે એમ આપણા
 મનમા સત્ય અભિમાનનો ઉમળકો આવ્યા વગર રહેનો નથી. સંસાર
 વ્યવહારના રચાથી, દાવકો, ને વિચારસિન ગુણોમા આપણે ચડીયાતા
 છીએ. આપણામા દરેક વિચારના પ્રાબલ્યને લીધે આપણે એક તરફ દગી
 પડતા કે ધરીકમા છટકી જતા નથી. આવા ગુણોનો ઉત્કર્ષ કરવો
 ને જનમમાજના તન, મન ને બુદ્ધિને શિક્ષણ ને રંજન આપવું
 એ સાહિત્યનું કામ છે. આપણા ખંડનું અભિમાન કાળમ રાખી એવું

લા-૧૪૫૭ ઉમિયાલકર

પ્રકરણ ૧૨

લાલશંકર ઉમિયાશંકર

“Lalshankar was not a dreamer but a doer. The idealist and the realist, the man of thought and of action-combined in him and there was never a day which did not see some act however little done to remove ignorance, help distress and glorify God.”

Sir N G. Chandavarkar-[Indian Social Reformer, 27th October 1912]

પ્રાથમિક શાળાનો એક આમાન્ય વિદ્યાર્થી પણ “અકસ્મિતના મૂળતત્ત્વો” એ ગણિતનું પુસ્તક શિખતા એના કળા લાલશંકરના નામથી શુપરિચિત્ત હોય છે અને અમદાવાદ દેશના આવનાર સુખાગર તેની જાહેર મંદિરાઓના મકાનો નિર્માણને તે વિશે પૂછતાં કરે તો તેના માન્યતામા લાલશંકરનું જ નામ આવે સમગ્ર દરવાજા બહાર મહીપતગમ અનાયાસ અમથી શરૂ કરી, ઠાકંગીઓના ગંગે આપાગર નાઇવેરી, ત્યાંથી આંગોરીઆ તરફ નગના ઓનિફ્ટ રોડ પર અભુમને ઇન્ડિયાની હાઉસિંગ અને અગાડી વધના મહાનકમી ટ્રેનિંગ પ્રોજેક્ટ વિમેનની મામે ઓગાડી કન્યા-ભોગાનાથ સાગલાઇ લીટરી ઇન્ડિયાનું કોઈ વિમેન, ની પાઠ એમના રિશાગ બચનાની પડીને, આનંદુર ગામના મોખરે વિશાળ દવાખાનું અને શહેરમા પાઠા આનંદ મેસન્સ હાઉસિંગ ગુજરાત મમાર સુધાગર હોલ અને શહેરના અમલોમા કાગળના મામ મામે ગુજરાત વનામ્યુનર મોમાઇટી, એ મરં મકાનો એમનાં મધાવેના છે જે જે મધ્યાઓ સાથે તેમને નિકટ મધ હોતો તે મરંને એમણે આનાદ દી હતી એમણું નહિ પણ તેનું અગ્નિતર કાષ્ઠ ગ્રે એ આનંદથી તેના મોરે દડ અને મકાનની મવડ કરી આપી હતી એમના અમલોમાગ નહિ પણ જ્યાં જ્યાં નોકરીના પ્રમતે એમનું જવાનું થયું હતું ત્યાં ત્યાં એમણે નિશાગ, નાઇવેરી, ગ્રામના મમાર કે અનાયામ અપવને પ્રયામ કર્યો હતા એમના મમન બાધાના જે બ વિશે નખતા

લાલરામ ઉમિનાયકર

દરજોવિંદભાઈ એમના “લાલશંકર” વિશેના વેખમાં હરે છે, કે “લાલશંકરને મકાનો બાંધવાનો મારો જોખ લાગ્યો હતો. તેની અંધે મકાનો ત્યાં લેઈએ, ઈમારતી સાકા, છોરા, ચૂનો, પથ્થર, લેદકામ વગેરે તેણે લેઈએ તે માટેનો તેમણે ધણો મારો અનુભવ મેળવ્યો હતો..... માર્ગજનિક મકાનો બાંધવામાં તો તેમણે કમાવ કરી હતી.”*

મકાન બાંધકામનું એમનું જ્ઞાન અને અનુભવ એટું ઝીણું અને મઝમઝું હતીઆ સુધારથી લાગ્યેજ છેતગય, ઉંટું તેઓ નેમના કાન પડાવે. એ મંબંધમાં કાંટાવળાના શેખમાંથી એક દાખવો નોંધીશ—

“કહી પ્રાંતમાં ધણે દેકાણે પાણી ભગઇ જવાથી જનીન ખગમોજ થઈ ગઈ હતી. તે સુધારવા માટે શ્રીમંત ગાયકવાડ મન્દારે તે કાંટામાં માટે એક મોટી નહેર—ગટ્ટર ખોદાવી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે નહેરના અગ્રેણ ગભ્યના યુવકની જમીનને નુકસાન થતાં લાગ્યું, તેથી તે વિશે લાલશંકરની કોર્ટમાં દાવો મંડાવ્યો. તેમાં ગાયકવાડી રાજ્યના એન્જિનીયરિંગ ડિપાર્ટમેન્ટના વમનજીભાઈની જુગાની સેવાની હતી એ જુગાની વખતે પ્રસાં પૂછવામાં ગાયકવાડે ઈજનેરી કામકાજ મંબંધે એમ મનાવેા કયાં કે વમનજી ચક્રિન થઇ ગયા અને તે મંબંધે તેમણે માટે મોટે વાવગંકરના ધણા વખાણુ કર્યો હતા.”†

ગાયકવાડે ગેવણીના, સુધારના, જ્ઞાન પ્રચારના, માર્ગજનિક અને પરીપકારના કાર્યો કરવાના મગ્ગાં એમના યુગ મહીપતગમ પમેથી પામ્યા હતા, અને એ મંબંધું કામ એમની નોકરી ઉપગતના કાળમાં મમયમાં તેઓ કરતા હતા. મહીપતગમ નામક પ્રકમણમાં આપણે જોઈ ગયા કે દુર્ગાગમ મહેતાજીના સુધાગ વિશેના વિચારોની છાપ એમના શિષ્ય મહીપતગમ પર મળ્યા પડી હતી, અને તે સુધાગનો વાગ્યો એમણે એમના શિષ્ય શિષ્યો લાલશંકર અને દરજોવિંદભાઈને મોખ્યો હતો. જ્યોતમાંથી જ્યોત પ્રકટે તેમ દુર્ગાગમ પામેથી સુધાગની દીક્ષા મહીપતગમ પામ્યા અને તે દીક્ષામંત્ર એમણે એમના શિષ્યો લાલશંકર અને દરજોવિંદભાઈના કાળમાં ફેંક્યો. ઉપરોક્ત વેખમાં કાટાવાળા ગીકારે છે, કે ‘જન મેવા બળવવાની, સામાજિક સુધારણા કરવાની, દેશી વેપાર ઉદ્યોગમાં વૃદ્ધિ કરવાની શિક્ષા તેમને (લાલશંકરને) તથા અને અભાગ યુગ મનનામે

* સાહિત્ય, સપ્ટેમ્બર, સન ૧૯૨૮, પૃ. ૫૨૮-૨૯.

† સાહિત્ય-સપ્ટેમ્બર, સન ૧૯૨૮, પૃ. ૫૨૬.

મહીપતરામભાઈ તરફથી મળી હતી. " + એમના એ ગુરૂ માટે એએ બનેને અનન્ય પૂજ્ય ભાવ હતો; અને એ લાગણીને વશ થઈને લાલશંકરે એમના ગુરૂનાં સર્વ સાર્વજનિક કાર્યો, એમના અવસાન બાદ ઉત્તરેર ઉપાડી લીધાં હતાં. એમના ગુરૂનું ચિરસ્થાપી રમારક રથાપચ તેઓ કેવું મમત્વ ધરાવતા તે બતાવવાને કાંટાવાળાના શબ્દો જ ફરી ઉતારીશું:

“ અમારા પૂજ્ય ગુરૂ અને ગુરૂજી રા. સા. મહીપતરામભાઈ ઉનાળાની રજામાં કાશિયાવાડ ગયા હતા. પોરબંદરથી પાછા ફરતાં કમ-ભાગ્યે તેમને રસ્તામાં કામગાંધું લાગુ પડ્યું, તેથી અમદાવાદ આવતાંજ રવર્ગવાસી થયા. થોડી મુદત પીતતાં લાલશંકર વડોદરે આવ્યા અને મહીપતરામભાઈનું રમારક કરવાની વાત ઉપાડી. તેમણે કહ્યું, આપણે બંનેએ પાંચસે પાંચસે રૂપિયા ભરવા. તેમનો પગાર તે વખતે રૂ. ૫૦૦ કે ૬૦૦ હતો, પણ મને તો રૂ. ૩૫૦) મળતા હતા, તેથી આપણે એક એક પગાર ભરીએ, એમ મેં કહ્યું પણ તેમને ૩૬ લીટી ને કહ્યું કે એ ગુરૂ તો આપણા બેના સરખા, સમભાવ રાખનાર ને સદાય કરનાર હતા, માટે આપણે સરખી રકમ ભરવી જોઈએ. અમે બંને જણે રૂ. ૫૦૦) ભર્યાં. બાદ તેમણે અમદાવાદ જઈ ઉધરાણું શરૂ કર્યું. તેમની ખાંત ને પૈસા કઢાવવાની જગમગી સુકિત વડે સારી રકમ બેગી થઈ, અને તે વડે એક અનાથઆશ્રમ મહીપતરામના નામનું રથપાડ્યું. ”

કેવા સંજોગમાં તેઓ મહીપતરામના સમાગમમાં આવ્યા અને તેમણે લાલશંકરને શી સદાયતા આપી હતી, જે કારણે તેઓ એમના પરમ અનુયાયી થઈ રહ્યા તે આપણે હવે જોઈએ.

અમદાવાદ પાસે આવેલા ગાયકવાડી ગ.મ. નારદીપુરમાં શ્રાવણ વદ ૬, સંવત ૧૯૦૧-તા. ૨૩ મી ઑગસ્ટ સન ૧૮૪૫ ના રોજ લાલશંકરનો જન્મ થયો હતો. એમનાં માતૃશ્રી માણિકર એમને ન્હાના મૂકીને મૃત્યુ પામ્યાં હતાં અને તેઓ ઉપનયનને થોડા ઉંમરે પહોંચતાં, તેમના પિતા ઉમિયાશંકર લાલશંકરને અમદાવાદ તેડી લાવ્યા ત્યાં સુધી એમનું બાલપણ મોસાળમાં વ્યતીત થયું હતું. માથગિક શિક્ષણ એમણે જીરૂતી તુલનારામ મહેતાજીની શાળામાં લીધું હતું. આગળ ઇંગ્રેજ શિખરને એમણે ઇંગ્લેન્ડ

+ સાહિત્ય-ઑગસ્ટ, સન ૧૯૨૮, પૃ. ૪૫૬.

* સાહિત્ય, સપ્ટેમ્બર, સન ૧૯૨૮, પૃ. ૫૨૩.

દર્શવેશી; પણ હિમિયાશંકર જુના વિચારના, કર્મકાંડી અને યાસિક હોઇને એ ચવની ભાગાનું શિક્ષણ લેવા સામે વિરોધ કર્યો અને લાક્ષણંકર પોતાની જે યજ્ઞમાન વૃત્તિ હતી, તે સમયે ચક્રે તે માટે ક્રિયાભણનું અને વેદવિદિ પ્રથોનું શિક્ષણ લેવા તેમને કરજ પાડી હતી. તેનું ચોક્કસ જ્ઞાન એમણે મેળવ્યું હતું તે આપણે કાંટાવાળાએ નોધેલા દાખલાથી જાણીએ છીએ, કે જ્યારે ડૉ. હોમ અમદાવાદની મુલાકાતે આવ્યા હતા અને અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજની મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે લાક્ષણંકરે વેદના યજ્ઞ એવી ધારીએ ભવવા હતા કે તે સાંભળીને એ સંસ્કૃત નિષ્ણાન વિદ્યાનને ભારે આનંદ થયો હતો.

પિતાની મરજી વિરુદ્ધ જઇને એમણે નવું શિક્ષણ લેવા માંડ્યું; તેથી પિતા અને પુત્ર વચ્ચે મન ઉંચા ચપલાં હતાં તેમાં ઘેર પાત્રી આવતાં, ઘરમાં ચરભગટ શરૂ થયો અને પિતાએ તેમને જુદા કારવા.

આ વખતે તેઓ નૌર્મશ્વ સંસ્થામાં દાખલ થયલા હતા અને ત્યાંથી ર. ૫) ની માસિક સ્કોલરશીપ મળતી હતી. એવામાં રા. સા. મહીપતરામ ઈન્કાંડથી નવી શિક્ષણ પદ્ધતિનું જ્ઞાન મેળવીને પાછા આવ્યા. તેમણે એ સંસ્થાના પ્રિન્સિપાલ નિમવામાં આવ્યા. તેમણે એ શાળાને ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ફેરવી નાખી. આદિ લાક્ષણંકર મહીપતરામના નિકટ સંસર્ગમાં આવ્યા; અને એમની કૌટુંબિક ઐતિહી પરિચિત થઇને મહીપતરામને એમને આશ્રાસન આપ્યું હતું એટલુંજ નહિ પણ એમના અભ્યાસમાં વિશેષ સવડ કરી આપી તેમ અન્ય પ્રકારે તેઓ પ્રસંગોપાત સહાયતા આપતા રહ્યા હતા.

એ શાળામાં કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ અપાતું અને કોણ કોણ શિક્ષક હતા તેનું વર્ણન કાંટાવાળાએ નીચે મુજબ કર્યું છે:

“ ટ્રેનિંગ કોલેજનો અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષ પૂરો થયો, પણ રાવસાહેબ મહીપતરામની પ્રેરણાથી તે વખતના કચેરીકર મે. હાવર્ડ સાહેબે તે સંસ્થાને વર્નાક્યુલર કોલેજનું નામ આપી એક વર્ષ વધારે અભ્યાસની યોજના કરી, અને કેટલાક આગેવાન મહેતાજીએને પણ તેમાં સામેલ કર્યા. ધણીખરા સ્કોલરોએ નોકરી લઈ લીધી, પણ આશરે પાંચેક વિદ્યાર્થી અભ્યાસ કરવા રહ્યા, તેમાં અમે બંને હતા; અને તે વખતે રૂપીઆ પાંચને જદલ દશની શિષ્યવૃત્તિ મળવા લાગી. અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ને મરાઠી ભાષાઓ મુજરાતી માટે દાખલ થઇ. ગણિત ઉંચા પ્રકારનું, તેમ સાહિત્યના બીજા વિષયો પણ ઉત્તમ પ્રકારના ગ્રંથવામાં આવ્યા હતા.

ગણિતને માટે પુનાવાળા સ્વ. વ્યંકટરાવ અમદાવાદની આ કોલેજ ખાતે તથા દાહરદ્વજ ખાતે ગણિતના પ્રોફેસર નીમાયા. નેમના દાય નીચે લાલશંકરે ગણિતનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, પણ તે તો માઈ સહિત્ય પકડી રાખ્યું હતું. કવિતા માટે સ્વ. દલપતરામ કવીશ્વર, સંસ્કૃત માટે સ્વ. યજ્ઞલાલ સાસ્ત્રી અને મરાઠી માટે સ્વ. ભારકરરાવ પંડિતની નીમાયુક થઈ હતી. અંગ્રેજી રા. સા. મહીપતરામજાણ બીજા કેટલાક વિષયો સાથે શીખવતા હતા. એક વર્ષ પૂરું થયે અને શિક્ષણાનુભવ શાળાના ઇન્ડમાસ્ટરની જગ્યા મળી, અને પ્રો. વ્યંકટરાવ નોકરી-હોટી વધીલાત માટે પુને જતાં તેમની જગ્યાએ લાલશંકરને દાહરદ્વજના ગણિત સિસ્ટંક તરીકે નીમાવાની ખાસ જાણમણ થતાં તે રૂ. ૫૦) ના પગારે નીમાયા. "

સરહુ નોકરી લાલશંકરને મળે તે માટે મહીપતરામે નેમની અરજી-સરકારમાં મોકલી આપતાં તેની જણામણ નીચે મુજબ શબ્દોમાં કરી હતી:

" I have the honour to enclose an application from Lulshanker Umiashankar Senior Normal Scholar. I have every reason to believe that he will successfully discharge the duties of Mathematical tutor to the Ahmedabad High School and Provincial College if he be appointed to that post. He has special aptitude for the Mathematical Science which cannot be better encouraged than by granting the favour he solicits in his application." (No. 5 of 1865/66 dated, 18th May 1865).

એમની ગણિતના વિષયમાં કાવકાત અને જ્યોત પ્રકારની શક્તિ માટે અમે એટલું જ જણાવીશું કે "એટીન્સ્ટન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની સીનીઅર ફોલોવર્શીપની પરીક્ષાના સવાલપત્રકો વર્ગકેમ્પર કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને આપીને પરીક્ષા લેવામાં આવી તેમાં લાલશંકર પહેલે નંબરે પાસ થયા હતા. " નોકરીના ચાલુ કામ સાથે તેઓ-લાલશંકર અને કંટાવાળા-જનેએ પ્રેર અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો અને ટ્રેનિંગ કોલેજમાં તેઓ દાવડ વાંચનમાળાના ત્રીજા પુસ્તકના બીજા ભાગ એટલું શિખ્યા હતા; પણ એમના ચુર મહીપતરામ એઓને દમોશ બોધ કરતા કે " ભ્યાં મુઝી તમે અંગ્રેજીનો

સારા અભ્યાસ નહિ કરે, ત્યાં સુધી તમારું શ્રેય ચલાવ નથી; અને તમે પંતુશ્રીઓના વર્ગમાં જરૂર હોવાના.” આ ચાનક બાદ અસરકારકે નિવડી; અને તેઓ બંને સન ૧૮૬૪ માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં બેઠા હતા. પ્રથમ વર્ગે નિષ્ફળ જતાં, બીજે વર્ગે ફરી પ્રયત્ન કરી તેમાં સફળતા મેળવી હતી. આવા તેમના દીર્ઘ ઉદ્દેશ અને જે કામ હાથ ધર્યું તેને ખતપૂર્વક સતત વળગ્યા રહેવાની રેવથી તેઓ જીવનમાં ફેરફાર નિવડ્યા હતા. મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરીને તેમની ઇચ્છા આગળ કોલેજમાં અભ્યાસ કરવાની થઈ હતી, પણ સંબંધગણાત્ તેમ કરવાનું બની શક્યું નહિ; તેમ છતાં મદ્રાસમાં સિટસ ગો (હાઇની પ્રિવિયસ) પરીક્ષા વગર ટર્મ શરૂ આવી. શકાય છે એવી માનિતી મળતાં સાક્ષરકર મદ્રાસ જઈને એ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા હતા.

એવામાં (સન ૧૮૭૧) રમોલ કોઝ કોર્ટમાં નાજરની જગો ખાલી પડી અને રા. બા. ગોપાળરાવને એક વિશ્વાસુ માણસ બેઠકતો હતો. મહીપતરામની સલાહ અને લક્ષમણ પરથી એઓએ સાક્ષરકરને પોતાની પાસે કક્કાકેમાં રાખ્યા.

અર્ધ ઉપરીને એમના કામકાજથી લાગણી કરે પુરતો સતોપ આપ્યા અને ધરસહનો સમય સમ-જડજની પરીક્ષા આપવા માટે થેર આગળ અભ્યાસમાં ગાળ્યો. એમાં એમની મુસાદ બર આવી. હવે એ સમ-જડજની જગો મેળવવા તેમણે તજવીજ કરવા માંડી.

એમના ઉપરી અધિકારી ગોપાળરાવ હરિ દેસમુખે, એમની સમ-જડજ તરીકે પસંદગી થવા સિદ્ધારસ કરતાં, ગવર્નરના પ્રાધવેદ સેક્રેટરીને જણાવ્યું હતું, કે

“X X X I have much pleasure in stating again that he has been in the service of Government for nearly 9 years, and has been performing the duties of the clerk of the Court for upwards of two years. Considering that he would be very useful in the Court I appointed him clerk allowing him to retain his tutorship in the Gujarat Provincial College (which was not in any way to interfere with the duties of the clerk) so that he should not.

sustain much loss in his pay. He has however lost the tutorship in consequence of the abolition of that institution.

(3) He has passed the 1st examination in Arts at the Madras University and has qualified himself as a sub-judge by passing the test in March last.

(4) His experience, general knowledge and high character are such as to make him worthy of promotion."

(No. 176 of 1873, dated 20th December 1873.)

તે પછી લાલશંકરના ભાગ્યનો ઉદય થયો. એમની દિનપ્રતિદિન ચડતી ચતી ચાલી. એક પછી એક ઉચી પાયરીએ તેઓ પહોંચી, એમનો દરજ્જો અને અધિકાર વધતાં ગયાં; તો પણ એમણે કદિ દમામ રાખ્યો નહોતો; તો પછી આડંબરની વાતજ શી? આપ કમાઈથી લાખોની મિલકત એમણે સંપાદન કરી હતી પણ શવનભર એમણે સાદાઈ જ સેવી હતી. એ એમના આત્માની મોટાઈ હતી.

વિદ્યાર્થી અવસ્થા એમણે ગરીબાઈમાં અને મુશ્કેલીમાં ગાળેલી. રક્તાશ્રવથી તેઓ આગળ વધેલા; અને એમના શુદ્ધ મહીપતરામે કૃષ્ણણી, જ્ઞાનપ્રચાર, સંસાર સુધારો અને પ્રાર્થના સમાજના નવીન વિચાર અને સંસ્કાર તેમના પર પાડેલા. હવે શુદ્ધના આદેશનો પ્રચાર કરવાની તેમને તક મ્લાંપડી અને અમને નોંધતાં હર્ષ થાય છે કે જે જે સ્થળે નોકરી અંગે એમનું રહેવાનું થયું તે તે સ્થળે એમણે કન્યાશાળા, પુસ્તકાલય, અનાથાશ્રમ અને પ્રાર્થના સમાજ સ્થાપવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા; અને એમના તે પ્રયાસો ફળદાયી નિવડ્યા હતા.

વીરમગામમાં કન્યાશાળા માટે મકાન નહોતું, તે એમણે એક સખી ગૃહસ્થને ઉમેા કરી કસવી આપ્યું હતું. ધંધુકામાં પુસ્તકાલય કરાવ્યું, પંઢરપુરમાં અનાથાશ્રમ સ્થાપ્યું, અને જ્યાં તેઓ હોય ત્યાં દર સચિવારે પ્રાર્થના સમાજની મિટિંગ ભરાવતે તેમાં ઉપદેશ આપાવ જ.

પંઢરપુરમાં હતા તે દરમિયાન ત્યાં મોટો દુકાળ પડેલો તેના દુઃખ નિવારણાર્થે તેમણે એક ફંડ ઉઘું કરેલું અને એમના તે સેવાકાર્યની કદર

ચર્ચ હતી એવુંજ કાર્પ સવત ૧૯૫૬ માં એમણે અમદાવાદમાં આગળ
હવે, તેનું ખ્યાન કાલવાળાએ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે

“ એક વર્ષ વગાડની તગીથી દુકાળના જેવું નીવડ્યું, દોરોને માટે
ધામચારો ન મળે, તેથી આસપાસના ગામના ચોમ રોજ એકઠો દોઢ
અમનાવાદ લઈ આવે, અને જે દામ આવે તે નહિને તેમને વેચી મારે
ઝૂલીકવાગે તો દોઢ કસાઈઓને ત્યાં જવા માડ્યા, એ જોઈને લાનશ કરે
તેમને બચાવના માત્ર સામરમતી કાંઈ કાચા છાપગ મોકલીને ત્યાં પુરકળ
જતાવગે નાખ્યા, તથા તેમને જવાડવા માટે ધાસચારો મેળવરા લનતોડ
મહેનત લીધી ધનરાનો પામેથી ઉવગણા કરીને ધન મેળવે, અને પ્રાર્થ
પ્રાર્થ વાગે તો તેઓ જાનના પૈમા પણ ખરચી નામે એ મગ્યા જેવા
માટે મોઢા મોઢા દેશી અને અગ્રેજી અમનદારો આવે અને લાનશ કરને
ધન્યરાદ આપે, અને સગકારે તે મેર ખાન તેમને સન ૧૯૦૩ માં
મર્ટિરીન્ટ ઓફ મેરિટ બક્ષ્યું હતું * ”

હિન્દુ વિધવાઓની દુખ-ગિતિ માટે એઓ જુદા આતા અને
વિધવાવિવાહના વિચારને પુષ્ટિ મળે એ હેતુથી સને ૧૮૬૬ માં “ વિધવા
વિનાક ” એ નામનું પ્રતક મગીમાથી તગ્લુઓ કરી એમણે ગુજરાતીમાં
પ્રમિલ્લ વર્ણુ હવે પ્રાર્થપણ વિધવાની વાત એમના કાને આપતા, એમનું હૃદય
દ્રવી ઉત્તર અને ઓઝો માટે એમને વણુ મનમાન અને પક્ષપાત હતા

પદગુપ્તમાં હતા તે મમયે મોટે પરાધિયે દગરા નિકળેના ત્યાં એમના
પગને વધક અચડાણ અને તપાસતા તે ગુગતનું જન્મેતુ બાળક માનુમ
પુ એ બનાવે એમના હૃદયને દયમચાવી મૂક્યું અને એમને લાગ્યું
કે આ રથાન જાત્રાનું હોઈને, અગિ આરા પ્રસંગે જાત્રા બનનાનો
મહાર છે, તેથી એમણે ત્યાં એક અનાથ શ્રમ કાદરાનો નિશ્ચય કર્યો અને
તે અમનમાં મકાયો આગે મુખાર્થ ધરામમાં એ સગ્યા લુહા લુહા
અનાથાશ્રમેમાં મુખ્ય સ્થાન પેઢે અને તેનું નામ દેશાદેગમાં જાણીતું છે
એમના એ કાર્યની ખ્યાન આનરા સગ નાગયણુ ચદાનરકો વાતગ કરતી
મ્તાસુ નોધમાં લમે છે

“ Every Saturday evening after his Court
work he used to leave for Bombay, arrive here on
Sunday, go about among the Shetris, represent to

them the immediate necessity of establishing an orphanage at Pandharpur, collect money, and leave Bombay for Pandharpur on Sunday night. It was on one of such occasions of his visit to Bombay that I was introduced to Lalshankar by the late Hon. Mr. Morarji Gokaldas, said Mr. Morarji to me: "Lalshankar has all the fire of Shankar. His enthusiasm and earnestness know no bounds. While others spend time in talking and preaching against evil, he takes the evil in hand and fight it and enjoys the fight!"

એમની એ પરાપકારી વૃત્તિ અને તટસ્થ તેમજ નિષ્પક્ષપાત રીતે ન્યાય આપવાની રીતિના કારણે દક્ષિણમાં એમની કીર્તિ "દેવ મુનશીફ" તરીકે પ્રસરેલી હતી.

સન ૧૮૯૧ પછી એમનું અમદાવાદમાં સ્થાયી રહેવાનું થયું. સન ૧૯૦૩ માં રમોણ કોઝ કોર્ટના જડજના ઓદા પરથી રૂ. ૪૦૦ નું માસિક પેન્શન મેળવીને તેઓ નિવૃત્ત થયા અને સન ૧૯૧૨ માં ૧૯ મી ઓક્ટોબરના રોજ એમનું અવસાન થયું. એ લગભગ બાવીસ તેવીસ વર્ષના ગાળામાં, અમદાવાદ જે એમની જાહેર પ્રવૃત્તિનું પ્રથમથી ક્ષેત્ર હતું, ત્યાં એવી એક પણ દિવસ્યાલ નહિ થઈ હોય જેમાં લાઘવકરનો સ્પર્શ નહિ હોય, એવી કોઈ સાર્વજનિક સંસ્થા નહિ હોય, જેમાં એમનો સીધો કે આડકતરો સંબંધ નહિ હોય. તે એક સરકારી અમલદાર હોવા છતાં શોકનેતા તરીકે એમણે જનતાની પ્રીતિ અને સરકારનો વિશ્વાસ સંપાદન ક્યાં હતો અને સરકાર તેમજ પ્રજા ઉભય વચ્ચે જાહેર કામકામના પ્રસંગે એક મધ્યસ્થ તરીકે એમની મદદ બહુ ઉપયોગી થઈ પડતી હતી.

અમદાવાદમાં એમનું આવી વસવાનું થયું એવામાં મહીપતરામનું એકાએક કાર્યોનાના ભોગ થઈ પડી મૃત્યુ થયું; અને એમના એ ગુરૂની સર્વ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓનો ભાર એમના શિષ્ય લાલશંકર પર આવી પડ્યો. તે સવગ્ની જન્મજયંતરી એમણે એવી સરસ રીતે અદા કરી, જેથી એમના ગુરૂની પિંડે એક સમર્થ કાર્યકર્તા અને આગેવાન સુધારક

તરીકે એમની જવાબદારી વ્યક્તિ દેશમાં પ્રસારી રહી; અને સન ૧૯૦૭ માં સુરતમાં અખિલ ભારતવાર્ષીય સમાજ સુધારા પરિષદ મળી તેમાં પ્રમુખપદે નીમી, પ્રખ્યાત એમને યોગ્ય માન આપ્યું હતું.

મહીપતરામના અચાનક અવસાનથી સોસાયટીના ઑનરરી સેક્રેટરીની જગ્યા ખાલી પડતાં, એનેછંબ કમિટીએ લાલચંકરને એ પદે નીમીને એમના શક્તિમાં પરમ વિશ્વાસ દર્શાવ્યો હતો. એમના અને શુભેચ્છકોએ-ગોપાળરાવ દરિ દેશમુખ અને રા. સા. મહીપતરામ-સોસાયટીની અગાઉ ઉત્તમ પ્રકારે સેવા કરી હતી. લાલચંકર પણ સોસાયટીનીના કામકાજમાં એટલા રચ્યા-પચ્યા રહેતા કે સોસાયટી એમના ઇચ્છનું એક અંગ બની રહી હતી; અને એમના પરિચયમા આવનાર સૌ કોઈને સોસાયટીનું સ્મરણ થતાં, લાલચંકરની છબી તેમની સમક્ષ આવી ઉભી રહેતી જણાતી; એવો ગાઠ સંબંધ એમની અને સોસાયટી વચ્ચે જામ્યો હતો.

સોસાયટીના ઑનરરી સેક્રેટરી તરીકે આશરે ૨૧ વર્ષ એમણે તેની સેવા કરી એ સમયમાં સોસાયટીની પ્રગતિ લાલચંકરે અનેક પ્રકારે સાધી હતી. સોસાયટીના આશ્રવન સભાસદો વધારવામાં એમણે કંઈ કમીના રાખી નહોતી. એ પ્રમાણે ફરફટાં મોટી સંખ્યામાં મેળાઓ હતાં. બહારવારીની વાડીનું ફાટ પણ એમના પ્રયત્નથી સોસાયટીને સોંપાયું હતું. સોસાયટીનું ભંડોળ પણ એમણે પુષ્ટળ વધાર્યું હતું. અમને બરોબર માદ છે કે સન ૧૯૧૦ સરવૈયામાં સોસાયટીની રોકડ મૂડી રૂપિયા એક લાખની જોઈને લાલચંકરને બહુ સંતોષ થયો હતો. વળી એમના બહિષ્કાર દરમિયાન પુસ્તક પ્રકાશનનું કાર્ય ચોક્કસ ચાલુ નહોતું. લગભગ ૧૪૪ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં, તેમાંના ૧૨૭ ની નોંધ પ્રકરણ ૧૦ માં કરવામાં આવી છે.

તેના પધાર્થિન જવાબ આપવા એક પત્રક તૈયાર કર્યું છે, તે સ્વતઃ બોલી ઉઠશે.

સન ૧૮૬૧ માં: તેઓ ઓનરરી
સેક્રેટરી નિભાયા ત્યારે

સોસાયટીની મિલકત રૂ. આ. પા.
રૂ. આ. પા. ૫૨,૪૭૩-૮-૬

રોકડ ૪૧૨૮૮-૪-૫
જમ ૮૩૭૫-૨-૬
રયાવર ૨૮૧૦-૧-૭

૫૨,૪૭૩-૮-૬

દસ દંડા: ૨૦,

પુસ્તક માટે ૧૭
મિત્ર હિંદ ૪
પનામ, રેકોર્ડર-
શીપ વગેરે ૮
લાઇબ્રેરી ૧

૭૨૮૭૫-૦-૦

લાઇફ મેમ્બરો: ૧૪૩

નવાં પુસ્તકો: ૧૨૧

સન ૧૮૬૨ માં

સોસાયટીની મિલકત રૂ. આ. પા.
રૂ. આ. પા. ૧૭૦,૩૭૦-૭-૨

રોકડ ૧૦૦૩૨૫-૮-૮
જમ ૪૮૧૪૬-૧૧-૬
રયાવર ૨૦૮૬૮-૩-૦

૧૭૦,૩૭૦-૭-૨

દસ દંડા: ૮૨,

પુસ્તક માટે ૧૧
મિત્ર હિંદ ૪
પનામ, રેકોર્ડર-
શીપ વગેરે ૬૧
લાઇબ્રેરી ૬

૨૩૧,૩૨૬-૦-૦

લાઇફ મેમ્બરો: ૫૮૩

દશસ્કર લાઇબ્રેરીઓ: ૧૨૭

નવાં પુસ્તકો: ૨૫૫

સોસાઈટીની આર્થિક ગિયતિ સુધારવા તેઓ મન પ્રયત્ન કરતા, અને એવો લાભ મેળવવાના લોભથી સોસાઈટીની ટ્રસ્ટીક મંજૂરારી રેન મુમાઈના એક જાણીતા એજન્ટના નક્કારા વેચવા સારુ એમણે મોકલી આપી હતી એ દનાત ભાગના, મહાં દોનની રકમ નેપમમા આવી પડી હતી અને તે કાર્ય માટે નાનકડા ૫૦ ટ્રેવાક અવરિત આસેપ એમના રિરોવીઓએ કર્યા હતા પણ આખરે એ રકમ મળી મળી હતી આ બનાવ બન્યા પછી સોસાઈટીના નિયમોમા ઉમેરો કરામા આ થો હતો, કે સોસાઈટીની લોન, ડિવિડન્ડ, એગ વગેરેની ખરીદી, વેચાણ વગેરેનું કામકાજ મુમાઈ ડેન્કદાગ કરવું

સાહિત્યને એઓ જીવન વ્યવહાર અને જીવનની ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ અવશોકતા ઉપયોગિતાવાદ પ્રતિ એમનું વનપુ રિગે ગહેતુ અને નિકેગ ગિયન યુગની રીતિનીતિ અને રિચાગની છાયાથી એમનું માનમ ગગાપનુ એવું હતું પરંતુ એજવણીના પ્રશ્નોમા એમને નધુ નમ પડેતા હતા

એ કાગળે સોસાઈટીના પ્રકાગનોમા શુદ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિ કરતા, તે લોભપયોગી થાય એ વિચારને વિશેષ મહત્વ મળતુ હતુ અને નહુ માહિત્ય સર્જન આજ્ઞા કરેથી ? પૈસા આપેથી નજ ઉલ્ભવે એ અપ્રક્ટ એ તેમા નળી એમની પામે મામ કરનાર આસિ મેકેટરીઓ વાગ વાગ મદનાતા મહેનાથી અને આર કઠકસર્થી સોસાઈટીનો વહિવટ કરવા જતા, તેની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ આપણે ઇંગ્લીએ તેરી ખીની ગળી નહોતી પણ તેઓ એ માટે કહેતા ' ના પુસ્તકો રચાવવા એ નક્કી કરનાનું કાર્ય આશ્ચર્યનું છે અને તે કાર્ય માટે એમની સૂચનાથી ગ્રે આનદલ કર મુવ, ગ રમણભાઈ અને ગ કમળાશ કર એ તથુ વિદ્વાનોની મિત્રી નિમનામા આવી હતી તે પછી એરી પુક-કમિટીનાગ સોસાઈટીએ લખાવવાના નવા પુસ્તકની પાઠી તૈયાર થાય છે

ટ્રેનિંગ મલેગમા તેઓ લાજુના હતા ત્યારથી થોડા થયુ નખવાનો એમને જાખ હતો ' યુજરાત સાગામત ' મા અને ' બુદ્ધિપ્રમગ ' મા લખેના એમના ટ્રસ્ટીક લેખો મગ છે અને એમના ગ્રંથો રિરે એટલુ કહેતુ નેપએ કે તે સર્વ પાઠ્ય પુસ્તકની જોગ પૂરી પા નાની દૃષ્ટિએ યોગ્યતા હતા

અર્ગન્ટ કાટાવાળા એ અથપ્રવૃત્તિના મમતમા જાણાવે છે, કે ' સન ૧૮૬૪-૬૫ ની સાનથી અમે કંઈ ગ્રંથો લખાનો રિચાગ કર્યો પ્રથમ અમે બનેએ મળીને નિગ્ધ સળધીના એક મગી નના પુસ્તકનુ લખાતર કર્યું તે શુ વ સોસાઈટીએ છાયા પુ રતું તે પછી વિધરા વિવદ નામક મગી ગ્રંથનો તરજુગો ભાઈ લાનગ કરે ક્યો તેમા

હું 'થોડાક જ ભાગ લઈ રાખ્યો હતો. એ પછી ભાઈ લાલશંકરે જૂનગવિદ્યા, મેં હિંદુસ્તાનની જૂગોળ, અને અમારા મિત્ર વિદ્યદાસે મુંગઈ ઈલાકાની જૂગોળ લખી. આગળ જતાં ભાઈ લાલશંકરે અને મેં સંયુક્ત કર્તા તરીકે ગુજરાતી ભાષાનું મોટું વ્યાકરણ અને મોટું ગણિત એ બે રાજોપયોગી ગ્રંથો પ્રકટ કર્યાં. વ્યાકરણ માટે મુંગઈ સરકારે એક દરાવ બહાર પાડી. અમને શાખાશી અ.પી હતી. ગણિત માટે પ્રેફેસર છત્રેએ અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે તે તેમના પોતાના મરાઠી ગ્રંથ કરતાં ચઢીઆતો છે. અમારા બંનેની ભાષા એવી હતી કે કોણે કયો ભાગ લખ્યો હશે એ જણાઈ ન આવે. એ પછી ભાઈ લાલશંકરે નાનું ગણિત બહાર પાડ્યું તે અદ્યપિ સુધી પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે આસે છે." ૯

ધણાં વયો સુધી તેઓ સરકારી જુક-કમિટીના સભાસદ હતા. તેના અંગે અનેક પ્રકારનાં પાઠ્ય પુસ્તકો તપાસવાનું એમને પ્રાપ્ત થતું હતું. એક વખતે જુક-કમિટીમાં પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે વંચાતાં ત્રણ વ્યાકરણો હોય, મહીપતરામ અને ટેમર કૃત-ના ગુણદોષ વિષે ચર્ચા થઈ હતી અને ત્રણ પંક્તીનું એકે પૂરું સંતોષકારક કમિટીને જણાવું નહોતું. એ ચર્ચા લક્ષમાં લઈને એક સારા વ્યાકરણની ઉણપ પૂરી પાડવા એમણે ઈંટાવાળા સાથે ગુજરાતી વ્યાકરણ રચ્યું હતું; અને તે વિષે જુક કમિટીના એક સભ્ય મી. બેન્ટલી. (Bently) નો નીચે મુજબ અભિપ્રાય મળી આવે છે:

"There are many good things in this new Grammar. The language is generally simple and the definition clear; the subject of analysis is well-treated and nothing could be better than the directions as to how to teach Grammar." [2nd May 1883].

એ પ્રમાણે ભોગીલાલ લિખિત લેખાવધિનો પ્રથમ જુક-કમિટી સમક્ષ ઉપરિચય થયો હતો અને તે ખામીલરી અને અધુરી જણાવાથી લાલશંકરે એ ત્રિમાસર નહું પુસ્તક લખી આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું; અને તે એમના તરફથી તૈયાર થઈ મળતાં, કેળવણી ખાતાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

અભિપ્રાય અર્થે જે પુસ્તકો તેમને મળતાં તે બહુ ઝીણવટથી વાંચ્યાં જતા તેનું એક ઉદાહરણ આપીશું. તેઓ વીરમગામમાં રામ જડજી હતા તે વખતે ગુજરાતી જૂગોળનું પુસ્તક તેમની પાસે તપાસવા માટે ગયું હતું. એમાં તેમને વીરમગામ તાલુકાની કેટલીક વચમતો જૂઠાભરેલી અને ખોટી જણાઈ; તે પરથી એમણે કમિટીને જણાવ્યું હતું કે:—

"What I have stated above is all in my personal knowledge. There may be similar mistakes with regard to other parts. I therefore suggest that the book should be sent to all local officers in Gujarat to ascertain whether the information given is correct and whether any changes or additions are required to be made therein.

[July 1889]

દનપતરામ સપાલિત કાન્યદોહનમાં અને કવિ નર્મદાસ કરના નર્મદ-ગદ્યમાં કાપડ અને દેશી અને સુધારા વધારા કરના સાર આપણે મહીપનગમને દોષ દેખ્યે હીએ, પણ ખરૂં કહીએ તો તે માટે મરકારી કેળવણી ખાતું જવામતાર છે. સન ૧૮૭૩ માં પાઠ્ય પુસ્તકની સુધારણાનો પ્રશ્ન વિચારવા પુનામાં એક કમિટી નિર્માઈ હતી તેણે પાઠ્ય પુસ્તકમાંથી ધર્મની ખોટી માન્યતાઓ, દેવદેવાદિમાં અધશ્રદ્ધા અને અસાનતામૂળક અને ભ્રમજનક, રીતિનીતિના વર્ણનો અને વિવેચનો કાઢી નાખવા આગ્રહ કર્યો હતો અને એ અભિપ્રાયનું પ્રતિપાદન કરતા જણાવ્યું હતું કે —

"let no corrupt communication proceed out of your mouth is a precept which can stand independently of its divine source and should rule in the interests of morality no less than in those of religion અને છેવટે એમ નોંધ્યું હતું, કે

x x "lead to the exclusion from a sanctioned school course of all direct dogmatic teaching such as that of metaphysics fatalism etc, which is to be found in the કાન્યદોહન

એ કાન્યદોહન પટ્ટો જોયો લોકાદર પામ્યું હતું અને મોઝાઇએ તેની તારીફ કરી હતી અને કેશવજી ખાતાએ જ તેને ઉત્તેજન આપ્યું હતું તે સંતુ આપણે પ્રથમ લાગમા જોયું છે પરંતુ યુદ્ધ-કમિટીમાં તે પડીથી કિશિપનધર્મી વાનાવરણનું પ્રાગત્ય જામના ઉચિતતા વચ્ચે અખતવાર થયું હતું એમ અમારૂં માનવું છે

હુક-કમિટીએ પ્રેમાનંદ ગચિત રણપરા નામનું કાવ્ય, જે કાટાવાળાએ મં ૧૧૬૧ કરી જાપાણુ હતું, તે એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મળુ કર્યું હતું, પણ કેળવણી ખાતાએ મન ૧૮૭૩ ની પૂના હુક કમિટીએ જે નિયમો મળુ કર્યા છે તેના નિઃક્રમ ડેટુક લખાણુ એમા આવે છે તેથી તે સીકારાય એમ નથી એવું કાવ્ય આપી તેને મળુરી આપી નહોતી

આ પંથી લાવશ કરે મળુ થયેલુ કાવ્યદોહન અને પ્રમુત "રણપરા" માથી સામમા ઉનાગ દાકી ખાતાની દ્વાનેનું ખડન કર્યું હતું પણ એ ચર્ચાનું પત્રી શુ પગિલામ આવ્યુ તે અમારી જાણમા નથી, પરંતુ પાઠ્ય પુસ્તકે મળુ કરવામા કેળવણી ખાતાનું ઉપગુ દરિમિન્દુ ખોડુ અને એકપક્ષી હતુ એ તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે

કેળવણીના વિષમા એમને અત્યંત રગ હતો, એ મિના અમે ઉપા નોધી છે, અને મગકા પણ એક કેળવણીના નિષ્ણાત તરીકે એમના અભિપ્રાય વખનો વખન પૂતી હતી. મામ્ય શાળાઓનો પ્રશ્ન લામી મુદતથી ચર્ચા છે, અને હલુ એ પ્રશ્નો છેવટ નિર્ણય આવ્યો નથી સન ૧૮૮૫ મા એમનો અભિપ્રાય એન્સુટેશન ઇન્સ્પેક્ટરે પૂરેશે ત્યારે હથી ખાગ નાનો અભ્યાસક્રમ ગખી, ચોથા અને પાચમા ધોરણમા ગજ-વલિવટનો એકમે ૨ ગામના, તાનુકાના અને ઉલ્લાના અમનદારો કાણુ શણુ છે અને તેમનું શુ શુ કર્તવ્ય છે એ વિષયનું જ્ઞાન આપનાનું એમણે મુચ્યુ હતું.

૮૮૭ કમિટીનો રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થયા પત્રી તે વિષે વિચાર કરવા પૂનામા સન ૧૮૮૫ મા એક મન્ડેન્સ મળી હતી, તેમા ચર્ચવાના મુદ્દાઓ વિરે જુદા જુદા નિશાગના એન્સુટેશન ઇન્સ્પેક્ટરે ગ્યાનિક ગુદાઓના અભિપ્રાય મેળવવા પત્રો લખેલા, એવા એક પત્રનો જવાબ લાવશ કરે લખેયો અને તેમા એમણે મેટ્રીમુટેશનનો પરીક્ષામા ગુજગતીનો રિપ્ત ફગનિયાત કરવા તેમ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામા ગુજગતીમા એક પ્રશ્નપત્ર આપવો લેખેએ એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો, અને ગુજગતીમા પાઠ્ય પુસ્તકોના અભાવની દલીલનો ગૂઢીઓ આપના જણા યુ હતુ કે બોર્ડ ઓફ એન્સુટેશનના સમયમા ફીમોમેરી, સુકિન્ડ, ખગોળ, યંત્રશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રીય વિષયોના પુસ્તકો ગુજગતીમા લખાયા હતા, તે પ્રમાણે નવા પુસ્તકોની માગણી થતા, જે તે પુસ્તકો ઉત્ત તમાર ચરી, અને એ દલિનમા વલુદ નેલુ છે, એ આપણે રેશ અનુભવથી જાણીએ છીએ.

સન ૧૮૬૮ માં અમદાવાદમાં ડેંગવણીના પ્રશ્નો વિશે વિચાર વિનિમય અર્થે એક કોન્ફરન્સ બરવામાં આવી હતી તેમાં લાક્ષણિકરે જે નિર્ણયો વાંચ્યા હતા; તેમાંનો એક આપણા પ્રાંતમાં સ્ત્રી ડેંગવણીના પ્રચાર વિશે હતો. તેમાં કન્યાશાળાઓમાં નીતિના શિક્ષણપર ભાર મૂકતાં એમણે કહ્યું હતું, કે

“Such religious and moral instruction is particularly necessary in Girls' Schools for the purpose of healthy home education. In the formation of character of boys much depends upon the mothers. If girls receive proper religious and moral instruction, then only can we expect proper religious instruction at home.”

કન્યાશાળા માટે “શિક્ષા પચનનું” નું પુરતક યોજવામાં એમનો પ્રસ્તુત આશય જ કારણભૂત હતો.

એમણે આપણા દેશનો ઉદ્ધાર ડેંગવણીમાં, ખસુસ કરીને સ્ત્રી ડેંગવણીમાં, જોયો હતો. તેથી સ્ત્રી ડેંગવણીની કોઈપણ દિશ્યાસને તેઓ મદદ કે ઉત્તેજન આપવાનું ચૂકતા નહિ. એ વિષે કાંટાવાળા જણાવે છે,

“લાઇ લાક્ષણિકર જેમ ક્યાશુ વૃત્તિના હોઇ અનાથ બાળકો ને વિધવા તથા સ્ત્રીઓને માટે ધણું કરના, તેમ તેમને સ્ત્રી ડેંગવણીને માટે એટલો શોખ હતો કે વડોદરાની મીસમાં જે ૫૦ શેર ભર્યા તેમાંથી ૩૫ શેર અને ત્રણ આની કમિશનમાંથી એક આનો કમિશન સ્ત્રી ડેંગવણીના કામમાં દીવાળી લાભીને નામે જે ઉત્પન્ન આવે તે વાપરવાની યોજના રાખી હતી.”*

લાક્ષણિકર મહિલા પાઠશાળા અને સૌ. દિવાળીખાઈ કન્યાશાળા, એ અમદાવાદની સ્ત્રી ડેંગવણીની મ્હોટી સંસ્થાઓ જોઈને કોઈપણ કેખૂમ કરશે કે એ સંસ્થાઓ બહુ સ્તુત્ય અને સંગીન કાર્ય કરી રહેલી છે; અને તે બંનેની સ્વર્ગસ્થનો આત્મા જરૂર પ્રસન્ન થાય.

સોસાયટીને એમણે અન્ય રીતે કેડો મેળવી આપીને અને સહાયતા કરીને સમૃદ્ધ અને આજ્ઞાદ કરી હતી; તેમ તેમના તરફથી ભારે રકમ ડેંગવણીના કાર્યો માટે અપાયેલી છે. એમની ઝંઘગીનો વિઓ રૂ. ૧૦,૦૦૦) નો એમણે સોસાયટીના નામ પર ગ્રામી આપ્યો હતો; અને તેનું વ્યાજ

સૌ. દિવાળીખાઈ કન્યાશાળાના નિલાવમા ખર્ચાય છે. આજે સોસાઈટીના ચોપડે એમનાં અને એમની પત્નીના નામનાં ૫ ટ્રસ્ટ ફંડો રૂ. ૧,૨૭,૫૨૦) નાં જમે છે, તે એમનું સોસાઈટી માટેનું મમત્વ તેમ કેળવણી; તેમાય સ્ત્રી કેળવણી ખાટેનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે.

એમણે જેમ ધન મેળવી અણધારે તેમ પરોપકાર અને કેળવણીના કાર્યમાં તે વાપરીને તેઓ આપણને એક પદાર્થખાઈ શિખવતા ગયા છે, તે એમના હૃદયની ઉદારતા બતાવે છે. તેઓ, ખરે, ગુજરાતના, ખાસ કરીને અમદાવાદના અને વિશેષે કરીને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીના એક સમર્થ ભાગ્ય નિર્માતા હતા. ધન્ય હો એ મહાપુરુષને !*

બ્રહ્મચારીની વાડી

અમદાવાદ ડિસ્ટ્રીક્ટના મહેરબાન જોઈન્ટ જજ સાહેબની કોર્ટના સન ૧૮૯૨ ના મુકદ્દમા નંબર ૨૩ ના હુકમનામાની રૂબરૂ બ્રહ્મચારીની વાડીને નામે ઓળખાતી મિલકતનો વહીવટ ટ્રસ્ટીદારા થાય છે. આ વાડીના પહેલા ટ્રસ્ટી તરીકે કોર્ટ તરફથી રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવને નીમવામા આવ્યા હતા. તેમની બદલી જૂન થવાથી તેમણે રાજીનામું આપ્યું ત્યારે સદરહુ હુકમનામાની કલમ ૬ ની પેટા કલમ ૨ ને અનુસરીને સોસાઈટીએ રા. રા. રેવાશંકર અંબારામ ભટ્ટને નીમ્યા છે. આ વાડીનો વાર્ષિક હિસાબ સોસાઈટીના રિપોર્ટમાં પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે, અને સન ૧૯૦૬ આખર સુધીનો હિસાબ ટ્રસ્ટીએ મહેરબાન જોઈન્ટ જજ સાહેબની કોર્ટમાં રજુ કર્યો છે, અને તે કોર્ટે મંજૂર કર્યો છે. સન ૧૯૦૭ નો ટ્રસ્ટી તરફથી આવેલો હિસાબ આ રિપોર્ટમાં આગળ આપવામા આવ્યો છે. આ વાડીમા એક સંસ્કૃત લાયબ્રેરી તા. ૧૮-૧૨-૧૯૦૭ ના રોજ ઓનરેબલ ડોક્ટર રામકૃષ્ણ ગોપાય ભાગરકરના હાથે ખુલી મુકવામા આવી છે, અને તેમા દિંદુ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન તથા વિદ્યા વગેરેના કાવ્યો તેમજ છાપેલા પુસ્તકો નંબ ૧૫૩ કોમ્પટ રૂ. ૫૭૧-૭-૦ ના છે. આ લાયબ્રેરી માટે રૂ. ૨૫) ની કિંમતનું એક કમન્ટ તથા હાત્તસિખિત પુસ્તકો નંબ ૪૩ તથા છાપેલા નંબ ૬ મળી નંબ ૪૬ કોમ્પટ રૂ. ૨૦૦-૦-૦ ના મહુમ વૈદ્ય હરિશાય અચરતનાસના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી બક્ષીમ મળ્યા છે. તેમજ પુનાના આનંદાશ્રમ તરફથી છાપેલા સંસ્કૃત પુસ્તકો નંબ ૧૭ રૂ. ૬૬-૯-૦ ની કોમ્પનના તથા ઓનરેબલ મિ. ગોવિંદલાલ કહાનલાલ પારેખ તરફથી આનંદાશ્રમ તરફથી છપાયેલા પુસ્તકો નંબ ૪૩ રૂ. ૧૬૮-૭-૦ ના બક્ષીસ આવ્યા છે આ મર્વે ગૃહસ્થોનો આ દેણગી માટે ઉપકાર માનવામા આવે છે. દિંદુ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, હુન્નગ, વિદ્યા, અને બ્રહ્મચર્યના વિષયો ઉપર લખેલો આપવા, વિદ્યાર્થીઓને લાણાવવા, તથા લાયબ્રેરીની દેખરેખ રાખવા સાગ એક ચાસ્તી ગખવામા આવ્યા છે. વાડીમા એક બ્રહ્મચારી રહે છે, તે દિંદુ ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે છે. સદરહુ વિષયો ઉપર લખેલો આપવાની સોંપ થવા માટે આ વાડીની ફેટવીક પડનર જમીન શ્રી દેશી તા'ટક

સમાજના માલીફને નાટકશાળા જાધરા માં પટાથી ભાટે આપવામાં આવી છે. તેમની સાથે એની મમજુત છે કે સંસ્કૃત વિષયો ઉપર ભાષણો આપવા સાથે તેમણે તે નાટકગૃહ વાપરવા આપવું આ સમજુતી પ્રમાણે પ્રમુખોપાત હિંદુ ધર્મ, તત્ત્વ જ્ઞાન, અને વિદ્યા હુન્નર સંબંધી ભાષણો આપવાના કામમાં મદદ નાટકગૃહ વપર્ય છે. આ વર્ષમાં આવા ભાષણો તથા મેળાવામાં માટે આ નાટકશાળા ખાત્ર વર્ષન અપાઇ હતી.*

કોર્ટનું હુકમનામું

**IN THE COURT OF THE JOINT JUDGE
AT AHMEDABAD.**

Civil Suit No. 23 of 1892.

<i>Pleaders Messrs, Lakshminishanker D. and Pranshanker N.</i>	<i>1 Brhahmachari Ramanand Bhramanand. 2 Brahmachari Hari Harinand.</i>	<i>Plffs</i>
--	---	--------------

AGAINST

<i>Messrs Gopaldas B Balvatnrai G Mulchand A. Manishanker G.</i>	<i>1 Chamanlal Madhavlal 2 Mahipatram Acharatlal</i>	<i>Defds.</i>
--	--	---------------

CLAIM Rs. 260/-

1 The parties agree (1) that Mr. Keshavlal Harsadrail Dhruva is a Sanskrit Teacher in the Training College should be appointed trustee.

2. That if he refuses or after his acceptance, the post is vacated for any lawful reason, and also after his decease, the Gujarat Vernacular Society should appoint a Trustee

3. In future also vacancies to be filled up by same Society.

4. The trustee should render his account to the said society and the society should publish an abstract of it in its journal with its annual report or otherwise as it thinks fit.

5. The trustee shall appoint at least one Brāmachari to perform the necessary services in the temple and to render hospitality to travelling Brahmacharis coming to the Dharamshala as far as the funds allotted by the trustee under the control of the society admit.

6. The trustee should take measures to increase the income of the institution by building better rooms or otherwise improving the property and by sending out Brahmacharis to collect subscriptions. Ramanand for this latter purpose should employ Brahmanand Plff, so long as he finds him useful and is satisfied with his conduct, and should allow him a room.

7. The trustee, should as soon as funds permit, build a Lecture-Hall (with necessary conveniences) which should be specially available for lectures on the Hindu religion, philosophy, science, arts and literature-and on Brahmacharya in particular. It should also be lent for discussions or discourses likely to have an educative effect or to conduce to the good of society. If the funds permit, a school may also be built.

8. The trustee should set apart at least five rooms for students of the Hindu religion and philosophy and should as soon as funds permit, provide for their food and instruction as well as for general

lectures to the public—preference to be given to Brahmacharis

9. The gate leading to the quarter inhabited by prostitutes in the wadi near Piramashahs' Roza should be closed and arrangements should be made to open a gate on a side leading to more respectable quarters

10 The said society to determine to what use the wadi near the Bridge, should be put.

11. The said Society is also empowered with the permission of this Court to make any alterations in the above scheme which experience may show to be necessary provided that a Brahmachari shall always be kept for the temple services.

12 The trustee shall on Jeshta Shud 8 and Phalguna wad 8, feed Brahmacharis or distribute prizes to successful students of Sanskrit or to do both these things and should spend at least 30 Rs, a year for these purposes. He may also in Shravan and Shivratri, sanction what he considers reasonable for special worship in the temple. This sum should not exceed 10 Rs, in the aggregate per annum

13 The trustee or the Society shall hold the property for the purposes mentioned in this scheme and shall have no power to sell, mortgage or otherwise alienate the property.

14. Nothing in this scheme shall preclude the trustee or the Society from referring any point of difficulty to the Court under the general law of Trusts

15 The Defts agree to hand over all the immoveable property mentioned in the p'aint with its appurtenance, and the moveable property belonging

to the estate together with the sum of Rs. 201-0-0 with interest up to date according to their accounts and on their handing over the said property they shall stand discharged from any further liability as trustees.

16. The taxed costs of the parties to be paid out of the estate. The parties agree that a decree may be passed in accordance with the above clauses.

(સહી) મહીપતરાય અચરતલાલ સ. દ'. પેટે,

Sd. Laxmishanker Devshanker.

Sd. Mulchand A. Shab. Sd. Franshanker Narotamdas.

(સહી) અમનલાલ માધવરાય સહી. Dist. Pleader for G. Plffs.

JUDGMENT.

After the case was argued the parties agreed to certain terms suggested partly by them and partly by the Court which have been separately recorded. Decree to be passed accordingly.

7-11-03.

Sd/ Dayaram Gidumal.

Joint-Judge.

Mr. Keshavlal and the Society have been asked if they consent. They consent and the decree may now be framed. Their consent should be mentioned in it.

30-11-03.

Sd/ Dayaram Gidumal.

Joint-Judge.

Ramanand Plff, is only alive and though duly served with a notice, is absent.

As the case of keeping the gate closed no longer exists, it may be opened as prayed for.

15-1 08,

Sd/ S. Padamji.

Joint-Judge.

પ્રકરણ ૧૩

સોસાઈટીનો હીરક મહોત્સવ

“ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી થી ગુજરાતમાં, ગુણ બહુ થયો સાહિત્ય વિદ્યાવૃદ્ધિના શુભ વાતમાં; તે પેળાને ફાર્મસ તમે પરસોડમાં રહિ પ્રીતથી, દેખાને દલપતરામ! અમસાર્થકસુ કરી રીતથી. હીરક મહોત્સવ આ થયો જે રીતથી શત ગણો, શત વર્ષનો થાને મહામણિ રૂપ સોસાઈટી તમા; ઉભરો ચઢેરો બજુપતે દાખ્યોઃ અહીં નિજ હર્ષનો, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી તણા ઉત્કર્ષકને”

[તા. ૯ મી માર્ચ ૧૯૦૬]

જ શ બદ

સોસાઈટી ગ્રંથપાથે પચાસ વર્ષ પૂરા થઈ, તેના મુવર્ણ મહોત્સવનો પ્રમગ સન ૧૮૯૮ ની આખરે આવનો હતો. પણ તે સમયે સોસાઈટીનું નવું મકાન બંધતું હતું, અને તેના આગળે વર્ષેજ આ નવા મકાનનો પાયો મે. કમિશ્નર લેની સાહેબના હસ્તે નંખાયો હતો ત્યારે ખાતમુદ્દર્નની ક્રિયા બહી ધામડુમથી કરવામાં આવી હતી, તેથી સોસાઈટીના કાર્યકર્તાઓએ આ આગળે કરો ઉત્સવ ઉજવ્યો નહિ; પરંતુ આ શુભ બનાવની નોંધ બુદ્ધિપ્રકાશના જન-પુઆરી અંક (સન ૧૮૯૯) મા લેવાઈ હતી, તેમાં સોસાઈટીનો જ્ઞાત દેખાડપે વર્ણવવામાં આવ્યો હતો; તથા તેની ખુશલીમાં સોસાઈટીએ તેના પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકો રૂ. ૧૫) ની કિંમતના જે મિત્રમાં હોય તે-સોસાઈટીમાં સાવજનિકે પુસ્તકાયથો રજીસ્ટર થયા હોય તેને ભક્ષીય આપવાનો દરાર કર્યો હતો. તદુપરાત જતનની મદિની અને ઉચોચ માટે સોસાઈટીના કામકાજનો ૫૦ વર્ષનો સમગ્ર જ્ઞાત જનુમિની નિમિત્ત એક ખ.સ પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, તે સોસાઈટીનો વિકાસ અને શ્રદ્ધિ કેરી રીતે થતી ચાતી તે બજુવા સાફ ડિખતી સાધન સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

એક દશકા બાદ સોસાઈટીના હીરક મહોત્સવનો માગનિક પ્રમગ આવી પડ્યો. તેના ત્રણ આઠ વર્ષ આગમય સોસાઈટીનો મોટી રકમ

જોખમમ આવી પરી હતી, તેને લઈને મોમાઈડી કંટ ચર્ચાનો વિષય થઈ પરી હતી. પણ તે નાણા પૂરેપૂરા પાછાં મળ્યા વળા, મોમાઈડીના મિત્ર-મંડળમા એક પ્રકારનો મતોય પથગઈ રહ્યો હતો, અને એ લાગણીને વ્યક્ત કરી, તે અગામી મોસાઈડીનું સાઈમુ વર્ષ ખેસતુ હતુ તે નકનો લાભ ય, તે અવમરને આવી ગીને અને હાકનાઈથી ઉજવવા તેના શુભેચ્છકા અને મિત્રો ઉનુકે અન્ન દત્તા. આવા આનંદમય જાનાવરણમા મોસાઈડીનો હીરક મહોત્સવ ઉજવવાની અર્વ તૈયારી થઈ હતી.

આ નમયે ગુજરાત સાહિત્ય મંથાન સુકાન મંત્રી નરી અમાગ દમનક હતુ. નાન જ બી. એ. થયવા એટલે માહિત્ય અને ધનિકામતી કંઈ કંઈ યોજનાઓ અને કાપનાઓ મનમા ધ્રુમગતી હતી. અમને એમ લાગ્યુ કે આપણા પ્રાતની આ પ્રતિષ્ઠિત અને મમદ સાહિત્ય ક્ષેત્રએ છેલ્લા મં વર્ષ દરમિયાન જે કિમતી મેવા ગુજરાતી પ્રાન અને ગુજરાતી માહિત્યની કંટી છે, તેની, આ તેના હીરક મહોત્સવ પ્રમગે, પરિવર્તિત કરી થતા પંદ છે, એટલે એ લાગણીના ઉમંગકામા એક નમૂની માહિત્ય મમા નેમાઈડીને તેના નીચે મહોત્સવ પ્રમગે ગુણગનાઈનક એક અભિનંદન-પત્ર અપે એની વ્યવસ્થા કરી, અને બીજી તરફથી નવાગિલિન યુવક વર્ગ મોમકની ખાતરી કેવા પ્રકારની માહિત્યપ્રવર્તિ અને માહિત્યકાય ધરે છે તે દર્શાવતી ૧૩ સુચનાઓ “વમન” માફ એક લેખ લખી ગતુ હતી હતી તે પરિવિષ્ટ ૧૨ મા આપવામા આવી છે

પ્રગુણ અભિનંદનપત્રમા મોમાઈડીનું લાંબાન વિશ્લેષણ નવીક ઉપયોગી સુચનાઓ દર્શમા આવી હતી તેમની એક મોમાઈડી પ્રતિ વર્ષ ન મુદ્રા પ્રથમા માહિત્યની પરીક્ષા જે એની ભવમાલુ કરી હતી. પણ મમન એ નુમેચ્છતી સુચનાને માન આપી એ કામ નુજ અગ્રમ ગી કરી નખી હતી તે - એ પ્રતિ ગુજરાત માહિત્ય મમા લાગ પડીથી ઉપરી વરામા આવી હતી.

મેમકની નીચે મહોત્સવમા અને અ પ્રમગે પગલ ગીને માનેય દત્તા, અને ઉદોગ સુચનાઓ વમે આદિ કરી આપવાનુ પ્રયોજન એ પણ ખા, કે એ પ્રમગ રીતી ગયા પડી નન દેવી મદેવથી ખેસાઈને અમને અન.થાને મોમાઈડીના લંગમા જોગવાનુ લાભ્ય પ્રાન થયુ હતુ, તો એમાની કંટી સુચનાઓ અમે અમનમા આવી ન.વા એ અનાવરાનુ અને અગ્રવરાનું નુજમ થય.

દવે મળ વિંચ પડ આવીએ

મોમાઈટીના હીરક મહોત્સવનો અહેવાલ બુદ્ધિપ્રકાશમાં ૨૦૧૨
છપાયો છે, અને તેની પ્રતો મુલમ છે.— તેમજ એમાંનું દી બા
અંગાણાએ પ્રમુખ તરીકે આપેલું “ મોમાઈટીના પ્રમુખો ” એ પ્રકરણના
અંતે પરિશિષ્ટ રૂપે આપણમાં આલ્પુ છે તેથી એ સર દિવસનો
આખોય કાર્યક્રમ ફરી નહિ હાવનાં, તેમથી અપરુતો મગજ અર્થો
આપીશું; પણ વધારા તરીકે આપણા એક અમમળ્ય અને પ્રતિષ્ઠિત
વિદ્વાન પ્રો. આનંદરાય કુમારજીએ એ માગસિક બનાવની નોંધ તે વખતે
“ વચન ” માં લીધી હતી તે ફરી આપરી વાચનિક ચર્ચા પડશે અમા. મનસુ
છે કે મોમાઈટીના ઇતિહાસના વાચકને તે મદદગાર તેમ જનનીય માતૃમ પડશે

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીનો હીરક મહોત્સવ. (અહેવાલ)

આ સોસાઈટીની યાપના થવાને સન ૧૯૦૮ આખરે ૨૧ વર્ષ
પૂરા થયા, તે અતિ આનંદદાયક પ્રમુખ નિમિત્તે હીરક મહોત્સવ (જામક
જ્યુબિલિ) ઉજવવાની અને તે નિમિત્તે આદિત્યને લગતા અમુક ખામ કથો
કરવાની યોજના કરવામાં આવી હતી આ મહોત્સવ નિમિત્તે કયા
નિર્દેશ્યા કાર્યો તથા મહોત્સવનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે મુકગ કરવામાં
આવ્યો હતો

મહોત્સવ નિમિત્તે કરવાનાં કાર્યો

- ૧ “ ગુજરાતી ગ્રાન્ડકોષ ” છપાવે.
- ૨ “ છેલ્લાં સાઠ વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યનું અવલોકન ”
૩ ૪૦૦ ના પારિતોષિકથી રખાવડ
- ૩ હીરક મહોત્સવ સમારક ઇનામ રૂ ૧૦૦ નું ન્યપડ, અને
તે ઇનામથી ૧૨ ર્ષે, તે વર્ષના “ ગુજરાતી સાહિત્યનું
અવલોકન ” લખાવડ
- ૪ “ સોસાઈટીનો સાઠ વર્ષનો ઇતિહાસ ” લખાવડ
- ૫ સોમાઈટીની યાપના કરવામાં સાર કિવા તેના અભ્યુય માંક નિવ્યાર્થો
સેના કરનામ નીચેના મુદ્દાઓની આખા કંતી ઓછા પેન્ડ્રોન
છબીઓ તૈયાર કરાવી સોસાઈટીમાં મૂકવી —

(૧) અ. અતેકા-૩૩ કી-૧૧૬ ફોર્સ, ઇન્કવાયર

(૨) સ્વ. ટી બી કર્ટિમ, ઇન્કવાયર.

(૩) સ્વ. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ કવીશ્વર, મી. આઈ. ઈ.

(૪) સ્વ. રા. બ. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ.

(૫) સ્વ. રા. સા. મહીપતરામ રૂપગમ નીલકંઠ, સી. આઈ. ઈ.

(૬) સ્વ. રા. મા. ભોગીલાલ પ્રાણુવલ્લભાસ.

(૭) રા. રા. લાલચંદર ઉમીઆગંઠર ત્રવાડી.

૬ સાક્ષર સમ્મેલન અને આદિત્યને લગના ભાષણો કરાવનાં.

કાર્યક્રમ

તા. ૯-૩-૦૯, મંગળવાર—માંજના માડા પાચ વાગે—દી. બ.
અ'બાલાલ સાકરલાલ દેશાઈનું
પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ.

તા. ૧૦-૩-૦૯, બુધવાર—સાંજના માડા પાચ વાગે—“ભાષા-
શુદ્ધિ વિષે કેટલાક વિચાર”
વિષે રા. રા. કમળાનંદર પ્રાણુશંકર
ત્રિવેનીનું ભાષણ.

તા. ૧૧-૩-૦૯, ગુરુવાર—સાંજના માડાપાચ વાગે—“ગુજરાતી
નાટકો અને નવલકથા” વિષે રા. ગ.
ગમલુભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠનું ભાષણ.

તા. ૧૨-૩-૦૯, શુક્રવાર—આજે માડા ૭ વાગે—
“સાક્ષર સમ્મેલન.”

આ કાર્યક્રમ જાહેર થયો તે દર્શનિયાન મોસાઈદીના આંનરરી મેક્ટરી
રા. બ. લાલચંદર ઉમીઆશ કરના પત્ની ગા. દીવાળીબાઈ પરચોદવાસી
થયા. આ અણુધાર્યો સોફ્ટગનક બનાવ બનવાથી વ્યવસ્થાપક કમિટીના
કેટલાક મહાસદોએ આ ઉત્તમનો કાર્યક્રમ હાથ ધોડા દિવસ મુખનરી રાખી,
આવતા એપ્રિલ માસમાં છાટરના તહેવારોમા ઉજવવા લેખી મૂચના કરી હતી,
અને તે ઉપરથી સોસાઈટીની વ્યવસ્થાપક મંડળીએ તે પ્રમાણે કરવા ફગવ
કયો હતો. આ ફગવ ચયાનુ ગ. બ. લાલચંકરભાઈના બાણુવામા આવતા,
તેમણે પ્રમિદ થયેતો આ માર્વજનિક કાર્યક્રમ પોતાના પત્નીના મૃત્યુને
લોધે બધ ન રાખવ વ્યવસ્થાપક મંડળીને આગ્રહપૂર્ક વિનંતિ કરી,
આ મહોત્સવમા પોતાના મહુમ પત્નીની ઇચ્છાનુમાર પોને હાગર રહેવાનુ
જણાવ્યું. તેમની ઇચ્છાને વ્યવસ્થાપક મંડળીએ ગ્રીહાર કયો એટલે મુકગર
થયેવા કાર્યક્રમ પ્રમાણે મહોત્સવની સરઆત તા. ૯ મી માર્ચ ને મંગળ-
વારના રોજે માંજના માડા પાચ વાગે દી. બ. અ'બાલાલ સાકરલાલ

દેવાદેવીના પ્રમુખપાત્ર નીચે દેવતાઓ નથી હતી, આ પ્રમુખે મોસાદેવીના આખા મકાનને વળવળાડી તથા આનાપાનરના તોચ્છુ વગેરેથી સુશોભિત કરાયા આશ્ચર્ય હતું, તેમજ મહાધ્યાન-પ્રેમાખાન દેવને કુન્દાડ તથા સુગંધિત વૃત્ત વેળીઆથી ગણગારી આખને અને મનને સ્તીતગતના આગે એવો દેખાર કરાવના આ ચો દેવો. આ મહેલમાં ભાગ લેના માટે મોસાદેવીના મહેલ પાછક મેળના ઉપગત ગુન્ગન દેવીઆવાડના વર્તમાનપત્રો તથા માનિકપરાના નિષિપતિઓને તેમજ પ્રાચીન, મુશિકિત અને પ્રતિષ્ઠિત મહાગુરુઓને તથા મન્નારીઓને આમત્રણ કરાયા આજના દેવો આ આમત્રણે માન આપી અમદાવાદના દિન્દુ, મુમતમાન, પાગલી, પુરેશીવન વગેરે અને ગાંધીના ગૃહ-થોએ પધાના નહીં ગીરી હતી, એવી ઉત્તમના આગે દેવના મહાધ્યાન સ્વીકાર લગાઈ હતું તથા ઉત્તમના ભાગ લેના માટે બધા ગામથી નીચના મહેલો આમ પધાયા હતા —

૧ ના બાજુના આઈ ઉપગમ,	મુખા.
૨ ના ધોળના નન્મગમ કરિ,	ભાવ
૩ ના જગતના દયાળુ મોહી,	નડાદગ
૪ ના નગમિભાઈ સ્થિતિ પોત,	મહેસાણા
૫ ના કાગીરામ નવીનાન પ્રીતખામના,	સીમનગર

નીચેના ગ્રન્થો જાણે હાલ ગદી ન શકાયથી તેમણે તાર તથા પત્રાના મોના ગીતે સુ તારક ગદી આવી મગેલસનની મેદ દેવી હતી —

૧ નેનામલ નમનજ આદેમ,	જુણાનાડા
૨ ના બાદ ગે નિદદામ કાકાદામ નાનાના,	જુણાનાડા
૩ એ માન, એકવાય અમિત દેવેકદ આદેમ અમદાવાદ	
૪ ગા ના ન મિદગર બેળાનાથ તિવેગીઆ,	ગનાગિરી
૫ થા સી નમજ મડગના પ્રમુખ મિત્ર આગ દામા, મુન	
૬ ને કીજભાઈ પ્રેમચદ મયચ,	"
૭ ના ગા ઉત્તમનાન નરનાન ત્રિવેદી,	"
૮ ના ના મગિજ દેવ ગતજ ભદ,	ભાનનગર
૯ ના ના નાનાનાન નપતિ ભાવિ,	રાજેશ
૧૦ ના ના જન્મશક મહાનકા ધુચ,	"
૧૧ ના ના નમ્રાજક નધાભાઈ	"
૧૨ ના ના કોલાભાઈ નુભાઈ પુરોહિત	વડાદગ
૧૩ દાદા નામિદ કશાના,	વીરમગામ.

૧૪	ગ	ન	બોગિન્દ્રનાર રતનનાથ દીવેગીઆ,	નુમ્મ
૧૫	મો	મમગથ		"
૧૬	મી.	અને નીસીમ દદાનજી ધર્મગિલ કવિ,		"
૧૭	ના	ગ	અમૃતનન સુન્દર પરીઆ,	"
૧૮	ગ.	ગ	ઉમીઆગજ નરુભાઈ,	નન્ના
૧૯	ગ	ગ	નિમુનનામ જમનાદાસ જે,	નુન
૨૦	ગ	ગ	હનિનાર નરમિદગમ પામ,	ચીમેદગ

શક્યાતમા મોમાગિના જાનગી મેદેટી ન મ સાનજી ઉમીઆ શકે મોમાઈની વિષે ટકી દકી ત જણાના નુ , આ અનિ નુમ પ્રમગના ઘણી શક્યાત થાય તે પડેના જે મોન આપની અમલ મોનનાની ગત વડે છ મનુષ્ય નમાન એવો જે પોતાની પ્રિય મનુમે ઉમરમા આનેની જોનાથી આન થાય તે મો પશુ એ પ્રિય છુ નજી અલોચો થયા હોય તે નજી નિશન આનદ થાય જે આ આન પ્રસિદ્ધિ કરી વર્ષગાંઠ ઉજવવાનો આપણામા જિનાજ જેમ મનુષ્યના નમધમા આ પ્રમાણે થાય છે તેમજ અમુક હેતુથી ગ્રથપાએની નાઈ માનનનિદ અથવા પશુ અનુદ વર્ષ મનત આતુ જે અને તેના હેતુઓ મ જ થના જાય તે તેને માટે પશુ તેના મ વીઓ અને શુભેચ્છાના ન થના રગ નહે નહિ નામ ન ક્ષિતિય અગાના નાથમા આરજનનિદ અથાઓના આવા ઉત્સવ કરવાનો વિચાર છે પચામ વર્ષ પૂર્ણ થના 'માતેરી મળેત્મર' (ગોવંદ જ્યુમિનિ) કરનામા આને છે અને આ વર્ષ પૂર્ણ થના 'હીન્દ મળેત્મર' (કામનંદ જ્યુમિનિ) કરનામા આન છે મર્મ મળનાની નિકેગિનાના ગભ્ય અનને આ વર્ષ પૂર્ણ થના આનો મળેત્મર કરવામા આવ્યો હતો, એ આપ આના અનુભવા દોજ આપ ની મોમાગિને 'હીન્દ મળેત્મર' ઉજવનાનો શુભ પ્રમગ મન્યા છે ને માટે આપણને ધણી ખુશી થાય એ આભાવિક છે આ નુભ પ્રમગ માપરા માટે પગ દયાગુ પન્મેશ્વરનો આપણે આભાર માની પ્રાર્થના કરીશ આ મે માલગિનુ જનન ધણ લાણુ થય, તેનો ગતિ તથા આધનોમા નિ પગ નિ દિ થતી જાય અને દશ વ્યાજુના રાત્રે ઉત્તમ દામે હી તેને રિજેર નાભ કરના તે લાગ્યશાગી થય

એકે મન્યના વાળા આણુ રથી જ આન મનનાનો નથી આનદનો ખજે આધાર તો તે નથાએ પોતાના જનના કરેના કાયે હુપર મહે છે મહ વર્ષ જેટલી નામી નજી મોગ થા જા પોતાની

દેશાધિના પ્રમુખપણા નીચે કંવામા અની હતી. આ પ્રસંગે મોસાઈની આખા મંડાનને વખપનાકા તથા આમોપાવનના તોગણુ વગેરેથી મુશોભિત કંવામા આવ્યું હતું, તેમજ મહાસ્થાન-પ્રેમાભાષા દ્વારા-ને પ્રુદ્ધાગ તથા મુગે લિત વૃક્ષ વેડીઓથી શણગારી આખને અને મનને શીતળતા આપે એવો દેખાવ કરામા આ યો હતો. આ મહેતમનમા ભાગ લેના માટે મોસાઈનીના મર્વે લાઘવ મેબરે ઉપગત ગુજગત કારીઆવાડના વર્તમાનપત્રો તથા મામિકપંચાના અવિપનિઓને તેમજ ધરાએના, મુશિલિત અને પ્રતિવિત મદ્ગદ્ગદોને તથા મન્તારીઓને આમત્રણ કરામા આવ્યા હતા. આ આમ તણને માન આપી અમદાવાદના હિન્દુ, મુમનમાન, પાગમી, સુરેઝીતન વગેરે એવે પ્રમના ગ્રુ-થોએ પધાગના તન્દી બીરી હતી, એથી ઉત્તમના ચારે દિવસ મહાસ્થાન ઓઝગ ભગર્વ ગ્યુ હતું આ ઉત્તમવમા ભાગ લેના માટે બદાગ અમથી નીચેના ગૃહથો આમ પધાયા હતા —

૩	બ ગણુઠોડભાઈ ઉદયગમ,	મહુધા.
૪	૫ ની ધીન્જનાન નગભેગમ વચિ,	ભડવ
૬	૭ ગા જમગન દયાગજ મોદી,	વડાદગ
૮	૯ ની નગમિદભાઈ ભેગભ ધોન,	મહેમાપુર
૧૦	૧૧ કાગીદામ મુનીનાન કીનખામનાગ,	વીમનગ

નીચેના ગૃહથો જાને હાજર ગ્હી ન શકતાથી તેમણે તાગ તથા પદનાના મોમાનીના મુગાગકબાદી આપી મહોતસનની ક્તેલ ઇન્દી હતી —

૧	૨ નેનામદાગ નગજ સાદમ,	ભુણાનાડ
૩	૪ ની ન દગે મિદદામ દાગદામ ગાટાવાળા,	ભુણાનાડ
૫	૬ એ માગગ, એકદાયા અનિટક કોકગ સાદમ,	અમદાવાદ
૭	૮ ગા ની નગમિગત બેળાનાથ ત્રિવેગીઆ,	ગરનાગિરી
૯	૧૦ પાગમી લેખક મડગા પ્રમુખ મિ આગ દામા, મુગર્	
	૧૧ ને કીમભાઈ પ્રેમચ દ ગયચ	"
૧૨	૧૩ ની ન ઉત્તમનાન નવનાન નિવેદી,	"
૧૪	૧૫ ની ન મિનાક ગનગ ભડ,	ભાનગગ
૧૬	૧૭ ની ન ન્દાનાનાન નવના ભ કનિ,	નાગકોટ
૧૮	૧૯ ની ન જન્મશક મડાનક ગુચ,	"
૨૦	૨૧ ની ન નગમિગત વધાભાઈ	"
૨૨	૨૩ ની ન કાજાભાઈ નગુમાઈ મુગેદિન,	વડાદગ
૨૪	૨૫ દનાઈ નામિદ એમનાવ,	ગોમગમ.

છપાયા ડ. આ પુસ્તકે વડે દેશની તથા ભાષાની ટેટલી સેવા મળનાર છે તેનો નિર્ણય કંવાનુ કામ આપનુ છે

ભા. એ વિચાર દર્શાવવાનુ માધન છે, અને તેથી વિચારોના વનણ પ્રમાણે તે મહત્ત્વીય > અવરી બને છે. વિચારોની વૃદ્ધિ માથે ભાષામા નવા નવા શબ્દોની પણ વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આ વધારામા મોસાઈટીએ પેતાના પુસ્તકે દ્વારા તેમજ 'શુદ્ધિપ્રકાશ' દ્વારા ભાગ લીધો છે, અને તેની અમન આપણી ભાષા ઉપર વણે અરો થઈ છે. માફ વર પહેવાની અને લાવની ભાષામા પડેમો તક્ષવત એ તેની માખીતી છે.

નવના સમયમા તેમણે જણાવ્યુ > ગુજરાતી ભાષાના માગ મન્દ-ત્રેપની ખોટ જાણનામા આવે છે, પરંતુ તે કસાવમા ઝટવીન આપનો બહુ દગ્ગતકર્તા છે. આપણી ભાષા હજી જોઈએ તેની ખેડાએવી ન હોનાથી દિવસ દિ-એ નવા નવા શબ્દોનો વધારો અને ઉમેરો ભાષામા થતો જાય છે, આ આપણી ભાષાની જે વિશેષ ગિયતિ છે તે તન્દ પણ વક્ષ આપનુ જોઈએ દિહુએ મંડૂન શબ્દોનુ લગણુ કંવા માગે છે અને પર્શીકન રાખિનાએ તે ભાષાના મન્દોનુ લગણુ કંવા માગે છે પરંતુ માગ વિચાર પ્રમાણે ભાષાનુ બધાવણુ જનમમૂલની ઉપયોગિતા વિચારીને ગચ્ચુ જોઈએ, > જેથી ભોનો પોતાના વિચાર મહવાઈથી એક ખીજને ભાષા દ્વારા જણાવી ગે

માગ આધાનજૂત મન્દમેયની અગત્ય વણ વર્ થયા સોમાઈટીને લાગે છે, અને તે માટે મોમાઈટીને પ્રધાન ધણી લાખી મુદતની ચાપુ છે, અને આ મહાત્મન નિમિ વણ વર્ થયા આર બેલુ એ કામ જેમ અને તેમ જ નદી પૂ- > જાનો દનાન કંવામા આવ્યો ડ. આશા છે કે હવે તે થોડી મુદતના માગ પડે

પતી પેજ જોડણીનો મનાન પણ ગુચન ન લગેમો ડ. વિદ્વાનોની જુદી જુદી વેખનપદ્ધતિને લીધે આ ગુચસામા વધારો થતો જાય છે આ ગુચવાન વધારવાને મદ્યે એ છે કંવાની જડ છે, અને તેમ કંવા મહેવી ને અન ડ જોડણી માટે વ્યવસ્થા થવાની જ છે હવે > આપનો વધારે વખત ન કે કના આપણા વિદ્વાન પ્રમુખ સાહેબને પ્રમુખ તરીકેનુ ભાવણુ કંવાની વિનતિ ક. છુ પડી દી બ આ માનાનખાલએ ભાવણુ દ્યુ દગુ +

ગામિ વધરી ન હોય અથવા હેતુ અનુમર ઉપયોગી કામો કર્યા ન હોય, તો તેનું ઇનકામ મહત્ત્વ ઓછું થવા જાય છે. આ સોસાયટીએ પોતાના આજીવનમાં તમામ ઇનકામ કેટલું બધું મેળવ્યું તથા શા શા કામો કર્યા તેનું આ પ્રમંડે આલોકન કરવાની જરૂર છે. મદાતમા અત્યંતજાહેર કોન્ટ્રાક્ટ કાર્પોરેશન માટેએ, દેશમાં નિધા તથા ઝાનની કૃદ્ધિ કરવાના નુત્તર ઉદ્દેશથી આ મે.માઈટીની યાચના સન ૧૮૮૮ ના દીસેબર માસની ૨૮ મી તારીખે કરી હતી આ મદાતમા પુરવંતો હેતુ ધીમે ધીમે નક્કી થતો ગયો છે, અને તેને ઉત્તરમાં કામ કરનારાઓ વખતોવખત ખજા આપ્યા છે, તેમના પ્રયામનું આપણે આ કૃષ્ણ ભોજનીએ છીએ. મે.માઈટીએ પોતાનો હેતુ જીતે પાર પાડ્યો છે અને સદાયએ કંડીની જીતે મદાતમા આપી છે તે વિગતવર અત્યાંત કહેવાની જરૂર નથી. બીજે કાર્પોરેશનને જણાવીશ, પણ મે.માઈટીની સન ૧૯૦૮ આખતી ધિનિનો કમ્પાન આપવા દે.કે.મા કંડીકન જણાવરી થોડા ધાર્ક ૧૩.

મે.માઈટીના કુલ વાર્ષિક મેમ્બરો ૫૭૦ હયાત છે, અને ૧૦૧ સાર્વજનિક વાઇબ્રેરીઓ જોડા થયેલી છે.

મે.માઈટીની પોતાની કુલ મીલકત રૂ. ૧,૬૦,૪૦૩-૧-૨ છે. તેમાં રૂ. ૯૦,૦૦૦-૫-૧૧ ગેરંટી, રૂ. ૨૦,૮૮૮-૩-૦ યાચત મીલકત અને રૂ. ૪૯,૬૧૪-૮-૩ જમમ મીલકત છે.

મે.માઈટી હાલ લુદા લુદા થઈ-થો તરફથી મોપાએના કૃદ્ધિ કરે છે. જુલ ૩ ૦,૨૮,૫૦૮-૧૦-૧૦ ના છે, અને તેનો વહીવટ સોસાયટી કરે છે. આ કરેલાની વિગત આ પ્રમાણે છે —

૧૧ પુસ્તકકૃદ્ધિ માટેના ફંડ તેની એકંદર મુલ્ય રકમ રૂ.	૪૪૯૦૦—૦—૦
૪ પુસ્તકકૃદ્ધિ તથા વિદ્યાર્થીઓને	
ઉત્તરન આપનાના ફંડ	૧૭૭૮૨—૦—૦
૫૬ વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તરન માટેના ફંડ	૧૪૩૪૦૨-૧૨-૧૦
૫ વાઇબ્રેરીઓ માટેના ફંડ	૧૮૪૨૪—૦—૦

ગુજરાતી પ્રયકારોને તથા લેખને લુદા લુદા રીતે મદદ આપના ઉપગત સોસાયટીએ પોતે વિવિધ નિયોના ૨૫૧ પુસ્તકો નવા લખાની,

ગુજરાત વર્તમાનકલ્પસર સોમાઈનીના માનવંત પ્રમુખ,
જોતરરી મેલેટરી તથા સલામદો,

આપની સોમાઈનીની દાક્ટ્રીમાં કાયમજી લ્યુગિનીના નુન અમલ
પ્રાપ્ત થયેલી તે માગનિત પ્રમુખ જાહેર રીતે ઉજવતો મમાજીભ
સોમાઈનીએ આપ્યે છે, તેમા ગુજરાત માલિયત મલા આનંદથી આમીન
થાય છે અને કેલા આ' ર્માં સોમાઈનીએ જેની ઉત્તરિ અને માલિયતા
ઉત્તરિ અથે આપેલા પ્રયાસોની માન અને આભારની નાગીથી નોધ
લઈ, આપના કાર્યમા મગેલી મેલેટ રાને અભિનંદન આપે છે

ગુજરાતી ભાષા અધર્મી મગી ઉપર માન મમાજી ભાષા દલી તેમા
વાચના નાનકે મુદ્રિત પુસ્તકો ભડગી ર્માં ન હતુ નાગી આનંદ
અને વહેલી દના તેવે રખતે માલિયતની જુદીની અને સિધ્ધાંતો મમાજીની
મહાન મંથા ઉત્પન્ન કરી આખા ગુજરાતમા એ- મામલિત રા અને
લાયકેરી ન્યાયી અને વિચાર મમાજી અને- મિતિઓ મદદપુ કરી,
સોમાઈનીએ જે જનમેલ કરી છે તેની આજીવનના કરની મમાજી છે

આપની પ્રવૃત્તિમા માલિયત અને મિદાલુમાગ મમાજીની ઉન્નતિ
કમાનો ઉચ્ચ ભાવ પપુ મમાજીએ છે એ ઉન્નતિને અનુરની આ મમાજી
તથા સીનતિની ઉન્નતિના મલત્વના વિરમને સોમાઈનીએ રાનાના
કાર્યક્રમમા પ્રથમથી ન્યાય આપ્યુ છે તે સોમાઈનીના મમાજીની નાગી
દલિતુ મમાજી આપે છે

ભાષા ખિનવતમા અને માલિયતમુદ્ધિ નામા મેમાઈનીએ મતવેલી
મેવા મહાન અને પ્રથમનીય છે અથવાપિ સીનગમણી અને મામાજીક
ઉન્નતિ મમાજી આ મામાજી વિદ્યાતજનાના અને- મમાજી । જે
સોમાઈનીએ મોપાયા છે તે સોમાઈનીની પ્રતિગ મેના દાક્ટ્રી નાનો પ્રીતિ
અને તેના મિત્રે પ્રમુખો મિત્ર મ પુરવાર છે છે સોમાઈની ત થી પ્રમિદ
થયેના અનેક પુસ્તકોની ગુજરાતી ભાષાના ભડગમા ભાષા વમાજી થયે છે

૨ કાલુમા ગુજરાતી ભાષાના માલિયત અને ગુજરાતી પ્રવતના
જ્ઞાનના વિકાસ અર્થે અન્ય પ્રયત્ન કરી તથા મદદ પ્રમાજીની અન મમાજી
ઉપજની મમાજી ગુજરાત દેશો સોમાઈનીએ આનાગી થો છે અને
પ્રમુખની ઉન્નતિનુ કાર્ય મમાજી અને મેમેજી કર્યુ

(દિવસ ચાથો તા. ૧૨, માર્ચ ૧૯૦૯.) †

માહિરસમ્મેલન અને ‘ જરાત સાહિત્ય મલા ’નું અભિનન્દનપત્ર.

મહોત્સવનો આજનો કેલો દિવસ માહિરસમ્મેલન માટે નુરુજી કો-
વામાં આપ્યો હતો આ પ્રસંગે દોનમાં મેંકનો ક્રમ હમેશા પ્રમાણે ન
ગણના માં થયેલ મેસી રાત્રે એવી જુદી જુદી મુલાકાત મેંકના
મધ્યમાં પુનઃમુલાકાત તથા ઝાઝના કુટુંબો ગોપની જેવાર સમજીય હવેમાં
આપ્યો હતો આથી પ્રેમાભાર્ત દોષ નાના નાના જુદા, વેનીઓ અને
પુનપથી સુગોભિન ઉપનનના ઉપમા કેવળ મેંકનો આ પ્રસંગ માટે
પ્રમિદ્ધ હરિઓ તથા માહિરના પામ પમલ હરે વા હવે જુદા જુદા ક
મનોઆમાં ઉત્તમવત્તામાં આ ર હતો

પદારેના ગદ્યરચોએ નેતોક રખત અગમ્યમ સ્વચ અને રતી-
રિતોદમા ગાળ્યા પડી મેનોઆમાં ઉત્તમવેના કાવ્યોમાંના નેતોક હવે
મરારનામાં આપ્યા હતા મિ ખમગદ્યનુ “ ગુજરાતી નાટક ” નું
કાવ્ય મા રિતોદમારી નમજુમારે તથા ના ગ મરાર જે પીયાન મુએ
મુજુ કહે મર્ત મલગા થ હવે અને ગ ન સમજુમારે મરીપનગમે
“ ભોમીઆને દીવેલી ભૂલથાપ ” નો દાખ્યમપૂર્ણ રેખ નાથી
મલગાથો હતો પ્રમગાનુ, ગ કાવ્યોથી તેમજ રા ન સમજુમારેના
નાચનથી મને અદ્યવાને છલો આન હ થયો હતો

નેતોક રખત આ રમાલે આનદમા ગાળ્યા પડી એનેની ‘ ગુજરાત
માહિર સમા ’ તરફ નીચેનું અભિનન્દનપત્ર, તે મખાના પ્રનખ ના ગ
સમજુમારે વાથી ન ભગાવ્યુ હતું

‡ [બીજો દિવસે રા કમગારકર પ્રાણકર ત્રિરેદીએ “ ભાગ્યશુદ્ધિ વિષે
કેટલાક વિચાર ” એ વિષય પર અને ત્રીજે દિવસે ગ રમસમ હ મહીપતરામ
નીવક કે “ ગુજરાતી નાટકો અને નવલકથા ” એ વિષય વ્યાખ્યાનો આપ્યા
હતા, તે પ્રવચન વિષયક થાયો કસતાં બહુ મોટો વર્ડ જવાથી અ ધાયાં નથી
તે મટે જુઓ જુદિપ્રકાશ, એપ્રિલ, સન ૧ ૦૬]

* આ રેખ “ જ્ઞાનસુધા ” માં મન ૧૮૯૬ ના બક ૮ થી ૧૨ માં

ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાઈકની માનવંત પ્રમુખ, ઓનગરી સેક્રેટરી તથા મહામંદા,

આપની મોસાઈકની ગ્રામીણોમાં કાયમીકરણ કમિટીનો નુન અરમ્ભ પ્રાપ્ત થયેલો તે માગનિક પ્રમુખ જાણે તે ઉત્સાહનો સમારકામ મોસાઈકનીએ આપે છે, તેમાં ગુજરાત સાહિત્ય મહા સંસ્થાની આમીન થાય છે અને ઉલ્લાસ આ વર્ષમાં મોસાઈકનીને તેની ઉત્તમ અને આદિત્યના ઉદ્ભવ અથવા આપણા પ્રયાસોની માન અને આભારની સાથે તેથી નોંધ લઈ, આપના કાર્યમાં મજેલી કલેન્ડર અને અભિનંદન આપે છે.

ગુજરાતી ભાષા અધિકારી ઉપર માત્ર થયેલા ભારાતની તેમાં સાચા નાયક મુક્તિ પુસ્તકો લેવા કાર્ય ન હોય તો અત્યંત અને વહેલી હતા તેવે રખતે સાહિત્યની શક્તિ અને વિચારની ગરમીની મહાન સંસ્થા ઉત્પન્ન કરી આપા ગુજરાતમાં એ નામનિકરણ અને નાયકરી સ્થાપી અને વિચાર ગરમ અને ગીતિઓ પ્રાપ્ત કરી, મોસાઈકનીએ જે જનસેવા કરી છે તેની આજ પુનરાકરણ અને રહે.

આપની પ્રવૃત્તિમાં સાહિત્ય અને નિરૂપણમાં મહાનની ઉન્નતિ કરાવેલા ઉચ્ચ ભાવ પશુ અમારેનો છે એ ઉન્નતિને અનુસરી જો ગરમી તથા જો નતિની ઉન્નતિના મહાનના નિરૂપણે મોસાઈકનીએ રાજાના મુદ્દમમાં પ્રથમથી આજ આપ્યું છે તે મોસાઈકનીમાં મહા સ્થાપનાની ગીતિ દર્શન આપે છે.

ભાષા ખિનરનામાં અને સાહિત્યમંદુરિ અને મા મોસાઈકનીએ મનવેલી મેના મહાન અને પ્રથમનીય છે પ્રથમની જો ગરમી અને નમાજક ઉન્નતિ મારના અને મામાન્ય વિદ્યાતજનના અને દ્રશ્ય-શ્રવણ મોસાઈકનીએ મોસાઈકનીએ છે તે મોસાઈકનીએ પ્રથમ તેના ઉદ્ભવ સાચા પ્રીતિ અને તેના વિશે પ્રથમની વિષમ પુરુષ કરે, મોસાઈકની તરફથી પ્રમિદ્ધ થયેલા અનેક કુતલથી ગુજરાતી ભાષાના ભાગમાં ભાગે વરણ થયે છે.

દ્રશ્યમાં ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યના અને ગુજરાતી પ્રવૃત્તિના નાનના વિકાસ અર્થે મનન પ્રયત્ન કરી તથા મહા પ્રવૃત્તિની અનંત ઉપજાવી અમર ગુજરાત રહેને મોસાઈકનીએ આભારી થયે છે અને પ્રવૃત્તિની ઉન્નતિનું કાર્ય મન અને મને કયું છે.

આ માગનિક પ્રસંગની વાદગીરી કાયમ ગહેવા મોસાઇટીએ જે ઉત્તમ યોગનાઓ નહીં છે તેની પુષ્ટિમા ગુજરાત સાહિત્ય અભા મોસાઇટીના ઉચ્ચ ઉચ્ચ પ્રત્યેની પ્રીતિથી નીચેની સૂચના રજુ કરે છે તે વિશે અવગત અને અનુગતીએ યોગ્ય વિચાર થના વિનંતિ છે

- (૧) વિગિસ ગુચ્છીયમ મન્ખી ગોગ્ગલુ સાસાઈટીના મકાનના એકાદ વિભાગમા, લેખક અને વાચાની સમગ્ર માર એનાયદી કરી
- (૨) ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યક્ષેત્રોની માપણી (Bibliographical Survey) કરાની હાનમા જે હસ્તનિખિન અથો જુદે જુદે અથો માનુષ પડે તેની પુરતી માહિતી મેગરી તેનુ મવિસ્તર (descriptive) પત્રક (catalogue) તૈયાર કરવુ, તથા વેચાના મળી શકે તેના નીમતી હસ્તનેખ ખગીદી સમ્રહના

છેન મોસા ટી ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે ઉત્કર્ષ પામતી જાય થશ મેગરતી જાય અન માહિત્ય વૃદ્ધિના, દેશાન્નનિના તથા લોકાપયોગિનાના ગાયોમા મિદ્ધિ મેગરતી થાય એ પ્રજુ પામે પ્રાર્થના છે

અમનાવાદ. } અભલાભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ,
તા ૧૨ મી માર્ચ ૧૯ } પ્રમુખ, ગુજરાત માહિત્ય સભા.

આ અભિનન્નપત્રનો રીકાગ કરતા, પ્રમુખ દીવાન બદાદુગ અખાનનજાઈએ ગુજરાત માહિત્ય સમાનો આભાર માની જણાવ્યુ , આ માહિત્ય સમા મોસાઈટીની નાની મહેન છે એસાઇટીનો દેતુ આખા ગુજરાતમા વિદ્યા અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરનારો અને તે રીતે ઉન્નતિ કરામ અપાયજૂન થવાનો હોવાથી, યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય સમયે મિત્ર ભાવે જે સૂચન ઓ કરવામા આવશે તે વિશે મોસાઈટી જરૂર વિચાર કરશે ડેરડ મ મ ઈટીના આમ ત્રણને માન આપી આ મહાભવમા પધાગ્યા મારે મરન આભાગ માની તેમણે જણાવ્યુ , એસાઇટીની આ સાગી પ્રમાણે મો વર્તીનો મહાભવ ઉજવવાનો માગનિક પ્રમથ આવે ત્યારે તે અના કરના વધારે હિમાદ અને ઉમગથી ઉજવાય એવી આ આ ગણુ છુ

રા મ ડાલાભાઈ પીનામઢ્યમ દેગમજીએ પ્રમુખ દી બ
અવાનાવલાઈનો આભાર માનવાની દુખાવન મુક્તા તેઓના ગુણોની
તથા જનમેરાની પ્રભા કડી બલાવ્યુ કે, આપણા નિદાન પ્રમુખ દી, બ
અવાનાવલાઈનું ખામ ઓળખાણ આપને આપવાની ૨૬૪ ૪૨
વાગની નથી. તેમણે પોતાની ઉચ્ચેગી છદ્ધીમા અપાદન દેના જ્ઞાનને
વાલ નિવૃત્તિના રખનમા તેઓ દેવને આપે કે. તેમનું જ્ઞાન અનુકૂળીય
કે. મોમાઈગીના પ્રમુખ તરીકે તેઓ જે કામ કરે કે તે માટે આ પ્રમુખે
તેમને આભાર માનવાની દુખાવન મુ. છુ. આ આના કે - આપ
મો એકમતે તેને અનુમોદન આપજો. અ દુખાવનને ન ન જ્ઞાનવા
હરિદનાય પૂવે અનુમોદન આપ્યા પડી ને નાગીઓના અનાતે મરે પમા
થઈ હતી.

ઓન-ગી મેકેન્ડી ન મ જ્ઞાનકુળાઈએ આ મોત્સવમા ભાગ
નેરા માટે મદાર ગામથી ખામ પવાડેના મુજબોનો તથા નાગ તથા પન
દાગ મદાનુભૂતિ દલાનનાગઓનો તેમજ મરેના મુજબોનો મોમાઈડી
તરી અત દુખાવન આભાર માની, દુખાવન માટે નીચના ઓડામા
પધાગના મરે મુજબોને નિનતિ કરી દતી પડી મામા મી લગના
દુખાવનને ન્યાય આપના મરે નીચ પવાઈ દત્તા રતમાગ દુખાવ
વીના પડી આ 'માનગમ્મેન' નો તેમજ હીક મોત્સવનો અપૂર્વ
અમાગમ પગિપૂર્ણ થયો હતો આ અકેનાય પૂરો કરના, કેવળ આપણા
પ્રાચીન મદાદનિ પ્રેમાનના શરમા આમે પ્રાર્થના કરીમે કીએ કે,

સાગોવાગ મુરગ વ્યગ અનિશં ધારો મિરા મુર્જી,
પાદેપાદ રમાઝ મૃણવનો થાઓ મક્કી ઉપગી
જે મિર્વાળ-મિરા ગણાય ગણતા ને સ્વાન ન ત્યો વ્રી ?
ધાયે વ્રેષ્ટ મદુ મગીજન ત્રિપે ન આશ પૂરો કરિ !

નયામ્નુ.

×दिश-दशिन

મ માલિનિ જ્યોતિર્મિત્રેન્દ્રિ મ મ સાનકા ઉચિવાનકા જેમની
મોમલિ પ્રયત્ની મમતા અને તે પ્રત્યે કરતી દીર્ઘ મેદા સુપ્રસિદ્ધ છે
તેઓ મે એક દેહા પાપુ મમથાસિન લા રમુખા મે માલિની વર્તમાન ગિયિ
તીરે સુદમ નભાની —

“અમારો દિના લાંબો મેઝર ૫૭૦ થયા ૧૦૧ વાયવેરીઓ
 ૨૪૦૦ થ ૬ મેઝા ૧૧૦ રોડ - ૩ નમ્બર ૩ ૬૦૧૦૦ ૭ ન્યાનર
 મિનુ ૨ - ૬૬૬ ની ૬ જગમ મિનુ ૧ ૪ ૦૦૦ ની ૭ ન
 મેઝા ૧૧૦ લાંબા મિનુ ૧ ૬૦૦ ની ૭ ન
 મુખારે ૭ આ મિનુ ૧૧૦ લાંબા ૬૦૦ ની ૭ ન
 ૬૦૦ ૬ ૧ મેઝા ૬૦૦ ની ૭ ન ૬૦૦ ની ૭ ન
 પ્રમાણે જામ આપ ૬ મેઝા ૬૦૦ ની ૭ ન
 ૭ માનને ઉપયાગ ૬૦૦ ની ૭ ન ૬૦૦ ની ૭ ન
 જાન લ ૧ નાંબર ૬૦૦ ની ૭ ન ૬૦૦ ની ૭ ન
 ૬૦૦ ની ૭ ન ૬૦૦ ની ૭ ન ૬૦૦ ની ૭ ન
 ૬૦૦ ની ૭ ન ૬૦૦ ની ૭ ન ૬૦૦ ની ૭ ન

આપણી ગંગાના નદીઓને વિચારીને મહાભારતના
શ્રીકૃષ્ણના અંગના જેવા લોકોએ વિચારીને દુઃખના સાવન થી અને
તેથી જ પ્રભાણુમાં વિચારમાં આવેલા યોગીઓને જોઈને પ્રભાણુમાં લોકો
પણ નવ નમસ્કાર કરીને જોઈને તે નગણ્યની આજ પરીસ્થિતિ

ਅੰਕ ੧੫, ਘਾਟ ੩, ਪਾਨ ੧੩੪

■ મેસ વરિયુ અધિકારી મરણ એને 'હીરક મહોત્સવ' કહે છે, પણ એ 'તગ્નુમિત્ર' સબ્દ અર્થને આપે છે. કર્ણાટક લાગવાથી ગમે એને મણિ મહોત્સવ કહ્યા છે.

મોસાહટિએ મેન ગ્યનાનુ કામ કેમ ન કર્યું તેનો ખુલાસો થશે મીનુ ગુજરાતી ભાષાની ગ્થિતિ અન્ય પ્રાન્તની ભાષાઓ કરતાં ભુદી તરેહની છે અને તેથી એના નિમમ્મા ગ્રંથીક અગ્ર્યભો નડે છે. દાખલા તરીકે, હિન્દુ પારસી ખોમ્મ વગેરે વિધિન મેનના માણસો એનો ઉપયોગ કરતાં હોઈ એના ધણીક પ્રનોનુ સર્વમાન્ય મમાવાન કરવું કાણુ પડે છે " હિન્દુઓ મમ્મૂત રાખ્દોનુ ભગણ કરના માગે છે, પરિચયન મીખેના પરિચયન રાખ્દોનુ ભગણ કરના માગે છે-વગેરે ઉવરે, પોતાનો મત ગણ્યારી કહ્યું કે- 'ગભ્ય, મિચા, રીનમાત એ બધા ઉપર આધાર મખીને ભાષા બધાય છે મારા વિચાર પ્રમાણે ભાષાનુ બધાગણુ જન મમ્મદના ખપમા આવે તેવુ થતુ જોઈએ જોડણી માગે પણ તેમ થવુ જોઈએ "

મોસાહટિ મ મે જે નણુ ચાર મ્દોગ આલેખ કરનામા આવે છે તેણે આજ પર્યન્ત એક પણ મેષ બહાર પાડ્યો નથી, જોડણી મબધી સર્વમાન્ય નિયમો ધડમા નથી, "લગપડી" મેથીને જ ઉત્તેજન આપ્યા કરીને ભાષાને મગ્દારતી મનારી નથી, એનો રા ગ જાનશ કરબાઈએ ઉપગના રાખ્દોમા મેગક એક વિચારના લાપક ઉત્તર વળ્યો છે વળી, તેઓ મોસાહટિની નાણા મબન્વી ગ્થિતિ વિરે માત્ર આકડા આપીને જ આત્મ ગુણિધી હૂ ગણા છે, પરંતુ ભવિષ્યમા મોસાહટિ આદિત્ય મેવાના નના માર્ગો ઉધાડશે તો તેમા પણ રા રા લાનશ કરે સપાઈન કરેલી ઉત્તમ આર્થિક ગ્થિતિ આધનમૂળ થશે એ વાત ભૂખવા જેવી નથી

પ્રમુખ તરીકે નિ બ અબાનાલ સાકગનાન દેસાઈએ ભાવણુ આપ્યુ એ દેશાદિતીપી વિદ્વાનના ભાનણો હરમેષ શ્રોતા નિગાસા અને માનપૂર્વક સાભગે છે, અને સભગી વિચારવત યર્ધ ઘેર જમ છે ભાષાના અન મગની એ વિદ્વાને કદી દગ્દાર મખી નથી પણ મર્વ અન કાગનો અન મગ્દદ આત્મ નિશ્ચયન્તે એમ લી વાણીને સમર્થ બનાવે છે, અને પ્રતેક નમ્ય પાઞ્જ દીર્ઘ અનુભવ અને ગભીર મનન રહેના છે, એમ પગતે પગતે પ્રતીતિ થાય છે મોસાહટિની શગ્યાત તી રીતે યર્ધ ધત્યાદિ જણાવીને, એના કામની તુનના કરનાતી બામતમા એમણે એક ઉત્તમ-ઐતિહાસિક દષ્ટિમિન્દુ રણુ કર્યું તેમણે જણા યુ કે—

"નૂત જૂદા દાળ પ્રમાણે મોસાહટિનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે પ્રથમ કળ અગ્નાન અને વહેમોને દૂર કરી જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાનો હતો અને તેથી તે વખતે જૂત જાડુ વગેરેને લગતા પુસ્તક પ્રકટ થયા અને

વધારાને માટે હુદિપ્રકાશ શરૂ કર્યું. પ્રથમ ત્રીજ વર્ષ આ પ્રમાણે કામ ચાલ્યો...

તે પછી સુનિવર્તિતિની કુળવર્ણનો દેવાવો થતાં અત્રેજના ભાપાતરો માટે પ્રયાતન થતાં લાગ્યો અને લાગુ હતું તે દિશા ચાલે છે મગધી, અગાધી અને સગૃતમ થી પણ ભાપાતરો થયા છે દુનગકા માટે પણ પુસ્તકો થયાં લાગ્યા છે. આ પ્રમાણે વખત પ્રમાણે કામ થતું ચાલ્યું છે "

ધર્માદિ કદીને સોમાધટિએ કરેના કામ માટે સન્નોદ મળેલો હોય. એમના જ ગભીર શબ્દો અને ઉતારીએ તો—

" આ જાના વખતમા કવવાના કામો ગહી ગયા હોને અથવા વડેના કરવાના કામો મોઘા પણ થયા હશે, પણ મહાજીના કામની હુનના તેની પરિગ્નિતિ ઉપગ્રથી કરની જોઇએ. જે તે એ ગિયતિમા આવીને તેનો તોતન કરવો જોઇએ તે પ્રમાણે મિત્ર દષ્ટિથી હુનના કરતા અપૂણતાઓ નહોતી પણ વહેતું જોઇએ કે મોમાધટિનું કામ અસતોરકાગક નથી "

શાન્તિથી નિચાર કરી જોના દિ બહાદુરના ઉપના અભિપ્રાય માથે મળ્યા નિના ચાલે તેમ નથી. પણી વાગ એમ પૂજવામા આવે છે કે શુજાતના ગદ્ય અને પદ્યનો ઉત્તમ લાગ મોમાધટિની બહાગ જ ગયાયો છે એ શું ? અમને આ આક્ષેપમા જે આશ્ચર્ય મળાએયુ છે તે નિનુદન અમર કરતું નથી, અમારી સમજણ તો એવી કે કે જગતની પ્રતિષ્ઠિત મધ્યાઓ અમાધાગણ જનો માટે હોતી જ નથી જેમ ધર્મના નિયમમા મન્નો તે વર્ણોદ્રમ વ્યવસ્થાની બહાગ જ વિનસે છે, તેમ નિમધ ઈનામી નિનુદનને કાનીઈન કે મોનિ, નર્મદ કે મણિવાન જેવા ગદ્ય લેખક થવાયુ નથી અને જે મધને લાગુ પડે છે તેજ સનિરોર રીતે પદ્યને પણ લાગુ પડે કે શું કે મોમાધટિ જેવી સગ્યાનું કવિય ને વિવિધ માર્ગે ચાલે ઉપજેરી અને પરિણામે વિજયનતી નીનડેરી પ્રવૃત્તિઓને સુપ્રતિષ્ઠિત કરવાનું છે—દ્રવ્યની મદદથી એનું કામ વિદ્વાનો ઉત્પન્ન કરવાનું નથી, પણ મિદ્ધ વિદ્વાનોને પુરમ સાધી આપીને ની શોધમોળ કરવામા તેઓનો ઉપયોગ કરવાનું છે અને આપણા દેશની ખામ ચિતિ નિચાગતા એની એક વિશેષ મજા એ છે કે સમતા, મજા, અને મનોહર પુનઃ પ્રમિદ કરીને મર્ત્ત સાહિત્ય અને પ્રગણીનો પ્રચાર કરવો અને એ ગીતે આપણા પશુપુત્ર બનુજનોને મનુષ્ય બનાવના.

આગળ ચલા, દેવી ભાષાનાં દાત્રીની નિયતિ સાચી કાઢાય છે એ વિશે દિ બ આંખાવાયલાદએ ઉઠા મર્મઆહી વિચારો દર્શાવ્યા, અને આને આજે—

‘મૂળ ગ્રંથો કેમ થતા નથી ?’

એ વિષય એમણે જે કાન્ય નિષ્પપ્ત કર્યું તે ભાગ તો એમની ભાષા અને વિચારના નમૂના તરીકે ગુજરાતી ભાષાના આદિત્યમા ચિત્રકાળ રહ્યો.

જનની બમનના આપણી નિયતિ આપણા વેષાગ્રી નિયતિના જેવીજ ના. ‘કુદનતરી’ ની છે એમ એક દર્શાવીને દિવાન બહાદુર કહે છે —

“ભાષાને આદિત્ય તે તાડ અમરતની વાણી છે, વિચારો, તરંગો અને વગાડો પ્રમાણે અમરે રૂપ મગે છે જેની લાગણી તેની હાથ આવે છે નથા મનની દૃષ્ટિ પ્રમાણે વિષય નિમ્નૂત થાય છે. રૂપિયાના મણકેની પેઠે ખરી જાગણીના વિચાર ખગ આવે છે અત્યની ભૂમિમા આદિત્ય પૂર્ણ પાન છે અનન્યતાનો તેને રાધુ મગવે નેહએ, અવરિત અકુનની હાથી તેને દૂર ગમ્પડુ લેઈએ ફેની ઉન્નતિની નેહે આદિત્યની ઉન્નતિનો મમવ છે ગજગીય, મામગિક, ઔચાગિક તથા ગિમણુ વગેરેની નિયતિ નુધે તેની નેહે આદિત્યમા નણુ નુધારો થાય.”

મગ અન્વેના અમાર માટે દિ. મ આજનાનભાહએ ખતાવેના એકમા અમે પહે ભાગ નહએ ડીએ પણ અમને રાગે ડ - દેશની અર્થિક ઉન્નતિના કમમા ‘કુદનતરી’ એ એક આપશ્યક પગથીડ છે અને તેજ ડીને આદિત્યની ઉન્નતિ માટે પણ ભાસાન્તરોની જગ ડ

અમને તો હજુ આ દિશામા એમ્પુ બધુ કર્તવ્ય નજરે પડે છે. એ કથા નિતા મગ અન્વેની વાત કરગી તે ભવિષ્યના કાન્યનિક તેજથી ગદી વર્તમાનનુ મનુ પગનુ ચૂકરા જેતુ છે હજુ ગુજરાત વર્તમાનનુ મોઆહિએ જોત્તા મહાન કવિઓ, નવકથાકારો, તત્વજ્ઞો, વિરાનનાસ્ત્રીઓ પ્રમમીઓ વગેરેના અન્વેનુ ગુજરાતી વાચકને રુ ભાન ડગનુ છે? એણે આજ નુની પદ્ધતિમા એકપણુ ભાસાન્તરમાગા કથા ગથી છે? ભાષાન્તરોનુ ઢામ આદિત્યની ઉન્નતિ અથે તમને નડતુ લાગતુ હોય તો હેટિન ગ્રીડ હટિનિયત વગેરે ભાષાના અન્વેમે ઈંગ્લાડના આદિત્યને ન્તો ઉપ કાઢ ક્યો ડ, નોક અને રોકમપિયગના તજ્જુમાથી જ્ઞાન અને જર્મની ડેના નરા મય છે, હલ્લાદિ નિચારો પનડ કમર્મના પગેની સાચાનો

ઉપયોગ કરીને કાપડ વણના આપણે ચરમાના નથી, બસ કાપડ વણનાની માથાત્ય પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવામાં 'સ્વદેશી' નો વિજય માનીએ છીએ, તો સાહિત્યના વિષયમાં એજ પ્રમાણે હજી દેટલોક વખત અનુકરણ કરવું પડે તો એમાં શું ખોટું છે ?

છેવટે પ્રમુખશ્રીએ મમત દિન્દુરથાનની એક ભાષા કદી પણ અર્ધ ગદ્યે એ આશા સ્વપ્ન તુલ્ય જણાવીને ગુજગતી ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે ભવિષ્યમાં શું શું કર્તવ્ય છે તે વિશે દેટલીક સૂચનાઓ કરી.

- (૧) ઊંચી દેગવણી અને મર્વ જાનનું જ્ઞાન દેશી ભાષામાં મળે તેમ થવું જોઈએ.
- (૨) જનમખાજાના સર્વને સમાન્ય જ્ઞાન મળવું જોઈએ, સરકાર વગરનું એકપણ મનુષ્ય ન રહેવું જોઈએ.
- (૩) સ્ત્રી દેગવણી સ્ત્રીઓની ધિતિને અનુસાર આપવાની જરૂર છે હાલની દેગવણી ઠાઠરી મળે છે, અંગ્રેજીની જરૂર નથી. અવકાશ હોય તો ભયે તેનો ઉપયોગ કરે.
- (૪) સાહિત્યનો અર્થ નાટક કે કવિત્વજ નથી. માણસના સર્વ જ્ઞાતના નિખિન વિચારોનો તેમાં મમાવેશ થાય છે સાહિત્યના પ્રવાહને દેશ કથાણના ગતે વાળવાની હવે જરૂર છે.
- (૫) ગુજગતી બા રાના સર્વ પુસ્તકોનો મંત્રદ આ સોસાયટિમાં થવો જોઈએ.
- (૬) ગુજગતી જનનું સાહિત્ય ઉર્લ ખાસ છે તે હમનન કરવામાં દીન થય તેટલી ગુજગતી સાહિત્યને હાનિ છે ગુજગતી જના શિક્ષા, તાત્રપત્રો વગેરેનો પણ મંત્રદ થવો જોઈએ.

ઉપની મૂચનાઓ પૈકી છેલ્લી બે તો સર્વમાન્ય છે અને તે ગુજગત વર્તમાનનું સોસાયટિ મારે હર્ષ રહે એમ છે એટલુંજ નહિ રહ્યું એ મર્યાદાનું એ પન્ન કર્તવ્ય છે, અને ભવિષ્યમાં એ તરફ વિશેષ લક્ષ્ય અપાશે એમ મપૂર્ણ આશા રહે છે. દિવાન બહાદુરે દર્શાવેલી સાહિત્યના અવરોધની વિશાળતા પણ હવે સર્વત્ર ગ્રીકરાય છે, અને યદ્યપિ તે વગતા પણ એને વિશેષ વિશાળ માનીને મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ વધારે નુકસાન અને ઉન્નત કરવાનો સાહિત્યનો ઉદ્દેશ છે એમ કહીએ તો પણ ગુજરાત વર્તમાનનું સોસાયટિ જેની સમસ્યા તો દેશ કથાણ કરતા વધારે ઉચો અને વ્યવહાર સાધ્ય ઉદ્દેશ ભાગ્યેજ ગળી શકે એ ખુલ્લું છે. તથાપિ આ

રથજે એટલું ટલા વિના આશરું નથી કે સાદિત્ય તે માત્ર કવિતા કે નાટક જ નથી એમ ભવિષ્ય માટે સૂચના રૂપે અમરજી આપવું તે ગુ. વ. સોમા-
ધટિએ આજ પર્વન્ત કરેલું કાર્ય જોનાં જરા અરથાને દીસે છે. ગુ. વ. સો. એ તેમ માનવાની જૂથ કરી નથી એટલુજ નહિ પણ નાટક કે કવિતાનો સાદિત્યમાં સમાવેશ એને માન્ય હતો કે કેમ એ વિશે પણ એણે પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકો જોતા શંકા ઉપજે છે ! દિ. બ. અંબાલાલભાઈના સ્ત્રી કેળવણી વિશેના વિચાર પરત્વે મતભેદનો અવકાશ છે. તથાપિ વ્યક્તિના પ્રશ્ન તરીકે આ પ્રશ્નને ન વિચારતાં સમસ્ત દેશના પ્રશ્ન તરીકે એને વિચારીએ તો દિવાન બહાદુરનો નિર્ણય યથાર્થ અને મંગીન છે એમ કહી શકાય વિના આશરો નહિ. દેશમાં કેળવણી વિસ્તારવાની દિ બહાદુર જરૂર બતાવી તે પણ અર્થમાન્ય છે, પરંતુ સાક્ષાત નિશાળો ઉઘાડીને એ કામ કરવું તે સોસાયટીના કર્તવ્ય પ્રદેશની માહે છે કે કેમ એ વિશે શંકા રહેશે. દિવાન બહાદુરની પહેલી સૂચના ઉચ્ચ કેળવણી પણ દેશી ભાષા દ્વારાજ આપવી જોઈએ એ અતિ મહત્વની તેમજ અત્યારે સર્વ દેશમાં સ્વીકારાતી કેળવણીની પદ્ધતિને અનુસરતી છે; તથાપિ અંગ્રેજીદ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાની આશ્ચર્યજનક એવી જાડી જડ ધાલી બેઠી છે ? એને ફેરવવી સર્વથા અશક્ય છે. પણ અશક્ય શા માટે છે ? એમ જ્યારે અમે અમારા મનને વિશેષ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ ત્યારે ગુજરાત વર્તમાનપત્ર સોસાયટીએ હજી આપણા જનસમાજમાં તેમજ અધિકારી મહાજ સમક્ષ જોઈએ તેટલું વજન પ્રાપ્ત કર્યું નથી એવા એવજનક ઉત્તર સિવાય બીજાને ખુશાસો મળે નથી

બીજે દિવસે 'ભાષા શુદ્ધિ' ઉપર ગુજરાત મેઈય ટ્રેઝનરીંગ કોમેજના પ્રિન્સિપાલ રા. રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી એઓએ કેટલાક વિચારો દર્શાવ્યા વિષય અપૂર્વ હતો, અને રા. રા. કમળાશંકરભાઈએ એ ઉપર બહુ જીજ્ઞાસી, હૃદયથી અને નિઃશંકપણે ભાષણ કર્યું એમણે શુદ્ધ ભાષા વાપરવાની આવશ્યકતા બતાવી, મનમટનું દેવનું લક્ષણ તથા દોષના વિશેષ પ્રકારો લઈ એના ઉદાહરણો આપ્યા. એ ઉદાહરણો આજ-કાલ પ્રસિદ્ધ થતી અનેક ચોપડીઓ સરકારી રાહે પોતા પાસે અભિપ્રાય માટે આવે છે તેમાથી લીધેલા હતા, તેથી તે તે દોષો માત્ર કલ્પિત નથી પણ હાલ લખાતી ગુજરાતી ભાષામાં ખરેખર નજરે પડે છે એમ જણાવ્યું. બુદ્ધ કમિટી સમક્ષ આવતા પુસ્તકોનો મોટો ભાગ અર્ધશિક્ષિત લેખકોને દાથે લખાએલો હોય છે એ જોતા, રા. કમળાશંકરભાઈએ બતાવેલી

બૂતોમાંની ધણીખરી વિદ્વજનોને સ્વયંપ્રકાશ લાગે અને તેથી રા. કમળા-શંકરભાઈએ હિલ્લેલો અમ નિરર્થક જણાવ્ય; પરંતુ વિદ્વાનો કરતાં અર્ધ શિક્ષિત લેખકોજ દ્વ્યકીર્તિ વગેરે વિવિધ લાઘસાઓથી પ્રેરાઈ ગુજરાતી ભાષાના પુસ્તકોમાં દિન પર દિન ઉમેરે કરતા આવે છે અને ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાક દુષ્ટ પ્રયોગને રદ બનાવતા જાય છે એ બેતાં રા. કમળા-શંકરભાઈનું ભાષ્ય આપણી ભાષાને બહુ ઉપયોગી સેવા બતાવશે એમ અમને લાગે છે.

આરંભમાં તેઓ દોષનું લક્ષણ આપવા જતાં પ્રસંગોપાત 'લક્ષણ' શબ્દના પ્રયોગ વિશે કેટલુંક બોલ્યા અને શાળોપયોગી પુસ્તકોમાં લક્ષણને બદલે 'વ્યાખ્યા' શબ્દ પ્રયોગ્ય છે તે સામે ટીકા કરી. રા. કમળાશંકરભાઈ માટે પૂર્ણ માન સાથે અમારે એટલું કહેવું જોઈએ કે આપણા વહીવટ ગુજરાતી લેખકોએ Definition માટે 'વ્યાખ્યા' શબ્દ કેવળ અકારણ્ય યોગ્યો નહોતો. અત્ય નૈયાયિકોનો 'લક્ષણ'-શબ્દ અને અંગ્રેજી Definition-Logical definition-તે સર્વથા સામાનાર્થક નથી. મિત્ર પરિપૂર્ણ સન્તોષકારક Definition માં એક નહિ, પણ એ શબ્દના અર્થમાં સમાતા બધા અસાધારણ ધર્મોનું પ્રક્ટીકરણ આરસપક માને છે; અને મંદુક નૈયાયિકાનાં 'લક્ષણ' માં તો એકજ અસાધારણ ધર્મ આવે તો બસ એટલુંજ નહિ પણ જોઈએ તે કરતાં અધિક વ્યવર્તક-ભેદક ધર્મો હોય તો તેટલો અસ પદ્ધત્ય વિચારમાં નિઃપ્રયોગ્ય ગણાઈ આશ્ચર્ય પાત્ર થાય છે. આ કારણથી પ્રાચીનોએ 'વ્યાખ્યા' શબ્દ વાપર્યો હોય તો આશ્ચર્ય નહિ.

* 'The only adequate definition of a name is as already remarked, one which declares the fact and the whole of the facts, which the name involves in its signification..... Differentia being seldom taken to mean the whole of the peculiarities constitutive of the species, but some one of those peculiarities only, a complete definition would be per genus et differentia, rather than differentiam. It would include with the name of the superior genus, not merely some attribute which distinguishes the species intended to be defined...but all the attributes implied in the name of the species—Mill's Logic.

વસ્તુતઃ આપણા ન્યાયિકોની 'લક્ષણ' ની સમજણ બરાબર છે કે મિત્રની 'Definition' ની બરાબર છે કે મિત્રની Definition ને મળતા અર્થમાં પણ અન્ય સંસ્કૃત તત્વોએ લક્ષણ શબ્દ વાપર્યો છે. ઇત્યાદિ વિચાર ભાષાશુદ્ધિના વિષયની બહાર જાય છે; અને તેથી આપણી પૂર્વના લેખકોએ વસ્તુવિચારમાં જમે તે બુદ્ધ કરી દોય પણ ભાષાશુદ્ધિની ભૂલ તો તેઓએ કરી જણાતી નથી.

સંસ્કૃત અને ફારસીમાંથી ગુજરાતીમાં આપેલા તત્સમ શબ્દો મૂળ રૂપમાં લખવા જોઈએ એ નિયમ વિચારમાં સારો છે. પણ આચારમાં ઉતરતાં પ્રશ્ન થાય છે કે આ બંને ભાષાનું પુષ્ત જ્ઞાન વિદ્વાનોમાં હુકલ છે તો સામાન્ય વર્ગના લેખકોમાં તો એની આશા કેમ રાખી શકાય? આ ઉપરાંત, સંસ્કૃત શબ્દો પરત્વે પણ દિ. બ. અંબાલાલભાઈએ પ્રમુખ તરીકે કહ્યું હતું તે સ્મરણમાં રાખવા જોઈએ કે ગુજરાતી ભાષા તે સંસ્કૃત ભાષાની કન્યા ખરી પણ તે દલે આંગળા છોડીને છૂટી ચાલતાં શીખી છે. શાખના તરીકે 'પ્રજોદ્ધાર' 'વિન્ધ્યાચળ પર્વત' ઇત્યાદિ પ્રયોગ સ્થાપિતો રા. કમળાશંકરનો વાંધો આ વસ્તુસ્થિતિના વિસ્મરણમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને માનીએ છીએ. ભાષાના અનેક ફેરફારમાં સમાજનું અંગ (ઉદા. 'દારા') પ્રત્યક્ષરે લેખાવા માંડે છે અને આ વચ્ચે આપણે છેક પાણિનિમાં પણ જોઈએ છીએ. વળી જો રહિને ક્ષધ 'મત્ત સત્તર્પણઃ અને પથ પથજનઃ' એવા પ્રયોગો નભાવી લેવાંય છે તો 'વિન્ધ્યાચળ પર્વત' કહેતાં હલ અટકવાનું કાંઈજ કારણ નથી. એ રીતે તો 'કાન્ડાન્તિનોપસ' 'વિન્ધ્યાચળ' કે 'કંકર' ન કહેતાં 'કાન્ડાન્તિન-સાહેબ' 'વિન્ધ્યાચળ' કે 'કંકર'નો એમ પ્રયોગોજ કરવા પડે! ભાષાશુદ્ધિના આવા કેટલા સત્વાચ્છ બાદ કરતાં-ગા. કમળાશંકરભાઈનો દોષપૂરો અને તેના આદર્શ શાળાપત્રમાં પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે ગુજરાતી લેખકોને તેથી લાલ થયા વિના રહેશે નહિ.

ત્રીજો હવે રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીચકંઠ એઓએ ગુજરાતી નાટકો અને નવલકથાઓ ઉપર એક રસિક અને ગુજરાતી સાહિત્યના પરિચયથી ભરપૂર એવો નિબંધ વાંચ્યો. નવલકથાના કારાગ્રચિત્તનમાં, ઇચ્છામાં પરિવર્તન લોકોએ નાટકશાળા ખંધ કરી અને તેથી નાટકને સ્થાને નવલ-કથા ઉત્પન્ન થઈ-મનુજહંદલના સમાગ્રાધનનું એક દારૂ ખંધ થતાં બીજું ઉપાયું એટલી એક નાની સરખી ચાલ ઉમેરવા ઉપરાંત એ

નિમન્ય ઉપર કાર્ત્ત દશેરાનું ગ્દેનું નથી ગુજગતી નાટક અને નવનંદ્યા-
ઓનું એમા કરેલું ઐતિહાસિક અને મહુદયનાણર્થ અવતોક્ત મમત રાચરા
જેલું દોવાધી એ નિમન્ય સ્મન્તમા અને દલે પત્રી પૂરેપૂરે આપીય.

ચોથે દિગ્મે માક્ષગ્જનોનો એક મેળાવડો! કગ્ગમા આગ્યો દનો.
તેમા નીચેના કા'યો કોનોમાક્ષમા ગારામા આગ્યા દતા.

૧	હથ્થગ પ્રાર્થના	લોગાનાથ
૨	અભિનંદન	નન્મિદગન
૩	વમન્ત (આલો આલો વમન્ત નધાલો)	કરિ દવપનગમ
૪	ગુર્જરીમિત્રા	કરિ પ્રેમાનંદ
૫	ન્ય ન્ય ગગરી ગુજગત	કરિ નર્મનાથ કગ
૬	ગુણવંતી ગુજગત	અમગદાન
૭	ગુજગતની મુમાક્ષરી	નન્તગમ
૮	કાશી (ગગને આગ)	મણિનાન
૯	મમત કુતુ ખી યો નનમા-ગગમી	કરિ દવપનગમ
૧૦	વીગની નિાથ	પ્રેમમણિ
૧૧	મદેમાનોને પ્રાર્થના	વગ્ગ

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સૂચના

(૧) સાહિત્ય પ્રગતિ એકજ રથજે સમાઈ ન રહેતાં, યોગરદમ ફેલાય, અને જુદી જુદી સંસ્થાઓ, સાહિત્યનાં અનેક કાર્યો સાહિત્ય સભાઓ, પોતાની અનુકૂળ રીતે ઉપાદી લઈ, કાર્યની વહેંચણી કરે તો, સાહિત્યનો વેગ બહુ ઝડપે અને મોટા થાય અને કામકાજમાં સરલતા, વ્યવસ્થા, સંગીનતા અને મુગમતા આવે.

અર્થશાસ્ત્રમાં 'કાર્યની વહેંચણી' નો નિયમ બહુજ જાણીતો છે. એટલે બહુ લાંબા વિવેચનની જરૂર નથી. વાસ્તે બે ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરો, જેવાં કે સુરત, ભરૂચ, નડિયાદ, વિગેરેમાં તેમજ ધણાકાના પાયતખ્ત મુખામુદમાં અને કાઠિયાવાડના રાજકોટમાં જે જે સાહિત્ય ઉન્નતિ અર્થે સંસ્થાઓ રચાઈ હોય, તેમની સાથે, સોસાયટી, નિકટ સંબંધમાં આવી, તેમને જોઈતી મદદ આપી, કેટલીક જોડવણી કરે તો ખેરાક બહુ લાભ થાય એમ અમારું માનવું છે. નડિયાદમાં 'યંત્રમેન યુનીયન' છે. વડોદરામાં શ્રેયસાધક વર્ગ અને સુરતમાં નાગર એસોસિએશન અને નર્મદ લાયબ્રેરી, વિગેરે છે. મુખામુદમાં પારસી લેખક મંડળ, હિંદુ યુનિયન આદિ સંસ્થાઓ છે. જેમ યુનિવર્સિટીને લિન્ન લિન્ન કોલેજ હોય છે તેવી રીતે સોસાયટી કેન્દ્રમાં રહી, આ સર્વ સભાઓ સાથે પત્ર વ્યવહારથી, અને બીજી રીતિઓએ, ઘાડો સંબંધ બાંધી, સાહિત્ય પ્રગતિ વધારવા ઘટતી સૂચનાઓ વખતો વખત કરે તો દરેકને મુસીખતો ઓછી થઈ, કાર્યની સરળતા આવી, વખત, મહેનત અને પૈસાનો ખચાવ થાય.

વળી, દરેક પ્રાંતની સંસ્થાઓ, આખા સાહિત્યના પ્રદેશને ખેડવાને બદલે, ફક્ત પોતાના રચનાના જાણીતા સાક્ષરોના લખાણોનો ખારિક અભ્યાસ કરી, ઉંડા ઉતરી, તેનો લાભ અન્ન સર્વને આપે તો તેથી કામમાં વિશેષ સંગીનતા પ્રાપ્ત થશે. છેવટે, સોસાયટીએ સાહિત્ય પરિષદ પોતે ભરી, તેમાં આ સર્વ મંડળોને આમંત્રણ કરી, અરસપરસ સંબંધમાં આવી, લેખકો વચ્ચે, મિત્રાચારી અને રસદ સાથે સાધન કરી આપવાં જોઈએ. માત્ર વણણ અથવા હેતુ દર્શાવનાર પ્રવચન છે. કાર્યની ઝીણી ઝીણી તપસીનો આમ જતાવી શકાય તેમ નથી.

(૨) આ શુભ પ્રમંગની યાદગીરીમા એક રમારક ગ્રંથ રચાવે
 નેછએ; તેમા ગુજરાતી સાહિત્યના વિવિધ પ્રદેશોમાં
 રમારક ગ્રંથ, રાજઆતથી, જે જે કાર્ય થયું હોય તેની નોધ
 ગુજરાતના, જ્ઞણીતા વિદ્વાનો પાસે લખાવની નેછએ
 ગુજરાતી રાયસ એસીઆટીક સોસાયટીના Centenary ગ્રંથ, આ
 ગ્રંથને કંઈક વિચાર આપી શકશે આથી આપણે ફેરવે પધારે કરી
 ગમ્યા છીએ તે માણુમ પડશે અને ભવિષ્યમાં શું શું કરવાનું બાકી છે
 તેનો ખરાબર ખ્યાલ આવશે

યુરોપમા જેમ ગ્રીક અને લેટીન ભાષાના પુનરુત્થાનના પરિણામે,
 તે મધ્યની પ્રજા Middle Ages અંધકારના મધ્યમાથી દૂર થઈ,
 નવીન વિચાર અનુભવવા લાગી હતી, તેમ હાલ આપણે પોતાના જુના
 અને પશ્ચિમના નવીન વાતાવરણના સંગમના ફલરૂપે એક વિચિત્ર (?)
 સ્થિતિ પસાર કરીએ છીએ-આવા પ્રમંગે, ગયા જમાનાના અધનોનો જે
 ચોગ્ધ સંગ્રહ થયો હોય તે ભવિષ્યના ઇતિહાસકારને, પાછવા ઇતિહાસમા,
 જે વિવિધ શક્તિઓ ગતિમા હોય, તે નિરખવાનું બહુ સહેલું બને

(૩) આજ સુધી આપણા ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખાયો
 નથી તેથી, સોમાઈટીએ આ કાર્ય રા દેસવસાય-
 ગુજરાતી સાહિત્યનો ભાષને સોપવું નેછએ અથવા તે આ માટે ગ
 ઇતિહાસ, નમજુભાઈ, પ્રો. મુન, રા કમળાસ કરભાઈ અને ગ
 દેસવસાયભાઈ એ વિદ્વાનોની એક કમિટી નીમી,
 સાહિત્યના ઇતિહાસના વિભાગ પાડી, દરેકે અમુક ભાગ ઉપાડી લેવાની
 બહુ જરૂર છે

(૪) ગુજરાતના જ્ઞણીતા સાક્ષરો, કવિઓ અને લેખકોની તેમજ
 વનોંચુવર સોસાયટીના આજ સુધીના પ્રયત્નો અને
 ગ્રાન્ટીઅમ-Picture ગેલેરીની સેક્રેટરીની છબીઓ, સોસાયટીના હોયમા
 gallery ગોઠવની નેછએ. આ સર્વની વચ્ચે સોસાયટીના
 ગ્રાપક મી ફોરગમનુ ઓર્ગન-ગેઝેટીંગ આ ઉપગત
 ગુજરાતના ઇતિહાસમા ઉપયોગી, મળી આવતી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરી,
 તેનું રક્તે રક્તે મ્યુઝીઅમ કરે તે બહુ સાડ થાય. કેમકે આવી જુની
 વસ્તુઓ, જેવા કે, તામ્રચત્ર, ચિત્રા, શિલાલેખ, પ્રાચીન પુસ્તકો વિગેરે,
 વખતના વહેવા સાથે, અથગાઈ, કુટાઈ એવા તે અટવાઈ જશે કે જેનું

નામ નિશાન પણ રહેશે નહિ. વાસ્તે આ ખાખત પર ખાસ લક્ષ આપી-
વખતસર સાવચેતીનાં પગલાં લેવાની જાગૃત્તિ જરૂર છે. આ કાર્ય સાર
સોસાઇટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીને વર્ષના અમુક માસ, ગુજરાત અને
કાઠીઆવાડમાં મુસાફરીએ મોકલવો જોઈએ. મુંબઈની એડીનસ્ટન
કોલેજના સંસ્કૃત પ્રોફેસરને અને રાજકોટ વોટસન યુનિવર્સિટીના ડાયરેક્ટરને
આ પ્રકારની, પોતાના કામ ઉપરાંત, વધારાની ફરજ છે. આર્કોલોજીના
(Archeology) ડીરેક્ટરની તો આ ફરજ છે. જેઓએ, આ ગૃહસ્થાના
રીપોર્ટ વાંચ્યા હશે, તેઓને ખાતરીપૂર્વક જણાયું હશે કે હજુ પણ આ
દિશામાં કરવાનું જાડુ બાકી છે. મુંબઈની ફારગસ સભા અને સોસાઇટી,
એ જાને આ કાર્ય ઉપાડે તો તે શું અધિકૃત છે? તેની શું જરૂર નથી?

(૫) ઈ. સ. ૧૯૧૨-૧૩માં અમદાવાદ સ્થપાયે, પાંચસે વર્ષ

પૂરાં થશે. વાસ્તે આ પાંચ સદીમાં અમદાવાદના
અમદાવાદનો ઇતિહાસમાં કેટલો ફેરફાર થયો તેનો આધુનિક ઇતિહાસ

ઈતિહાસ. વૃદ્ધનાત્મક અભ્યાસ રીતે લખાવો જોઈએ. તે પ્રસંગે
ચોખ્ખા ધામધુમ તો થશે પણ ઇતિહાસની યોજનાનું

કાર્ય આજથીજ શરૂ થયું જોઈએ. મુંબઈની એસીઆટીક સોસાઇટીએ ડૉ.

કુન્દા પાસે મુંબઈનો ઇતિહાસ લખાવ્યો છે. વળી મી. એસ. એમ.

એડવર્ડસેએ 'Rise of Bombay' મુંબઈની ઉન્નતિ એ નામનો ગ્રંથ.

મુંબઈના વસ્તીપત્રક સાર ખાસ લખ્યો છે. સરકારના ગ્રેડીડીઅર અને

મુસલમાન ઇતિહાસો તેમજ પરદેશી મુસાફરો અને સિલ્હા અને તાત્ત્વપત્રથી

છેલ્લી શોધખોળના આધારે, અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પ્રગટાવ્યો લખાવાની

જાડુ આવરયક્તા છે.

(૬) વિજ્ઞાનના જાણીતા સોસાઇટીઓમાં દર વર્ષે મંડળના પ્રમુખ

તરફથી જાડુ વિદ્વાતોને લાપણ અપાય છે. અને

વાર્ષિક લાપણ. વર્ષમાં પોતાના ખાસ વિષયમાં જે જે વધારા અને

ફેરફાર થયા હોય છે, તેનું દિગ્દર્શન કરે છે. મદા-

રાષ્ટ્રમાં સોસાઇટી જેવું મોટું કોઈ મંડળ નહિ હોવાથી, ત્યાં 'ગ્રંથસંગ્રહ'

એ નામની સંસ્થા મુંબઈમાં છે તેના વાર્ષિક દિવસે મરાઠી સાહિત્યનો

એકાદ વિદ્વાન મુંદર નસિક લાપણ કરે છે તો આપણે અહિં સોસાઇટીની

વાર્ષિક મીટિંગના દિવસે, સેક્રેટરી-યા પ્રમુખે ત્રણની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું

નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. મુંબઈમાં મીલમાલિકોની સભાઓ પણ વાર્ષિક

ગાયક વખતે જોવાના બગરનું (orchard) સરનાયું તપાસે છે તો થું સોસાઈટીનું આ દિશામાં કર્તવ્ય નથી ?

(૭) મોસાઈટીએ જ્ઞાન ફેલાવવા સારું અનેક પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

પ્રાથમિક ફોનલ્લી આપણી મ્યુનીસીપાલિટીઓ આપે શ્રી વાંચન અને છે પણ જનસમાજ અને ઓ'મંડળ સારું વાંચનની શ્રી વાંચન. અત્યંત જરૂર છે. આ વાસ્તે દરેક રેંચર્જે શ્રી લાય-
જેરી રથપાપ તેવા પ્રયત્ન મોસાઈટીએ કરવા જોઈએ.

પેટલાદના એક ઉત્સાહી અને પરોપકારી યુદ્ધરથે પોતાના આત્મભોજે આ દિશામાં બહુ સારું કાર્ય કર્યું છે અને તેમના મિત્રમંડળને બહુ સારી ફોલ્ડ મળી છે. તે જ ધોરણે ગાયકવાડી રાજ્યમાં પોતાની ઉદાર રાજ્યનીતિને અનુસરીને, નામદાર ગાયકવાડ સરકારે દરેક ગામમાં શ્રી લાયજેરી સ્થાપી છે. છઠ્ઠાંડમાં રીવ્યુ ઓફ રિવ્યુઅના એધિપતિ મી. રોડની 'ફુઝેડ' બહુ સુપ્રસિદ્ધ છે. આવા અનેક કાર્યો મોસાઈટીએ હિપાડવાં જોઈએ. 'ઓવાંચન' મંજૂર થી હાથમાં બહુ જીમ છે અને તે વાસ્તવિક છે. આ ખામી દૂર કરવા મોસાઈટીના વ્યવસ્થાપક મંડળે વિચાર કરી એક યોજના ઘડી કાઢવી જોઈએ.

(૮) હાલ જ્યારે સ્વદેશી ચળવળના પરિણામે લોકમા દેશી કારીગરીને

ઉત્તેજન આપી, જુના હુજરો સજીવન કરવા ઝાઝી વિદ્યા, હુજર, દેશી જીતાસા છે ત્યારે મોસાઈટીએ વેપાર ઉદ્યોગ, હુજર, કારીગરી સંબંધનું વિદ્યા આદિ વિષયો પર લેખો તેમજ પુસ્તકો લખાવી સાહિત્ય, જનસમાજમાં જ્ઞાનની શ્રદ્ધ કરી, દેશની આર્થિક

નિયતિ નુકસાન, મુખના સાધનો વધારવા, ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. અમલ નવીન લેખો થવાનો સમય હજી બહુ દૂર છે પણ જો સારા લાભોત્તરે થશે તો પણ સાધન ઘણા છે અને સારા લાભ થશે. નામદાર સરકાર દરેક પ્રાંતની વખબુદ્ધતી, સારી ચીજ પર ખાસ અનુભવી આદમી પાસે લેખ લખાવી તે જુદા પ્રસિદ્ધ કરે છે. (જેમકે સુરતના કિનખાખ, મુખજકમ; હાથીનંતની કોતણી વિગેરે) વળી થોડા સમયથી દરેક પ્રાંતવાર લાંબા લેખો તેમજ નાણું થયેલા હુજરોની એક યાદી તૈયાર થાય છે સંયુક્ત પ્રાંતમાં તપાસ થઈ ચુકી છે. મુજગત વર્તીકયુદ્ધર સોસાઈટીએ મુજગતમાં 'દાયની શાળા' હાથપ કરવા શા શા હિપાથો યોજ્યા ?

વિશેષ ખેતીવાડીની ખાંજતોમાં મોસાઈટીને ઘણું કરવાનું છે. આપણો મુજગત પ્રત જેતીવાડી અને વેપાર ઉદ્યોગનીજ આજ્ઞા છે અને તે સારું

મથકર છે સર્વ સાધન તૈયાર છે. ફક્ત તેનો સારી રીતે ઉપયોગ થવાની જરૂર છે. સરકારનું ‘પુસ્તકોત્તર’ આ સંબંધે પુષ્ટકા કામ કરે છે. હિન્દુસ્તાનમાં સાઈ ૩ ઉગાડવા ઇંગ્લાંડના મિજમાલિકાએ લાખો રૂપિયા રોકી, એક મોટી કંપની કાઢી છે. વારને જો સોસાયટી આપણી ઔદ્યોગિક ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલા જુદા જુદા હુન્દોના ખાસ લેખો (Monographs) જેનિવાલી ખાતે તરફથી છપાઈ રીપોર્ટ માસિકા અને પુસ્તકો હિન્દુસ્તાનની કાચી પેદાશ (economic products) સંબંધે મિ. વોટસના ફરીથી તૈયાર થતા નવા અગ્ર વિગેરેની માહિતી મેળવી કામ કરશે તોપણ ઘણો લાભ થશે અમદાવાદમાં ‘ડેરી’ નું કામ ધમધોકાર ચાલે છે. સારે તે સંબંધે મરં માહિતીનો સંગ્રહ કરી, યોગ્ય જ્ઞાન, લોકમા યા સાઝ ફેલાવું ન જોઈએ? ઇંગ્લાંડમાં લોડ, રીપન જેવા આપણા લોકપ્રિય વાઈસરોય ડેરીનો ધંધો કરે છે. સંચાના હુખનો જો વિકટ પ્રશ્ન છે તે પણ તેથી દૂર થશે વિદ્યાવતમાં, તે ઓજ પીરકીટ વગેરેના ખપમા લેવાય છે, જ્યારે દેશમાં અજ્ઞાનતા છે, જલ્દેર સરંચાઓ બહુ થોડી છે. સારે મોસાઈટીએ દેશોન્નતિની દ્રેક બાજતો ૫૦ ખાસ ધ્યાને આપવું જોઈએ એમ માઈ માનવું છે.

(૯) જુદિપ્રકાશમાં બહુ સારા લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે દમણા જુની કાઠવો સવગાને મળી શકે તેમ તથો વારંતે વ્યવ-સાહિત્યની ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર સ્થાપક મંડળની એક કમિટી નીમી તેઓએ આજ સુને ગાઈડ બુક. જુની ‘જુદિપ્રકાશ’ મા જે જે સારા ઉપયોગી લેખો આવ્યા હોય તે એક પુસ્તકરૂપે કઠીથી છપાવવા: એમ કદાચ કરવું ન હોવે તો, ‘જુદિપ્રકાશ’ મા આવી ગયેના વિષયોનું એક સાકળીયું કરી તે પ્રમિદ્ધ કરવું એવી નમ્ર સૂચના છે વળી, ઇંગ્લાંડમાં અનેક ‘ગાઈડ બુક’ અને ‘રેફરન્સ’ના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય છે. તેથી રીતે, દર વર્ષે મોસાઈટીએ સાહિત્યના ઉપયોગી વિષયો પ્રમાણ પૂર્વક, બહાર મહેલા પ્રાંતોની, યાદી-તેની કિંમત અને અગવાના સ્થળો સંબંધે જુદી છપાવણી જોઈએ. આજ સુધી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સર્વ પ્રાંતોની, એક યાદી થાય તો માહિત્યના હિતિદાઈમાં બહુ લાભ થાય. આ બહુ મહેનતનું કામ નથી. સરકાર તરફથી આજ કંઈક વધે થાય દેશી પુસ્તકોની ત્રિમાસિક યાદીઓ જુદી છપાવે છે. તે પડતી મહેનતોથી કામ બની શકશે.

૧૦. આપણી ગરીબાઇને લીધે તેમજ ચોક્કની અગાનનાને પરિણામે લેખકને ઘણીવાર પેસા સંબંધી મુસીબતો ખમવી સરતું સાહિત્ય પડે છે. તેથી જેમ વિદ્યાપતમાં ઓક્સફર્ડ અને ટ્રમ્બીન્ગ જેવી મહાન પાઠશાળાઓ પોને પુસ્તકો છપાવી, પ્રસિદ્ધ કરે છે તે મોઝાઇકી એક આર્ટ પ્રેસ કારી, લેખકની તેમજ જનસમાજની સ્તૂતાં પુસ્તકો છાપી, મેવા કરે તે તે શું અપોગ્ય છે? ગુજરાતી પ્રેસ ફેવું સાઝ કાર્ય કરે છે એ અત્યંત પુરાવો છે.

૧૧. ગુજરાતમાં અનેક વિદેશી મુઆફરો આવી ગયા છે અને (Hakluyt Society) હેન્કયુન મોઝાઇકી પરદેશી મુસાફરો તેના 'મુઆફરી' નામથી માઁ મળતુર છે. જે રોના અહેવાલો મોઝાઇકી, ગુજરાતને કળના અહેવાલનું એકાદ પુસ્તક ગ્યાવે તો તે સમયની જનસમાજના રીત રિવાજ અને જીવનનો સારો ખ્યાલ આવે. પ્રાચીન કવિઓના પુસ્તકો પરથી આપણે કેટલાક અનુમાન બાધી શકીએ પણ જે તેમાં આ પરદેશી મુસાફરોના અહેવાલોની સાક્ષી આવે તો તે વાત ચોક્કસ સાબીત થાય અને લોકના અનેક વહેમ ટળી જાય. વળી-ગુજરાત અને કાશ્મીરામાંથી, જે નિવાસીઓ અને તામ્રપત્ર વિગેરે મળ્યા હોય તે મારું ભાષાત્મક કરી પ્રજાની મહિતી માફે છપાવવાં જોઇએ ભાવનગર દબ્બારે, આવા એક જે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે ઇંગ્લેન્ડ મરકારના Indian Antiquary અને Epigraphia Indica વિદ્વાનોને એક મહાન મુખરૂપ છે

૧૨ આ શુભ ખુશાલીના પ્રમખની માદગારીમાં ગુજરાતનો અનાથ-જમ અને કન્યાશાળાઓમાં, જેઓ લાખરેરી રથાપે તે સંઘાઓને સોમ્મા-છટીએ છપાવેલા પ્રથો અક્ષીય આપવા.

૧૩ છેવટે રા. બા નાનશંકરે સોસાઇની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા કરી તેને સારી આમાન નિયનિએ આપી છે તે સારૂ તેમની રા. બા લાલ- આ અવસરે સોમ્માઈકી તરફથી ચોગ્ય કદર ખુમની શંકરલાલ જોઇએ. તેમણે 'સ્ત્રી કેળવણી' અને સ્ત્રી ઉત્પતિ અર્થે મેવા કરી છે. તેમની જ મદદથી મોઝાઇકીએ 'સ્ત્રી કેળવણી અને સ્ત્રી પરીમા' ની ઉત્તમ રૂઢિઓ નાખન કરી છે હુકાણમાં તેમની સેવા અનેક છે, અને મોઝાઇકીએ તેમના કાર્યની કદર, આ અવસરે કરવા શુક્રવ નહિ.